

krit learning But before these and similar plans could be matured, death removed that pioneer of Eastern learning and Western culture, from the field of action

I had had the good fortune, while I was Principal of the Kala Bhavan at Baroda, to enjoy the intimate friendship of this erudite scholar I had also the rare privilege of discussing ways and means with him to realize some of his most cherished dreams I think it a sacred duty towards the deceased, no less than towards the cause of Sanskrit literature and original research he had most at heart, to be able, however imperfectly to thus sow the first seeds of a cause likely to bear much fruitful result

Bombay,
27th October 1896

}

T K. GAJJAR

The Sarvadarśan-Saṅgraha, the first number of the Athalya Sanskrit-Gujrati Series, is a short History of Indian Philosophy by the well-known scholar and philosopher of the fourteenth century, Madhavaśhārya, popularly known as Sāyana, minister of the King of Vijayanagar. He has written commentaries on all the four Vedas, and on several of the subsidiary works necessary for a complete study of the Veda. His literary activity does not embrace only spiritual and philosophic literature, for, he is reported to be the author of several other works, chief among them a standard work on the Diagnosis of disease.²⁶

In afterlife he turned a Sannyasin and as one in charge of the soul of man he devoted his energies to a brief history of the principal doctrines of the well-known philosophic schools of his time. His work deals with fifteen different philosophies and the arrangement admirably leads the reader from one school to another in the logical order of mental and philosophic development. He opens with Materialism and ends with Idealism—the sixteenth philosophy to which, for its bulk and comprehensiveness, the author has devoted a separate work, viz. the Panchadāsī. The passage from Materialism to Idealism, through all the varied

phases of Nihilism, Theism, Logic, Analytic, Grammer, Spiritual communion and the like is indeed interesting and instructive. With clear demonstration of the true, basis of belief is bound up the highest moral and spiritual welfare of man and an epitome like the, present would be useful for more than mere curiosity. And what most conduces to the merit of his labours is the unbiased impartiality with which Madhavá an Idealist, has condensed within a short space, the opinions of his rivals. The book has been rendered into English by Gough and Cowell and is published as a number of Trubner's Oriental series.

It is impossible in the brief space of an introduction to give any satisfactory abstract of a work which is already an abstract of several larger works. I have had opportunities to look into the present translation now and then and test its correctness. I think the Gujarati reader will derive much benefit from a careful perusal of the following translation.

Nadiad,
21st October 1896. }

M. N. DVIVEDI.

THE ATHLYE SANSKRIT-GUJRATI SERIES. NO. 1.

The Sarva-Darsana-Sangraha
OF
Yaduvacharya.

TRANSLATED

BY

MANISHANKAR HARGOVIND BHATTĀ, B. A.

‘Poorna-Chandrodaya Press.’

BARODA.

1896.

Price Rupees 5.

श्री आठल्येसंस्कृतगुजराती भाषान्तरमाला.

प्रकाशक

त्रिभुवनदास कल्याणदास गज्जर,

एम. ए., बी. एससी.

साहाय्यकृत्

मणिलाल नभुभाई द्विवेदी, बी. ए.

श्री आठल्येसंस्कृतगुजराती भाषान्तरमाला.

प्रथमांक.

श्रीमाधवाचार्यप्रणीत

सर्वदर्शनसंग्रह.

तेनुं

गुजराती भाषांतर उपोद्धात अने विवरण सहित

कर्ता

मणिशंकर हरगोविंद भट्ट, बी. ए.

चढोदरा ' पूर्णचंद्रोदय ' मुद्रालयमां मुद्रित.

सन १८९६.

अनुक्रमणिका.

अनुक्र- मांक.	विषय.	पृष्ठ.
१	उपोद्घात.	१
१	चार्वाकदर्शन.	१
२	बौद्धदर्शन.	९
३	आर्हतदर्शन.	३१
४	रामानुजदर्शन.	५४
५	पूर्णप्रज्ञदर्शन.	७४
६	नकुलीश पाशुपतदर्शन.	८९
७	शैवदर्शन.	९७
८	प्रत्यभिज्ञदर्शन.	१९९
९	रसेश्वरदर्शन.	११८
१०	औलुक्क्यदर्शन.	१२५
११	अक्षपाददर्शन.	१३७
१२	जैमिनिदर्शन.	१५०
१३	पाणिनिदर्शन.	१७०
१४	सांख्यदर्शन.	१८६
१५	पार्तजल्यदर्शन.	१९५

अनुक्र- मांक	विषय.	पृष्ठ.
१	चार्वाकदर्शनननुं विवरण.	१
२	बौद्धदर्शनननुं विवरण.	१४
३	आर्हतदर्शनननुं विवरण.	३१
४	रामानुजदर्शनननुं विवरण.	४३
५	पूर्णप्रज्ञदर्शनननुं विवरण.	५५
६	नकुलीशपाशुपतदर्शनननुं विवरण.	६२
७	शैवदर्शनननुं विवरण.....	६४
८	प्रत्यभिज्ञदर्शनननुं विवरण.	६८
९	रसेश्वरदर्शनननुं विवरण.	७३
१०	औलुक्क्यदर्शनननुं विवरण.	७५
११	अक्षपाददर्शनननुं विवरण.	८५
१२	जैमिनिदर्शनननुं विवरण.	९६
१३	पाणिनिदर्शनननुं विवरण.	१०८
१४	साह्यदर्शनननुं विवरण.	११२
१५	पातंजलदर्शनननुं विवरण.	११२

ॐ श्री.

मंगलं मंगलात्मानं मंगलायतनं शिवम् ।

मंगलाशक्तिसंयुक्तं नृसिंहं सद्गुरुं नुमे ॥ १ ॥

उपोद्धात.

वर्तमान काल विचारकाल कहेयाय છે. પોતાની મેઝે પોતાને માટે નિશ્ચય કરવો, પરપરાગત સિદ્ધાન્તના યાથાતથ્યનું બનતે પ્રયાસે શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક રીતિએ પરીક્ષણ કરવું, અને ન્યાયસિદ્ધ પ્રમાણોની કસોટીએ કસાયલી વાર્તા માત્ર સ્વીકારવી એ વર્તમાન બુદ્ધિનું વિશેષ લક્ષણ છે. સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, કે ધર્મવિષયક વંધારણ માનનીય છે કે નહિ તેનો, સ્વતંત્ર વિચારથી નિશ્ચય કર્યાબગર સ્વીકાર કરવો એ મનુષ્યની વિચારશક્તિને અપમાન આપ્યા બરોબર ગણાય છે. ટુંકામા કહીએ તો વર્તમાન શિષ્ટવર્ગને જે કંઈ અભિમાનનીય છે તે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય છે. એટલુજ નહિ પણ વિચારસ્વાતંત્ર્યના સેવકોની તેના પ્રતિ એટલી બધી તો પૂજ્યબુદ્ધિ છે કે તેને માટે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરતા પણ અચકાતા નથી. સમાજ નિંદા કરો, રાજકીય સત્તા શિક્ષા કરો, કે ડભય સંસ્થા અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપો, તો પણ, જે સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, કે ધર્મ-વિષયક વંધારણ વિચારસ્વાતંત્ર્યના સમયને પ્રતિકૂળ હોય તેનો વિનાશ કરવાને ધર્મયુદ્ધ કરવામાં વિચારસ્વાતંત્ર્યના મત્તો પોતાનું ધીરત્વ માને છે. મનુષ્યબુદ્ધિના નિરતર બદલાતા સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મતાથી અગ્લોકન કરનારને આ વાત અજ્ઞાત નથી; અને તાર્કિક રીતિએ કાર્યકારણસંબંધ શોધનારને આ આવિર્ભાવ સકારણ સમજવો અશક્ય નથી.

વિચારસ્વાર્તઙ્યના વર્તમાન સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ યુરોપમાં આ ચાલતા શતકના આરંભમાં થયો છે, જો કે તેને માટેનાં કારણોનો વ્યાપાર બે ચાર શતકથી ચાલતો આવ્યો છે. શિત દેશોમાં જીવનપ્રવૃત્તિ ચલાવવાનાં સાધનો ઘણાં જોઈએ છીએ તેમજ તે કષ્ટસાધ્ય હોય છે. મનુષ્ય વર્ગની જેમ જેમ સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ આ સાધનો વધારે ને વધારે કષ્ટ સાધ્ય થતાં જાય છે. આથી આવા પ્રસંગોમાં મનુષ્યનું મન ઘણે ભાગે નિર્વાહક સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં અને જે કંઈ લભ્ય હોય તેમાંથી તેમને ઘડી કાઢવામાં વ્યાપૃત રહે છે. પ્રયત્ન અને પ્રયોગનો ઉપયોગ આ કાર્યને માટે વધતો જવાથી મનુષ્યની શક્તિમાં ધ્રાંચલ્ય વધતું જાય છે. સુખ સર્વને અમીટ હોવાથી, વૃત્તિચાંચલ્ય સુખનું વિરોધી હોવાથી, વૃત્તિના ક્ષોભની શાંતિમાં સુખની પ્રતીતિ ધતી હોવાથી, અને નૂતનતાની પ્રાપ્તિમાં વૃત્તિને એક પ્રકારનો સતોષ મળતો હોવાથી નૂતનતાની પ્રાપ્તિ અને કૃતિ એ ઉક્તસ્થિતિનાં મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય પ્રિયમ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નૈસર્ગિક સૃષ્ટિમાંથી નવા નવા પદાર્થ શોધી કાઢવા અને તેમની ભિન્ન ભિન્ન રચના જ્યસ્થા કે યોગ કરીને તેમને અપૂર્વ રૂપમાં લાવવા એ ઉક્તસ્થિતિનાં મનુષ્યોનું કર્તવ્ય થાય છે. જેમ જેમ નૂતનતાના આનંદનું પ્રહણ કરવામાં શ્રુતિ હીક્ષણ થતી જાય છે તેમ તેમ નૂતનતા આપવાની કલામાં પળ તે અધિકાધિક પરિચિત અને પ્રીણ ધતી જાય છે; અને જે પદાર્થોને નૂતનતા આપવાની હોય છે તેઓનું એક બીજાથી સંપૂર્ણ ભિન્ન તત્વોમાં પૃથક્કરણ કરવા રૂપ, અને પૃથક્કૃત તત્વોનો ધારેલો દેતુ પાર પડે એવા પ્રકારનો યોગ કરવા રૂપ, શાસ્ત્ર અને કલાનો ઇરક્ષ્ય એ આ પ્રીણતાનું પન્ન છે. પુણતન ઉપર પ્રીતિ એ આ પ્રકારની વૃત્તિને વિરોધી હોવાથી તે ઘટવા માંડે છે. આ પ્રમાણે નૂતનતામાં રાગ અને પુરાતનતામાં અપ્રીતિ એ બે તત્વોનો

પ્રસંગવશાત્ મનુષ્યવૃત્તિમાં દૃઢીભાવ થાય છે. આવે વચ્ચે વંધુ-
 કના દારુ જેવા પદાર્થનો શોધ થવાથી જ્યારે શૌર્ય, વીરત્વ અને
 તેઓના આધારભૂત મનાયલાં જાણ્યાભિમાન અને કુલાભિમાન, એ
 પ્રાયશઃ નિર્રથક જેવાં થઈ પડે છે, ત્યારે પુરાતન સંસ્થા ઉપર રહે-
 લો ભાગ્યો ટૂટ્યો ભાવ પણ ભગ્ન થઈ જાય છે. મુદ્રણકલાના
 શોધથી સાક્ષર વર્ગ વિશાલ થાય છે ત્યારે અંધના નિશ્વયો અને
 વચનો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, અને ધર્મશિક્ષકો-
 ના પરસ્પરના કલહ અને વિવાદનું પરિણામ એ થાય છે કે પરંપરા-
 ગત ધર્મસંસ્થા પણ પરીક્ષાને પાત્ર મનાય છે. જુદા જુદા દેશો
 સાથેના વ્યાપાર વધવાથી નિર્વાહ અને સુખનાં સાધન ઓછાંકષ્ટ-
 સાધ્ય થતાં અને પ્રજાઓમાં શાંતિ પ્રવર્તતાં મનુષ્યવૃત્તિનાં ચાંચ-
 લ્યનો કેટલોક ભાગ માનસિક અને હૃદયવિષયક આનંદનાં
 સાધનો શોધના તરફ ઝેંચાય છે અને તત્ત્વશોધના વિદ્યા અને સા-
 હિત્ય નવા રૂપમાં પ્રકાશી નિકળે છે. આ પ્રમાણે થવાથી અનુકરણ
 કરવાની વૃત્તિ નિરૂપયોગી થતાં વિનષ્ટ થાય છે, અને નવો માર્ગ
 શોધનામાં સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા હોવાથી તેનો ઉદય થાય છે.
 આ સર્જનું સમુચિત પરિણામ એ થાય છે કે વિચારસ્વાતંત્ર્યની સત્તા
 અને પ્રતાપ નર્વર સુજાત અને સંમાનનીય થાય છે.

હવે કોઈ શંકા કરશે કે વિચારસ્વાતંત્ર્યના આ વિર્ભાવનાં
 કારણો માત્ર ઉપર કદાં તેજ હોઈ શકે કે અન્ય પણ હોઈ શકે ?
 મહારું કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે માત્ર ઉપરના પ્રસંગો આવી
 મળે તો જ વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય થાય. વિચારસ્વાતંત્ર્યના વર્ત-
 માન સ્વરૂપના ઉદયને માટેનાં કારણોમાંનાં માત્ર કેટલાંક મેં ઉપર
 જણાવ્યાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતભૂમિમા પણ એક વચ્ચે વિ-
 ચારસ્વાતંત્ર્યની સત્તા પ્રવર્તતી હતી એમ માન્યા વગર ચાલતું
 નથી, અન્યથા બૌદ્ધ, જૈન, સાંપ્રદાય, યોગ શ્યાદિ દર્શનોનો ઉદ-
 યજ સંભવતો નથી. અહીં કંઈ ઉપર કદાં તેજ સર્વ કારણો

આવી મંજૂરિ હતાં એ ધારણું નિર્ણયક છે. મહોર કહેવાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે કે શારીરિક, માનસિક, કે હૃદયવિષયક સુખના સાધનોની જેમ જેમ આવશ્યકતા વધતી જાય છે તેમ તેમ વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય પણ અવશ્ય થતો જાય છે, અને આ પ્રમાણે હોવાથીજ વિચારસ્વાતંત્ર્ય આટલા ઘણા માનનું અને આટલી વધી પૂજ્યવૃદ્ધિનું પાત્ર છે.

ઉપર કહ્યું કે ભારતભૂમિમાં પણ એક વખત વિચારસ્વાતંત્ર્યની સત્તા મનાતી હતી, પણ કાલક્રમમાં આવી મઠેલી વિરોધી, બલોના કાર્યની ક્ષેત્રી અસરથી તે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું. આપણી એવી દશા થઈ કે આપણે આપણી રાજકીય સ્વતંત્રતા ધોઈ બેઠા, પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓને શરણ થયા, આત્મસંરક્ષણને માટે સ્ત્રીઓની પેઠે પારકા ઉપર આધાર રાખવા લાગ્યા, ઘરંધાના કુદ્ર મોહમાં વૃત્તિનો સર્વ વ્યાપાર શમાવી દીધો, અને પેટ ભરાતાં પાટણ ભરાયું માનવા લાગ્યા. આવે! વચ્ચે આપણે કહીએ કે હમારામાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય છે તો તે સરેસર મિથ્યાભિમાન સીવાય અન્ય કંઈજ નથી. દિવસે દિવસે આપણામાં વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય થતો જાય છે તે દયાહૃદિય શ્રિટિશ-સત્તાનો પ્રતાપ છે. આપણે શાંતિમાં આવ્યા; આપણાં મન અને વૃત્તિઓ સ્થિર થઈ ગયાં; આપણે પ્રાપ્ત થયાં; આપણા પૂર્વજોના અગાધ શ્રમનાં ફલ-આપણા શાસ્ત્રો-જેને ઓછેઈ ઓછે જતી હતી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને આપણે સમર્થ થયા; અને થોડા વચ્ચે ઉપર આપણે આપણા ઘરમાં નાશી આવેલા પરદેશી ચોરનાં પેઠે ગુપ્તગુપ્ત ફરતા હતા તે હવે જાણે પોતાના ઘરમાં સ્વતંત્રતાથી ફરતા હોઈએ એવો અનુભવ કરવા લાગ્યા એ સર્વમાં પ્રતાપ શ્રિટિશ સત્તાનો છે.

હવે આપણે પાઠ્ય પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવીએ. આપણે જોયું કે વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય ઉન્નતિ સાથે છે, એટલુંજ નહિ

પણ ઉન્નતિનો આધાર. પણ વિચારસ્વાતંત્ર્ય ઉપરજ છે. વિચાર-સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એવો નથી કે જેના તેના સંબંધમાં શંકા કરવી અને કોઈનો પણ સ્વીકાર ન કરવો. ચાલતી આવતી પ્રત્યેક સંસ્થાના સંબંધમાં શાસ્ત્રીય અને તાત્ત્વિક રીતિએ અવલોકન કરવા, શંકાઓ પણ કરવી, અને હંસવૃત્તિથી ક્ષીરનું પ્રહરણ કરવું. માત્ર ઉદયનાચાર્યનો નિયમ ધ્યાનમાં રાખીએ કે 'પ્રવૃત્તિના વ્યાપ્તાતના અવધિ સુધી આશંકા કરવી' તો ન્યાયપૂર્વક સ્વતંત્ર વિચાર કરવાથી કદાપિ પણ હાનિ થવાનો સંભવ નથી; સામુ આવા પ્રકારની ચર્ચાઓ અને વિવાદોથી તો પ્રત્યેક સંસ્થાની ઉન્નતિજ થવાનો સંભવ છે. વાદનું ફલજ તત્ત્વનિર્ણય છે અને 'વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ' એમ વિદ્વજ્જનો કહી ગયા છે.

પણ શું ત્યારે મનોવાણીથી અગોચર એવા ईश्वर અને ધર્મના સંબંધમાં પણ સ્વતંત્ર વિચાર કરવા? પ્રાથમિક દૃષ્ટિથી જોતાં તો આમ બનવું અશક્ય લાગે છે, પરંતુ જો તેમજ હોય, જો ईश्वર અને પરલોકના સંબંધમાં જ્ઞાન આપનાર ધર્મ કેવળ અંધ શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવે, અને તેમાં સ્વતંત્ર વિચાર અને વાદવિવાદને નિરવકાશ માનવામાં આવે, તો વાદથી તત્ત્વબોધ થાય એમ જે શિષ્ટ જનોનાં વાક્ય છે તે નિરર્થક થાય, અને વેદાન્તમે આદિ હઈ સર્વદર્શનના પ્રવર્તકોના શ્રમ કેવળ જલ-તાંડનવત્ ગણાય. એ તો ખરું છે કે વિચારનો વિષય પ્રાકૃત-પદાર્થો માત્ર હોઈ શકે, અપ્રાકૃત ન હોઈ શકે. ईश्वર અપ્રાકૃત છે અને તેના સંબંધમાં પદાર્થવિજ્ઞાન કે રસાયનશાસ્ત્રની પેઠે પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન મેળવવું અશક્ય છે. પરિમિત અને સાપેક્ષ બુદ્ધિથી અપરિમિત અને નિરપેક્ષ ईश्वરનું સ્વરૂપે સમજાવજો મહિ, અને ધર્મ માત્ર શ્રદ્ધાનૌજ વિષય માનવો પડે. આ વાત ધારી છે, પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રમાં જે પદ્ધતિથી તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં આવે છે તે પદ્ધતિ ધર્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં 'ચાલેજ'

નહિ એમ તો માનવું પડે છે; પણ તેથી કંઈ એમ ન કહેવાય કે મનુષ્યજ્ઞાન કેવળ પરિમિત છે અને તે પ્રાકૃતપદાર્થોની સીમાના વહારના વિષયનું ગ્રહણ કરવાને કેવળ અસમર્થ છે. નેત્રાદિથી જેનું ગ્રહણ નથી થતું તે મનુષ્યજ્ઞાનને ગમ્ય નથી, અને દિક્ષાલાદિથી અવચ્છિન્ન વસ્તુઓની સીમાનું અતિગ્રમણ કરવાને વિચાર અસમર્થ છે એમ જો કહેવામાં આવે અને માનવામાં આવે તો તત્ત્વનિર્ણયને માટેનો શ્રમ કરનારા મૂર્ખ ગણાય, ઇટલુંજ નહિ પણ તત્ત્વનિર્ણય શશશંગનત્ થઈ જાય. એ તો ધર્મ કે સહસ્રાવધિ વિચારોનો શ્રમ આ સ્થળે નિરર્થક ગયો છે, પ્રત્યેક દેશનાં અને પ્રત્યેક પ્રજાનાં મહાબુદ્ધિમાન્ મનાતાં મનુષ્યોનાં મન આ ફલ લેવાને દોડ્યાં છે અને શ્રાન્ત થઈ પાછાં પડ્યાં છે, તો પણ તેથી એમ ન કહેવાય કે કોઈને પણ તત્ત્વપ્રાપ્તિ થઈ જ નથી. મહાપુરુષોનાં મન આ વિષય પ્રતિ આકર્ષ્યાં છે ઇટલા ઉપરથીજ તેનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે, અને ફલપ્રાપ્તિ અધિક કઠિન હોવાથી તેને માટે અધિક શ્રમની અપેક્ષા છે એમ નિશ્ચય વધાય છે.

ધર્મવિચાર અને ધર્માચારમાં શ્રદ્ધા આવશ્યક છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે પણ તેનું (શ્રદ્ધાનું) સ્વરૂપ સમજવું કઠિન છે. ઉપદેશક કહેશે કે સોમના નાકામાંથી સાત હાથી નિકળી ગયા અને છેલ્લાનું પુંછડું માહે ભરાઈ રહ્યું તો પણ શ્રવણ કરનારાઓએ હાજી હા કહેવું અને પ્રાણસ્તરન્તિ (પથર તોરે છે) જેવા વાક્યોને (જુઓ પૃ. ૧૪૪ અને વિવરણ) અક્ષરશઃ સત્ય માનવા એનું નામ જો શ્રદ્ધા કહીએ તો મનુષ્યની ચિત્તશક્તિ અને દૃષ્ટને આધારે અદૃષ્ટ જ્ઞાન કરાવનારી પ્રમાતૃશક્તિ એ વનેને મહોટું અપમાન આપ્યું ગણાય. એ તો નિર્વિવાદ છે કે વિચારનું ફલ પણ શ્રદ્ધાજ છે. પ્રાકૃત વિષયોમાં પણ વિચારથી નિશ્ચય કર્યા પછી પ્રવૃત્તિ તો શ્રદ્ધાને આધારેજ કરવામાં આવે છે. પોતાનો—અથવા પોતાને વિચાર-

સિદ્ધ જણાતો પરનો નિશ્ચય એકવાર પ્રાપ્ત થયો એટલે પઠી વિચારનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે જોતાં શ્રદ્ધા જ્યારે વિચારનું ફલ છે ત્યારે ફલનેજ ન વઢગી રહેતાં શાખાદિનું અવલંબન શા માટે કરવું જોઈએ ? આ કહેવું યથાર્થ છે. કેટલાક ઈશ્વરના લાઠીલા એવા પણ છે કે જેઓની અંતર્વૃત્તિ વિષયથી ઉપરક્ત થઈ ગઈ નથી, આવા પુરુષોને પ્રયાસ વગર પણ મનુષ્યમાત્રના અંતર્મ સાક્ષાત્પ્રતીત થઈ શકે એવું અપરિમિત અનંત નિરપેક્ષ અનવચ્છિન્ન અને શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજાય છે—અનુભવાય છે. આથીજ નૈ-પા તર્કેણ મતિરાપનેયા इत्यादि શ્રુતિવાક્યોમાં શ્રદ્ધાનું શુષ્ક તર્કની અપેક્ષાએ પ્રાધાન્ય મળેલું છે, આથીજ ગુરુ અને ઈશ્વરના પ્રસાદની પ્રાપ્તિ આવશ્યક મનાય છે, અને આથીજ નમસ્કારાદિ સ્તુત્યાત્મક ઉપાસનાથી હૃદ્યપ્રતિ આભારવૃત્તિ જળાવવી સપ્રયોજન ઠરે છે. આવાં મનુષ્યો પ્રતિ સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાલમાં જનસમૂહનો આદર, માન, વુદ્ધિ અને ભાવ, આકર્ષાયો છે. પણ આથીજ સિદ્ધ થાય છે કે આવાં મનુષ્ય ઘણાંજ થોડાં હોય છે; અને ધર્માચાર અને ધર્મ વિચારની આવશ્યકતા સર્વ મનુષ્યને છે એમ માનીએ તો જે માત્ર કેટલીક વ્યક્તિઓમાં હોય તેને ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન માનવું એ એક પક્ષથી જોતાં યથાર્થ લાગતું નથી. વઢી શ્રદ્ધા અને વ્હેમ જો કે વસ્તુતઃ ભિન્ન છે તો પણ તેઓનાં રૂપનું સામ્ય એટલું બધું છે કે શ્રદ્ધાલુ પોતાને પ્રસંગવશાત્ વ્હેમી માને અને વ્હેમી પોતાને શ્રદ્ધાલુ માની બેસે. કાલબલ જોતાં પણ માત્ર શ્રદ્ધાથી ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે એ સિદ્ધાન્તને ધર્માચાર્યો વઢગી રહે અને વિચારસિદ્ધ ઉપાયોથી જેઓને વિચાર કરવાનો પરિચય છે તેઓને ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા માની તેનો ત્યાગ કરે તો તેમની આવશ્યકતા પણ ઓછી જણાય, એટલુંજ નહિ પણ તેમનું અસ્તિત્વ પણ નિષ્પ્રયોજન મનાય. એમ પણ અનુભવ થાય છે

કે વિચારથી સિદ્ધ થયેલી વસ્તુમાં જે શ્રદ્ધા રહે છે તે દૃઢ હોય છે અને खरું જોતાં શ્રદ્ધા તો તેનેજ કહેવી જોઈએ છીએ. એ તો खरું કે સર્વ મનુષ્યો પોતાને માટે વિચારથી નિશ્ચય કરવાને અસમર્થ છે અને खरું જોતાં તો પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના નિશ્ચયની યથાર્થતા અન્યથી પરીક્ષિત કરાવવાની રહે છે, તો પણ પ્રત્યેક મનુષ્યની સ્થિતિ, વૃત્તિ, સ્વભાવ, આદિનું અવલોકન કરી મનુષ્યમાત્રને અર્પીત એવા ધર્મના તત્ત્વનું જ્ઞાન આપવાનાં પ્રતિવ્યક્તિએ અનુકૂળ ભિન્નભિન્ન સાધનોની યોજના કરનાર આચાર્યોનો સ્વીકાર કરતાં ઉક્ત શંકા અવતરતી નથી. આવા આચાર્યો-મહાપુરુષો-પરમાત્માઓ-વિરલ હોય છે અને તેની खોळ-ફરી તેમને શરણ રહેવું એ પ્રત્યેક સવિચાર મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પરિમિત ઈશ્વર પરિમિત મનાતા મનુષ્યજ્ઞાનનો વિષય થવાને શક્ય છે એટલુજ નહિ, પણ મનુષ્યજ્ઞાન અપરિમિત બ્રહ્મથી અ-
ભિન્ન છે, અને ભેદબુદ્ધિ જતી શક્ય છે એટલુજ નહિ, પણ તે
જતી એ મનુષ્યને અમીષ્ટ છે એમ જણાવવું તે ધર્મની આવશ્ય-
કતા જણાવી કહેવાય. દુઃખનો અત્યન્તોચ્છેદ અને પરમાનન્દ-
પ્રાપ્તિ એ મનુષ્યને અમીષ્ટ અને આવશ્યક છે એમ માનીએ, અને
ધર્મતત્ત્વનું અંત્યતમ પરિણામ—તેનું કેવલ સ્વરૂપ તે ઉક્ત ઉચ્છેદ
અને પ્રાપ્તિ છે એમ લઈએ, તો ધર્મ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ કર્યું
કહેવાય. નોતિનો માર્ગ સુખને માટે અમીષ્ટ હોવાથી તે જેમ
આવશ્યક ગણાય છે તેમ અપરિમિત અને કેવલિનિ પ્રાપ્તિમા જી-
વની સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓ પર્યવસાન પામે છે એમ દર્શાવવું તે
ધર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી કહેવાય.

પણ જીવાત્માનો સ્વીકાર કરવામા આવે તોજ તેનો પર-
માત્માસાથે યોગ સમયે અને ત્યારેજ ધર્મની આવશ્યકતા માનવા-
માં આવે. પૂર્વકાલમા ચાર્વાકજેવાના અને વર્તમાનમા જડવાદીઓ-
ના સિદ્ધાન્ત એવા છે કે જડપરમાણુના એક પ્રકારના યોગથી
જીવાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જોતા જડનું પરિણામ જી-
વાત્મા છે અને તેથી તેનો ઈશ્વરસાથે યોગ સમયતોજ નથી વઢી
ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવાને પણ કારણો નથી માટે જ્યાસુધી વિ-
ચારથી એમ સિદ્ધ કરવામા ન આવે કે જીવાત્મા જડનું પરિણામ
નથી અને જ્યાસુધી શાસ્ત્રીય અને તાત્ત્વિક રીત્યા ઈશ્વરનું અસ્તિ-
ત્વ સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાસુધી ધર્મના સવધમા જેટલું કહેવું
તેટલું મિથ્યા છે. આટલાસારું આ સ્થળે જડવાદીઓના સિદ્ધા-
ન્તોનું પરીક્ષણ કરવાનો અને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો
પ્રયત્ન કરવો ઉચિત ધારવામાં આવે છે.

જડવાદીઓ એમ માને છે કે બુદ્ધિશક્તિ જેવું કંઈજ છે
નહિ, અથવા છે તો તે જડપરમાણુઓનો વ્યાપારવિશેષ છે,

હબ્મા, પ્રકાશ, વિદ્યુત્, ચુંબકત્વ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ જેમ એકજ શક્તિનું પરિણામ છે તેમજ બુદ્ધિશક્તિ પણ તેજ શક્તિનું પરિણામ છે. હબ્મા અને પ્રકાશ જેમ અણુઓની એક પ્રકારની ગતિ છે તેમ બુદ્ધિશક્તિ પણ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જડશાસ્ત્રોના નયથી જડથી ભિન્ન જગત્તાં હબ્માદિનો સોપપત્તિક ખુલાસો થઈ શકે છે તો આગળ જતાં બુદ્ધિશક્તિનો પણ સોપપત્તિક ખુલાસો જડ શાસ્ત્રોનાજ નયથી થઈ શકશે. વલનાં અનેક રૂપાન્તર થાય છે એ સિદ્ધાન્તને આધારે મનુષ્યમાં જે જ્ઞાન મેલવવાની અને જ્ઞાનને સંગ્રહી રાખવાની બુદ્ધિશક્તિજેવું કંઈક જોવામાં આવે છે તે પણ વલનું રૂપાંતર છે એમ સિદ્ધ થવું શક્ય ધારવામાં આવે છે. યાંત્રિક વલનું રસાયનિક વલનું રૂપાન્તર થતું જોવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે યાંત્રિકવલનું અથવા રાસાયનિક વલનું ચેતનમાં રૂપાન્તર થાય છે એમ માનવામાં અને ઇન્દ્રિયબોધ, ઇચ્છા, તુલના કરવાની શક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, વિચારશક્તિ એ સર્વ જીવાત્માના ધર્મો પણ ચેતનનાં રૂપાન્તર છે એમ માનવામાં કંઈ અડચણ નથી.

આ પ્રમાણે જડવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે શક્તિનું મૂળ જડમાં છે. પણ આ પ્રમાણે માનવામાંજ તેઓ બુદ્ધિશક્તિનો સ્વીકાર કરી છે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યાવગર તેમને ચાલતું નથી. બુદ્ધિશક્તિ જડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં અને સમજવામાં બુદ્ધિનો વ્યાપાર આવશ્યક છે એમ તો માનવુંજ પડે છે, અને તેથી પ્રથમજ તેનું ગ્રહણ કરી પછી તે જડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહેવું તે મારું નાંચે અને પગ હંચે રાખી હમાં રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા વરોવર છે. ઘાણ પદાર્થો—જડ-પરમાણુઓ—નો વિચાર તેમને કેવળ બાહ્ય હઈને થઈ શકતોજ નથી, અને તેથી બુદ્ધિશક્તિ જડમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થઈ એમ બુદ્ધિશક્તિ વગર અન્ય કોઈ જોવાને સમર્થ નથી. એ તો નિર્ધારાદ સિદ્ધ છે કે ગમે તો જડ પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ હોય તો પણ તેમનું અ-

સ્તિત્વ આપણને જણાય છે—તે આપણા વિચારનો વિષય થાય છે—
 તે બુદ્ધિશક્તિવગર થવું અશક્ય છે. જો બુદ્ધિશક્તિ જડ પર-
 માણુઓમાંથી પ્રાદુર્ભૂત છે એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવો હોય તો બુદ્ધિ-
 શક્તિ ઉપર આધાર ન રાખતા તેને સિદ્ધ કરવો જોઈએ; પણ
 આમ થવું અશક્ય છે. વાહ્ય વિશ્વને સત્ય અને જ્ઞાનથી વ્યતિ-
 રિક્ત માનવું એ મનુષ્યના સહજ અજ્ઞાનનું એક પરિણામ છે. આ
 અજ્ઞાન ઓછું થવું અને અત્યે નિર્મૂલ થવું શક્ય છે એમ જગત્નો
 અનુભવ આપણને જણાવે છે. અસંસ્કૃતમતિ મનુષ્યના વિચારમાં
 આવતુંજ નથી કે આ પદાર્થોની મને “પ્રતીતિ થાય છે”, તે તો
 એમજ સમજે છે કે આ પદાર્થો “છે”. જેઓની મતિ થોડી ઘણી
 સંસ્કૃત થઈ હોય છે તે એમ જાણે છે કે જેને આપણે વાહ્ય પદા-
 ર્થો કહીએ છીએ તે દ્રષ્ટાની વેદનશક્તિની અપેક્ષાએજ અસ્તિત્વ
 મા છે આજા મનુષ્ય પણ વાહ્ય પદાર્થને તે જના રૂપમાં પ્રતીતિ
 થાય તેના રૂપમાંજ માને છે, અને તેમના પરસ્પરના સંબંધોનો
 પિચાર કરવાને તેમના ધ્યાનપૂર્વક અપ્રલોકનને આશ્ચર્યક માને
 છે. આથી વધારે સંસ્કાર પામેલી મતિવાળા મનુષ્યો એમ અનુભવે
 છે કે વાહ્ય પદાર્થોમાં જે રૂપ, રંગ, વિસ્તાર, આદિ જોવામાં આવે
 છે તે તે વસ્તુઓના ધર્મ નથી, પણ આપણે તેઓના ઉપર તે તે
 ધર્મનું આરોપણ કર્યું છે. એકનો એકજ પદાર્થ એકને રાગનો
 અને ઘીજાને દ્વેષનો હેતુ જોવામાં આવે છે સ્વારે સંવિચાર મનુષ્ય
 એમ માને છે કે પદાર્થના અતર્ગત ધર્મને લીધે પદાર્થોની અમુક
 વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રતીતિ થતી નથી, પણ તે વિશિષ્ટ પ્રકાર ગમે
 તે કારણોથી આરોપિત છે. આજા મનુષ્યને પણ આ આરોપ
 સાથી છે તે સમજાતા નથી પણ તે છે એમ તે માને છે આ પ્રમાણે
 જોતા એવું પણ મનુષ્ય હોઈ શકે કે જેને વિશ્વમાત્ર પોતાથી અ-
 વ્યતિરિક્ત છે એવો અનુભવ થયો હોય પણ આ સંબંધમાં વધારે
 બોલવાનું પ્રયોજન આ સ્થળે નથી.

ઉપર આપણે જોયું કે બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સમજવાને માટે બુદ્ધિશક્તિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે; આટલુંજ નહિ પણ જડવાદીઓ બાહ્ય પદાર્થોના ઉત્પત્ત્યાદિ ક્રમને માને છે અને તેમ કરતાં પણ બુદ્ધિ જેને તેઓ જડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહે છે તેનો સ્વીકાર પ્રથમથીજ કરી છે છે. અમુક અમુક પ્રાકૃતિક કારણો ઉપર પ્રાકૃતિક બળનો વ્યાપાર થવાથી અમુક અમુક પ્રાકૃતિક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ સમજવું અર્થાત્ બળના સ્વરૂપનું અને તેના વ્યાપારનું જ્ઞાન હોવું એ બુદ્ધિનોજ વિલાસ છે, અને આ પ્રમાણે જોતાં બુદ્ધિશક્તિ બળનું રૂપાન્તર છે એમ માનવા કરતાં બળનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિશક્તિને માટે અને બુદ્ધિશક્તિદ્વારા છે એમ માનવું વધારે ન્યાયપૂર્વક છે. બહી નૈસર્ગિક સૃષ્ટિનાં સર્વ કાર્યોમાં સનિયમતા અને એકરૂપતા જેવું કંઈ છે એમ માન્યાબગર જડવાદીઓને પણ ચાલતું નથી. હવે બાહ્ય પદાર્થોની ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રતીતિઓ થાય છે એમજ માનીએ અને બુદ્ધિશક્તિ ન માનીએ તો આ એકરૂપતા અનુપપન્ન થઈ પડે છે. જુદા જુદાં જ્ઞાન અથવા પ્રતીતિઓના સંતાનને એક વીજાસાથે સંબદ્ધ રૂપમાં સમજવા માટે તે સર્વની નોંધ લેનાર તે સર્વનો સંબંધ સમજનાર—કોઈ સંતાની માનવોજ પડે છે. (જુઓ પૃ. ૩૨) પરિણામ અથવા વિકારનો વિચાર કોઈ પણ નિલચસ્તુના સંબંધમાંજ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જોતાં બુદ્ધિશક્તિ, જે પ્રતીતિઓ અથવા અનુભવ નથી પણ તેઓનો સંબંધ જોનાર છે, તે જડપરમાણુઓના વ્યાપારવિશેષથી પરિણત નથી, પણ ઉક્ત વ્યાપાર સમજવા માટે આપણે તેનો સ્વીકાર પ્રથમથીજ કરી લેવો પડે છે. હવે કોઈ યસ્તુનું અસ્તિત્વ છે એમ જો તે બુદ્ધિશક્તિના વ્યાપારનો વિષય હોય તોજ કહી શકાય છે, અને તેથી નૈસર્ગિક બળનું અસ્તિત્વજ બુદ્ધિશક્તિને અધીન માનવું પડે છે. બહી જડથી માંડીને તે ચૈતન્ય અને સ્વયંવેદન સુધીના સર્વ વનાવોનું સ્વરૂપ જડવાદીઓ માત્ર યાત્રિક બળના વ્યાપારને કારણભૂત માનેને

સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ પણ નિર્દોષ નથી. તેઓ એમ
 કહે છે કે રાસાયનિક કાર્યો અણુઓના પ્રાકૃતિક કાર્યો-
 નું રૂપરેશો છે, ચૈતન્યકાર્યો રાસાયનિક અને આણ્વિક કાર્યોની
 સ્થિતિવિશેષ છે, અને इन्द्रियगोध, वृत्तिઓ, इच्छा
 इत्यादि सर्व जीवात्माना धर्म पण, जीवात्मा पोતેज जडनु रूप-
 विशेष होवायी, जड यात्रिक चलनां भिन्नभिन्न रूपों છે. जो•के
 आ प्रमाणे सिद्ध થયું નથી તો પણ જડવાદીઓ આશા રાखे છે
 કે आगळ जता ते सिद्ध થई शकશે. हवे आपणे जोईए के
 जडवादीओंनो आ सिद्धान्त केटलो सबल છે. प्रथम तो केवल
 रासायनिक घटकोना योगयी जीव उत्पन्न थयानु एक पण उदा-
 हरण मळतु नथी. वळी सेन्द्रिय पदार्थोंनो अत्यंतम घटक 'प्रथम-
 रूप' (प्रोटोप्लॅझम) जेना वडे पोपण, वर्धन, वगेरे क्रियाओ
 थाय છે ते पण केवल रासायनिक संयोग नथी. जीवत् અને
 मृत 'प्रथमरूप' जा रासायनिक घटको सरखा जोवामा आवे
 છે तो पण तेओना व्यापार भिन्न भिन्न होय છે, અને आ प्रमाणे
 जोता पोपण वर्धन અને उत्पादन आदि व्यापारनों आधार तद्गत
 रासायनिक तत्त्वो उपर नथी पण कोई बीजाज उपर છે. निरि-
 द्रिय पदार्थો અને सेन्द्रिय पदार्थोंना जे स्वरूप आपणने પ્રતીત
 थाय છે तेमा पण एटलो बंधो फेर છે કે जे कारणो અને निय-
 मोधी निरिन्द्रिय पदार्थसंबंधी बनावो समजावी शकाय तेज
 कारणो અને नियमोधी सेन्द्रिय पदार्थसंबंधी बनावो समजावना
 अशक्य છે. निरिन्द्रिय पदार्थोंमा आपणने एकरूप अखडत्वનો
 अनुभव धतो नथी. पत्थर अथवा माटीनु डेफु भागीशु तो
 तेना वे कडका थशे, અને ते बने कडका अक्केको पत्थर अथवा
 माटीनु डेफુ रहेशे. आ प्रमाणे भागनायी आ प्रकारना पदार्थना
 अखडत्वमा बीजी कई पण हानि न थता मात्र तेना नहाना रूप
 थशे. सेन्द्रिय पदार्थोंमा आधी उलटु जोवामा आवे છે. आया

પદાર્થના બે કડકા થતા તેમાના પ્રત્યેકમા અલ્પહત્વ રહેતુ નથી. એક સેન્દ્રિય પદાર્થ તે તેના ભાગોનો સમૂહ નથી, પણ તેના ભાગોના સમૂહ કરતા કંઈક વધારે છે; અને જો તેને વિભક્ત કરવામા આવે તો તેના અલ્પહત્વનો નાશ થઈ જાય છે. હવે વિચાર કરતા સ્પષ્ટ જણાશે કે નિરિન્દ્રિય અને સેન્દ્રિય બને પ્રકારના પદાર્થોના પ્રતીત થતા સ્વરૂપોનો યાત્રિક બલના વ્યાપારથી છુટાસો કરવાનો પ્રયત્ન કેવલ નિર્થક છે.

ઘડી સેન્દ્રિય પદાર્થો પોતાની મેળે વૃદ્ધિ પામતા અને સ્વરૂપમા આવતા જોવામા આવે છે. વીજમા સહકારીઓ મળતાં વૃક્ષરૂપ થવાનો ધર્મ રહેલો હોય છે તેનો નિરિન્દ્રિય પદાર્થોમાં રહેલો જોવામા આવતો નથી. મનુષ્યકૃતિ જે ઘર તેના સર્પ પથ્થર ઇટ ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં પોતપોતામા કોઈ એવો ધર્મ નથી કે અમુકેઅમુક કાર્યજ કરવુ. મનુષ્ય તેમનો ઉપયોગ કરી તેમને કૃત્રિમ એકરૂપતા આપે છે. સેન્દ્રિય પદાર્થોમા આથી ડહાંધુ ધાય છે. આ પદાર્થોના સત્રધમા તેઓને અમુકરૂપ આપવુ એવી યોજના કોઈ વાદ્ય સ્થાનમાથી થતી નથી. અમુકરૂપમા આવવુ એવી યોજના તેમા પોતામાંજ રહેલી છે. યાત્રિક વનાવોમા ગત્યાદિ બલ જેને આપણે કારણ માનીશ છીએ તે કાર્ય (હાથમાદિ) માં હીન થઈ જાય છે, રાસાયનિક સયોગોમા ઘટકોના પોતપોતાના ધર્મ નરા ઉત્પન્ન થતા પદાર્થના ધર્મમાં હીન થઈ જાય છે; પણ સેન્દ્રિય પદાર્થમા તો કારણનો કાર્યમાં લય થતો નથી પણ તે તેમા (કાર્યમા) રહે છે, ઇટલુજ નહિ પણ તે તેમાં પોતાને પોતાના રૂપમાં રાલી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસાયનિક અને યાત્રિક કાર્યોમા કાર્ય કારણથી ભિન્ન થાય છે અથવા કારણ કાર્યથી ભિન્ન હોય છે, પણ સેન્દ્રિય પદાર્થોમાં તો કાર્ય અને કારણ એકજ હોય છે, કારણજ કારણને કારણ રહી કાર્યરૂપ થાય છે— કાર્યરૂપે જણાય છે. પણ આપણે ધ્યારે શુદ્ધિશક્તિ અને સ્વયમેદનના

કાર્યોપ્રતિ દ્રષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે તો ત્યાં જે વૈચિત્ર્ય અને જે
 ગુચવણ જોવામા આવે છે તે આપણને છૂક કરી નાલે છે. અહીં
 જે કાર્ય થાય છે તે તેના પ્રાકૃતિક પૂર્વગતિઓથી સર્ગાંશે ભિન્ન છે.
 પ્રાકૃતિક પદાર્થોનું અસ્તિત્વ તેમને પોતાને માટે નથી પણ આ-
 પણે જે તેના દ્રષ્ટા જ્ઞાતા છીએ તેને માટે છે, તે પદાર્થો દ્રષ્ટાને
 માટે દૃશ્ય છે, પણ ઇચ્છા, વૃત્તિઓ, ત્રિચાર, સ્વયંવેદન, શ્યાદિ
 તો દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય બને છે. નિરિન્દ્રિય પદાર્થોમા પરમાણુ, દ્વયણુક,
 સયોગ, શ્યાદિ જોવામા આવે છે, અને તેઓના અગ (ભાગ)
 એક વીજાને નિરપેક્ષ હોય છે, કોઈ પણ પ્રાણીનું શરીર તેના
 સર્વે અગોનો સમૂહ છે એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના અગોને પોતે
 જાણે છે એટલો તેમા વિશેષ છે, અને બુદ્ધિના સ્વરૂપનો ત્રિચાર
 કરતા તો આપણને તેમા એક સંપૂર્ણ અલ્પહત્વ લાગે છે. અહીં
 એવો કોઈ પણ ભાગ જોવામા આવતો નથી કે જેમાનો એક કાર્ય
 થઈ શકે અને વીજો કારણ થઈ શકે બાહ્ય બલ બુદ્ધિનું કારણ
 થઈ શકતું નથી, કારણ કે બાહ્ય બલનું અસ્તિત્વજ બુદ્ધિને અધીન
 છે, અને તે 'છે' એ સમજવામાજ બુદ્ધિનો સ્વીકાર કરી લેવો
 પડે છે તેમજ બુદ્ધિમા પોતામા પણ એના કોઈ ભાગ નથી કે જે
 માનો એક કારણ થઈ શકે અને અન્ય કાર્ય થઈ શકે. આ પ્રમાણે
 જોતા, નિરિન્દ્રિય જડ, સેન્દ્રિય પદાર્થ, અને બુદ્ધિ અથવા સ્વયંવેદન,
 એ ત્રણે એક વાજાર્થી સંપૂર્ણ વિલક્ષણ છે જડ પદાર્થોની સ્થિતિ
 બાહ્ય કારણો ઉપર આધાર રાખે છે, સ્વરૂ જોતા તો તે બાહ્ય
 (પોતાથી વ્યતિરિક્ત) પદાર્થોના સમૂહ માત્ર છે, અને અહીં
 જે કાર્યકારણવ્યવસ્થા છે તે સાદી અને સરલ છે, સેન્દ્રિય
 પદાર્થોમા બાહ્ય અને આંતર જેનું છે સ્વરૂ પણ બાહ્ય આંતરને
 અધીન વર્તે છે, અને તેમા કઈ એવું તત્ત્વ રહ્યું છે કે જે પોતેજ
 અમુક રૂપમા આવવાની પોતાની મેલે પ્રથમથીજ યોજના કરી
 મુકે છે બુદ્ધિ અને સ્વયંવેદન તો આ સર્વથી ભિન્ન છે બાહ્ય

પદાર્થોનો તેના ઉપર આધાર નથી કે તેનો વાહ્ય પદાર્થો ઉપર આધાર નથી. તેમજ તેનો અને તેનો તેના અને તેના ઉપર આધાર પણ નથી. તે એક, સ્વયં, અલંબ, તત્ત્વ છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે જડ પરમાણુઓની ગતિવિશેષ તે ચેતન અને ચેતનના જ્ઞાનાદિ ધર્મનું કારણ અથવા મૂળ સ્વરૂપ છે એ કહેવું કેટલું વધું સદોષ છે. જડ પદાર્થો અને તેઓના સંબંધ જોનાર બુદ્ધિ તે જડ પદાર્થો અને તેઓના સંબંધનું પરિણામ છે એમ કહેના કરતા જડ પદાર્થો અને તેના સંબંધોના અસ્તિત્વની આપણને જે પ્રતીતિ થાય છે તે બુદ્ધિનું તદ્દૂપ પરિણામ છે એમ કહેવું કેટલું વધું વધારે ન્યાયપૂર્વક છે ?

આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અથવા જ્ઞાન જે આત્માનો ધર્મ અથવા સ્વરૂપ છે તે જડમાંથી ઉત્પન્ન થયું એ કહેવું ન્યાયવિરુદ્ધ છે એમ જણાવ્યા પછી આપણને કહેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી કે આત્મા જેવું કંઈ તત્ત્વ છેજ. પદાર્થમાત્ર મૂળ કોઈ સૂક્ષ્મ રૂપમાંથી આધિર્ભૂત થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત લઈએ તો પણ જ્યારે તે અમુક રૂપમાંજ આધિર્ભૂત થાય છે એમ માનીએ ત્યારે ત્યાં યોજના પ્રથમ-થીજ છે એમ માનવું પડે છે. યોગ્યતમ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે એ નિયમ જોતા પણ યોગ્યતમ થવાનો પ્રયત્ન કરનાર કોઈ વિચારક તત્ત્વ હેતું પડે છે, અને આત્મસંરક્ષણને હેતુ લઈને યોગ્યતમ થવાનો પ્રયત્ન કરાતો હોવાથી આત્મતત્ત્વ—અહંતા—પોતાપણુ—સ્વીકાર્યાવગર ચાલતું નથી. પોતાની મેલે પોતાનું પોષણ સ્વયંવર્ધન અને ઉત્પાદન કરનાર ‘પ્રથમરૂપ’ ને પરમાણુ-ઓનો યોગ માનીએ તો પણ આ યોગ અમુકરૂપનો થવાને માટેજ પરમાણુઓનો સંબંધ થયો છે અને તેથી તેઓમા કંઈ પણ એવું રહ્યુંજ હોય છે કે અમુક સ્થળે જવું અને અમુક કાર્ય કરવું. આ પ્રમાણે વાહ્ય પદાર્થોને કેવલ વાહ્ય લઈને વિચાર કરીએ તો પણ તેમાં કોઈ પ્રકારનું પોતાપણું માનવારૂપ તત્ત્વ રહેલું છે એમ

માન્યાવગર ચાલતું નથી. હવે આ આત્મતાત્ત્વ (હું પોતે એવું માનનાર જે કંઈ એક તે)માં એવું શું રહ્યું છે કે જેથી તે અનંત અને અપરિમિત રૂપમાં જવાને સતત ઘલણ કરે છે તેનો નિચાર કરવાનો રહે છે.

પ્રથમ આપણે જડ અને ચેતન બન્ને જે વિલક્ષણતા બતાવી ત્યાં જોયું કે ચેતનમાં 'હું પોતે' એવો વિચાર રહેલો છે. પણ હું પોતે એ વિચાર જેમ જેમ શુદ્ધ રૂપમાં આવતો જાય છે તેમ તેમ હું એ સંજ્ઞાથી જે જે સમજવામાં આવે છે તેમાં ફેર પડતો જાય છે. ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓમાં અહંતા તેઓનાં સ્થૂલ શરીરમાંજ પરિબદ્ધ થઈ રહી હોય છે. હું તે શરીર અને શરીર તે હું એ વિચાર તેઓમાં એટલો બધો દૃઢ હોય છે કે શારીરિક સુખ દુઃખ તેમને ઘણાંજ સીક્ષણ લાગે છે. ઉચ્ચ પ્રમાણનાં પ્રાણીઓમાં અહંતાનો વિષય જરા વિસ્તીર્ણ હોય છે. પ્રીતિ, દ્વેષ, ક્રોધ, આદિ વૃત્તિઓનો તેઓમાં પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય છે તેથી તેઓના સંતોષને માટે તે પોતાના શરીરને જોખમમાં નાખતા ઢરતાં નથી. સિંહણ જ્યારે પોતાના વચ્ચાના રક્ષણને માટે પોતાનો જીવ આપે છે ત્યારે તેની અહંતાનો વિષય માત્ર તેનું સ્થૂલ શરીર ન રહેતાં જેને તે પોતાનું ગણે છે તે પણ થયું હોય છે. મનુષ્યમાં આ કરતાં પણ અધિક જોવામાં આવે છે. દયા, સ્વદેશાભિમાન અને વીજી કેટલાંક મનુષ્યવૃત્તિઓ આ પ્રાણીમાં એટલી બધી સ્ફુટ થઈ હોય છે કે તેને હાથે તે પોતાના પોતાપણાના વિષયને, વ્યક્તિમાત્રપરિમિત પ્રદેશનું અતિક્રમણ કરાથી ઘણોજ વધારી દે છે. આ પ્રમાણે પોતાપણું જેમ વધારે સ્ફુટ થતું જાય છે તેમ તેનો પ્રદેશ પણ વધારે વિસ્તીર્ણ થતો જાય છે. બાહ્ય પદાર્થ અને મનુષ્યાત્મા બંને પરિમિત દેખાય છે એ વાત સરી છે પણ ઉભયની પરિમિતતા જુદી જુદી હોય છે. બાહ્ય પદાર્થોનાં સ્વરૂપ આપણને તેના બાહ્યગત દિકા છાદિના સંબંધે કરીને સમજાય છે અને તેથી તેમનું ગ્રહણ અવશ્યિત્ત રૂપમાં થાય છે, પરંતુ બુદ્ધિનું અવચ્છેદક બુદ્ધિથી બાહ્ય

નથી, બુદ્ધિજ પોતાનું મૂલ્ય કરવાને પોતે સમર્થ છે. પ્રાથમિક દૃષ્ટિથી જોતા મનુષ્યજ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થો, અનતિરૂપ્ય બાહ્ય વસ્તુ, અને વાસ્તવ નિયમોથી પરિબેધિત જોવામાં આવે છે, આટલું જ નહિ પણ ‘પોતે’ એ વિચારની સાથે જ ‘બાહ્ય’ એ વિચાર સમ્બંધ કરીને રહેલો જણાય છે, અને સમયની વચ્ચેના પ્રાહ્યતા રહેલી છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, તો પણ મનુષ્ય જ્ઞાનનો વિચાર કરતાં તેમાં રહેલી એક પ્રકારની વિશેષતા આપણને જણાય છે, અને આ વિશેષતા ત્રીજા મનુષ્ય જ્ઞાનનું અવિચ્છિન્ન પદાર્થો સાથે સંબંધ છે એમ આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ. આપણે ઉપર જોયું છે કે વેદન અથવા બુદ્ધિમાં એક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જેને લાગે તે પોતાથી બાહ્ય વસ્તુમાં પોતાને જોવાનું સતત ઘડતર ધરાવે છે જડવાદીઓની ભાષામાં કહીએ તો ‘અજ્ઞાતને જાણવું’ અને ચેતનવાદીઓની ભાષામાં કહીએ તો ‘પોતાની મેલે પોતાનો પ્રથમ પોતાથી બાહ્યતઃ જણાતા પદાર્થોમાં અનુભવ કરવો’ એ બુદ્ધિ અથવા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. મનુષ્યસ્વભાવનું અગ્રલોકન કરતાં આપણને જણાય છે કે જ્ઞાન મેલતરવામાં અને સારા થવા માં નિરતર આગળ વધવાની યોગ્યતા અને શક્તિ મનુષ્ય પ્રાણીમાં રહેલી છે, અને તે સાથે સમયમાં પોતે ગમે તેટલું આગળ વધે તો પણ તેની પ્રેરકશક્તિ—તેમાં રહેલું કોઈ એક પ્રેરક બળ—પરિસંપૂર્ણ થતું નથી આપણે જાણીએ છીએ કે આપણું જ્ઞાન પરિમિત છે તો પણ વિચાર કરતાં આપણા જ્ઞાનની સીમા આપણને જણાતી નથી આપણને સ્પષ્ટ સમજાતું નથી કે અમુક સીમાથી આપણું જ્ઞાન આગળ વધવાનું જ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે ક્રોધમોહાદિને દટલાવવા વશ્ય છીએ કે આપણાથી સંપૂર્ણ નીતિચાલ્યા થઈ શકાતું નથી તો પણ તે સાથે આપણને આપણા દોષનું જ્ઞાન હોય છે અને તેથી આપણાથી કહી શકાતું નથી કે આપણાથી આટલે સુધી જ નાતિમાં આગળ વધાશે. આ પ્ર

માણે જણાય છે કે મનુષ્યમાં આગલ વધવાની નિર્વાધિત અને નિ.સીમ યોગ્યતા અને શક્તિ રહેલી છે; વઢ્યાં તે સાથે તેનામા ઉચ્ચતાનો વિચાર ઇટલો વધો ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેટલું જેટલું આગલ વધાયું તેટલું તેટલું તેને ઓલું પડે છે; આ યુગ્મવૃત્તિઓનું પર્યવસાન માત્ર સંપૂર્ણ નિર્દોષત્વ, કેવલશુદ્ધત્વ, સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વ શક્તિમત્ત્વમાં થાય છે. જ્યારે કંઈજ પ્રાપ્તવ્ય કર્તવ્ય રહેતું નથી ત્યારેજ આ મનુષ્યવૃત્તિઓનું ચાંચલ્ય શાંત થાય છે; અને જ્યારે ત્રિવિશેષ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારેજ તેને કર્તવ્યપ્રાપ્તવ્ય રહેતું નથી અને ત્યારેજ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે જોતાં મનુષ્યમાં મૂળધાંજ ‘હું પોતે’ એ વિચારની સાથેજ સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વશક્તિમત્ત્વના નિચાર રહેલા છે, અને ‘આ (જ્ઞેય)’ અને ‘હું (જ્ઞાતા)’ ના પોતપોતાના પ્રદેશોની સીમાઓ અનુક્રમે ઘટતાં અને વધતાં પહેલું અંશતઃ પળ રહેતું નથી અને બીજું કેવલ એક અદ્વૈત રહે છે. ‘હું (જ્ઞાતા)’ એ જ્યારે ‘આ (જ્ઞેય)’ ની અપેક્ષા એ છે ત્યારે એક જતું રહેતા ઉભયનો હય ઉભયનું પરિણામ (જો આપણે પરિણામ શબ્દ વાપરીએ તો) જે જ્ઞાન તેમા થઈ જાય છે, અને આજ વલ્લે પરમતત્ત્વવિત્ પુરોષના ઉદ્ધાર થાય છે કે “હું નહિ, તુ નહિ, તે નહિ, ...તોય છે.—” પ્રત્યભિજ્ઞાનવાદીઓ જીવને ईશ્વરનું જ્ઞાન અનાદિયી છે એમ સ્વીકારે છે એ જોતા આ નિચાર વધારે સ્પષ્ટ થશે. (જુઓ પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન).

આપણે ઉપર જોયું કે આપણે અપૂર્ણ છીએ એવું આપણને માન છે; પણ આ માન જો આપણામા સંપૂર્ણનો વિચાર ન હોય તો થવું અશક્ય છે. કોઈ એમ પણ કહી શકે કે આપણે અપૂર્ણ છીએ એમ આપણા કરતા ઓછા અપૂર્ણની અપેક્ષા આપણે કહી શકીએ છીએ અને તેથી સંપૂર્ણનો નિચાર આપણામા છે એમ છેવાનું પ્રયોજન નથી. આ પ્રમાણે કહેનારને ઇટલુંજ કહેનાય કે

આપણી અપૂર્ણતા પ્રથમ કરતાં ઓછી થઈ તોપણ આ વીજાસ્થિ-
તિ પણ અપૂર્ણ છે એમ આપણને માન થાય છે અને એ પ્રમાણે
અંત્યસુધી થયાજ કરે છે. હવે જો કોઈ એક નિત્ય સંપૂર્ણનો વિ-
ચાર આપણામાં ન હોય તો આ પ્રમાણે આપણા આગળ ઘઘનાના
પ્રત્યેક ક્રમમાં આપણને અપૂર્ણતાનું માન થયા કરે છે તે થાય
નહિ. જે માનદંડથી આપણને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેનું માન
કરીએ છીએ અને તે સર્વ અપૂર્ણ ઠાગે છે તે માન દંડનો વિચાર
આપણને પ્રથમથીજ હોવો જોઈએ. વળી કોઈ વસ્તુ છે એમ આ-
પણાથી તે વસ્તુના જ્ઞાનથી કહી શકાય છે. આપણને કોઈ
વસ્તુ જણાય તે પૂર્વે તેનું અસ્તિત્વ મળે હોય, પણ તેનું અસ્તિત્વ
આપણે માટે તો તે જ્યારે જ્ઞાત થાય છે ત્યારેજ સમજાય છે,
ત્યારેજ શક્ય છે. વીજા શબ્દમાં કહીએ તો અસ્તિત્વ અને જ્ઞાતત્વ
(સત્ અને ચિત્) એકવીજાથી અભિન્ન છે. હવે ‘હું છું’ એનો
અર્થ સમજવા માગીએ તો ‘હું જ્ઞાત છું’ એવો થશે અને વિચાર-
થી પૃથક્કરણ કરતાં આપણને સમજાશે કે જેનો ‘હું’ માં સમા-
વેશ થાય છે એવો જે ‘હું’ તેનો ‘જ્ઞાત’ માં સમાવેશ થાય છે,
અર્થાત્ ‘હું’ વ્યાપ્ય છું અને ‘જ્ઞાત’ વ્યાપક છે. આ પ્રમાણે ‘હું જ્ઞાત છું’
હેતા કોઈ ‘જ્ઞાતા’ ની અપેક્ષા રહે છે, અને જ્યાંસુધી જ્ઞાતા અને
જ્ઞાતના એકત્વનો વિચાર નથી આવ્યો ત્યાંસુધી ‘હું મને જ્ઞાત
છું’ એમ કહીએ તોપણ ‘મને’ પદથી સૂચિત જ્ઞાતા ‘હું’ કર-
તાં કંદક વધારે ને વધારે છે એમ માન રહે છે; હવે ઉપર આપણે
કહ્યું કે વેદનશક્તિ તેના અંત્યતમ સંપૂર્ણ રૂપમાં આવે ત્યાં-
સુધી વિસ્તીર્ણ થવાને શક્ય છે; અને વેદનશક્તિ અને ‘હું’
પર્યાય માત્ર હોવાથી જેને જ્ઞાતા છીંધો તે કોઈ કેવળ અને સં-
પૂર્ણ હોવો જોઈએ એમ સમજાય છે. આ પ્રમાણે જ્યાંસુધી હું અલ્પજ્ઞ
‘હું’, હું અમુક ‘હું’ इत्यादि વિચાર છે ત્યાંસુધી હું તત્તદ્રૂ-
પમાં કોઈને જ્ઞાત છું. આ ‘કોઈ’ ‘હું’ થી ભિન્ન રૂપમાં સમજી

શકાય તેમ નથી, કારણ કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બને એક મીજાને ભિન્ન રૂપમાં સમજવાને અશક્ય છે; સોપણ સૌમીની ભિન્નતાનું નિર્બિકલ્પ રૂપ અન્યથી લક્ષ્યમાં આળી શકાય છે. ‘હું’ ‘આ’ ને જાણુ છું એમ કહેતાં ‘હું’ ‘આ’ અને ‘આનું જ્ઞાન’ એ ત્રણે કોઈ એક, નિત્ય, સત્, અને ચિત્તની અપેક્ષા કરે છે. આવો જે ‘જ્ઞેય હું’ નો ‘સચ્ચિદાનંદ જ્ઞાતા હું’ તે પ્રથમથીજ ‘હું’ માં છું અને તેથીજ રામાનુજાચાર્ય ‘હું’ પદવાચ્ય જીવને ‘કેવલ હું’ પદવાચ્ય પ્રજ્ઞનું શરીર કહે છે.

આ વિચાર મેં મહારાજ ભાગી દુટી ભાષામાં જણાવ્યા છે અને મને ભય રહે છે કે મારાથી સ્પષ્ટ રીતે જાણુ છે તે કહી શકાયું નથી. પણ આ વિષયજ એવો છે. વાચકને મહોરે એટલુંજ કહેવાનું છે કે જ્યારે ‘હું પોતે’ એ વિચારની સાથેજ પોતાની વ્યક્તિની સીમાનું અતિક્રમણ કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે, અને જેને તે પોતાથી વાળ ગણે છે તેને જાણવાનું અપના તો તેમાં પોતાને જોવાનું તે મતલ વલણ ધરાવે છે, અને જ્યારે વ્યક્તિરૂપ હું ના સાથે સમગ્તિરૂપ હું નો વિચાર મૂલથીજ રહેલો છે ત્યારે સંપૂર્ણ, કેવલ, નિત્ય, નિર્થિશેષ, અદ્વૈત, સચ્ચિદાનંદ એ જેનું અચ્ચતમ સ્વરૂપ છે એનો ધર્મ ધીજ રૂપે મનુષ્યમાં ન જૂદો પડે એના રૂપમાં રહેલો છે એમ માનવાને સંપૂર્ણ કારણ છે. જેમ ક્ષુધા સ્વભાવત ઢાળે છે અને અન્ન તેની શાન્તિને માટે આવશ્યક છે તેમ સ્વભાવત જ્યારે વ્યક્તિરૂપ હનું વઢળ સમગ્તિરૂપ હુમાં જવાનું છે ત્યારે તે વઢળને સતુષ્ટ કરવું એ આવશ્યક છે. આ સતુષ્ટ કરવાના ઉપાય તે ધર્માચરણ અને ફલ તે ધર્મ અથવા જ્ઞાન છે.

ઉપર આપણે મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે વૃત્તિઓ કહી તેનો વધારે વિચાર કરતાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પરિમિત અને અવચ્છિન્નની સીમાનું અતિ ક્રમણ કરી અપરિમિત અને અનવચ્છિન્નમાં પર્યવસાન પામવું—ત્યાં વિશ્રાંત થઈ જવું એવી આપણી વૃત્તિ છે એજ ईश्वरનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે. આપણે જે વાહ્ય વિશ્વ પ્રપંચનો અનુભવ કરીએ છીએ તે આપણને ક્ષણિક, મધ્યવ્યક્ત, અને અસ્વતંત્ર જણાય છે. આપણી અંતર્વૃત્તિ—બુદ્ધિશક્તિ—આ વાહ્ય પ્રપંચનું કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો તે તેને તેમાંથી જડતું નથી અને ડ્યારે તે કોઈ નિત્ય અનાદ્યનંત અને સ્વતંત્ર વસ્તુપ્રતિ જાય છે ત્યારેજ તેને વિશ્રાન્તિ મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી દુષ્ટતાનું જ્ઞાન યતાંજ અને તેથી અસંતોષ યતાંજ તે દૂર કરવાના ઉપાય શોધવા પ્રતિ આપણી વૃત્તિ જાય છે અને તે મળે છે ત્યારે જ શાંતિ વળે છે; આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી અપૂર્ણતાનું ભાન યતાં અને તેથી આપણામાં અસંતોષ યતાં આપણને સંપૂર્ણતા (જે આપણામાં છેજ અને જેને હીંમે આપણને અપૂર્ણતાનું ભાન થાય છે તે) પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને તેની પ્રાપ્તિમાંજ પરમ સંતોષ મળે છે. આજ પ્રમાણે આપણને વિશ્વના ક્ષણિકત્વનું, પ્રયોજ્યત્વનું, અને પારતંત્ર્યનું ભાન યતાં (અને આ ભાન યવામાં હેતુ આપણામાં ગુપ્ત રહેલો નિત્યત્વાદિનો વિચાર છે) વૃત્તિને ડ્યારે કોઈ નિત્ય પ્રયોક્ત અને સ્વતંત્ર તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારેજ ત્યાં તે પરમ વિશ્રાન્તિ પામે છે. આ પ્રમાણે ઘણા પ્રાચીન કાલથી થતું આવ્યું છે. સચિચાર મનુષ્યની આ ઇન્દ્રિયાનુભૂત વિશ્વથી અસંતુષ્ટ રહેનારી અને ઉચ્ચતમના અવધિ સુધી નિરંતર ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતર પ્રતિ ગમન કરનારી વૃત્તિ નેતિ નેતિ કહેવામાં પોતાનો અસંતોષ જણાવી ગઈ છે. આથી કંઈ ईश्वર અભાવ રૂપ ઠરતો નથી; મનુષ્ય જ્ઞાન અથવા વેદનશક્તિને જેનો જેનો અનુભવ થાય છે તેને તેને તે, પોતે જેની પ્રાપ્તિનેમાટે પ્રયત્ન કરે છે તે નથી એમ કહે છે, તેથી જેનો તેના મનમાં વિચાર છે તે કોવલ નિષેધનો વિષય છે

એમ સમજનાનું નર્થી—એમ સમજીજ શકાતું નર્થી. જો તે કેવલ અત્યંતાભારરૂપ હોય તો તેનો પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે એવો વિચારજ મનુષ્યમાં સ્વભાવર્થી સમજતો નર્થી. ગોપાંગનાઓ ગાડી ઘેલી ધર્મ 'કૃષ્ણ' 'કૃષ્ણ' કરતી શ્રમણ કરે છે અને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુર્થી તેમને સતોષ થતો નર્થી એક આજ મનુષ્યવૃત્તિનુ રૂપક છે. આ પ્રમાણે સર્વ ગ્રાહ્ય વિશ્વપ્રપચ આ વૃત્તિરૂપ ગોપાંગનાને લુલ્હો ઢાગે છે અને જેનુ સ્વરૂપ પોતાના હૃદયમાં રહેલુ છે તેની પ્રાપ્તિ થતાં તેની સાથે સત્ત્વમાં આવતાં, અને પ્રેમ કરનાર અને પ્રેમનો વિષય, હમયનો પ્રેમમાં હય થતાં, માત્ર કેવલ પ્રેમ એજ એક અવશેષ રહેતાં, તેને પરમસતોષ મલ્હે છે. આપણા ન્યાયના વિદ્વાનોને આ હાસ્યજનક ઢાગે તો મલ્હે ઢાગો, પણ આ સહજસિદ્ધ ન્યાયને આધારે તો ર્શ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયા ઘગર રહેતુ નર્થી.

આપણે કાનુ કે વિશ્વપ્રપચ ક્ષણિક પ્રયોગ્ય અને પરત્ર અનુભવાય છે અને તેર્થી કોઈ નિલ્ય પ્રયોક્તા અને સ્વત્ર મનાતો ર્શ્વર સિદ્ધ થાય છે. પરતુ આ પ્રમાણે સમજાતો ર્શ્વર વિશ્વપ્રપચના ધર્મના અભાવગાલ્લો સમજાય છે તે છે એમ અતર્વૃત્તિમાં તેના વિચાર હોવાર્થી કહેનુ પડે છે તો પણ આ લક્ષણર્થી તેનુ ભાવાત્મક સ્વરૂપ અન્યને સમજાવી શકાતુ નર્થી. ઘલ્લી વિશ્વપ્રપચ ક્ષણિક છે તો પણ તે કઈક છે. અથવા તો જેના ક્ષણિક અનિલ્ય પરત્ર આદિ ધર્મ છે એવુ કઈક છે, તે કેવલ શૂન્ય નર્થી. યોદ્ધોના શૂન્યગાદના સઘધમાં વિચાર કરતા શકારાચાર્ય આ વિશ્વને બ્રહ્મનો વિરત કહે છે અને શાંકર મતનુ હાર્દ નહિ સમજનારાજ વિશ્વને શશશ્વગત્ કહી હડાગી દે છે. આ સ્થલે મહારે આ વિષયમાં વિશેષ બોલવાનુ નર્થી પણ ઇટલુજ કહેવાનુ છે કે ક્ષણિકાદિ ધર્મ જેના છે એવુ વિશ્વ કઈક છે, અને એ શુ છે ? શાર્થી છે ? ક્યાર્થી છે ? એ વિચાર આપણને સહજ થાય છે. આ જાણવાની ર્શ્વરર્થીજ ન્યાયગાલ્લો

જગત્ને જણાય છે તેવા રૂપમાં સત્યમાની તેમાં સવિચાર રચના જોઈ ईश्वरના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરવાને દોરાયા છે. પણ આ પ્રમાણે ईश्वરને વિશ્વનો રચનાર અથવા ગોઠવનાર માનીએ તો તેને રચવાનાં અથવા ગોઠવવાનાં દ્રવ્ય—ઉપાદાનકારણ ઉપર આધાર રાખવાનો રહે છે. જો કે આ દ્રવ્યો કરતાં તે વધારે શક્તિમાન છે તો પણ તેની સંપૂર્ણતામાં જે સંપૂર્ણતા આપણો માન-દંડ છે તેને આધારે વાધ આવે છે. શાંકરભાષ્યના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદના સપ્તમ અધિકરણમાં ईश्वરના ईक्षापूर्वक કર્તૃત્વનો (ईश्वરના કેવલ નિમિત્તકારણત્વનો) નિષેધ કર્યો છે તે જોતાં ईश्वરને કેવલ ઉપાદાન કારણથી વ્યતિરિક્ત માની તેને કર્તા અથવા રચયિતા માનતાં જે જે અડચણો અને વિરોધ આવે છે તે સમજાશે. જો ईश्वરને વિશ્વપ્રપંચનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને પ્રકારનું કારણ હોઈએ તો તેમ હોઈ શકવું શક્ય છે; અને આ સ્થળે આ વાહ્ય વિશ્વ (જ્યારે તે કંઈ છે ત્યારે) કોઈ પણ કારણ વગર થયું નથી એમ જણાવી, તેનું ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ એકજ છે એમ જણાવી, આ સ્વરૂપ કારણ તે ईश्वર છે એમ હોઈ ईश्वરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને હું કંઈક પ્રયત્ન કરું છું.

વિશ્વપ્રપંચ કંઈજ નથી અર્થાત્ તે અસત્ છે એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે દૃશ્ય છે એવું મને દ્રષ્ટાને માન રહે છે. યદ્દી જો તે ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાત થતાંજ અસ્તિત્વમાં આવતું હોય તો મને તે ઇન્દ્રિય જ્ઞાત થયું તે પૂર્વે તે ન હોતું એમ કહેવું પડે. એ તો ચ્વરું છે કે જ્ઞાતત્વ અને અસ્તિત્વ પરસ્પર અભિન્ન છે, પણ વૈશ્વિક અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિવિષયક જ્ઞાતત્વ અભિન્ન છે એમ કહી શકાતું નથી. જ્યારે હું તેનો દ્રષ્ટા છું અને જ્યારે આ દૃશ્ય છે ત્યારે હું દ્રષ્ટા અને આ દૃશ્ય એ બંને હુંથી, તેમજ આ દૃશ્યથી, મિત્ત નહિ એવા કોઈ અન્ય જ્ઞાતાને જ્ઞાત છાઉ. આ

પ્રમાણે ય્યારે વિશ્વપ્રપંચનું અસ્તિત્વ વ્યક્તિવિપયક હુંધી નિરપેક્ષ જ્ઞાત છે ત્યારે તે સત્ પણ છે. પણ જો આપણે તેને ફેવલ સત્ કહીએ તો તેમાંજ આપણી નિચ સચ્ચિદાનંદની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરતી વૃત્તિને પરમ સંતોષ થયો જોઈએ; પણ તે પ્રમાણે થતું નથી. આમ હોવાથી આપણે તેને અસત્ પણ કહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે આ વિશ્વ સદસદ્ ઇભયાત્મક છે. પણ તેથી તે શશશંગવત્ છે એમ કહેવાય નહિ. જો અભાવને આપણે કોઈ ભાવરૂપ ઈર્ષે તોજ આપણાથી આ વિશ્વને અભાવરૂપ કહેવાય અને રામાનુજાચાર્ય અને શંકરાચાર્યના વિરોધનું મૂળ જો તપાસીએ તો એક વિશ્વને ભાવરૂપ કહે છે અને અન્ય તેને અભાવરૂપ કહે છે તેમાં ભાવરૂપ કહેનાર અભાવને અભાવરૂપ માને છે અને અભાવરૂપ કહેનાર અભાવને ભાવરૂપ માને છે તે છે. અભાવને ભાવ કેવીરીતે કહેવો એ વાત જુદી છે; પણ અભાવને ય્યારે ભાવ માનવામાં આવે અને તેમ માનીને વિશ્વને અભાવરૂપ કહેવામાં આવે તો તેમ કહેતાં તે શશશંગવત્ (લોપારોપકના શબ્દોમાં) થઈ જતું નથી. આ પ્રમાણે ય્યારે આ વિશ્વ કંઈ પણ છે ત્યારે તેનું કારણ શું ! તે ક્યાંથી થયું ! ઇત્યાદિ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

હવે દૃષ્ટને આધારે અદૃષ્ટનું અનુમાન કરી શકાય છે એ ન્યાયથી આપણે દૃષ્ટ સૃષ્ટિનું અનલોકન કરી ત્યાં જે નિયમ પ્રવર્તે છે તે શોધી કાઢીએ. બીજમાંથી વૃક્ષ થતું જોવામાં આવે છે; ઘરનો બાંધનાર જેમ તેને માટેનાં દ્રવ્ય લાવી, તેના ઘાટ ઘડી, તેમને પોતાનાં મનમાં પ્રથમથી કરેલી યોજનાનુસાર ગોઠવી, ઘર તૈયાર કરે છે તેમ સેષ્મિદ્રવ પદાર્થોમાં થતું જોવામાં આવતું નથી. અહીં કોઈ કર્તા અથવા રચયિતા તે જે દ્રવ્યનું બનેલું છે તે દ્રવ્યથી-પૃથક્ જણાતો નથી. પોતાને અમુક રૂપમાં આવેલું છે એવો વિચાર અથવા યોજના જાણે તેના પ્રત્યેક અંગમાં

પ્રથમથીજ રહેલી હોય તેમ થતું જણાય છે. જે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ ' પ્રથમરૂપો ' અથવા પેશીઓનું તે બનેલું છે તેમાં કોઈ અંતર્ગત બલ રહેલું જણાય છે, અને આ બલ કેવલ યાંત્રિક નથી પણ અમુક પ્રકારનું સંપૂર્ણ અગ્નિશક્તિ પ્રકટ કરતું છે એવી યોજનાના વિચારવાળું જણાય છે. આદિથી અંત્યસુધીમાં તે પોતાની મેઢેજ પોતે ઘડાય છે—અમુકરૂપ યુક્ત થાય છે, અને પોતાની મેઢેજ પોતે પ્રકટ થાય છે. બહી ડાર્વિનનો સિદ્ધાન્ત જોતાં પણ સ્વયનો વિચાર અને સ્વતઃ સ્વયંની ઉત્પત્તિ એ નૈસર્ગિક સૃષ્ટિનાં મૂલ છે એમ સમજાય છે. સેન્દ્રિય પદાર્થોનો સૂક્ષ્મતમ ભાગ (પ્રથમરૂપ) જે પરમાણુઓનો બન્યો છે તે પરમાણુઓ અમુકરૂપ અને અમુક પ્રમાણમાજ એકઠાં મળે છે. અને કેવલ યાંત્રિક અથવા રાસાયનિક બલના વ્યાપારથી આ પ્રમાણે થાય છે એમ હાલ તો ' પ્રથમરૂપ ' માં જે જીવનવ્યાપાર—પોતાની મેઢે પોતાનું પોષણ વર્ધન અને ઉત્પાદન કરવાની ક્રિયા—જોનામાં આવે છે તે સોપપત્તિક સમજાવી શકાય તેમ નથી. બહી જીવન ચલાવવાની મારામારીમાં યોગ્યતમ હોય છે તેજ થઈ શકે છે (Survival of the fittest) એ નિયમ એવી નથી કે સેન્દ્રિય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનસ્તિત્વ કેવલ તેને શરણ હોય. સેન્દ્રિય પદાર્થો કોઈ અજ્ઞ જડવસ્તુની પેઠે આ નિયમના રમકડાં નથી, તેઓ આ નિયમને પોતાનો કરી લઈ તેનો લાભ લે છે. પોતે પોતાને અર્માદ્દ એવું સ્વસરક્ષણ તેને માટે પોતાને યોગ્યતમ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ' હુ ' એ વિચાર સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વમાં પણ રહેલો છે; આ વિચારથી થતું બલ કેવલ યાંત્રિક અથવા રાસાયનિક બલ જેવું નથી પણ તે કરતાં વધુ વિશાળ—લઘુતર પ્રકારનું છે, અને પાછલ જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન ' હુ ' નું અધિકરણ જે એક કેવલ નિસ ' હુ ' તેને આધારે—તેને લક્ષીને—તે સર્વ પ્રસે છે એમ જોતાં સૃષ્ટિનું

उपादान तेमज निमित्त कारण एक છે. એ સિદ્ધાન્ત સમજવો દુર્ઘટ નથી. દૃશ્ય પ્રપંચ અને ईश्वर વચ્ચે કુંડલ અને ફનકના જેવો સંબંધ છે અને ईश्वर અને जीव વચ્ચે સૂત્ર અને મળકાના જેવો સંબંધ છે. એમ કહેનાર રામાનુજાચાર્યના સિદ્ધાન્તોનું વિચાર-પૂર્વક અગ્લોકન કરતાં આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ થશે. અને જ્ઞાતત્ત્વ અને અસ્તિત્ત્વ સમાનાધિકારણ છે એમ જોતાં આ ત્રણે તત્ત્વ પ્રથમ જે ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે તે પરસ્પર અભિન્ન થઈ જશે અને કેવલ એક રહેશે. પણ આ સંબંધમાં આ સ્થળે વધારે કહેવું નિષ્પ્રયોજન છે.

આપણા અભ્યારસુધીના વિચારનું પરિણામ શું છે તે આપણે જોઈએ. સ્વયંવેદન જડ પરમાણુનું પરિણામ નથી પણ તે જડ પરમાણુનિરપેક્ષ છે એમ આપણે જોયું; વ્યક્તિવિષયક સ્વયંવેદન (જીવાત્મા) ના અધિકારણરૂપે રહેલા કોઈકેવલ સમાધિવિષયક સ્વયંવેદનનું અસ્તિત્ત્વ માનવું પડે છે એમ આપણને લાગ્યું, પરિમિત સ્વયંવેદનને અપરિમિત સ્વયંવેદનનું માન છે અને તેની પ્રાપ્તિને માટે—પોતે તદ્દ્રૂપ થવામાટે—તે પ્રયત્ન કરે છે એમ આપણને સમજાયું; અને આ પ્રાપ્તિ તે ધર્મનું ફલ છે, અને પ્રયત્ન તે ધર્માચરણ છે, એમ આપણે ધર્મ અને ફલનાં સ્વરૂપ બાંધ્યાં. વળી આપણે જોયું કે આ પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ સહજ છે, પ્રયત્ન અમીષ્ટ ફલને હેતુઓને હોવાથી અમીષ્ટ છે, અને તેથી ધર્મ સહજામીષ્ટ છે. હવે કોઈ પૂછે કે જો ધર્મ સહજામીષ્ટ છે તો તત્ પ્રતિ સર્વ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પણ જગત્માં કંઈ એમ જોવામાં આવતું નથી. આમ હોવાનું કારણ શું? મનુષ્યમાં એવું શું છે કે જે તેને ધર્માચરણથી દૂર કરે છે? વળી ધર્માચરણનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ શું છે? આ સ્થળે મહારો વિચાર આ વિષયમાં હતરવાનો છે, અને ટુંકામાં મહારો જે કહેવાનું છે તે સમેટી લઉં છું.

મનુષ્યસ્વભાવનુ અવલોકન કરનારને તેમા બે તત્ત્વ રહે-
 ળા જણાય છે, એક પશુત્વ અને બીજુ મનુષ્યત્ત્વ. આહાર નિદ્રા-
 ભય મૈથુન ઇત્યાદિ પ્રકારનાં ઇન્દ્રિયસુખ મેળવવામા અને તેમને
 અનુભવવામાં મનુષ્ય અને પશુ સાધારણ રીત્યા સમાન ગણાય છે.
 પણ મનુષ્યમા જે બીજુ તત્ત્વ રહેલુ છે તેને ળીધે તેનું ક્ષુદ્ર પ્રાણી-
 ળે પરત્વે આધિક્ય છે આ તત્ત્વ તે સવિચારત્ત્વ મનુષ્યત્ત્વ કે
 ધર્મવૃત્તિ છે, અને આજ તત્ત્વનો આશ્રયતર પ્રેરણાથી તે પરિમિત
 ની સીમાનુ અતિક્રમણ કરી, પોતાને જેનુ માત્ર છે અને જેની
 ઉચ્ચતમતાનો પ્રથમાવધારિત વિચાર તેને ઉચ્ચતરથી ઉચ્ચ-
 તર સ્થિતિમા ગમન કરાવવાના હેતુરૂપે છે એવા અપરિમિતની પ્રા-
 સિપર્યત સપ્રયત્ન રહે છે. વળી આ તત્ત્વને ળીધે તેને પોતાની
 આહારાદિ વૃત્તિઓ—વિષયવાસનાઓ—કામનાઓ પોતાથી ભિન્ન
 રૂપમા સમજાય-છે, અને તેનામા જે પરમ સુખની કલ્પના છે તે
 સાથે સરલાગતા આ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ તેને ક્ષુદ્રત્ત્વ લાગે છે.
 આમાનુ એક તત્ત્વ સુખનો તાત્કાલિક અનુભવ કરાવનાર છે અને
 બીજુ કોઈ માત્રી મહોટા સુખના સ્વરૂપનો વિચાર બધાની આ
 સુખને નહિવત્ જેનુ સમજાવનાર છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યમા આ બે
 તત્ત્વોનુ દ્વિયુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે અને એકનો બીજાઉપર સપૂર્ણ
 વિજય થયો નથી ત્યાસુધી આ યુદ્ધ પણ શાત થતુ નથી. હવે એ
 તો સ્વાભાવિક છે કે સવિચારત્ત્વની ઇન્દ્રિયસુખવાસનાદિ સાથે
 તુલના કરતા તે ઘણુજ પ્રવલ લાગે છે, અને આમ છે તો સવિ-
 ચારત્ત્વનો વિજય થતા વાર લાગે તેમ નથી. પણ ઇન્દ્રિયસુખવાસ-
 નાદિ મનુષ્યમા સવિચારત્ત્વસાથે યુદ્ધ ચલાવતા સવિચારત્ત્વના
 ધર્મોનુ પ્રહણ પટલે સુગ્રી કરે છે કે તેથી તે પણ અપાર વલ દ-
 શારિયને શક્તિમત્ થાય છે મને ળ્યારે મહારામા રહેલા સવિ-
 ચારત્ત્વમા મહારી વાસનાવૃત્તિઓનુ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આ વાસ-
 નાવૃત્તિઓ પોતાના મૂલ રૂપમાં ન રહેતા મહારીસાથે એક પ્રકારના

એક્યમાં રહે છે. આ વૃત્તિઓનો સંતોષ તે હું મહારોજ સંતોષ ગણું છું. વિવેક વળજારાની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સ્ત્રીઓમાંની પ્રવૃત્તિનો જ્યારે વિવેકવળજારો પોતે પક્ષ કરે છે—જ્યારે તે તેને પોતાની પ્રિયતમા માને છે—જ્યારે જો કે નિવૃત્તિસાથે તુલના કરતાં તેનામાં કંઈ પણ વધારે નથી, તો પણ તે નિવૃત્તિ સ્ત્રી પોતાનો દોર ચલાવી શકે છે. સ્વયં કહીએ તો આહાર નિદ્રા ભય આદિ સહજ વૃત્તિઓ છે. મનુષ્યવ્યતિરિક્ત પ્રાણીઓમાં પણ તેમનું પ્રાવલ્ય જોવામાં આવે છે, અને તેમને સંતુષ્ટ કરવી એવી આંતર પ્રેરણા છે. તેમના સંતોષમાં એક પ્રસ્તારનો સુખાનુભવ થાય છે; અને આ સંતોષ તેના સ્વાભાવિક રૂપમાં નિશ્ચય અથવા અનિશ્ચય નથી; કોઈ પણ કહી શકશે નહિ કે સહજવૃત્તિઓને સંતોષ પામાડનાર પશુ સારું કરે છે અથવા ખોટું કરે છે. ભોરે પદાર્થનું નીચે પડવું, પાણીનું સરસી સપાટીએ રહેવું, ધૂમ અને વાળ જેવા વાયુ કરતાં હલકા પદાર્થોનું વાયુમાં ડૂબી ઉડવું, ઇયાદિ જેમ સ્વાભાવિક નિયમ—બલ છે, તેમ સહજવૃત્તિઓનો તેના તેના વિષયની પ્રાપ્તિથી સંતોષ થયો એ નૈસર્ગિક નિયમ છે. પણ આજ સહજવૃત્તિઓ સવિચાર મનુષ્ય સાથે સંબંધમાં આવતાં પોતાના સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેતી નથી. ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં સહજવૃત્તિનો ઉદય થતાં તેના વિષયની પ્રાપ્તિને માટે તે પ્રયાન કરે છે અને તે પ્રાપ્ત થતાં આ સહજવૃત્તિ સંતુષ્ટ થઈ જાણે નિવૃત્તિ થતી હોય તેમ થાય છે. ગાયને ખૂલ્લો લાગતાં તે ચાવાનું ઓળે છે અને તે પેટપૂર મળ્યું પડે તેને સંતોષ થાય છે. મનુષ્યમાં સહજવૃત્તિઓ આર્થિક ચિલ્લક્ષણ રૂપમાં પ્રતીત થાય છે. અહીં તેમની સ્થિતિનો કાલ માત્ર વિષયના અવધિ સુધી ન રહેતા વધે છે. મને જેમ મહારૂં પોતાનું માન અનિશ્ચિન્ન રૂપમાં રહે છે તે પ્રમાણે આ વૃત્તિઓ મહારી છે અથવા હું એ વૃત્તિઓથી અભિન્ન છું એમ માનું પણ અનિશ્ચિન્ન રૂપમાં રહે છે. મહારી સ્વાભાવિક આહારવૃત્તિને તેની શાંતિને

મોટે જોઈએ તેટલું મહ્યું તેથી તે સંતુષ્ટ થતી નથી. તેમા મે મહારા નિત્યત્વનો આરોપ કર્યો છે તેને લીધે તેના અસતોપમા પણ એક પ્રકારનું કૃત્રિમ નિત્યત્વ આવ્યું હોય છે, અને મને જ્યાંસુધી સ્વર પડતી નથી કે આ નિત્યત્વ કૃત્રિમ છે ત્યાંસુધી મહારૂ પેટ ભર્યું હોય તોપણ મહારો આહારપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન શાત પડતો નથી અને મને ધનનો સમ્રહ કરવાનું મન થાય છે. લોક નિંદા કરે, શરીરને હાનિ થાય તાત્કાલિક દુઃખ પડે, તો પણ આ ધનસમ્રહ કરવાની વૃત્તિની પ્રેરણાથી હું તે સર્વની ઉપેક્ષા કરૂ છું. આ પ્રમાણે લોભ એ સ્વરૂ જોતા આહાર પ્રાપ્ત કરવાની સહજ વૃત્તિનું પરિણામ છે, તોપણ સહજવૃત્તિની જે નિર્દોષતા તે તેમા નથી; તે દોષરૂપ છે. આ પ્રમાણે ક્રોધ, મોહ, મત્સર, વ્યભિચાર, इत्यादि જે જે મનુષ્યમાં દોષ જોવામા આવે છે તે સનિર્દોષ સહજવૃત્તિઓના, મનુષ્યના સવિચારત્વને લીધેજ—મનુષ્યના ‘હું પૂર્વાપાર એક નિત્ય છું’ એ પ્રકારના ભાવને લીધેજ—ધ-યર્ષા પરિણામવિશેષ છે. દુકામા કહીએ તો જેને લીધે મનુષ્ય ધાર્મિક થવાને શક્ત અને યોગ્ય છે તેનેજ લીધે તે અધાર્મિક છે.

હવે આપણને સમજાશે કે મનુષ્ય પ્રાણીમાં સહજવૃત્તિઓ દોષરૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે તે તેના સવિચારત્વ જેટલીજ ચલતી થાય છે, અને તેથી સવિચારત્વનો ત્રિજય દુઃપ્રાપ્ય - થઈ પડે છે. જોકે સવિચારત્વ અને ત્રિપયસના--ધર્મવૃત્તિ અને અધર્મ-વૃત્તિ—એ બંને પ્રકાશ અને અધકારના જેવા પરસ્પર વિલક્ષણ છે તોપણ હું, ‘હું તેઓનો દ્રષ્ટા છું’ એના ભાવ ધરાવતો દ્રષ્ટા, મને પોતાને ઉભયની સાથે એક અને અભિન્ન સમજું છું. સવિચારત્વ મને ત્રિપયસનાની નિર્મલ્યતા દેલાડે છે ત્યાં હું કે જે ત્રિપયસનાથી મને પોતાને અભિન્ન સમજું ‘હું તે મહારી પોતાનીજ નિર્મલ્યતા જોઈું છું. યોગદર્શનનો સિદ્ધાંત છે કે હું ‘પુરુષ’ તો સમગ્રપ્રવૃત્તિ નિર્મલ્ય

હું પળ સત્ત્વનું પરિણામ જે બુદ્ધિ તે તાપક રજસ્ (રાગાદિ) થી તપે છે અને તમસ્ (અજ્ઞાન) થી હું મને પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન સમજું છું તેથી હું પળ તપતો હોઝં એનો અનુભવ કરું છું.

પળ આ સવિચારત્વ અને ઇન્દ્રિયસુખ ભોગવવાની શક્તિ-નો ખાલતો કલહ શી રીતે શાંત પડે? આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં આપણને ધર્માચરણની આવશ્યકતા લાગે છે. ઉક્ત કલહ જે ક્લેશાદિનું મૂળ છે તે યોગશાસ્ત્રના શબ્દોમાં કહીએ તો અભ્યાસ વૈરાગ્ય અને ઈશ્વરપ્રાણિધાનથી સમૂહ નાશ પામે છે. વ્યાપકારિક શબ્દોમાં કહીએ તો અર્હિસા સત્ય ધૃતિ દયાઆદિ લૌકિક નીતિ, અને અપરિમિત સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન્ પરમેશ્વરને ઉદ્દેશાને પરિમિતની સીમાનુ અતિક્રમણ, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાને જેના સ્વરૂપનું અસ્ફુટ પળ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે તેનો પ્રાપ્તિ,—પોતે તેથી અભિન્ન છે એ વાતનો અનુભવ—એ આ કલહને શાંત કરનાર છે. પળ આ પ્રમાણે કહેવું તેના કરતાં આ કલહ શાંત કરવાના ઉપાયોનું નિરૂપણ જુદા જુદા કાલમાં અને જુદા જુદા દેશમાં ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા મહાપુરુષો—ધર્મશિક્ષકો—આચાર્યોએ કેવી રીતે કર્યું છે તેનું તત્ત્વિક અને શાસ્ત્રીય રીત્યા અવલોકન કરવાને કહેવું એ વધારે સારું છે ઘણા પુરાતન કાલથી મનુષ્યો કોઈ ગુણ બઢની પ્રેરણાથી આ સંબંધમાં વિચાર કરતા આવ્યા છે; અને ધર્મસંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે; દુઃખમાત્રની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ જે મનુષ્યને સદાસર્વદા અમોઘ છે તેના ઉપાયોને જણાવનાર અનેક મંથો થયા છે. રુદ્રમ વિચાર કરનારા, ઉત્તમમુદ્ધિવૈભવવાળા, અને તત્ત્વશોધનમાં નિરંતર સત્પર આ પુરુષોના વિચાર યસ્તુતઃ સત્ય હોવા જોડે અને સત્ય એક હોવાથી તે પળ એકરૂપ હોવા જોડે એમ આપણને પ્રાથમિક દૃષ્ટિથી જોતાં લાગે છે, પળ તે પ્રમાણે ઊપર ઉપરથી જોનારને જણાતું નથી. આ પ્રમાણે નહિ જણાવાનું

કારણ માત્ર વિચાર જે જે સાધનોથી જળાવવાના છે તે તે સાધનોના, વિચારોને તેઓના યથાર્થ રૂપમાં જળાવવા જેટલા સામર્થ્યના અભાવને લીધે અને વિચારનું ગ્રહણ કરનારની શક્તિની પરિમિતતાને લીધે છે. પૃથ્વીપર અત્યારસુધીના જેટલાં જેટલા ધર્મના સ્વરૂપ થયા છે તે સર્વે એક છે એમ મહારુ કહેવાનું પ્રયોજન નથી, પણ દેશ કાલ પ્રસંગ इत्यादि લપાવિઓથી નિરપેક્ષ રૂપમાં તપાસતા જે જે ધર્મો છે તે સર્વેમાં એક અવિચ્છિન્ન સત્ય રહેલું છે. આ સત્ય શોધવાને માટે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનું તાત્વિક અને શાસ્ત્રીય રીત્યા અન્વલોકન કરવું આવશ્યક છે અને તેથી આપણા દેશમાં તેમજ इतर देशોમાં ધર્મના ઇતિહાસ લખાયા છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે જે અર્થમાં આપણે ઇતિહાસ શબ્દ હમણાં સમજીએ છીએ તે અર્થમાં તે કદાચ ભારતવર્ષીય ધર્મ-ઇતિહાસ કોને નહિ સમનાયો હોય તોપણ તેઓએ આ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે. બ્રહ્મસૂત્ર જોતા આપણને જણાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાલમાં પણ પોતાને અનુકૂળ નહિ જણાતા એવા ચાલતા ધર્મોનું અન્વલોકન શ્રી વ્યાસાચાર્યે જેનાઓએ કર્યું છે. શ્રી માધ્વાચાર્યે પ્રણીત સર્વદર્શનસંગ્રહ પણ એક આ પ્રકારનો ગ્રંથ છે અને ના ભાગી નામના ભક્ત હિંદી ભાષામાં ભક્તમાલ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તે પણ આ વર્ગમાં મુકવા જેવો છે.

ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાને—ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાને ધર્મના ઇતિહાસનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આપણા પૂર્વે ધર્મ સંબંધી વિચારો કરનારા જે જે પુરુષો થયા તેઓનાં તેના સર્વ ધર્મો શાં મત છે તે જાણતા આપણે તેમાંથી તરત્ત શોધી શકીએ છીએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ મત કેવળ છે તેનાં જાણતાં એ વડે તરત્ત નિશ્ચય નથી, તેઓનાં સંધારણ સ્વરૂપ સમજતાં એ તરત્ત નિશ્ચયને માટે આવશ્યક છે. સૃષ્ટિમાં જે કંઈ વ્યક્ત્ય છે તેમુ સંધારણ સ્વરૂપ સમજવાને આપણને તેના સંબંધમાં પૂર્વ પુરુ

પોનું માનવું શું હતું તે જાણવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, યુગોલ કે મૂગોલવિદ્યાના સંબંધમાં પૂર્વ પુરુષોના વિચાર કેવા હતા તે જાણ્યાબગર પણ આપણે પોતાની મેલે પોતાને માટે અવલોકન કરવાથી, અને પોતાની મેલે પોતાને માટે એ અવલોકનનોના સંબંધોનો વિચાર કરવાથી, તેઓને શાસ્ત્રના રૂપમાં સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ જેમાં કાલક્રમાનુસાર ફેર પડતો જાય છે, જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું બંધારણ બંધાતું આવ્યું છે, અને જે કોઈ પણ એક સ્વરૂપમાં આવ્યા પહેલાં અનેક સ્થિતિઓમાં સ્થિત થયું છે, તેનું સ્વરૂપ સમજવાને આપણને આ ભિન્નભિન્ન સ્થિતિઓ જાણવાની આવશ્યકતા રહે છે. નીતિના સંબંધમાં, રાજકીય વ્યવસ્થાના સંબંધમાં, વ્યવહારના સંબંધમાં, અને ધર્મના સંબંધમાં મનુષ્યના કેવા કેવા વિચારો છે તે તાત્ત્વિક રીત્યા સમજવા માટે અમુક મનુષ્યના કે જનસમૂહના મહોટા ભાગના વર્તમાનમાં તત્સંબંધી શા વિચાર છે તે માત્ર જાણવાથી આપણે કૃતકૃત્ય થતા નથી. આ વિચાર આ રૂપમાં આવ્યા તે પહેલાં તેનાં કેવાં કેવાં સ્થિત્યન્તરો થયાં તે જાણવાથીજ, અને આ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓના પરસ્પર સંબંધોના વિચાર કરવાથી આપણને યુક્ત પ્રકારના વિચારોમાં જે તત્ત્વાર્થ રહ્યો હોય છે તે જણાય છે. મનુષ્યના ધર્મવિચારની આ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ, તે ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં અને ભિન્ન ભિન્ન કાલમાં સ્થપાયેલી ધર્મસંસ્થાઓ છે. અને ય્વાંસુધી આ સર્વ સંસ્થાઓનાં સ્વરૂપ સમજાયાં નથી ત્યાંસુધી એક અમુક વિચાર સત્ય છે એમ આમહયી માની રહેવાથી મનુષ્યના મનમાં ધર્મતરવ જાણવાની જે આંતર અભિલાષા છે તે તૃપ્ત થતી નથી. ભારતભૂમિની નૈસર્ગિક સ્થિતિ જોતાં જે ધર્મ સંબંધી વિચાર આ ભૂમિમાં થયા છે તે સામાન્ય રીત્યા સકલ જનસમૂહના ધર્મવિચારોના પ્રતિરૂપક છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ભારતવર્ષની રસાલ ભૂમિ, મધ્ય પર્વતો, વિશાલ નદીઓ, હૃદયને શાંત કરે એવી લીલોતરીવાટી

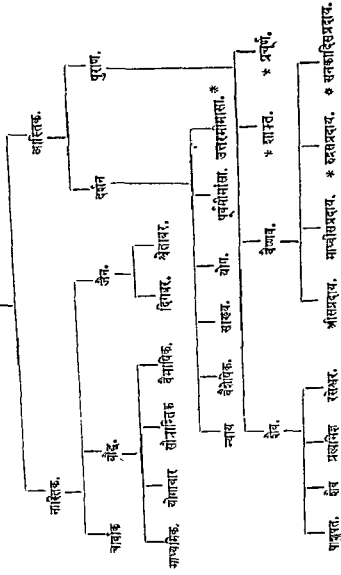
લોળો, જીવનવૃત્તિનાં સર્વ તૈઆર સાધનોનાં મરેલાં અને ઉપવ-
નની ઘરોઘરી કરે એવાં નદીઓના ઉપકંઠ ઉપર આવેલાં અરણ્યો,
અને જીવનવૃત્તિ ચલાવવાને જ્ઞાતાં સાધનો ન જોઈયે એવી હવા,
૫ સર્વનો યોગ બુદ્ધિવૈભવમાં અન્ય પ્રજાથી અધિક એવા આ-
ર્યોને મળતાં તેઓની સર્વ શક્તિઓનો વ્યાપાર માનસિક અને
આધ્યાત્મિક સુખ મેળવવા પ્રતિ જાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી ૫.
વાર્થ. નામનો ફ્રેંચ વિદ્વાન્ છેલે છે કે જ્યારે ઇતર દેશોમાં
નૂતન વિચારોની વિકારી અસરથી પુરાતન ધર્મમત કેવલ નષ્ટ-
પ્રાય થઈ ગયાં છે અથવા અત્યંત વિકૃતિને પામી ગયાં છે ત્યારે માત્ર
ભારતભૂમિમાં વિકારના સર્વ હેતુઓ હોવા છતાં પણ તે તેઓ રહ્યાં
છે. ઇટલુંજ નહિ પણ આ મતોના સ્પષ્ટીકરણ અને પુષ્ટિને અર્થે
રચાયેલા અનેક અને ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે
કે ધર્મના મૂળ ઘીજનો નિર્વાધ અને સતત વૃદ્ધિગત ઉદય આજ-
સુધી ભારતભૂમિમાં થતો આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે અનેક વિદ્વત્પુરુષોના ભારતભૂમિની ધર્મસંસ્થા-
ઓના સંબંધમાં અભિપ્રાયો છે, અને તેથી આ સંસ્થાઓનું અવલો-
કન કરવું એ ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરનારને આવશ્યક છે. આમાંની
ઘણી ઘણી સંસ્થાઓના સ્વરૂપ માધવાચાર્યે પોતાના સર્વદર્શનસં-
ગ્રહમાં આપ્યા છે અને મહારા ગુજરાતી ઘાચકોને આ અપૂર્વ અને
અમૂલ્ય ગ્રંથના વિષયનો લાભ મળે માટે તેનું ગુજરાતી ભાષાતર
હું તેમની સેવામાં મુકું છું. પણ આ સ્થળે મહારે તેમને નમ્રતા-
પૂર્વક વિજ્ઞાપિત કરવાની છે કે આ ગહન અને અગાધ સમુદ્રમાં
પ્રવેશ કરતા પહેલાં તેનો આલેખના રૂપમાં ઉપર ઉપરનો દે-
ખાવ તેમણે જોઈ લેવો. આટલા માટે આ સર્વ દર્શનોનો ટું-
કસાર હું આ સ્થળે આપુ છું.

ભારતગર્ભીય સર્વ ધર્મોના મુખ્ય બે વર્ગ થઈ શકે છે:—
૧. આસ્તિક-અથવા વેદને માનનારાઓનો; અને ૨. નાસ્તિક

અથવા વેદને નહિ માનનારાઓનો. નાસ્તિકમાર્ગમાં ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન ઇઓનો સમાવેશ થાય છે. આસ્તિકમાર્ગોના પળ બે ભાગ પડે છે; દર્શનધર્મ અને પુરાણધર્મ. દર્શનધર્મોમાં છ દર્શન આવી જાય છે, અને પુરાણધર્મોમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, અને પ્રચૂર્ણ એ રીત્યા ચાર ગણી શકાય છે. સર્વદર્શનસંગ્રહમાં શૈવધર્મના ચાર મુખ્ય ભાગ આપવામાં આવે છે. (૧) પા-
શુપત, (૨) શૈવ, (૩) પ્રત્યભિજ્ઞ અને (૪) રસેશ્વર. વૈષ્ણવધર્મના પદ્મપુરાણને આધારે ચાર સંપ્રદાય છે; (૧) શ્રીસંપ્રદાય, (૨) માધ્વીસંપ્રદાય, (૩) રુદ્રસંપ્રદાય અને (૪) સનકાદિસંપ્રદાય. માધ્વાચાર્ય આમાંના માત્ર બેજ, શ્રી-
સંપ્રદાય અને માધ્વીસંપ્રદાયનું નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે રુદ્રસંપ્રદાય અથવા પુષ્ટિમાર્ગ અને સનકાદિસંપ્રદાય અથવા તિ-
વાદિત્યનો માર્ગ એ માધ્વાચાર્ય પછીથી થયા છે. શાક્તસંપ્રદાયના દક્ષિણાચાર અને વામાચાર એ બે ભાગ છે પણ તેના સંબંધમાં સર્વદર્શનસંગ્રહમાં કંઈજ કહેવામાં આવતું નથી. પાતંજલદર્શન આપતાં તાંત્રિક મંત્રોના સંબંધમાં કંઈ કહેવામાં આવે છે અને શાક્તમાર્ગનું મૂળ તંત્રોમાં છે તેથી માધ્વાચાર્યે કદાચ તેનો સ-
માવેશ પાતંજલ યોગમાં કર્યો હોય. પ્રચૂર્ણધર્મોમાં ગાણપત્ય, સૌરપત્ય, ઇત્યાદિ આવે છે પણ તે ઇટલા બધા પ્રચલિત ન હો-
વાથી માધ્વાચાર્ય તેના સંબંધમાં કંઈ આપતા નથી. બૌદ્ધના ચાર ઝર્ગ પડે છે; માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈ-
ભાષિક. જૈનના બે વર્ગ છે; શ્વેતાંવર અને દિગંવર. વગરે સ્પ-
ષ્ટીકરણને માટે આ સર્વ ધર્મોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે કરી શ-
કાય છે:

भारतवर्षीय धर्मः

* आनु चिन्ह करेला दर्शन माधवाचार्ये कीपा नयी.

(૧) ચાર્વાક:—આમતવાદીઓને લોકાયત અને વાહસ્ય-
ત્ય નામ પણ આપવામાં આવે છે. તેનો સ્થાપનાર વૃહસ્પતિ કહે-
વાય છે, અને કોઈ કોઈ સ્થળે ચાર્વાકને વૃહસ્પતિનો પુત્ર ગણેલો
છે. (કદાચ દેવગુરુ વૃહસ્પતિનું હાસ્ય કરવાને પણ આ લોકોએ
પોતાના મૂલ પુરુષને વૃહસ્પતિ કહ્યો હોય). આ લોકો જ્ઞાનના
સાધનને માટે કેવલ પ્રત્યક્ષને માને છે; અને અનુમાન અને શબ્દ
પ્રમાણનો નિષેધ કરે છે. ईश्वर અને પરલોક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસિદ્ધ
ન હોવાથી તેમનો તે નિષેધ કરે છે, અને આત્મા અથવા શરીર-
વિશિષ્ટ ચેતન તે કેવલ જઠનું પરિણામ છે એમ તેઓ કહે છે.
સૃષ્ટિ સ્વભાવથીજ છે અને તેથી કોઈ કર્તા નથી; દેહવ્યતિરિક્ત
આત્મા ન હોવાથી દેહસુખ તેજ પુરુષાર્થ છે; અને આત્મોચ્છેદ
અથવા શરીરોચ્છેદ તે મોક્ષ છે. વેદના આચાર વિચાર ધૂતોના
ઢાંગ છે અને શ્રાદ્ધાદિક કર્મ કેવલ મૂર્ખ લોકોનો મિથ્યા શ્રમ
છે. આ લોકોના સિદ્ધાન્તોનું સંગ્રાહક કોઈ પણ પુસ્તક અથવા
પદ્ધતિ જોવામાં આવતી નથી. કેટલાક પૌરાણિક સંસ્કૃતમાં લ-
ખેલા શ્લોક માત્ર જોવામાં આવે છે પણ તે આ મતના મૂલ સ્થા-
પનારના નથી એમ જણાય છે. આ મત કોઈવાર પણ મતના રૂપમાં
માની શકાયું હોય એમ ધારવામાં મને તો શંકા રહે છે. સર્વ
દેશમાં અને સર્વ કાલમાં પ્રચલિત સંસ્થાની વિરુદ્ધ બોલનારા
ધર્મા છે અને આ વર્ગ તેવો હોઈ શકે. ચૂરું કહીએ તો ચાર્વાક-
દર્શન કોઈ ભાવરૂપ ધર્મ નથી પણ ધર્મનો અભાવ છે.

થોડા વર્ષોપર કોઈ રાજા દયારામના આશ્રિત વહતાવર
નામના પુરુષે હિંદીભાષામાં શૂન્યસાર અથવા શૂનીસાર નામનો
ગ્રંથ લખ્યો છે. પ્રોફેસર વિલ્સન પોતાના “હિંદુઓના ધર્મો”
એ નામના પુસ્તકમાં આમાંથી કંડ કંડ ભાગ આપે છે, અને તે
ઉપરથી જોતાં તેમાં સર્વ શૂન્ય છે એ આ માર્ગનો સિદ્ધાન્ત જણાય છે.

ચૂંક જોતાં આ માર્ગની ગણના શૂન્યવાદી બૌદ્ધોમાં થવી જો-
ઈએ છીએ.

(૨) બૌદ્ધ:-પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ ધર્મના સંબંધમાં ઘણો
શોધ કર્યો છે અને તેના સંબંધમાં જે લખાણ થયું છે તે એટલું
ઘણું વિસ્તીર્ણ છે કે તેનો સાર માત્ર આપતાં પળ આવાં આવાં બે
પુસ્તક ભરાય. આ સ્થળે માત્ર આ ધર્મના સ્થાપનારનો ટુંકક ઇતિ-
હાસ અને તેના સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન કરાવી તેના માધવાચાર્ય
જે ભેદ આપ્યા છે તેનાં ટુંકામાં સ્વરૂપ આપવાનો મહારો
વિચાર છે. બૌદ્ધ ધર્મ યર્તમાન કાલમાં ભારત ભૂમિમાંથી નિર્મૂલ
થઈ ગયો છે તો પળ ટીબેટ, ચીન, જાપાન, સીલોન ઘેરે દેશોમાં
તે હજુ પળ મનાય છે, અને આજી પૃથ્વીપર મનુષ્યની જે સંખ્યા
છે તેનો લગભગ ત્રીજો ભાગ બૌદ્ધધર્મ માનનારાઓનો છે એમ ક-
હેવાય છે. બૌદ્ધાવતારને વિષ્ણુનો ચોવીસમો અવતાર માન્યો છે
અને જગન્નાથજી એ બૌદ્ધરૂપે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે
છે. ચૂંક જોતાં બૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષમાંથી નિર્મૂલ થતાં તેનો જે
અવશેષ રહ્યો તે જગન્નાથજી છે, પળ બ્રાહ્મણધર્મ માનનારાઓએ
તેને એવું રૂપ આપ્યું છે કે આ બૌદ્ધના દેવ છે એમ શંકા આવવી
પળ ભોરે થઈ પડે છે. બૌદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર કપિલગસ્તુના ગૌ-
તમકુલના શાક્યરાજા શુદ્ધોદનનો પુત્ર સિદ્ધાર્થ છે, અને તેની
માતાનું નામ માયાદેવી છે. પિતા તેને રાજપુત્રને યોગ્ય એવો
વિશામ્યાસ કરાવે છે અને પરણાવે છે પળ તેની વૃત્તિઓ નિરંતર
વૈરાગ્યપ્રતિ આકૃષ્ટ રહે છે અને એક પ્રસંગે તે છાનામાનો નાશી
જાય છે. આ પછી તે બ્રાહ્મણોનીપાસે ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે
છે પળ તેઓના સિદ્ધાન્તોથી અસતુષ્ટ રહેતાં વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા
કરે છે. તપશ્ચર્યા કેવળ કષ્ટરૂપ સમજતા તેનો ત્યાગ કરી દૃશ્ય
વિશ્વપ્રપંચનું કારણ શોધવામાં તે રોકાય છે, અને પછી વેતાને
જે તત્ત્વ જણાય છે તેનો ઉપદેશ કરવાને તે નિકળી પડે છે.

તેણે જે સિદ્ધાંત બાંધ્યા તે જાણવાનું આપણને સાધન નથી પણ માધવાચાર્ય બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત આપે છે તે આ પ્રમાણે છે:—

બૌદ્ધો પ્રલયકષ અને અનુમાન બે પ્રમાણનો સ્વીકાર કરે છે. પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ ચાર भावनाઓથી—ચારપ્રકારનો વારંવાર વિચાર કરી નિશ્ચય કરવાથી થાય છે. આ ચાર भावनाઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) સર્વ ક્ષણિક છે; (૨) સર્વ દુઃખ છે; (૩) સર્વ-સ્વલક્ષણ છે (એકના જેવું અન્ય નથી—પોતે પોતાનાજેવું જ છે; અને (૪) સર્વશૂન્ય છે. આ ચાર भावनाઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતા શૂન્યરૂપ પરનિર્વાણનો આનિર્ભાવ થાય છે. ચર્મ તથા કમંડલું ધારણ કરતા એ વગેરે (જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦.) બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનો આચાર છે. યોગ અને આચાર એ શિષ્યનો કર્તવ્ય છે. અજ્ઞાતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પૂછવું તે યોગ અને ગુરુએ કહેલા અર્થનો અંગીકાર તે આચાર. भावमात्र સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, सदसत् નથી તેમ सदसत् નથી એમ પણ નથી. તે અનિર્વચનીય અને નિઃસ્વભાવ છે. તેઓનું જેમ જેમ ચિંતન થાય છે તેમ તેમ તે વિશીર્ણ થાય છે, અને એકના એક પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ હોવાથી પદાર્થમાત્ર કેવલ શૂન્યરૂપ છે. જે ઠોકો આ પ્રમાણે સર્વ શૂન્યત્વનો અંગીકાર કરે છે તે માધ્યમિક કહેવાય છે. (પૃષ્ઠ ૧૯). યોગાચાર બૌદ્ધો भावनाचतुष्टयને નિર્વાણનો હેતુ માને છે અને વાહ્ય પદાર્થને શૂન્ય માને છે પણ આંતર અર્થ—સ્વયંવેદન—નો સ્વીકાર કરે છે. અનાદિ મિથ્યા વાસના—અજ્ઞાન—ને લીધે સ્વયં-વેદન—(बुद्धि)—જે વસ્તુતઃ મેઘમેદકાકારરહિત છે, તે ભિન્ન-યત્ માસે છે અને તેથી बुद्धिથી અભિન્ન એવા વાહ્ય અર્થ જાણે ભિન્ન હોય એવા જણાય છે. સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધો વાહ્યવસ્તુને કેવલ શૂન્ય માનતા નથી પણ તેને અનુમેય માને છે. વાહ્યપદાર્થનો હટ્ટેસ—જ્ઞાન—નિરંતર થયા કરતું નથી પણ કદાચિત્ થાય છે

તેથી તે કદ પળ છે. આ લોકો આ પ્રમાણે આલયત્રિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન વનેનો સ્વીકાર કરે છે. વૈભાષિક વૈદ્યો વાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે વઝી તે સવિકલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ માને છે અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે.

(૩) જૈનમત આપણા પ્રાતમા મહોટા ભાગમા માનવામા આવે છે અને તેથી તેના સવધમા જરા વધારે લલ્લવુ યોગ્ય ધારવામા આવે છે. આ ધર્મમા કેટલાક સારા ત્રિદાન આચાર્યો થઈ ગયા છે અને તેઓએ ભિન્ન ભિન્ન ત્રિપયોડપર અનેક પ્રયો લલ્લ્યા છે. ત્રાલ્લણોના પુરાણ જેમા આ લોકોમા પળ આદિપુરાણ, ઉત્તર પુરાણ, ચામુડરાયપુરાણ ધિગેરે કેટલાક પુરાણો છે અને તેમા કેટલાક પ્રચૂર્ણ ત્રિપયો સાથે તીર્થંકરોના ચરિત્ર આપવામા આવે છે. આમાના ઘણાલ્લરા પુરાણો વાલીના રાજા અમોઘવર્ષના ગુરુ જિનસેનાચાર્યના લલ્લેલા વહેવાય છે. પુરાણોને મલ્લતા જિન દત્તરાયચરિત્ર, પૂજ્યપાદચરિત્ર વેગેરે ચારેત્ર પળ લલ્લવાયા છે. આ ઉપરાત જૈનધર્મના આચાર વિચાર સિદ્ધાન્ત અને આગમ જેમા, વ્યાકરણ ન્યાય યોગ ઇત્યાદિ ત્રિપયના, અને લ્લગોલ, ગણિત વેગેરેના, અનેક પુસ્તકો જૈન લોકોના પોતાના જોવામા આવે છે. આ પ્રયોમાના કેટલાક માગધી માપમા અને કેટલાક સસ્કૃત માપમા છે. ગુજરાતના રાજા કુમારપાલના વલ્લતમા હેમચદ્ર ધવા તેમણે જૈન ધર્મને ઘણો દીપાવ્યો છે અને પોતે અનેક પ્રયો લલ્લી જૈનસાહિત્યના મહોલમા અમૂલ્ય વધારો કર્યો છે.

જૈનો વેદને પ્રમાણ માનતા નથી, કેટલાક પુરુષો આ ચરણનો ક્ષય વરી સર્વજ થઈ ગયા તેઓને તે દેવલોક કરતાં પળ અધિક માને છે, અને જીનમાત્ર ઉપર દયા કરતી એ મુલ્ય ધર્મ સમજે છે જે સર્વજ પુરુષોને તેઓ માને છે. તેમાના ચોવીસ અવસર્પિણી કાલમા થઈ ગયા છે, ચોવીસ ચાલતા કાલમા ધવા છે, અને ચોવીસ ઉત્સર્પિણી કાલમા ધવાના છે. ચાલતા કાલ.

મા જે ચૌવીસ પુરુષો થયા તેમના પ્રથમ જ્ઞાપમદેવ, તેવીસમા પાર્શ્વનાથ અને ચૌવીસમા મહાવીર છે, અને જૈન 'હેરાસરો' મા છેલ્લા બેની મૂર્તિઓ ને પ્રધાન સ્થાન આપવામા આવે છે. આ સર્વજ્ઞોને જગત્પ્રભુ, ક્ષીણકર્મ, અવીશ્વર, દેવાધિદેવ इत्यादि વિશેષણો આપવામા આવે છે.

ચાલતા કાલના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનો પૃથ્વી ઉપર કુમારપાલની પહેલા ૧૬૬૯ વર્ષ ઉપર, છેલ્લો જન્મ થયો તે પહેલા તેમના અનેક જન્મ થયા છે, અને તે સર્વના સંબંધમા ચોલનુ આ સ્થાને અશક્યનેવું છે. આ છેલ્લો જન્મ ભરતક્ષેત્રમા શુક્લપક્ષની ત્રયોદશીને દિવસે થયો છે. યુવાસ્થામા આવ્યાપછી મહાવીરના સમરસીરની પુત્રી યશોદાસાથે લગ્ન થાય છે અને તે મને પ્રિયદર્શના નામની પુત્રી વાય છે. મહાવીરનું વય અઠાવીસ વર્ષનું થતા સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલાનું મરણ થાય છે અને તે પછી તે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી યતિના ધર્મ સ્વીકારે છે. બે વર્ષ સુધી સ્વસ્થાનમા રહી, યતિના ધર્મનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી, ધીતરાગવૃત્તિ રહી, મહાવીર યાત્રાને માટે નીકળી પડે છે. યાત્રાનાં પ્રથમ છ વર્ષમા ઘણોછરો વલ્લભ તે ઉપાસમા, નાસિકાના અગ્ર ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ધ્યાન કરવામા, અને મૌન ધારણ કરવામાં ફાટે છે, અને ઇંદ્રની આજ્ઞાથી સિદ્ધાર્થ નામનો યક્ષ નિરતર તેમનું રક્ષણ કરતો પાસેનેપાસે રહે છે. રાજગૃહની પાસે આવેલા નાલન્દા ગામમાં તેમને એક ગૌશાલ નામનો માળસ મળે છે અને તે તેમનો શિષ્ય થાય છે. બુદ્ધચરિત્રમા માર જેમ બુદ્ધને લલચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ મહાવીરના સંબંધમાં પણ થાય છે, પણ તે પોતાના નિશ્ચયમા બહુજ દૃઢ રહે છે. આ પ્રમાણે તે વાર વર્ષ ફાટે છે અને પછી જેમ સર્પ કાઢવાની ઉતારી નાખે છે અને જગત્પ્રભુ જેમ છોડા ઉઠી જાય છે તેમ મહાવીરના કર્મ-

બંધ છૂટી જાય છે અને ઋજુ પાલિકાના ઉત્તર કંઠ ઉપર શાલ-
વૃક્ષની નીચે તેમને કેવલની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે કેવલી
થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં આવરણનો વિલય થતાં ચૈતન્યસ્વરૂપનો
આવિર્ભાવ થાય છે તે કેવલ કહેવાય છે અને કેવલ જેને પ્રાપ્ત
છે તે કેવલી કહેવાય છે, આ પછી ઇન્દ્રાદિ દેવથી નિરંતર સેવા-
તા મહાવીર અપાપ પુરી પ્રતિ જાય છે, અને ત્યાં પોતાના ધર્મનો
ઉપદેશ કરે છે. જ્યારે મહાવીરની કીર્તિ ઘણી પ્રસારે છે ત્યારે
મગધ દેશના અનેક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો તેમની સાથે વાદવિવાદ
કરવાને જાય છે પણ તે સર્વે હારી જઈ અર્હત્ ભગવાન્ (મહાવીર)
ને શરણ થઈ જાય છે અને તેના ગણધર થઈને રહે છે. એમ કહે-
વાય છે કે મહાવીરની સાથે આ વચ્ચે ચૌદ સહસ્ત્ર સાધુ,
છત્રીસ સહસ્ત્ર સાધ્વી, ત્રણસો શ્રમણક, એક સહસ્ત્ર અને ત્રણસો
અવધિજ્ઞાનીઓ, સાતસો કેવલી, પાંચસો મનોવિત્, એક લક્ષ
અને પચાસ સહસ્ત્ર શ્રાવક, અને ત્રણ લક્ષ અને એંસી સહસ્ત્ર શ્રાવિ-
કામો, ઇટલાં હતાં. મહાવીર જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે
શક્રાદિ ઇન્દ્રો તેના દેહનું દહન કરે છે, અને દતાદિ જે ભાગનું
દહન થતું નથી તે ભિન્ન ભિન્ન દેવો ઘડી જઈ પોતાની પાસે રાખે
છે. આ પ્રમાણે મહાવીર ચરિત્રનો સારાંશ છે.

હવે આપણે જૈન સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન કરી જઈએ. ક-
ર્મફલપ્રદાતા અને જગતનું નિલય મૂલ કારણ જે ईશ્વર તેમનો
જૈનો સ્વીકાર કરતા નથી; પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દ ત્રણ પ્ર-
માણ માનવામાં આવે છે, પણ શબ્દ પ્રમાણમાં વેદ નહિ પણ તેમ-
નાં પોતાનાં આગમ માનવામાં આવે છે. આ આગમ સર્વજ્ઞના
શબ્દ છે અને મનુષ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, અને સમ્યક્
ચારિત્રથી આવરણનો ક્ષય કરી સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. (માપાન્તર
પૃષ્ઠ ૩૮, ૪૦, ૪૧ માં આ ત્રણ ઉપાયનાં સ્વરૂપ આપ્યા છે).
આ મતમાં મુલ્ય બે તત્ત્વ છે, જીવ અને અજીવ; અને તે બંને અ-

નાદિ અને અનંત છે. કૈટલાદ્ય પદાર્થની વ્યવસ્થા નવ પ્રકારે કરે છે; જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જર, વંધ, અને મોક્ષ, (જીવના સ્વરૂપને માટે જુઓ ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૪૧.) અજીવના આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, કાલ, - અને પુ-
 દ્ગલ એ મુખ્ય અને બીજા અવાન્તર ભેદ છે. સુખહેતુ પુણ્ય અને દુઃખહેતુ પાપ છે, અને તેના પળ અનેક ભેદ છે. આસ્ત્રવ, સંવર, વંધ અને મોક્ષનાં સ્વરૂપ ભાષાન્તરમાંથી જોઈ લેવાં. જૈનોની જાણવાજેથી પ્રક્રિયા સત્તમંગીનય છે અને આ સત્તમંગીઓનો સ્વીકાર કરવાથી તેઓ સ્યાદ્વાદીઓ કહેવાય છે. જે જૈનો સંસાર ત્યાગ કરે છે તે યતિ કહેવાય છે અને જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે તે શ્રાવક કહેવાય છે. જૈનોના દિગંબર અને શ્વેતાંબર બે મુખ્ય વર્ગ છે. જો કે દિગંબરનો અર્થ નમ્ર છે અને ગોશાલના વર્ધનસૂરિ સાથેના વાદવિવાદમાં “વસ્ત્રાદિસંગ્રહિતો નિરોપેક્ષો વ પુણ્યપિ” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં દિગંબરનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેમજ બ્રાહ્મણો તેમને નમ્ર અને વિવસન સંજ્ઞા આપે છે, તો પણ હાલમાં કંઈ દિગંબર સાધુઓ નમ્ર ફરતા નથી. એમ કહેવાય છે કે જાતી વાળને આ લોકો પોતાનાં વસ્ત્ર વેગલાં મુકે છે અને વો'રતી વાળને ઉપરનું વસ્ત્ર આશ્રુ કરે છે. આ બે વર્ગમાં સાતશો ભેદ છે અને તેમાં ચોર્યાસી મુખ્ય ભેદ છે. શ્વેતાંબરો સુવર્ણ રત્નાદિ અલંકારથી તીર્થંકરની મૂર્તિઓને શાભાવે છે પણ દિગંબરો કંઈ તે પ્રમાણે કરતા નથી. શ્વેતાંબરો વાર સ્વર્ગ અને ચૌસટ ઇંદ્રને માને છે અને દિગંબરો સોઠ સ્વર્ગ અને સો ઇંદ્રને માને છે. શ્વેતાંબર યતિઓ વાસણમાં ખાય છે અને દિગંબર યતિઓ વો'રતી વાળને જે કંઈ જાનાનું આપનામાં આપે છે તે પોતાના હાથમાં લે છે. શ્વેતાંબરો રજોહરણી અને કમંડલુને યતિને માટે આવશ્યક ગણે છે પણ દિગંબરો તેમ ગણતા નથી. શ્વેતાંબરો એમ માને છે કે અંગ (શાસ્ત્રો) તીર્થંકરના સાક્ષાત્ શિષ્યોનાં રચેલાં છે પણ દિ-

ગંધરો એમ માને છે કે તે પછીના આચાર્યોનાં લેખેલાં છે. શ્વે-
તાંબરો એમ માને છે કે છીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે પણ દિગં-
ધરો તેમ માનતા નથી.

(૪) રામાનુજ:—પદ્મપુરાણમાં લેખે છે કે ‘ જે મંત્રો
સંપ્રદાય વિહીન છે તે નિષ્ફળ છે, માટે કલિયુગમાં ચાર સં-
પ્રદાય થશે. આ ચાર સંપ્રદાયમાંનો પ્રથમ શ્રીસંપ્રદાય છે અને
તેના મુખ્ય પ્રવર્તક રામાનુજાચાર્ય છે. માર્ગવપુરાણમાં રામાનુ-
જને શેપનો અવતાર કહ્યા છે. દિવ્યચરિત્રને આધારે જોતાં રા-
માનુજાચાર્યના પિતાનું નામ શ્રી કેશવાચાર્ય અને માતાનું નામ
ભૂમિદેવી છે. રામાનુજાચાર્ય પ્રથમ કાંચીપુરીમાં રહી સર્વ શા-
સ્ત્રોનું અધ્યયન કરી થોડો વયે શ્રી રંગનાથમાં રહે છે અને
પછિ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે. અનેક પાપંડીઓનો વિજય
કરી શ્રી રંગનાથ પાછા આવ્યા પછી ત્યાંના ચૌલરાજા કેરિકાલ
સાથે અળવનાય તતાં રામાનુજ મહીસૂરના જૈન રાજાનો આશ્રય
છે છે અને તેની પુત્રીના અંગમાંથી વ્રહ્મરાક્ષસ.કાઢી રાજાને વૈ-
ષ્ણવ કરે છે. કેટલાંક વર્ષ મહીસૂરમાં રહી ચૌલરાજાનું મરણ
થતાં રામાનુજ શ્રી રંગનાથ પાછા જાય છે અને ત્યાંજ રહી આ-
યુષ્નો શેપ ईશ્વરોપાસનામાં વ્યતીત કરે છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયને માનનારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુનું પૂ-
જન કરે છે, કંઠમાં તુલસીની માલાઓ પહેરે છે, બાહુમૂલમાં
શંખચક્રાદિનાં છાપાં કરે છે અને લલાટમાં ઝરૂપુંડ્ર કરે છે
તથા વચ્ચે કક્કુની ડાંબી છીટી કરી શ્રી કરે છે. વ્યાસસૂત્ર ઉપરનું
રામાનુજનું શ્રીભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય, વેદાર્થસંગ્રહ, વેદાન્તપ્રદીપ,
વેદાન્તસાર, અને વેંકટાચાર્યપ્રણીત સ્તોત્રભાષ્ય અને શતદ્રુ-
પિણી એ આ સંપ્રદાયના પ્રમાણગ્રંથ છે. નારદપાંચરાત્ર અને
વિષ્ણુપુરાણ, નારદીયપુરાણ, ગારુડપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વારાહ-
પુરાણ અને શ્રીમદ્ભાગવત એ પણ પ્રમાણગ્રંથ ગણાય છે.

રામાનુજ સપ્રદાયનાલા વાસુદેવને બ્રહ્મ કહે છે વાસુદેવ જગત્નુ ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ છે. અને તે જીવોનો નિયામક છે. જો કે તે જગત્થી મિત્ર નથી તો પણ તે નિર્ગુણ નથી, તે સર્વ શોભન ગુણથી યુક્ત છે કારણરૂપે બ્રહ્મ તે વાસુ દેવ છે અને કાર્યરૂપે બ્રહ્મ તે જગત્ છે એમ માનવામા આવે છે, વાસુદેવ સગુણ માનવામા આવે છે તેથી આ મત વિશિષ્ટા-દ્વૈત કહેનાય છે ત્રિષ્ણુની ઇચ્છાથી જગત્ વયુ છે વિષ્ણુ મૂળ એક છે પણ તે ઇચ્છા કરે છે કે ' હુ એક છું, હુ બહુ ધાડ ' આ પછી ત્રિષ્ણુના જે સ્થૂળ તત્ત્વ છે—વિષ્ણુનો ચતુર્થ-ભાગ જે જડ છે—તે મહાભૂતના રૂપમા આત્મિકાને પામે છે રામાનુજ ચિત્ અચિત્ અને રૂઢ્ધર અથવા ભોગ્ય, ભોક્તા, અને નિયામક એ રીત્યા ત્રણ તત્ત્વોનો સ્વકાર કરે છે કેવલાદ્વૈત વાદીઓ અનાદિ, માત્રરૂપ અને જ્ઞાનનિવૃત્ત્ય અવિચાને માને છે તેની અવિચાનો (અજ્ઞાનનો) આ લોકો સ્વીકાર કરતા નથી, તેઓ એમ માને છે કે અજ્ઞાન અનાદિ માત્રરૂપ નથી પણ તે જ્ઞાનનો અભાવ છે અને જ્ઞાન આ માનો ગુણ છે સસાર ચક્રનુ કારણ અનૃત્ત એટલે અજ્ઞાન નથા પણ અનૃત્ત એટલે અલ્પ ફલનાલુ કર્મ છે ગાયા એટલે અનાદિ અવિચા નહિ પણ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે પરમકારુણિક મત્તવસંહ વાસુદેવ ભગવાન્ સ્વમત્કોના અ-નુગ્રહને માટે સ્વલીલાથી અર્ચાદિસ્વરૂપે અગ્રસ્થિત છે (જુઓ ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૬૬) અભિગમનાદિ (પૃષ્ઠ ૬૭) પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાથી એકઠા થયલા વિજ્ઞાનપડે દ્રષ્ટા અને દર્શનનો ભેદ જતા રહેતા મત્તવસંહ ભગવાન્ પેતાના ઉપાસકોને સ્વપદ આપે છે. વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિ (પૃષ્ઠ ૭૧) છે, અને તે ત્રિષેકાદિથી સિદ્ધ થાય છે

રામાનુજના શિષ્ય દેવાચાર્ય થયા છે, અને દેવાચાર્યના રાઘવાનંદ અને તેના રામાનંદ થયા છે રામાનંદે રામાનંદી પથ

સ્થાપ્યો છે અને ગુજરાતમાં સાધારણ રીતે પ્રત્યેક ગામમાં રામા-
નંદી સાધુનું મંદિર જોવામાં આવે છે, વઢી કવીર, નાનક,
દાદુ ઘોરે અનેક પંથ જોવામાં આવે છે તે સર્વે પણ રામાનં-
દમાંથી નીકળ્યા છે.

(૧) માધ્વી સંપ્રદાય (બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ
સંપ્રદાય):—મધ્વ, પૂર્ણપ્રજ્ઞ અથા આનંદતીર્થના નામથી ઓલ્લખાય
છે. આ મતના પ્રવર્તકનો જન્મ વારમા શતકના અંતમાં થયો છે
એમ કહેવામાં આવે છે. તેના પિતાનું નામ મધિજ મદ્દ છે.
આનંદતીર્થ વાયુનો અવતાર મનાય છે અને હનુમાન્ અને મીમ
એ તેના પૂર્વ અવતાર છે. તેણે પ્રથમ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અનંતે-
શ્વરમાં કર્યો અને નવ વર્ષનું વય થતાં વૈષ્ણવદીક્ષા લીધી. તેણે
લઘુવયમાં ભગવદ્ગીતા ઉપર માધ્ય કર્યું અને તે વદ્રિકાશ્રમમાં
જઈ વ્યાસ ભગવાનને દેખાડ્યું. વ્યાસ તેના ઉપર ઘણા પ્રસન્ન
થયા અને તેને ત્રણ શાલગ્રામ આપ્યા. વદ્રિકાશ્રમમાંથી આવ્યા
પછી તેણે ભિન્નભિન્ન સ્થલે ટિપ્પુમંદિર સ્થાપ્યાં અને પોતાના
ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. આનંદતીર્થે સાઢત્રીશ ગ્રંથ લખ્યા
છે અને તેમાંના મુખ્ય સૂત્રમાધ્ય, ગીતામાધ્ય, ક્ષમાધ્ય, દશો-
પનિપદ્માધ્ય, અનુવાકાનુનયનિવરણ, અનુવેદાન્તરસપ્રકરણ,
ભારતતાત્પર્યનિર્ણય, ભાગવતતાત્પર્ય, ગીતાતાત્પર્ય, કૃષ્ણામૃત-
મહાર્ણવ, તન્ત્રસાર, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ છે. અગત્યાશી વર્ષનું વય થતાં
તે વદ્રિકાશ્રમમાં જઈને રહે છે. આ ઉપરાંત ચાર વેદ મહાભારત,
મૂલરામાયણ, અને પાંચરાત્ર એ આ સંપ્રદાયમાં પ્રમાણ મનાય છે.

શ્રી સંપ્રદાયવાળા ગોપીચંદનું જેવું ઝર્ર્દ્ધપુંડ્ર કરે છે
તેવું આ સંપ્રદાયવાળા પણ કરે છે પણ તેમાં ફેર એ છે કે શ્રી
સંપ્રદાયવાળા વચ્ચે કુંકુની ઝમી લીટી કરીને શ્રી કરે છે તેવી
આ નથી કરતા પણ તેને વદલે વાલેલા સોપારીની ઝમી લીટી
કરે છે અને તેને છેઢે હલ્દીરનો ચાહો કરે છે. વઢી આ

લોકો તત્ત્વમુદ્રા ધારણ કરે છે (પૃષ્ઠ ૭૮). અને તેને માટે ઉપનિષદ્ સુધીના પ્રમાણો આપે છે. સપ્રદાયનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે નારાયણ એજ પરબ્રહ્મ છે અને તે જ્યારે બ્રહ્મા કે શકર ન હોતા ત્યારે પણ હતા એમ કહે છે, અને તેના પ્રમાણને માટે ‘ એકો નારાયણ આસીન્ન બ્રહ્મા ન ચ શકરઃ ’, ‘ આનંદ એક એવામ્ આસીન્નારાયણ પ્રભુ ’ इत्यादि વાક્યો લાવે છે. સર્વ જગત્ આ નારાયણ (વિષ્ણુ) ના દેહમાર્થી થયું છે, અને વિષ્ણુ સ્વતત્ર નિર્દોષ અને અશેષસદ્ગુણ છે. સ્વ-તત્ર અને અસ્વતત્ર એવા બે તત્ત્વમાનવામાં આવે છે, તેથી આ લોકો દ્વૈતગ્રાદી કહેવાય છે. તેઓ એમ માને છે કે જેમ પક્ષી અને સૂત્ર, નદીઓ અને સમુદ્ર, પુરુષ અને વિપય એક બીજાથી ભિન્ન છે તેમ જીવ અને ईश्वर પણ સર્વદા પરસ્પર વિલક્ષણ છે, અને તેથી તેમનું એક્ય થવું અશક્ય છે. વિષ્ણુના પ્રસાદથી મનુષ્યનું સંસારમાર્થી મુક્ત થઈ વૈકુઠમાં વિષ્ણુના સામીપ્યમાં જઈને રહેવું તે મોક્ષ છે, અને આ પ્રસાદ વિષ્ણુના ગુણોત્કર્ષના જ્ઞાનથી થાય છે અમેદના જ્ઞાનથી નથી થતો. હું રાજા છું એમ કહેનારને રાજા દબાવે છે પણ જે તેના ગુણોત્કર્ષ બોલે છે તેના ઉપર તે પ્રસન્ન થાય છે તે પ્રમાણે જે કોઈ પોતાને ईश्वरથી અભિન્ન ગણે છે તે ईश्वરનો દ્વેષ કરનારા છે. અકન, નામકરણ અને ભજન એ રીતે સેના ત્રણ પ્રકારની છે. તત્ત્વમુદ્રા (શલ્ક, ચક્ર, ગદા અને પદ્મના ચિન્હ) ધારણ કરવા તે અકન; પુત્રા-દિનું નારાયણ યોગે નામ પાડવું તે નામકરણ, અને મન વાળી અને શરીર વડે દયા સત્ય અને દાનાદિ કરવાં તે ભજન. જગન્ માયા માત્ર છે એટલે ईश्वરની પ્રજ્ઞા જે માયા તેથી તે મિત (જ્ઞાત) અને ત્રાત છે. (મા=મિત, ત્ર=ત્રાત). અત્માતત્ત્વ-મસિ એ વાક્યનો અર્થ આત્માડતત્ત્વમસિ વાક્ય લઈને કરવામાં આવે છે. ‘ મહાને જાણે છે તે મહાજ થાય છે ’ એનો અર્થ ત્ર-

હવત્ થાય છે એમ લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ મત શા-
કરમતને સર્વાંશે વિરુદ્ધ જણાય છે.

રુદ્રસંપ્રદાય અથવા વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ અને નિંત્રા-
ર્કનો સનકાદિ સંપ્રદાય એ બંને માધ્વાચાર્ય પછી થયેલા હો-
વાથી તેના સંબંધમાં સર્વદર્શનસંગ્રહમાં કંઈ કહેવામાં આવતું નથી,
પણ આ બંને માર્ગ ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે તેથી તેમના
સંબંધમાં આ સ્થળે કંઈ કહેવું યોગ્ય ધારવામાં આવે છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં વાલ્મીકીના પ્રેમભક્તિ એ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત
છે અને આ સિદ્ધાન્તનું પ્રથમ સ્વરૂપ શ્રાવણનાર વિષ્ણુસ્વામી ક-
હેવાય છે. વિષ્ણુસ્વામી પછી જ્ઞાનેશ્વર, જ્ઞાનેશ્વર પછી નામદેવ
અને ત્રિલોચન અને તે પછી વલ્લભાચાર્ય થયા છે. વલ્લભાચાર્ય
તૈલંગાબ્રાહ્મણ લક્ષ્મણમટ્ટના પુત્ર છે અને તે વિષ્ણુનો અવતાર મ-
નાય છે. તેમણે સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથ લખ્યા છે અને તેમાં મુખ્ય
શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર સુગ્રીવની નામની ટીકા, વ્યાસસૂત્રભાષ્ય
(અણુભાષ્ય), સિદ્ધાન્તરહસ્ય, ભાગવતલીલારહસ્ય, એકાન્ત-
રહસ્ય, ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. વલ્લભાચાર્ય પછી તેમના પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલ
નાથ થયા છે અને તે અને તેમના પંડાજો શ્રીગોસાંઈજી કહે-
વાય છે. શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના શ્રીગિરિધરરાયજી આદિ સત્પુત્ર
થયા છે અને તેમની સાત ગાદીઓ થઈ છે; મહેટી ગાદી શ્રી-
નાથજીની છે.

આ સંપ્રદાયમાં વિષ્ણુનો શૃંગાવતાર પૂર્ણાવતાર મનાય
છે અને તેમાં પણ એકાદશ વર્ષ અને છ માસ સુધી શ્રીશૃંગ
ગોકુલમાં રહ્યા તેટલો વય સર્વોત્તમ મનાય છે. મહાભારતના
યનપર્વમાં અવાન્તર પ્રલયનું વર્ણન આવે છે તે વચ્ચે માર્કંડેય
મુનિ વિષ્ણુને જાણ કરીને જણાવે છે કે મુરનાટ્ટા વાલકના રૂપમાં જુએ છે
અને ત્રિકાલજ્ઞાની હોવા છતાં પણ તે તેના સ્વરૂપને યથાર્થ
ચેત્ના જાણી શકતા નથી એવી આશ્ચર્યજનક છે. શ્રીમદ્ભાગવત-

માં વસુદેવ વાલકૃષ્ણને શલ્યગદાદિ આયુધથી પુક્ત, ચતુર્ભુજ, કમલનયન, શ્રીચંસલાહન इत्यादि रूपમાં જુએ છે, અને યશોદા વાલકૃષ્ણના મુખમાં સર્વ વિશ્વને જુએ છે એવી કથાઓ છે. આ સર્વ ઉપરથી જોતા વાલકૃષ્ણ વિષ્ણુનો પૂર્ણાવતાર માનવામાં આવે છે તે સપ્રમાણ ઠરાવી શકાય છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણને આધારે કૃષ્ણનું સ્થાન ગોલોક છે અને તે ત્રણ જગત્થી પણ ઉચે છે. ઋક્સાહિતામા પણ ‘યત્રગાનો ભૂરિશ્વગા અયાસ અગ્રાહ તદુરુગાયસ્ય કૃષ્ણ પરમપદમમ્ભાતિ ભૂરિ’ આ મત્ર વિષ્ણુનું પરમપદ (સ્થાન) જે ગોલોક તેનું સૂચન કરે છે. વિષ્ણુનું વૈકુઠ અને શિવનો કૈલાસ ૯ ગોલોકથી પચાસ સહસ્ર યોજન નીચે છે. સર્વ વિશ્વનો પ્રલય થાય છે પણ ગોલોકનો થતો નથી. ગોલોકના મધ્યમાં મેવ જેના રૂપમાં શ્રી-વાલકૃષ્ણ હાથમાં વીણા ઊર્ધ્વ અલ્પ રામ કર્યા કરે છે. સર્વ સચ્ચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ શ્રીવાલકૃષ્ણથી માનવામાં આવે છે. તેમના દક્ષિણ અગમાંથી નારાયણ, વામ અગમાંથી મહાદેવ, હસ્તમાંથી બ્રહ્મા, इत्यादि इत्यादि અગમાંથી જુદા જુદા દેવ થયા છે.

સર્વ વિશ્વ શ્રીવાલકૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થયેલું માનવામાં આવે છે તેથી આ મત અદ્વૈત છે અને પુષ્ટિ માર્ગમાં તેને શુદ્ધાદ્વૈત કહે છે. ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તામાં એક ઠેકાણે લખે છે કે શ્રી આચાર્યજીએ શ્રી ઠાકોરજાને પુષ્ટિયુ કે જીવનો સ્વભાવ જ્યારે દોષવત્ છે ત્યારે તેનો આપના સાથે સત્ત્વ (બ્રહ્મસત્ત્વ) શી રીતે થઈ શકે? ત્યારે શ્રી ઠાકુરજી કહે છે કે તમે જે જીવનો બ્રહ્મ સત્ત્વ કરશો તેનો હું અગીકાર કરીશ. આ ઉપરથી જોતાં આ માર્ગમાં જીવનો બ્રહ્મસાથે સત્ત્વ માનવામાં આવે છે, પણ મધ્વની પેઠે જીવ ર્શ્વરને વેચલ ભિન્ન માનવામાં આવતા નથી. વર્તમાન-માં શ્રીદેવકાંનદનાચાર્ય અને શ્રીગટુલાલજી પુષ્ટિ માર્ગને દીપા-વાને પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને તેથી થોડા વચ્ચતમાં

આ પંથના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથ ઘણાના જાણવામાં આવે એવા રૂપમાં આવશે એવી આશા છે. શુદ્ધાદ્વૈતવાદીઓ અને કેવલાદ્વૈત વાદીઓમાં કેટલો વાસ્તવિક વિરોધ છે તે જાણવાનું મને કંઈ સાધન ન મળ્યાથી તેના સત્રધમાં મહારાથી કંઈ પણ કહી શકાતું નથી.

સનકાદિ સપ્રદાય અથવા નિંબાર્ક સપ્રદાય ગુજરાતમાં પાછા છે એ વાત પ્રથમ મહારા જાણવામાં દશક્રોડ તાલુકાના વહેલાલ ગામમાં આવી. અહીં અને પાસે આવેલા ભૂગાલડી નામના ગામમાં મહારા જ્ઞાતિના કેટલાક રાયકગાલ બ્રાહ્મણ ભક્તને નામે ઓલખાય છે અને તેઓ કઠીઓ વાધી વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. આમાંના કેટલાક સાથે વાત કરતાં મહારા જાણવામાં આવ્યું કે તેઓ નિંબાર્ક સપ્રદાયના છે.

નિંબાર્કનું નામ માસ્કરાચાર્ય છે અને તે સૂર્યનો ઉવતાર મનાય છે. પોતાના ચતુર્થાશ્રમમાં તે યુદાવન આગલ રહેતા હતા તે-વામાં કોઈ યતિનું ત્યા આવતું થયું અને વનનો વાદનિગાદ થતાં સૂર્યને અસ્ત થવાનો વખત થયો. હવે સૂર્યાસ્ત પડી ભોજન ન-કરાય એવો યતિનો સમય હોવાથી તેને જ્યારે માસ્કરાચાર્યે ભોજનની તૈયારી કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે સંલેદ જણાવ્યું કે આજ મને ઉપવાસ પડશે. આ ઉપરથી માસ્કરાચાર્યે તેને કહ્યું કે હજી સૂર્યને અસ્ત થવાની વાર છે માટે તમે પેલા નિંબાર્ક નીચે પાત્ર તૈયાર કરો અને જો તે પહેલાં સૂર્યાસ્ત થઈ જાય તો ભોજન ન કરશો યતિએ આ વચનનો સ્વીકાર કરી પાત્રનો આરમ્ભ કર્યો અને માસ્કરાચાર્યે પોતાના પ્રભાવથી સૂર્યને નિંબાર્કે યતિ જમી રહે ત્યા સુધી સ્તંભાવી રાખ્યો. આથી તેનું નામ નિંબાર્ક કે નિંબાર્કનું પદ્યું નિંબાર્કનું પદ્યું માટે એમ કહેવાય છે કે તેણે સંસ્કૃતમાં કેટલાંક પુસ્તક લખ્યાં છે પણ તે મર્યાદા નથી તેનું કારણ એ છે કે ઔરંગઝેબે તે સૂર્યને મથુરામાં બાંધી મુસ્યો. આ

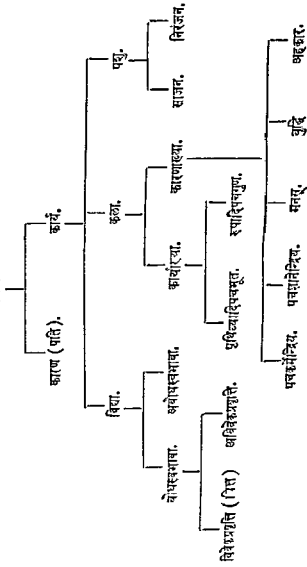
સપ્રદાય ઘણો જુનો હોવાથી અને પદ્મપુરાણ અને ભક્તમાલમાં તેના સ્તવમાં કહેવામાં આવે છે તેથી આ ધર્મમાં સારા ગ્રંથો હશે એમ માનવાને કારણ રહે છે. ગુજરાતમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તે નિવાદિત્વના અનુયાયીઓ—વહેલાઝ અને મુગલડીવાળા ભક્તો, ભાગવત, પુરાણ, ભક્તમાલ, રામાયણ, રૂઝ્દાદિને પ્રમાણ માને છે, વિષ્ણુની ભક્તિ શ્રેયસ્કર માને છે; દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચામાં ઉત્તરવું નિર્ણયક માને છે, અને ભજન કીર્તનમાં આનંદ માને છે. મુખ્ય ત્વે કરીને અમદાવાદ જિલ્લાના પાટીદાર લોકોનો મોટો ભાગ આ ભક્તોની કઠીઓ વધારી શિષ્ય થાય છે તેઓ ગોપીચંદનના ડાઘા પોહેલાઈ અને નાકની ઢાઢી સુધી અને આંખ તિલક કરે છે અને તુલસીની લાગી લાગી માલ્લાઓ પહેરે છે.

(૬) પાશુપત:—આ મતના સ્થાપનાર નરુહીશ કહેવાય છે અને તેમણે પાશુપત શાસ્ત્ર નામનો સૂત્રગ્રંથ લખ્યો છે. પદ્મપુરાણમાં લખે છે કે શિવે નમુષિ આદિ દૈત્યોને શિક્ષા કરતા માટે શૈવમત નામનું પાપડમત ચલાવવાને પાશુપત શાસ્ત્ર લખ્યું છે. શકરદિગ્વિજયમાં શૈવ, શૈવ, ઉગ્ર, ભક્ત, જગમ અને પાશુપત એ છ શૈવ માર્ગોના વર્ણન આવે છે અને તેમાં પાશુપત હલ્લાટ ડાઘી નાભિ અને વાહુમૂલમાં શિવલિંગનું ચિન્હ કરનારા વર્ણવ્યા છે. યોગને અને પાશુપત શાસ્ત્રને નિષ્કટ સત્ત્વ જણાય છે અને શૈશ્વપ્રાપ્તિ એ વેદના અમાદ અને શક્ય ગણવામાં આવે છે. વૈષ્ણવપુરાણને આધારે જોતાં શિવે હિમાલય ઉપર રહી મનુષ્યને યોગ શિક્ષણ્યો છે અને તેમાં તેમના ચાર મુખ્ય શિષ્યોના અને તેઓના અઘાતીસ શિષ્યોના નામ આપ્યા છે. નરુહીશ તેમાં છેલ્લા શિષ્ય ગણાય છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ જે મોટા યોગી ગણાઈ ગયા છે તે પાશુપત મનને માનનારા હતા અને શિવ પાર્તીને યોગ શીખવતા હતા ત્યારે તેમણે મત્સ્યના હૃદયમાં રહીને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એવી દત્તત્રયાચારે ડાઘી કાન-

ફટા જોગીઓ પાશુપત મતને માનનારા છે એમ ધારવામાં આવે છે. પાશુપત શાસ્ત્ર, પચાર્થભાષ્ય, પચાર્થભાષ્યદીપિકા, આદર્શ, રૂપાદિ આ મતનાં શાસ્ત્ર છે અને નકુલીશ હરદત્ત વગેરે તેમાં આચાર્ય થઈ ગયા છે. હઠયોગને અને આ મતને સવધ હોય તેમ લાગે છે અને આ મત માનનારાઓની કેટલીક લોકાતીત ચર્યાઓ જોતા તેનો કાપાલિક અને અઘોરીસાથે સવધ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

લાભાદિ આઠ પંચક (પૃષ્ઠ ૯૦) અને મૈત્ર્યાદિ ઘ્રણ વૃત્તિઓને જાળનાર અને તેનું અન્યને જ્ઞાન કરનાર ગુરુ આ દર્શનમાં આવશ્યક મનાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનાદિ પંચમલ પશુત્વ (જીવત્વ)નાં મૂલ છે અને વાસચર્યાદિથી અને ગુરુજન આદિ દેશથી જ્ઞાનાદિફલ, અનુક્રમે લબ્ધ કરીને અને તેને વૃદ્ધ કરીને કૃતકૃત્ય થયું એ દ્રષ્ટ છે. મિક્ષામાર્ગને ધ્યાન કે છાંદેલું ધ્યાન કે રસ્તે પડેલું ધ્યાન એથી મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મલ લબ્ધ થાય છે. ક્રિયા-લક્ષણ અને ક્રિયોપરમલક્ષણ યોગથી આત્મા અને ईશ્વરનો સંગ થાય છે. જપ ધ્યાનાદિ ક્રિયાલક્ષણયોગ છે અને સવિદ્ ક્રિયોપરમલક્ષણ યોગ છે. યોગની સિદ્ધિને માટે વ્રત અને દ્વાર એ બે પ્રકારની ચર્યા આવશ્યક છે. ભસ્મજ્ઞાન, ભસ્મશયન, હાસ્યાદિ (૯૩-૯૪.) વડે સેવન, એ વ્રત છે અને હૃદયારગર હવેલાના જેવા ચિન્હ દેખાડવા, શરીર કપાડવું, નિંદ્રા કરવાં, નિંદ્રા શબ્દ બોલવા રૂપાદિ પ્રાથનાદિ (૯૪) દ્વાર છે. દુઃખનો હટ્ટેદ અને ऐश्वर्यપ્રાપ્તિ એ બે આ શાસ્ત્રમાં ફલ છે. પ્રીતિ અને પ્રિયાપ્રીતિ એ બે પ્રકારનું ऐश्वर्य (સિદ્ધિ) છે. (૯૧-૯૨.) આ મતમાં ईશ્વર કર્મનિરપેક્ષ માનવામાં આવે છે અને તત્ત્વવ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે

तत्रय.

(૭) શૈવઃ—આ મત ભારતવર્ષમા ઘણા પુરાતનકાલથી ચાલતુ આવે છે. વિપ્રાણાં દૈવત શમુ એવુ મનુનુ વાક્ય કહેવાય છે, અને શિવ, રુદ્ર ઇત્યાદિ નામગ્રાહ્યા અનેક સ્તુતિગ્રાંથો વેદ બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્માંથી પણ મળી આવે છે. મુસલમાનો આવ્યા તે પહેલા દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ આ ભૂમિમા સુપ્રસિદ્ધ હતા એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે અને અનેક પુરાણ તત્ર આગમ રહસ્ય અને સ્તોત્રાદિના વિસ્તીર્ણ ગ્રંથો જોવામા આવે છે તેથી આ મતની લોકપ્રિયતા સમજાય છે. આગલ જતા વૈષ્ણવ મત માનનારાઓનો અને શૈવ મત માનનારાઓનો મોટો કલ્હ જોવામા આવે છે અને પદ્મપુરાણ જેવામા શિવની સ્તુતિ કરનારને પાપહ માનવામા આવ્યા છે. આમ છતા પણ હજુસુધી બ્રાહ્મણવર્ગનો મહોટો ભાગ શૈવ મતને માનનારાઓનો છે, અને એક પણ ગામ એવુ અભાગ્યેજ જોવામા આવશે કે જ્યા મહાદેવનુ સ્મરન નહિહોય. માત્રનાચાર્ય જે શિવદર્શન આપે છે તે રૂપમા શિવમત મનાતુ આપણે અહીં જોવામા આવતું નથી અને તે જે જે ગ્રંથોનાં નામ

કૃત્ય ગણાય છે શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે અને તેને માટે દીક્ષા એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે આ દીક્ષાનો વિધિ ક્રિયાયોગ અને ચર્યા છે અને તેથી પાશનો ક્ષય થતા શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. મલ, કર્મ, માયા, અને રોધ પાંચ પાશ છે. જીવના સ્વાભાવિકી અશુચિ તે મલ છે, ફલાર્થી મનુષ્યથી જે કરાય છે તે કર્મ છે અને વીજ અને અનુરની પેઠે તે પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે જેમાં સર્વ જગત્ પ્રલય વચ્ચે સમાઈ જાય છે (માતિ) અને જેમાંથી સૃષ્ટિ વચ્ચે પાટુ આવે છે (યાતિ) તે માયા છે રોધશક્તિ તે પુરુષનું તિરોધાન કરનારી શક્તિ છે, અને તિરોમાય એ શિવના પચકૃત્યમાનુ એક હોવાથી તે વસ્તુત પાશ નથી તો પણ તે પાશ મલ કર્મ અને માયા) ના અધિગ્રાનથી તિરોધાન કરે છે માટે લાક્ષણિક રીત્યા પાશ કહેવાય છે.

(૮) પ્રશ્નભિન્નઃ—આ મતને માનનારા આપણા પ્રાતમા જોવામાં આવતા નથી પણ તે શાકત્ત્વેદાન્તને ઘણે અંશે મળતું આવે છે સૂત્ર, વૃત્તિ રૂપાદિ (પૃષ્ઠ ૧૦૯) આ મતના શાસ્ત્રો છે અને તેમાં અભિનનગુપ્તાચાર્ય, ઉદયનરનો પુત્ર ઉત્પલ, સોમાનદનાથ, વસુગુપ્તાચાર્ય વગેરે આચાર્યો થઈ ગયા છે આ મતનો મુલ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે જીવ શિવની ભિન્ન નથી અને દ્વય જગત્ શિવનો અવમાસ છે—અર્થાત્ શિવ સ્વેચ્છાથી અને સ્વાક્રિયાથી જગદ્ગ્રે અવમાસે છે પ્રમેય અને પ્રમાતા એક વીનાથી ભિન્ન નથી પણ અનાદિ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) થા પ્રમાતા પોતાને પ્રમેયથી ભિન્ન જુએ છે અને તેથી અજ્ઞાનનિવૃત્તિની કર્તવ્યતા રહે છે. વેદાન્તશાસ્ત્રમાં અને આ દર્શનમાં આ પ્રમાણે અનાદિ અજ્ઞાન માનવામાં આવે છે અને અનેક સપિચાર પુરુષોને શકા થાય છે કે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ આમાનો અજ્ઞાન સારો યોગ શી રીતે થયો? આ શકા વર્તમાન વિચારકોને થાય છે જટલુ નહિ પણ પૂર્વમાં પણ જટી શકાઓ કરનારા થઈ ગયા છે. તદનન્ય

ત્વમારંભણશબ્દાદિભ્યઃ (૨-૧-૧૪) એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રી શંકરાચાર્યે આ શંકા લાવી તેનું સમાધાન કરે છે. તેમજ સુરેશ્વરાચાર્યની નૈષ્ક્રમ્યાસિદ્ધિના દ્વિતીય અધ્યાયમાં પણ આ વિષયના સંબંધમાં ઘણું કહેવામાં આવે છે, અહીં સર્વત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુતઃ આત્મા અને અજ્ઞાનનો યોગજ નથી પણ આ યોગ કેવલ પ્રાતીતિક છે. શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પ્રથમતો આપણને પદાર્થો જે સ્થિતિમાં જણાય તે સ્થિતિમાં તેમને સ્વ્ય માની પછી તેમનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. ‘હું કોણ?’ ‘આ પ્રતીત થતું વિશ્વ શું?’ એ પ્રશ્નોના સમાધાનને માટે શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ છે અને હું અને આ વિશ્વ એ બેને પૃથક્ માની પછી આપણી પ્રતીતિ યથાર્થ છે કે નહિ તેનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. અહીં ‘આપણે’ અથવા ‘હું’ શબ્દ બે ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં સમજાય છે. હું જોનારો અને હું વિચાર કરનારો. આ હું-પદવાચ્ય ડમય પદાર્થ વસ્તુતઃ એક છે, પણ મુલ્યવૃત્તિ અને ગૌણવૃત્તિથી છેતાં તે બે જેવા જણાય છે. હવે વિચાર કરતાં આ વિશ્વ મને જે રૂપમાં પ્રતીત થાય છે તે રૂપમાં નથી એમ સમજાય છે. આ પ્રમાણે માત્ર વિશ્વનું અભાવવિશિષ્ટ જ્ઞાન થતાંજ આપણો વિચાર વિરમીજતો નથી પણ વાસ્તવિક વિશ્વ પ્રાતીતિક વિશ્વ નથી ત્યારે તે છે શું એમ આપણને જાણવાનું રહે છે. યથાર્થ વિચાર થતાં વિચાર્ય તે વિચારક પોતેજ છે એમ જણાય છે. આ કંઈ પ્રતીતિ નથી પણ નિશ્ચય છે; અને આ વિચાર્ય-વિશ્વ વસ્તુતઃ હું વિચારક છું એ નિશ્ચયની સાથે પૂર્વના પ્રાતીતિક અનુભવની તુલના કરતાં આ પ્રાતીતિક અનુભવ તે અજ્ઞાન (ભાવરૂપ, અભાવરૂપ નહિ) જન્ય છે એમ નિશ્ચયના સત્યત્વની અપેક્ષાએ અન્યથા કહેવામાં આવે છે, અને આ કહેવાનું જ્યારે નિશ્ચય થાય છે ત્યારેજ રહે છે,

૧. શ્રીમહાશ્વલમા નૈષ્ક્રમ્યસિદ્ધિનું માયાન્તર સ્વરૂપનો ઉપક્રમ મેં કર્યો છે.

(અન્યથા તુલનાના વિષયનો અસંભવ રહે). શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વરૂપ જે હું તેમાં અજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું એમ પ્યારે હું શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત છું એવો નિશ્ચય થયો હોય ત્યારેજ આપણાથી જાણી શકાય, પણ આવો નિશ્ચય થતાં અજ્ઞાનના વિચાર્યત્વની હાનિ થઈ જાય એટલે પછી ‘હું પ્રથમ અજ્ઞાન યુક્ત હતો અને પછી મહારું અજ્ઞાન ગલિત થઈ ગયું’ એમ વિચારવાનુંજ રહેતું નથી. અન્ય જિજ્ઞાસુને બદ્ધ અને મુક્તનું સ્વરૂપ સમજાવતાં તેની પ્રવૃત્તિને માટે વસ્તુસ્વરૂપ પ્રથમ કહેવું પડે માટે તત્ત્વમસિ કહેવાનું રહે, અને તત્ અને ત્વમ્ નાં સ્વરૂપ તેને સમજાવવા માટે ‘અનાદિ અજ્ઞાનયુક્ત ત્વં તે વસ્તુતઃ તત્ છું એમ કહેવાય.’ આ પ્રમાણે જોતા આત્મા કંઈ એક પ્રાકૃતિક પદાર્થ નથી અને અજ્ઞાન કંઈ બીજો પ્રાકૃતિક પદાર્થ નથી, અને જેમ કે પ્રાકૃતિક પદાર્થોનો યોગ થાય તેમ આત્મા અને અજ્ઞાનનો યોગ થતો નથી કે જેથી ‘આત્મામાં અજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું’ એવું પુછવાનું રહે. મહારી ઇચ્છા પ્રમેયવિવરણસંગ્રહનું ભાષાતર કરવાની છે તે શ્રી સદ્ગુરુ પરમાત્માની કૃપાથી પાર પડતાં ત્યાં આ વિષયના સંબંધમાં વિશેષ કહેવામાં આવશે. આ સ્થળે માત્ર દિગ્દર્શન કરાવી હું મહારા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર જાહે છું.

ઉપર આપણે જોયું કે પ્રયત્નભિજ્ઞાદીઓ જીવ અને શિવનું એકત્વ માને છે, ભેદબુદ્ધિ અનાદિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે, અને આ ભેદબુદ્ધિ ગલિત થઈ જાય ત્યાંથી પ્રત્યભિજ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત માત્ર આટલોજ છે.

(૨) રસેશ્વર દર્શન — રસેશ્વરવાદીઓના સંસ્કૃતમાં અનેક મંથ છે. શ્રી શાકરદિગ્નિજયમા સિદ્ધોપાસચોત્તું વર્ણન આવે છે અને તેઓ અપમૃત્યુઆદિને દૂર કરવાને રસપાનની પ્રશંસા કરે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે શરીર એ આયુષ્ય-સાધન છે અને પારદાદિના વિવિધ પાનાદિથી આ અને આ શરીરમાં અજરણ અને અમરતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પારદને

મારવો, તેને મૂર્છિત કરવો, તેને વાંધવો, इत्यादि क्रियाओंनुं आशास्त्रमा स्वल्प जणावी तेनो उपयोग जणाव्यो छे. आ शास्त्र केवल धातुवादने मोटे नहीं पण मोक्ष ए एनुं परम प्रयोजन छे. वली पारदना दर्शन, भक्षण, दान अने पूजनही पण अनेक फलनी प्राप्ति मानवामां आवे छे. पारदना शिवलिंगनुं माहात्म्य काशीआदिनां लिंग करतां पण अधिक छे अने रस (पारद) निंदा करनार महापातकी गणाय छे. रसोवैवक्ष ए श्रुति वाक्य पण रसनुं माहात्म्य जणावे छे.

हवे आपणे पङ्दर्शनना संबंधमां बोळवानुं छे. पूर्व मीमांसा अने उत्तर मीमांसा, सांख्य अने योग, अने न्याय अने वैशेषिक ए पङ्दर्शन कहैवाय छे. माधवाचार्य आमानां पांच दर्शन आपे छे अने पाणिनिदर्शनने अने पूर्व मीमांसाने निकट-संबंध होवाही ते पण आपे छे. उत्तर मीमांसा शांकरदर्शनने नामे प्रमेयविवरणसंग्रहमां आपवामां आवे छे. आ स्थले आपणे माधवाचार्य आ दर्शनो जे क्रममां लींथां छे तेज क्रममां छई तेओनो सार मात्र जोड़िये.

(१०) औलूक्य (औलूक्य) अथवा वैशेषिकदर्शनः—आ दर्शनना स्थापनार कणाद कहैवाय छे. कणादनुं घीजुं नाम कणभक्ष आपवामां आवे छे अने साधारण रीतिए आ शब्दनी व्युत्पत्ति कण (दाणा=परमाणु) अने अद (खायुं) शब्दही करवानां आवे छे. कणाद एटले परमाणुने कारण माननार (खानार). वली कणनो अर्ध कागडो थाय छे अने तेही कणाद एटले काकभक्षक अर्थात् उलूक (घुवड) छे. वैशेषिक शास्त्रनुं नाम औलूक्यदर्शन (माधवाचार्यना सर्वदर्शनमां औलूक्य शब्द आप्यो छे ते पण आ विशेषनाम (संज्ञा) होवाही साधु छे, जेग के गंगादत्त अने गंगादत्त; कालीदास अने कालिदास,) आपवामां आवे छे ते आ कार-

ળથી છે. આ દર્શનમાં વિશેષને પદાર્થ માનવામાં આવે છે તેથી તે વૈશેષિક કહેવાય છે. કળાદનું વીજું નામ (કુલનામ) કાશ્યપ છે.

આ દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે: દુઃખનું માન સર્વને છે અને સર્વ તેની નિવૃત્તિ ઇચ્છે છે માટે તે નિવૃત્ત્ય છે. આ નિવૃત્તિ ईश्वरसाक्षात्कारથી થાય છે અને ईश्वरसाक्षात्कार શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી થાય છે. મનન કરવામાં અનુમાન આવશ્યક છે, અનુમાન વ્યાપ્તિ (નિયતસંબંધ) થી થાય છે, અને વ્યાપ્તિ પદાર્થવિવેકની અપેક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન ઇટલે પદાર્થવિવેક પ્રાપ્ય હોવાથી તેના સંબંધમાં શાસ્ત્ર વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રવ્યવસ્થા ઉદ્દેશ લક્ષણ અને પરીક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. જેને જેને નામ છે તે પદાર્થ છે. ઉદ્દેશ ઇટલે તેમનાં વિભાગે કરીને નામકરણ. પદાર્થ (અભિધેય) ના મુખ્ય બે વર્ગ થાય છે, ભાવ અને અભાવ. વીજી રીતિએ વ્યવસ્થા કરતાં પદાર્થના સત્તા અને ઉપાધિ (સવ્સ્તન્સ અને કન્ડિશન્સ) યા બે ભાગ થાય છે. ભાવપદાર્થમાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આવે છે, અને અભાવમાં પ્રાગભાવ, પ્રત્યંસાભાવ, અત્યંતાભાવ અને અન્યોનાભાવ આવે છે. આ સર્વનાં લક્ષણ અને તેઓના અવાન્તર વિભાગ ભાષાંતરમાં આપ્યા છે. આત્યંતિની દુઃખનિવૃત્તિને આ દર્શનમાં મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

(૧૧) મૌર્યમદર્શન (ન્યાયદર્શન) :—વૈશેષિક, સાંશ્ય, યોગ, ઇત્યાદિ સૂત્રગંધોમાં પ્રથમ સૂત્ર અઘાત : થી જારમ્થ થાય છે તે પ્રમાણે આ સૂત્રપ્રંથમાં થતું નથી તેથી કેટલાક એમ ધારે છે કે આ પ્રંથ પાછઝથી ચયો છે. આ દર્શનમાં પ્રમાણાદિ સોઝ પદાર્થના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે:—દેહાદિ અનાતમ વસ્તુમાં આતમચુદિ-

રૂપ અજ્ઞાનથી રાગ, દ્વેષ, મોહ, આદિ દોષોનો આધિર્ભાવ થાય છે. આ દોષોથી પાપરૂપ અથવા પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રવૃત્તિથી ધર્માધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ડ્યારે કોઈ પૂર્વ પુણ્યના પ્રમાણથી આચાર્યને પ્રાપ્ત કરી તદુપદેશ વડે કરીને ‘ આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન છે અને દુઃખથી અનુપક્ત છે ’ એમ જાણે છે ત્યારે અજ્ઞાનથી આરંભી દુઃખ સુધીના સંસાર ચક્રને તે હેય ગણે છે. વઢી આ સર્વનું મૂલ અજ્ઞાન છે એમ જણાતાં તે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય જે તત્ત્વજ્ઞાન તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં ગિર્યાજ્ઞાન, દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખનો અનુક્રમે નાશ થાય છે. આ દર્શનમાં દુઃખની નિવૃત્તિ તેજ મોક્ષ છે, સુખની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી; અનુમાનથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે; અને ઈશ્વરપ્રસાદ મોક્ષને માટે આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

૧૨. જૈમિનિદર્શન:—આ દર્શન પૂર્વ મીમાંસા અથવા કર્મમીમાંસા પળ કહેવાય છે. વેદના કર્મકાંડનાં મિત્ર મિત્ર વાક્યોની પૂર્વાપર સંગતિ જણાવથી એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. કર્મમીમાંસાનાં સૂત્રોના કર્તા જૈમિનિ છે. આ સૂત્રોનાં વ્યાખ્યાન શંભરસ્વામી અને કુમારિલભટ્ટે કરેલાં છે. આ દર્શનમાં વેદ અપૌરુષેય (પુરુષ-ઈશ્વરથી નહિ થયલા પળ અનાદિ-અનંત અને નિત્ય) માનવામાં આવે છે, અને આ અપૌરુષેયત્વ શબ્દના નિત્યત્વને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વઢી ધર્મના સંબંધમાં વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે એમ મીમાંસકો માને છે.

૧૩. પાણિનિદર્શન:—આ દર્શનને ષટ્દર્શનમાં ગણતા નથી તોપણ સ્ફોટાલ્પ શબ્દ નિત્ય છે એ પૂર્વ મીમાંસાના વિષયને વૈયાકરણોએ સારી રીતે ચર્ચ્યા છે માટે માધ્વાચાર્ય તેનો પળ સંપ્રહ કરે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે વ્યાકરણ વેદનું મુખ્ય અંગ છે માટે તેનું અધ્યયન આવશ્યક છે; સ્ફોટ સક્ષક

નિત્ય નિરવયવ શબ્દ તેજ બ્રહ્મ છે; અને શબ્દમાં રૂપભેદ જોવામાં આવે છે તે ઉપાધિવશાત્ છે.

સાંખ્યદર્શન:—કપિલ, પંચશિખ, આસુરિ, ईश्वरचंद्र અને ગૌડપાદ એ આ દર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તકો ગણાય છે. સાંખ્ય-વાદ પરિણામવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ, ઉભયાત્મક, અને અનુભયાત્મક એ રીત્યા ચાર પ્રકારના પદાર્થ માનવામાં આવે છે, અને તેમાં પુરુષ છે તે અનુભયાત્મક છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આત્મ વાક્ય એ ત્રણ પ્રમાણ છે. સાંખ્ય-વાદીઓ સત્કાર્યવાદી કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ કાર્યને ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ માને છે. કાર્ય કારણથી ભિન્ન ન હોઈ શકે માટે સુલ્લઘ્ન:સ્વમોહાત્મક જગત્તું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન માનવામાં આવે છે. પ્રધાન અચેતન છે તોપણ પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનને લીધે તેની પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ આંધળા અને પાંગલાના જેવો છે. આ દર્શનમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિના અન્યત્વનું જ્ઞાન તે મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

યોગદર્શન:—આ દર્શનમાં ईश्वરનો અનુગ્રાહકરૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે માટે તે સેશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. યમાદિ આઠ યોગનાં અંગ છે. આ દર્શનના સંબંધમાં સાર આપવાનું કામ મને દુર્ઘટ લાગવાથી હું વાચકની ક્ષમા માગું છું.

આ સર્વદર્શનસંગ્રહનો સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રથમ મહારા જોવામા મહારા સદ્ગુરુ પરમાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય ભગવાન્ના મંદિરમાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથની ઉપયોગિતાના સંબંધમાં જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. તે વાચતાંજ મહારા હૃદયમાં ઈવી વૃત્તિ થઈ આવી કે આ પુસ્તક મહારા ગુજરાતી વાચકોના હાથમાં અપાય તો ઘણુંજ સારૂ. વર્તમાનમાં ગુર્જરી માપામા અનેક

વેદાંતાદિ શાસ્ત્રીય વિષયોને ચર્ચનારા પ્રથમ થયા છે અને મુર્જરી પ્રજામાં આવા પ્રથમ વાચવાની પ્રશસ્તનીય અભિરુચિ દિન પ્રતિ-
 દિન અધિકાધિક વલવત્તર થતી જાય છે એ જોતાં આ ભાષા-
 ન્તર કરવાનું કાર્ય મને અસ્થાને ન લાગ્યું. વઢી મહારી માતૃ
 ભાષાની સેવા વજાવવામાં મહારામાં જે શક્તિ હોય તેનો મહારે
 ઉપયોગ કરવો એ મહારો ધર્મ સમજી આ શ્રમસાધ્ય કાર્ય માથે
 લેવાને હું સોસ્તાહ થયો, અને આ ભાષાન્તર ઉપાધિ વાધક
 વર્ગથી પ્રતિષ્ઠાપિત થયેલા શ્રી મહાકાલમાં થોડે થોડે આપ-
 વાના વિચારથી તેનો કેટલોક ભાગ મેં લેખી વહાડ્યો. પણ
 આ વિચાર મહારે તરતજ ફેરવવો પડ્યો. શ્રી મહાકાલમાં અનેક
 વિદ્વાનો તરફથી ધ્યારે ઉત્તમ નૂનત વિષય ચર્ચાય છે ત્યારે તેનું
 સ્થાન ભાષાન્તરથી રોકવું મને ઉચિત લાગ્યું નહિ, તેમજ આ વિ-
 સ્તીર્ણ ભાષાન્તર ઘણાક વર્ષે જતાં પણ સંપૂર્ણરૂપમાં આપવાનું
 કામ મને પ્રાયશઃ અશક્ય જેનું લાગ્યું મહારા હૃદયમાં એવી રૂચી
 થઈ કે આ પુસ્તક સ્વતંત્ર રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય તો ઘણું સારું
 પણ મહારી સ્થિત્યાદિનો વિચાર કરતાં આ રૂચી માત્ર આશા
 જેવી જણાવા લાગી. કોઈ વિદ્યાવિનોદી સદગૃહસ્થનો આશ્રય મળે
 તોજ મહારી આ રૂચી પાર પડે એમ વિચાર થતાં મહારું ધ્યાન
 વડોદરાના માજી નાયબ દિવાન રામવહાદૂર યશવંત ધામુદેય
 આયળે સોહેવ પ્રતિ આકર્ષાયું. યદ્યપિ મહારે આયળે સા-
 હેવ સાથે કંઈ પરિચય હતો નહિ તોપણ વિદ્યાની વૃદ્ધિને
 માટેનાં અને લોકોપયોગી કાર્યોમાં આ પુરુષની સુપ્રસિદ્ધ ઉત્સાહ-
 વૃત્તિ અને ઉદારતા મને અજાત ન હોતાં વડોદરામાં સંસ્કૃત
 ભાષાનું અધ્યયન દાનશિલ મહારાજાઓના આશ્રયથી સારા પાયા
 ઉપર ધાતું હતું, પણ તેની શિશુવૃદ્ધિમાં ફેરફાર કરી આ
 નગરની સમૃદ્ધ પાઠશાળાઓને ધાસી અને વ્યવસ્થાના સમૃદ્ધ
 પાઠશાળાઓના પાયા ઉપર લાગી મુશ્કયાના મારે કાર્યનો આરંભ આ

પુરુષ તરફથી થયાનું જણાતાં મને તેમની સંસ્કૃત ભાષાના અધ્ય-
યનની ઉન્નતિ કરવા ઉપર અપાર પ્રીતિ છે એમ ધારવાને સંપૂર્ણ કારણ
મળ્યું. પરમાપાનુ અધ્યયન કરી તદ્વત ઉત્તમ વિચાર સ્વભાષામા જ-
ણાવી શકવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અધ્યયન નિર્રથક છે
એમ આ પુરુષનો સિદ્ધાન્ત હતો એમ તેમનાં અનેક કાર્યાને આ-
ધારે મહારો નિશ્ચય થયો છે. સંસ્કૃત પાઠશાળાના ધોરણો અને
પરીક્ષાની પદ્ધતિઓના સંવંધમા તેમણે જે યોજના કરી છે તે જો કે
આરમ્ભક છે તો પણ તેમા ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રૂપે જણાઈ આવે
છે. આટલું જ નહિ પણ દેશી ભાષાદ્વારા અંગ્રેજી શાસ્ત્રો અને
કલાઓનું જ્ઞાન આપનામાં આવે તોજ દેશની ઉન્નતિ શક્ય છે
એમ આ પુરુષનો વિચાર હતો, અને તે વિચારને પાર પાડવા
માટે વર્નાક્યુલર યુનિવર્સિટીનું પ્રથમ રૂપ-વડોદરાનું સુપ્રસિદ્ધ
કલાભવન-સ્થાપવા માટે તેમણે ભારે ઉત્સાહવૃત્તિ દર્શાવી. આ
સર્વનો વિચાર કરતા આ પુરુષ તરફથી મને આશ્રય મળ્યો એમ
મેં ધાર્યું અને તદ્વારા ‘સર્વદર્શન સંગ્રહ’ પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે
એવી આશાથી અર્ધ સુધીનો ભાગ લખી કહાલ્યો. પણ ર્શ્વરેચ્છા
આગળ કોઈનું ચાલતું નથી. આપણે અનેક વિચાર કરીએ પણ
તે પાર પડ્યા ન પડ્યા ર્શ્વરી સત્તાને અર્ધીન છે. મનુષ્યની
આશાઓ એવી નિ સત્ત્વ છે કે તેમનો ગમે તેટલો સમૂહ જામ્યો
હોય તો પણ તે ઉપર આધાર રાખી શકાતો નથી. મહારી
વંધાયેલી આશાઓ તરતજ ભગ્ન થઈ ગઈ. આયલે સાહેબના
ફેલાસવાસના શોકજનક સમાચાર જાણતાંજ મહારૂ હૃદય ઝિન્ન
થયું અને સર્વદર્શન સંગ્રહનો જેટલો ભાગ છટાવો હતો તેટલો
એક કોરે નાહી મુત્યો.

આ પછી થોડે વગર મહારા પ્રિયમિત્ર શાહ મરોત્તમદાસ
ક્ષેમચંદ્રે મને કલાભવનના પ્રિન્સિપાલ રા. સા. ત્રિભુવનદાસ
કન્યાણદાસ મજર સાહેબનુ ઓઢણાણ કરાવ્યું. મજર સાહેબ

સાથે મહારો પરિચય જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમની નિઃસ્વાર્થતા, સ્વદેશપ્રીતિ, ઉત્સાહ અને સદાગ્રહ મને એટલાં વધાં પ્રશંસનીય લાગ્યાં કે તેના સંબંધમાં હું ગમે તેટલી ચોકસાઈથી યથાર્થ બોલું તો પણ જેને આ વિદ્વત્પુરુષનો પરિચય નથી તેને મહારૂં કહેવું અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગ્યા વગર રહે નહિ. સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, નૈતિક, અને વિદ્યાવિપયક ઉન્નતિને માટેના તેમના વિચાર અને યોજનાઓ મને એવી તો સુવ્યવસ્થિત, શક્ત્ય, નિર્દોષ, અને સુગ્રાહ્ય જણાઈ કે માત્ર થોડાજ વીર પુરુષો તેમને અમલમાં મુકવાને પ્રવૃત્ત થઈ જાય તો આ પડતી દશામાં આવેલી ભારતભૂમિ થોડા વચ્ચતનાં જાપાન કરતાં પણ વધારે સારી સ્થિતિએ પોંદોચી જાય. પ્રથમ મહારું માનવું એમ હતું કે ગઝરસાહેબ વ્યવહારી અને પાશ્ચાત્ય જહવાદીઓનાં શાસ્ત્રોને માનનાર છે અને તેથી તેમને હું સર્વદર્શન સંપ્રદાના સંબંધમાં કહું તો તે મને અને આ પ્રંથને ‘આ-ઈડલ ટૉક્’ કહી હસી કાઢશે, પણ થોડાજ વચ્ચતમાં આ વિચાર ફેરવવો પડે એવા પ્રસંગ મને મળ્યા. ધર્મના સંબંધમાં એકવાર કેટલીક ચર્ચા કરતાં એમણે માનસ શાસ્ત્રના, ગ્રીકફીલસુફીના, અને આર્યધર્મશાસ્ત્રોના સંબંધમાં વિલ્સન, વાર્થ, ઘેવર, મંક્ષમુલર, વગેરેના લેખલા કેટલાક પ્રંથનું સારું અવલોકન કર્યું હોય એમ મને જણાયું, અને ધરો વ્યવહારી તો પ્રાચીન કાલથી જેનાપ્રતિ ઉત્તમ વૃદ્ધિભવનાઢ્યા પુરુષોનાં અતઃકરણ આકર્ષાયાં છે એવા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયનો અનાદર કોઈ ધાર પણ નજ કોર એમ મહારો નિશ્ચય થયો. મેં મહારું સર્વદર્શનસંપ્રહનું ભાષાંતર ગઝરસાહેબને દેખાડયું અને તેમણે તેને પ્રસિદ્ધ ધરામાં બહુ આનંદ જણાવ્યો. વઢી પ્રોફેસર મળિલાલ નમુભાઈનું ઓઢલાણ પણ મને તેમણેજ કરાવી આપ્યું, અને તેથી સર્વદર્શનસપ્રહ આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ના આગઢ વાની જઈ તેમણે કોઈ કોઈ ઢેકાણે જે

ફેરફાર કરવાનો સૂચવ્યો તે કરવાનો મને યોગ મળ્યો. આ પુસ્તક આજ આ સ્થિતિમા આવ્યું તે ગર્જરસાહેબને લીધેજ છે.

આ પુસ્તકના વાચકોને મહોરે આ સ્થલે વેશન્દ્ર કહેવાના રહે છે. આ વિષય જોવો ગંભીર અને આગત્યનો છે તેવોજ તે કદિન પળ છે. મેં જેમ વને તેમ તેને સમજાવ્યે એવો કરવામાટે પુષ્કલ વિવરણ આપ્યું છે, તો પણ વિષયના કાઠિન્યથી અને હું એક સાધારણ શક્તિનો માણસ હોવાથી તે સર્વ વાચકોનો સહેલથી સમજાવ્યે એવું કરવાને મહારાથી વની શક્યુ નથી. વર્ત્ય મનુષ્યકૃતિ સર્વદા નિર્દોષ જોવામા આવતી નથી, અને આ પુસ્તકમા મહારાથી અનેક દોષ થયા હશે. વિદ્વજ્ઞનોને અને વાચકોને મહારીનમ્રતાપૂર્વક વિજ્ઞસિ છે કે આ દોષોને માટે મને ક્ષમા આપવી. સસ્ટત માયાનુ ઘણું સારુ જ્ઞાન નહિ ધરાવનારા પણ સચિચાર અને બુદ્ધિમાન્ ધર્મતત્ત્વજિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા આ પુસ્તકથી ઘણે અંશે પાર પડશે એમ હું આશા રાખુ છું અને દીનતાથી યાચુ છું કે શ્રી સદ્ગુરુપરમાત્મા મહારી આ આશા સફળ કરો. તપાસ્તુ.

વટપદ,
દ્વિતીય જેઠશુદ્ધ એકાદશી, } મણિશંકર હરગોવિંદ મદ.
સવત્ ૧૯૧૨.

सर्वदर्शनसंग्रह.

चार्वाकदर्शन.

१. नित्य ज्ञानना आश्रय अने कल्याणना निधि शिवने हुं वंदन करु छु. जेणे करी आ पृथिव्यादि उत्पन्न थया छे तेणे ज करीने सर्व कर्तव्युक्त छे.

२. सकलदर्शन-समुद्रना पारने पामेला, आत्माना योग्य अर्थथी जेमणे सर्व लोकने कृतकृत्य कर्या छे एना, शार्ङ्ग-पाणिना पुत्र अने सर्व शास्त्रने जाणनारा सर्वज्ञ पिप्पुगुरुनो हु आश्रय लउ छु.

३. श्रीमन् सायणप्रश्न-श्रीरसागरमा उत्पन्न थयेला ते-जस्वी कौस्तुभमणि-भार्यमाधव, सर्वदर्शननो सग्रह करे छे.

४. आ श्रीमन् सायणमाधव, पूर्वना विद्वज्जनोए रचेल आतिदुस्तर शास्त्रोनु सारी रीति अवलोकन करीने सज्जननी प्रीतिने अर्थे आ उत्तम प्रथ लखे छे. ते हे सज्जनो! मसररहित मनशी श्रवण करो, विचित्र पुण्यो वडे गुथेली माला वीने प्रीतिकर नथी होती :

हने परमेश्वर कल्याणप्रद छे एम ग्री रीति कहेयाय :
बृहस्पतिमतने अनुसरनार नास्तिकशिरोमणि चार्वाक तो तेनु रगडन करे रे, अने चार्वाकना मननु गडन करु तुर्घट छे.
प्रथम तो साधारण रीति गरे प्रार्थी

જીવાય ત્યાંસુધી મોજમજામાં જીવવું, મૃત્યુ કોઈને છોડનાર નથી, અને પાછ થઈ ગયેલો દેહ પાછો ક્યાંથી આવવાનો છે ?

इत्यादि लोक गाथाओंનો आश्रय करनार, नीति-अर्थ-शास्त्र, अने कामशास्त्रने अनुसार अर्थ अने कामने पुरुषार्थ माननार, पारलौकिक अर्थने नहि माननार, चार्वाकमतने अनुसरनार ज अनुभवमा आये છે, अने आ हेतुથી ज ते चार्वाकमतनु लोकायत एवु सार्थक अपर नाम છે.

તે મતમા પૃથિવ્યાદિ ચાર ભૂતને તત્ત્વ માન્યા છે, અને તે જ જ્યારે દેહાકાર પરિણમને પામે છે ત્યારે યજ્ઞાદિમાથી જેમ મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તેમાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓનો નાશ એવે તેનો પણ નાશ થાય છે.

કહ્યું છે કે? —

તે ભૂતમાથી વિદ્વાનઘન પોતે ઉત્પન્ન થઈ તેની પછ વાડે નાશ પામે છે; મૃત્યુ પછી જ્ઞાનની સ્થિતિ રહેતી નથી.

માટે ચૈતન્યનિશિષ્ટ દેહ તે જ આત્મા, કારણ કે દેહન્યતિ-રિત્ત આત્માને માનના માટે કઈ પ્રમાણ નથી. પ્રમાણ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે કેવળ પ્રયક્ષપ્રમાણપ્રાદી છે, અને તેથી અનુમાનાદિનો સ્વીકાર કરતા નથી. સુદરીના આલિંગનાદિથી ઉત્પન્ન થતું સુખ તે જ પુરુષાર્થ તે દુઃખમિશ્રિત છે માટે પુરુષાર્થ જ નથી એમ ન માનવું, કારણ કે દુઃખ અવર્જનીય છે માટે પ્રાપ્ત દુઃખનો પરિહાર કરી સુખ માત્ર ભોગવના યોગ્ય થઈ શકે છે તે આ પ્રમાણે કે જેમ કોઈ મસ્યાર્થી વટક સહિત તથા પોટલા સહિત મસ્યનું પ્રહણ કરે છે ને તેમાથી લેગા જેટલું લઈ નિરુત્ત થાય છે, તેમ જ ધાન્યાર્થી પરાલ સહિત ધાન્ય લે છે, તેમાથી જેટલું લેગા તેનું હોય તેનું લઈ વધ પડે છે. માટે દુઃખના ભયથી શ્રુતિને અનુકૂળ લાગવું સુચિત તજવું યોગ્ય નથી. દરણ મારી જાય માટે ડાગર જ ન જાવની અથવા મિથુનો મા-

ગત્રા આવે માટે ચૂલા ઉપર તપેલા ન ચઢાવવાં એમ કરવું યોગ્ય નથી. જો કોઈ વીકળ દૃષ્ટસુખને તજે તો તે પશુવત્ મૂર્ખ ગણાય.

કહ્યું છે કે:—

‘પુરુષોષ વિષયસંગથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખનો સ્વાગ કરવો, કારણ કે તે દુઃખમિશ્રિત છે’ આ વિચાર મૂર્ખનો છે. કયો દિતાર્થી પુરુષ સુદર શ્વેત ચોસાના કળથી યુક્ત ડાંગરને છોડાંવાલી છે એમ કહી પેંકી દેશે ?

કોઈ શક્તા કરે કે પારલૌકિક સુખનો અભાવ હોય તો પુષ્કલ વિક્તવ્યય તથા શરીરશ્રમથી સાધ્ય અગ્નિહોત્રાદિમા ત્રિચાદૃદ્ધ પુરુષોની પ્રવૃત્તિ શાથી થાય ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે એમ માનવામાં કઈ પ્રમાણ નથી; કારણકે તે અમલ વ્યાધાર્ત અને પુનરુક્ત દોષથી દૂષિત છે, અને વેદને પ્રમાણ માનનારા ધૂર્તવકોષ પોતે જ પરસ્પર કર્મકાઢને પ્રમાણ માનનારાઓ જ્ઞાનકાઢનું, અને જ્ઞાનકાઢને પ્રમાણ માનનારાઓ જ્ઞાનકાઢનું જાડન કર્યું છે, અને તેથી ત્રયી ધૂર્ત લોકોનો પ્રલાપ-માત્ર છે એટલે અગ્નિહોત્રાદિ માત્ર આજીવિકાના હેતુ માટે છે. તે પ્રમાણે જ આમાણક (કહેવત) છે કે,

અગ્નિહોત્ર, ગ્રણ વેદ, ત્રિદંડ સંન્યાસ, મસ્તકધારણ એ સર્વે બુદ્ધિ અને પુરુષત્વ ઘરના લોકોની આજીવિકા છે એમ વૃહસ્પતિ કહે છે

માટે જ કટકાદિજન્ય દુઃખ તે નરક, લોકસિદ્ધ રાજા તે પરમેશ્વર, અને દેહોચ્છેદ તે મોક્ષ. દેહાત્મનાદમા ‘હુ વૃષ હુ’ ‘હુ વૃષ્ણ હુ’ इत्यादि बोल्यु उपपन्न છે કારણ કે ‘વૃષ-ત્વાદિ’ અને ‘અહતા’ સમાનાધિકરણ છે. ‘મારુ શરીર’ રૂપાદિ વ્યવહાર ‘રાહુનુ મસ્તક’ એમ કહેવું એની પેઠે લક્ષ-ણિક છે.

આ સર્વનો આ પ્રમાણે સંગ્રહ કર્યો છે.

આ મતમાં પૃથ્વી, વાયુ, જલ, અને અગ્નિ, એ ચાર ભૂતનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે ચાર ભૂતમાંથી ચૈતન્ય ડગ્ગવે છે, જેમ કે યવાદિ એકત્ર કરવાથી મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘હું સ્થૂલ હું’ ‘હું સૂક્ષ્મ હું,’ इत्यादि वाक्योंમાં ‘અ-હંતા’ અને ‘સ્થૂલ્યાદિ’ નું સામાનાધિકરણ્ય છે તેથી, અને સ્થૂલ્યાદિનો યોગ દેહ સાથે છે તેથી દેહ પણ આત્મા છે, અન્ય નથી.

આ મ્હારો દેહ છે એમ જે ચોલાય છે તે લાક્ષણિક છે.

પૂર્વપક્ષી કહેછે:—ઠીક, એમ હોય; જો અનુમાનાદિને પ્રમાણ રૂપે સ્વીકારવામાં ન આવે તો આ મનોરથ સફળ ગણાય; પરંતુ અનુમાનાદિ પ્રમાણ રૂપે સ્વીકારવાં પડે છે; નહિ તો અવિચ્છિન્ન ધૂમલેખા જોયા પછી આગ્નિ પ્રતિ સવિચાર પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય? તેમ જ નદીને તીરે ફલ છે એમ સાંભળતા જ ફલાર્થી પુરપોની નદીતીરે પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ધાર્વાક કહેછે:—આ કહેયું તે ફેવલ મનોરાજ્યનો ઉદય છે. અનુમાનને પ્રમાણ માનનારાઓ વ્યાપ્તિ^૧ અને પક્ષધર્મતા યુક્ત લિંગને^૨ ગર્ભક માને છે. વ્યાપ્તિ તે ઘણે પ્રકારના ઉપાધિથી^૩ રહિત એવો સઘઘ છે. અને નેત્ર ઘેરે જેમ પોતાના અસ્તિત્વમાત્રથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો હેતુ છે તેમ આ સંબંધ પોતાના અસ્તિત્વમાત્રથી અનુમિતિનો હેતુ નથી તે જ્યારે જ્ઞાત થાય છે ત્યારે જ તે અનુમાનનું અંગ થાય છે. હવે તેનું જ્ઞાન શાથી થાય? પ્રથમનો પ્રત્યક્ષ હજી તો કયુ છે, બાહ્ય પ્રત્યક્ષ કે આંતર પ્રત્યક્ષ? બાહ્ય પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેનો જ્યારે રિપય સાથે સંપ્રયોગ^૪ થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને એવા પ્રસંગમાં તેમ ધ્યાનો મમય છે; પણ ભૂત અને મધિષ્યન્ કાલમાં તેમ ધ્યાનો મંભય નથી; અને તેથી વ્યાપ્તિ કે જે સાર્વકાલિક અને સાર્વત્રીયિક હોવી જોઈએ તે તો દુર્જાત રહેવાની. વ્યાપ્તિજ્ઞાન સામા-

ન્યગોચર છે એમ પણ માનવું જોડે નહિ, કારણ કે જે વ્યક્તિઓના અવિનાશભાવનો અભાવનો પ્રસંગ રહે છે. આન્તર પ્રત્યક્ષ પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય કહેવાય નહિ, કારણ કે અંતઃકરણ બહિર્નિદ્રિયને અધીન છે અને તેથી વાહ્ય અર્થનું પ્રહણ કરવામાં તેની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન નથી. કહ્યું છે કે, :—

નેત્ર ઘમેરેને કહ્યા તેવા વિષય છે પરંતુ વાહ્ય પ્રવૃત્તિ-પરત્વે મન પરતંત્ર છે.

અનુમાન પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય નથી કારણ કે વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં અનુમાન જોડે ને તેમાં વીજું અનુમાન જોડે એમ અનન્યતાદોષ આવે.

શબ્દ પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય નથી. કારણ કે કળાદમત પ્રમાણે અનુમાનમાં તેનો અંતર્ભાવ થાય છે. અન્તર્ભાવ ન લઈ તો પણ તેથી જ્ઞાન થવામાં વૃદ્ધવ્યવહારરૂપે ઊભી અપેક્ષા રહે છે અને તેથી તે ઉપર કહેલાં દૂષણનું ઉલ્લંઘન કરવાને અર્થ છે. અને ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચે અવિનાશાય છે એમ વચનમાત્રમાં મન્વાદિનાં વચન ઉપર જેમ વિશ્વાસ નથી, તેમ આ ઉપર પણ નથી. વઢી કોડને ધૂમ અને અગ્નિનો અવિનાશાય છે એમ કહ્યા વગર તેનાથી એક પદાર્થ (ધૂમ) જોડે વીજા પદાર્થ (અગ્નિ) ની અનુમિતિ કરી શકાતી નથી માટે સ્વાર્થાનુમાન તો માત્ર કહેવાનું જ રહે છે. ઉપમાનાદિ પ્રમાણને તો વેગળા જ કરવાનાં, કારણ કે તે સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીના સંબંધાદિનાં બોધક છે કંડ ઉપાધિરહિત સંબંધનાં બોધક નથી. વઢી ઉપાધિનો અભાવ પણ સમજાય તેમ નથી, કારણ કે ઉપાધિમાત્ર પ્રત્યક્ષ છે એવો કંડ નિયમ નથી અને જો કે પ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ હોય તો પણ અપ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવ તો અપ્રત્યક્ષ જ રહેવાનો અને જો તે સમજાવે અનુમાનાદિની અપેક્ષા કરી તો તેમાં ઉપર કહ્યા તેવાં દૂષણ નડવાનાં.

વઠી ઉપાધિનુ ‘ સાધર્મનો અવ્યાપકો હોઈ સાધ્ય સાથે જેની સમવ્યાસિ^{૨૩} છે તે ઉપાધિ ’ એવુ જે પ્રસિદ્ધ લક્ષણ તે સ્વીકારુ. કહ્યુ છે કે,

જે અવ્યાપ્ત સાધર્મને હોય અને સાધ્ય સાથે જેની સમ-
વ્યાસિ હોય તે ઉપાધિ

શબ્દનુ અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામા સર્વત્કલ્પ, ઘટત્વ, અને અશ્રાવણતા, એ ત્રણ દોષ દૂર કરવાને અનુક્રમે આ ત્રણ વિશે-
પણોનુ ગ્રહણ કર્યુ છે^{૨૪} માટે ઉપાધિનુ આ લક્ષણ શુદ્ધ છે અને આર્ચાર્ય પણ ‘ સમાસમાચિનાભાવો^{૨૫} ’ એ વાક્યથી આ અર્થનું સમર્થન કરે છે.

હવે વિધિનુ જ્ઞાન નિપેધના જ્ઞાન પહેલું હોતું જોઈએ. અર્થાત્ ઉપાધિના ભાવનુ જ્ઞાન ઉપાધિના અભાવના જ્ઞાનની પહેલુ હોતુ જોઈએ. માટે ઉપાધિનુ જ્ઞાન થયા પછી ઉપાધિના અભાવથી રહિત છે સ્વરૂપ જેનુ એવી વ્યાસિનુ જ્ઞાન થાય, પણ આપણે ઉપર કહ્યુ કે ઉપાધિના જ્ઞાનમા વ્યાસિજ્ઞાનની જરૂર રહે છે. આ પ્રમાણે ઉપાધિજ્ઞાનને અધીન વ્યાસિજ્ઞાન અને વ્યાસિજ્ઞાનને અધીન ઉપાધિજ્ઞાન, એમ પરસ્પરાશ્રયદોષે વજ્રલેપ થાય છે માટે અધિનાભાવ દુર્બોધ હોવાને લીધે અનુમાનાદિને અવ-
કાશ રહેતો નથી. ધૂમાદિ જોઈ બન્ધાદિ પ્રતિ જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પ્રથમના પ્રત્યક્ષને લીધે કે ભ્રાતિથી છે. કોઈવાર ફલપ્રાપ્તિ થાય છે તે મણિ, મત્ર, અને ઓપાધિ આદિની પેઠે અક-
સ્માત્ છે. માટે અનુમાનાદિ વડે સિદ્ધ કરવાના જે અદૃષ્ટાદિ તે પણ નથી. કોઈ કહે કે જો તમે અદૃષ્ટાદિને નહિ માનો તો જગ-
દ્વૈચિત્ર્યનુ કઈ કારણ મળશે નહિ, તો આ તેનુ માનનુ યોગ્ય નથી, સ્વભાવથી તેમ થઈ શકે એ વાત સમજાય એવી છે કહ્યુ છે કે,

અગ્નિ રુપ્ણ છે, અલ શીત છે, વાયુ શીતસ્પર્શ છે

આ સર્વ વિચિત્રતા કોણે કરી? માટે આ સર્વ વ્યવસ્થા સ્વભાવથી જ થઈ છે.

આ સર્વ વૃહસ્પતિ પણ કહે છે.—

સ્વર્ગ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી પરલોકગામી આત્મા પણ નથી. ઘર્ણાશ્રમાદિની ક્રિયાઓ કંઈ ફલને આપતી નથી.

અગ્નિહોત્ર, વ્રણ ઘેદ, ત્રિદંડ સંન્યાસ, મસ્મલેપન વગેરે થઈ અને શોરપ રહિત પુરુષોને માટે તે રચનારાઓએ આ-જીવિકા રચી છે.

જ્યોતિષ્ટોમમાં મારેલું પશુ જો સ્વર્ગમાં જતું હોય તો યજમાન પોતાના પિતાને શા માટે મારતો નથી?

મરણ પામેલા પ્રાણીઓને થાક જો તૃપ્તિનું કારણ હોય, તો આ લોકમાં પ્રવાસ કરનારાઓને માટે માથું કરવું નિર્થક છે.

આ લોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગમાં રહેલાઓ જો તૃપ્ત થતા હોય તો મહેલની અગાડી ઉપરજાને નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આપી શકાતુ નથી?

જ્યાં સુધી જીવાય ત્યાં સુધી સુષે જીવવું, દેવું કરીને પણ ધી પીડું, ઘઢીને સ્વાસ્થ થઈ ગયેલાં દેહ પાછા ફર્યાંથી આવવાનો છે?

જો આ દેહમાંથી નીકળેલો જીવ પરલોકમાં જતો હોય તો સગાંવહાલાંના સ્નેહથી પીડારને તે પાછો કેમ આવતો નથી?

માટે મરેલાની પ્રેતમિયા ઘમેરે કાચોં બ્રાહ્મણોએ પેદ મરવા માટે થયાં છે; થાંતુ ફર સમજાતુ નથી

વેદના થર્તા મંડ, ઈર્ત, અને નિશાચર છે ઇટ્ટે “જર્જરો,” “તુર્જરી” इत्यादि पादितोनां पचन साक्षां वहेषाय!

અશ્વત્થું શિશ્ન પત્નીપ હાથમાં લેયું હત્યાદિ, તેમ જ અન્ય અગ્રાર્હ્ય પદાર્થો તે મંદના ઠરાવેલા છે. માંસ યાત્રું યયું એ વિધાન છે તે નિશાચરનું કરેલું છે.

માટે બહુ પ્રાણીના અનુગ્રહને અર્થે ચાર્વાકમતનો આશ્રય કરવો એ વાત યુક્ત છે.

बौद्धदर्शन.

आ स्थले बौद्धों कहे छे —कछु के अविनाभाव दुबोध छे ते ठीक नयी, कारण के तादात्म्य अने तदुत्पत्तिने लीधे अविनाभाव सुज्ञात छे कछु छे के,

कार्यकारणभावथी या नियामक स्वभावथी अविना-
भावनियम स्थित धाय छे अदर्शन के दर्शनथी यतो
मयी*

जो एम मानीए के अन्वयै अने व्यतिरेकै ए अविनामा-
वनो निश्चय करनार छे तो साध्यै अने साधननो अव्यभिचार
समजाय नहि, कारण के मृत, भविष्यद, अने वर्तमान एवा
अनुपलभ्यमान अविनाभावमा व्यभिचारशकानु निवारण थइ
शके नहि*

हये कोइ कहेशे के जो एम गणीए तो तमार मतमा
पण व्यभिचारशकानो परिहार थइ शके नहि, तो तेने कहे-
वानु के एम कइ बोलो नहि कारण के कारण बगर पण कार्य
थइ शके ए शका पोतानी मेळे ज निवृत्त धाय छे, कारण के
तेमा व्याघातदोष आये छे. शका तो एवी करवी जोइए के
जेमा व्याघातादि दोष आये नहि.

कछु छे के, —

व्याघातना भयधि सुधी आशकां

माटे तदुत्पत्ति (कार्यकारणभाव) ना निश्चयधी अवि-
नाभावनो निश्चय करी शकाय. तदुत्पत्तिनो निश्चय कार्य अने
हेतुना प्रत्यक्ष उपलभ अने अनुपलभधी येयला पांच कारणो
उपर आगर राखे छे. कार्यनो उत्पत्ति पहेला अनुपलभ, कारणनो
उपलभ, अने ते थता कार्यनो उपलभ, कार्यनो उपलभ थया पछी
कारणनो अनुपलभ थता कार्यनो पण अनुपलभ^३. आ पांच
कारणो वडे धूम अने अग्निना कार्यकारणभावनो निश्चय
करी शकाय छे. ए ज प्रमाणे तादात्म्यना निश्चय वडे पण
अविनाभावनो निश्चय करी शकाय छे. कारण के जो
शिशपा वृक्षत्वनो अतिपात करे तो तेनो पोतानो पण नाश
थाय, माटे जो कोइ शिशपा अने वृक्षत्वनी व्याप्तिनो
विपक्ष लावे तो तेमा बाध नडे.^४ परतु बाध न नडतो होय
अने बारबार शिशपा अने वृक्षत्वनो सहभाव जोवामा आवतो
होय, तोपण व्यभिचारनी शका थाय ते कोण निवारी शके ?
शिशपा अने वृक्ष वच्चे तादात्म्य छे एम निश्चय 'आ
वृक्ष शिशपा छे' एम उभयना सामानाधिकरण्यधी^५
थाय छे. वेमा अत्यन्त अभेद होय तो सामानाधिकरण्य समवे ज
नहि कारण के वे शब्द पर्याय होय तो तेनो साथे प्रयोग थाय
नहि. जो घनेमा अत्यन्त भेद होय तो पण सामानाधिकरण्य
समवे नहि कारण के गो अने अश्वनु सामानाधिकरण्य
आपणे जोता नथी. माटे कार्य अने आत्मा कारण अने आ
त्मानु अनुमान करावे छे एम सिद्ध थयु^६

अनुमानने प्रमाणरूपे न अगीकार करतो होय तेने
कहेवानु के अनुमान प्रमाण नथी एम जे तमे मात्र कहो रो
तेने सिद्ध करवाने काइ साधन लावो छो अथवा तो नथी
लावता ? तेनाथी एम तो कहेवासे नहि के हु मात्र महोडे ज
कहु छु. कारण के एकली प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातने साधती नथी एवो

न्याय छे. साधन लाबीए छीए एम पण न कहेवाय कारण के अनुमान प्रमाण नथी एम बोल्तां ज तमे अशिरस्क वर्चनं कहाडो छे अने तेथी मारी माता वंघ्या छे एम कहेवामां जेम व्याघात नडे तेवो ज अही पण नडे छे. वळी प्रमाण अने प्रमाणाभासिनी व्यवस्था तेओनी समानजातीयताने लीधे करीए छीए एम बोल्तां ज तमे स्वभावानुमानं स्वीकारी छे छे. वचनलिगे करीने परगतविप्रतिपत्ति मान्य करतां तमे कार्यलिङ्गक अनुमान स्वीकारी छे छे.^{११} अनुपलब्धिथी तमे कोइ अर्थनो प्रतिषेध करता हो तो तेमां तमे अनुपलब्धिलिङ्गक अनुमान स्वीकारी छे.^{१२} आ ज प्रमाणे तथागत (बुद्ध)नुं पण कहेवुं छे.

प्रमाणान्तर सामान्यनी स्थिति अन्यनी बुद्धिमां ते उतरे छे तेथी छे. कोइएके तेनो प्रतिषेध कयौ छे ते उपर्यो तेनो सद्भाव सिद्ध थाय छे.

आ संबंधमां सूरिओए बहु लख्युं छे; अने ग्रन्थ यहु महोटो थइ जाय ते भयथी हने बस करीए छीए.

आ बौद्धो चार प्रकारनी भावना बडे परम पुरुषार्थनुं कयन करे छे. अने ते माध्यमिक, योगाचार, सौप्तिक, अने पैमापिक ए चार संज्ञाओथी प्रसिद्ध बौद्धो अनुक्रमे सर्वशून्यत्वं, बाह्यशून्यत्वं, बाह्यार्थानुमेयत्वं, अने बाह्यार्थ-प्रत्यक्षत्वं, ए चार वाद माने छे. जो के भगवान् बुद्ध एक ज उपदेशक हुता तो पण शिष्योना बुद्धिभेदथी तेओमां चार भेद पड्या; जेम के सूर्य अस्त थयो एम कहेतां जार, चौर, अने वैदिक ब्राह्मण पोतपोताना इछने अनुसार व्यभिचार, चोरी, अने सदाचरणनो समय जाणे छे. 'सर्गक्षणिक क्षणिक छे.^{१३}' 'सर्ग दुःख दुःख छे.^{१४}' 'सर्ग स्वलक्षण स्वलक्षण छे.^{१५}' अने 'सर्गशून्य शून्य छे.^{१६}' ए चार भावनाओ कही छे. त्यां नीलादि क्षणानां क्षणिकत्वनुं अनुमान तेओना सबंधी थइ शके छे. जेम के,

જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે;

જેન કે જલધર પટલ.

આ સર્વભાવ સત્ છે

(માટે તે ક્ષણિક છે.)

અહીં હેતુ અસિદ્ધિ છે એમ કોઈએ માનવું નહિ; કારણ કે અર્થક્રિયાકારિત્વ છે લક્ષણ જેનું એવું સત્ત્વ નીલાદિ ક્ષણોને વિષે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. અને 'વ્યાપકતાની વ્યાવૃત્તિથી વ્યાપ્યની વ્યાવૃત્તિ ધાય છે ' એ ન્યાયથી વ્યાપકતા ક્રમ અને અક્રમની વ્યાવૃત્તિ યતાં અક્ષણિકમાંથી સત્ત્વની વ્યાવૃત્તિ ધાય છે એમ પણ સિદ્ધ છે. હવે જે અર્થક્રિયાકારિત્વ-સત્ત્વ છે તે ક્રમ અને અક્રમ એ બેથી વ્યાપ્ત છે. અને ક્રમ અને અક્રમ સિવાય બીજો કોઈ પ્રકાર છે નહિ કારણ કે

જ્યાં પરસ્પર વિરોધ હોય ત્યાં પ્રકારાન્તરની સ્થિતિ હોય નહિ અને બે વિરુદ્ધ પદાર્થો એક પણ ન હોય, કારણ કે વિરુદ્ધ કહેવામાં જ તે જૂદા ઠરે છે.

આથી જો પ્રકારાન્તરસ્થિતિ માનીએ તો વ્યાધાત આવે. હવે આ ક્રમ અને અક્રમ એ બે અક્ષણિકમાંથી વ્યાવૃત્ત કરીએ તો અર્થક્રિયા પણ વ્યાવૃત્ત થાય અને તેથી ક્ષણિક પક્ષમાં જ સત્ત્વ ઠરે એમ સિદ્ધ થયું.

કોઈ કહેશે કે અક્ષણિકને અર્થક્રિયાકારિત્વ શા માટે ન હોય? તો તેને કહેવાનું કે એમ ધારવું યુક્તિપુરસ્કર નથી, કારણ કે તેથી નીચેનો નિકલ્પ સહન થતો નથી; તે આ પ્રમાણે:—યત્સમાન અર્થક્રિયાકરણકાલમાં શું અતીત અને અનાગત અર્થક્રિયાનું સામર્થ્ય સ્થાયી(અક્ષણિક)માં છે કે નહિ? જો કોઈશો કે છે તો (અતીત અને અનાગત) અર્થક્રિયાનું નિરાકરણ થઈ શકશે નહિ. કારણ કે જે (કાર્ય કરવાને) સમર્થ છે તેનો ક્ષેપ (સામર્થ્યરહિત્ય) થઈ શકશે

નહિ. જે ય્યારે જે કરવાને સમર્થ છે તે ત્યારે તે કરે છે જ. જેમ કે સામગ્રી સ્વકાર્યને કરે છે જ. હવે આ ભાવ છે તે સમર્થ છે એમ પ્રસંગાનુમાન રહે છે. જો કહેશે કે સ્થાયીમાં સામર્થ્ય નથી તો તે કોઈ કાલે પણ કરી શકશે નહિ, કારણ કે અર્થ-ક્રિયાકારિત્વ માત્ર સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. જે ય્યારે જે નથી કરતું તે ત્યારે તે(કામ)માં અસમર્થ છે, જેમ કે શિ-લ્પનો કંઢકો અંકુર ઉત્પન્ન કરવામાં; અને આ સ્થાયી વર્તમાન અર્થક્રિયાકરણ વચ્ચે અતીત અનાગત અર્થક્રિયાઓ કરતો નથી. આ પ્રકારનો વિપર્યય પણ નહે છે. જો કદી તમે એમ કહો કે અનુક્રમે આવતા સહકારીના લાભથી સ્થાયી અતીત અનાગતમાં અનુક્રમે સામર્થ્યયુક્ત થાય છે તો ત્યાં તમને આ પ્રમાણે હમે પૂછીએ છીએ:—શું સહકારીઓ ભાવ(સ્થાયી)ના ઉપકારક છે કે નહિ? જો ભાવના ઉપકારક નથી એમ કહો તો તે કંઈ કરતા નથી માટે તેમની જરૂર પણ નથી. જો એમ કહો કે ઉપકારક છે તો હમે પૂછીશું કે તે ઉપકાર ભાવથી મિત્ર છે કે નહિ? જો ભાવથી મિત્ર છે એમ માનો તો તે આગન્તુક ઉપકાર કારણ થશે અને અક્ષણિકભાવ કારણ થશે નહિ. કારણ કે કાર્ય આગન્તુક ઉપકારના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરે છે. કહ્યું છે કે:—

ધ્યોમ(આત્મા)ને ચર્મા અને તાપથી શું થવાનું છે? તેઓનું ફલ તો માથ ચર્મ ઉપર છે. જો આત્મા ચર્મ જેવો હોય તો તે અનિત્ય ઠરશે; અને જો ચર્મ આત્મા જેવું હશે તો તેના ઉપર કશી અસર થશે નહિ.

જો તમે કહો કે માન તે સહકારીઓ સાથે વામ કરે છે એવો સ્વભાવ જ છે તો ઠીક; હમે કહીશું કે માથ સહ-કારીઓને ત્યજશે જ નહિ; હલ્દું તે તેઓને જો નારી જના હશે તો ગાંઠે દોરડું બાંધીને વાસાનું વામ કરાવશે, કારણ કે

સ્વભાવનો નાશ થાય તેમ નથી. વઢી સહકારીથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિશય વીજા અતિશયને આરંભે છે કે નહિ? ગમે તે પક્ષ સ્વીકારો તો પણ ઉપર કહેલાં દૂષણપાપાણનું શાપદું તમારા ઉપર પડશે. જો સહકારીથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિશય વીજા અતિશયને આરંભે છે એ પક્ષ સ્વીકારો તો તમારે અનેક પ્રકારની અનવસ્થામાં જનું પડશે. જો અતિશય ઉત્પન્ન કરવામાં વીજા સહકારીની અપેક્ષા રહે તો આવા સહકારીઓ એક પછી એક અપાર થશે, એક તો આ અનવસ્થા. જેમ કે જલ પવન વગેરે સહકારી પદાર્થો વડે વીજનો અતિશય થતાં વીજ ઉત્પાદક થાય છે એમ તમારે માનવું જોઈએ, નહિ તો જલ અને પવનના અભાવે પણ અતિશયનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. વઢી અતિશયને લેનાર વીજ સહકારીની અપેક્ષાપૂર્વક જ તેને છે છે, નહિ તો ઉપકાર સાર્વકાલિક થતા અકુરનો ઉદય પણ સાર્વકાલિક થશે. તેથી અતિશયને માટે અપેક્ષિત સહકારીઓ વડે વીજમાં વીજા અતિશયનું આધાન કરવું પડશે. આ પ્રમાણે આ અતિશયનું આધાન કર્યા પછી પણ પૂર્વની પેઠે સહકારીની અપેક્ષા કરનાર વીજને ઉત્પાદક થવાને સહકારીથી સંપાદ્ય વીજગત અતિશયની અનંત પરંપરા ચાલશે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અનવસ્થા વ્યગ્રસ્થિત થઈ. વઢી હમે પૂછીશું કે ઉપકાર કાર્યને માટે અપેક્ષિત હોય તો પણ વીજાદિની અપેક્ષા વગર કાર્ય કરે છે કે અપેક્ષા વડે કાર્ય કરે છે? જો એમ કહો કે અપેક્ષા વગર તો વીજાદિ નિરુપયોગી થઈ જશે. જો કહેવો કે અપેક્ષા વડે તો અપેક્ષિત વીજાદિ વડે ઉપકારને ત્રિપે અતિશયનું આધાન કરવું પડશે. એમ જોતા વીજાદિથી ઉત્પન્ન થતા અતિશયમાં વીજો આવશે અને એમ અનંત પરંપરા થશે. આ પ્રમાણે વીજી અનવસ્થા સ્થિર થશે. તે જ પ્રમાણે અપેક્ષ્યમાણ ઉપકાર વડે વીજાદિ કે જે ધર્મ છે તેમાં વીજા ઉપકારનું આધાન થશે અને આ પ્રમાણે

રૂપકારથી આધેય વીજગત અતિશયના આશ્રયમા અતિશયાન્તર આવતા ત્રીજી અવસ્થા દૂર ન કરી શકાય એવી થશે. હવે ધારો કે ભાવથી અભિન્ન અતિશય, સહકારીઓ વડે ઉપજાવાય છે, તો પૂર્વનો ભાવ જે પોતે અતિશયરૂપ છે તે તદ્દન નિવૃત્ત થઈ જશે. અને વીજો અતિશયરૂપ ‘કુર્વદ્રૂપાદિ’ પદવાચ્ય ઉત્પન્ન થશે અને આ પ્રમાણે હમારુ પળ મથોરથવૃક્ષ ફલિત થશે^{૩૧}

માટે અક્ષણિક્તને અર્થક્રિયા ટુર્ધટ થાય છે. તઠ્ઠી અક્ષ-મથી પણ અક્ષણિક્તને અર્થક્રિયા ઘટતી નથી, કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થતો નથી. તે આપ્રમાણે —એકદમ સકલ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ તે માત્ર (અક્ષણિક્તભાવ) કાર્ય ઉત્પન્ન કર્યા પછી ઉત્તર કાલમા રહેશે કે નહિ^{૩૨} જો એમ કહો કે ઉત્તર કાલમા તે રહેશે તો તે કાલની પેઠે કાલાન્તરમા પણ તેનાથી તેનુતે કાર્ય ઉત્પન્ન થશે. જો નહિ રહે એમ કહો તો તેના સ્થાયિત્વની આશા ઉદરથી ભક્ષિત વીજાદિમાથી જનનની આશા જેની થશે.

જેમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો આરોપ હોય તે નાના હોય. જેમ કે શીત અને ઉષ્ણ. અને આમા વિરુદ્ધ ધર્મનો આરોપ છે. એટલે જલધરને વિષે અક્ષણિક્ત્યના પ્રતિવધની સિદ્ધિ થાય છે. અને આ હેતુ અસિદ્ધ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે સ્થાયીમાં કાલભેદે કરીને સામર્થ્ય અને અસામર્થ્ય ઉભયના અસ્તિત્વનો પ્રસંગ અને તેનો વિપર્યય સિદ્ધ છે. અસામર્થ્યને સિદ્ધ કરનાર પ્રસંગ તથા પ્રસંગવિપર્યય પાછઠ્ઠ કહ્યા છે. હવે સામર્થ્યને સિદ્ધ કરનારા પ્રસંગ અને પ્રસંગવિપર્યય વિષે હમે ઘોલીએ છીએ. જે જ્યારે જેને ઉત્પન્ન કરવાને અસમર્થ હોય તે ત્યારે તે નથી થારતો; જેમ શિલાનો વાડનો અકુરને. આ માત્ર વર્તમાન અર્થક્રિયા કરતી થારને અતીત અનાગતની અર્થક્રિયાઓ કરવાને અસમર્થ છે.

આ પ્રમાણે પ્રસંગ સ્થિત થાય. જે ઘ્યારે જે કરે છે તે ઘ્યારે તે કરવાને સમર્થ છે, જેમ કે સામગ્રી પોતાના કાર્યમાં; આ भाव अतीत अनागत कालમાં તે કાલને લગતી ક્રિયાઓ કરે છે; આ પ્રમાણે પ્રસંગનો વ્યવય થવાથી વિપર્યય સ્થિત થાય છે.

માટે વિપક્ષે ક્રમ અને અક્રમની વ્યાવૃત્તિ વડે વ્યાપકનો અનુપલંભ નહિ થવાથી જેની વ્યતિરેકવ્યાસિનું જ્ઞાન થયું છે એવું, તથા પ્રસંગ અને તદ્વિપર્યયના વલ્લથી જેની અન્વયવ્યાસિનું ગ્રહણ થયું છે એવું સત્ત્વ માત્ર ક્ષણિકત્વ પક્ષમાં જ વ્યવસ્થિત થશે એમ સિદ્ધ થયું.*

જ્ઞાનશ્રી પણ કહે છે કે, :-

જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે, જેમ કે જલધર, આ भाव માત્ર સત્ છે. પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે સત્તાશક્તિ અર્થ-ક્રિયામાં છે, સિદ્ધ પદાર્થોમાં સિદ્ધ નથી. તે એકરૂપા પણ નથી, કારણ કે એકરૂપા હોય તો એકનાં ક્રિયાદિ અન્યથી થાય. માટે જે (ક્રમ અને અક્રમ) કારણોથી ક્ષણભંગ સંગત ઠરે છે અને સાધ્યમાં વિશ્રામને પામે છે.*

વઢી કળાદ અને ગૌતમના મતનો સ્વીકાર કરતાં ‘સત્તા સામાન્ય યોગિત્વ તે સત્ત્વ છે’ એમ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે એમ માનતાં સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાયને અસત્ થવાનો પ્રસંગ રહેશે. વઢી ‘સત્’ એવો જે વ્યવહાર થાય છે તે તેતે વસ્તુને વિષે રહેલી સત્તાને લીધે થાય છે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે તેમ માનતાં પ્રયોજકનું ગૌરવ થશે, અને અનુગતત્વ અને અનનુગતત્વથી થતા વિકલ્પથી તેનું સંકટન થશે. વઢી ગણિમા સૂત્રની પેઠે, અથવા ભૂતને વિષે ગુણની પેઠે પર્વત, સર્પેષ્ઠિયાદિ વિલક્ષણ ક્ષણોમાં તેનો પ્રતિ-ભાસ પણ થશે નહિ. વઢી હમે પૂછીશું કે સામાન્ય સર્વગત છે કે પોતાના સર્વ આશ્રયગત છે ? સામાન્ય સર્વગત છે એમ

स्वीकारशो तो सर्व वस्तुने सकर यवानो प्रसंग आवशे, अने तेथी अपसिद्धान्त थशे कारण के अक्षपादनु कहेवु छे के “ सामान्य पोताना सर्व निषयगत छे. ” जो कहेशो के सामान्य पोताना सर्व आश्रय गत छे तो हमे पूछीशु के आ विद्यमान घटमा रहेलु सामान्य अन्य स्थानमा उत्पन्न थना घट जोडे सवध करवा गाटे आ घटमाथी आवी सबधाय छे के आव्या वगर ? जो आवीने जोडाय छे एम कहो तो ते द्रव्य ठरशे आव्या वगर जोडाय छे एम कहेशो तो सबध ज घटतो मथी बळी हमे पूछीशु के निनष्ट थयेला घटमा सामान्य रहे छे के नाश थाय छे के बीजा स्थानमा जाय छे ? जो कहेशो के रहे छे तो ते निराधार थइ पडशे जो कहेशो के नाश थाय छे तो एने नित्य कहो छे ते अयुक्त थशे जो स्थानान्तरमा जाय छे एम कहेशो तो ते द्रव्य थइ जशे ए प्रकारना दूषणरूप पापप्रहोथी पीडित होवाने बीधे सामान्य प्रमाणरहित ठरे छे^{१२} कछु छे के —

एक स्थानमा रहेनारखु ते स्थानमाथी चल थया वगर अन्य स्थानमा उत्पन्न थवाने घर्तवु ए अतियुक्तता कहेवाय^{१३}

आ भाव (सामान्य) ज्यां रहे छे तेनी साथे ते जोडातो नथी अने ते स्थानमा रहेलान व्यापे छे आ एक अद्भुत छे^{१४}

ते (सामान्य) कइ जतु नथी, त्यां हतु पण नहि, पछीथी तेना बिभाग पण थता नथी, बळी पूर्ण आधारने त्यजतुं नथी, आ केयी अडचणीनी परपरा छे^{१५} ?

जो पूछे के अनुवृत्तिनी प्रतीतिनो आधार शो ? तो हमे फहीशु के ठीक अन्यनो अपोह ते ज तेनो आधार छे माटे तनारे सनोय मानरो^{१६} हमे बहु लबाण करता नथी.

સર્વ સંસાર દુઃખાત્મક છે એમ સર્વ તીર્થંકર માને છે. જો તેમ ન હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા બાઝા જે તે, તેમની નિવૃત્તિના ઉપાય પ્રતિની પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન થાય નહિ. માટે “ સર્વ દુઃખ દુઃખ છે ” એમ ભાવના કરવી.” જો કોઈ પૂછે કે કોની પેઠે ? તમારે દૃષ્ટાન્ત આપવું જોઈએ તો હમે કહીશું કે એમ નહિ. પોતે જ પોતાનું લક્ષણ છે એવા ક્ષણોની ક્ષણિકતાને લીધે સમાનલક્ષણતાનો અભાવ છે અને તેથી ‘આના જેવું પેલું છે’ એમ બોલી શકાતું નથી. આ ઉપરથી ‘ સર્વ સ્વલક્ષણ છે ’ એમ ભાવના કરવી.” એજ પ્રમાણે ‘ સર્વ શૂન્ય શૂન્ય છે ’ એમ પણ ભાવના કરવી; કારણ કે ‘ સ્વપ્રમાં કે જાપ્રદવસ્થામાં આ રજતાદિ મેં જોયું નથી ’ એ પ્રકારના વિશિષ્ટ નિપેધનું આપણને ખ્યાલ છે. જો જે દૃષ્ટ હોય તે સત્ હોય તો તદ્વિશિષ્ટ દર્શન, હૃદંતાનું અધિષ્ઠાન, તેમા અવ્યસ્ત રજતાદિ, તેની સાથે સંબંધ રાખનાર સમનાયાદિ એ સર્વ સત્ થાય પણ આ કોઈ વાદીને ઇષ્ટ નથી. વઢી અર્ધજરતીય પણ યોગ્ય નથી. કૂકડીનો એક ભાગ પાકને માટે અને બીજો ભાગ પ્રસવને માટે એમ કોઈ કલ્પના પણ કરતું નથી. માટે અવ્યસ્ત, અધિષ્ઠાન, તેઓનો સંબંધ, દર્શન, અને દૃષ્ટા એ સર્વની મધ્યે એક અથવા અનેક અસત્ થતાં સર્વ નિપેધનો વિષય થઈને ચલાત્કારે અસત્ થશે જ.” આ પ્રમાણે ભગવાન્ બુદ્ધે ઉપદેશ કર્યો ત્યાં ઉત્તમ પ્રજ્ઞાવાળા એવા માધ્યમિકો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ક્ષણભંગના અભિધાનદ્વારા સ્થાયિત્વ, અનુકૂલત્વેદનીયત્વ, અને અનુગતસર્વસત્યત્વ, એ ત્રણ ધ્રમના વ્યાપ્તિનીયી બુદ્ધના મતનું પર્યવસાન મિશ્રુપાદપ્રસારણ ન્યાયે વારીને સર્વશૂન્યતામા જ થાય છે.” આ ઉપરથી સત્, અસત્, ઉભય, (સત્ અને અસત્) અને અનુભય (સત્ નહિ અને અનન્ત પણ નહિ) એ ચતુષ્કોટિથી વિનિર્મુક્ત શૂન્ય એજ તત્ત્વ છે. કારણ કે સત્ત્વ એ ઘટાદિનો સ્વભાવ

હોય તો કારકનો વ્યાપાર વ્યર્થ થશે. જો અસત્ત્વ એ સ્વભાવ છે તો તેમાં પણ પૂર્વનો જ દોષ આવશે.” કહ્યું છે કે:—

સત્ત્વને કારણની અપેક્ષા રહેતી નથી, જેમ કે વ્યોમાદિને; અસત્ત્વ કાર્યનો હેતુ અસંભવિત છે. જેમ કે અસત્ત્વ પદ્મા સ્વપુષ્પાદિનો. યાકીના એ પક્ષ વિરોધને લીધે અનુપપન્ન છે.

મગ્ગાન્નં બુદ્ધ લંકાનતારમાં કહે છે કે,

ચુદ્ધિથી વિવિક્ત થાય પદાર્થોનો સ્વભાવ સમજાતો નથી. અને તેટલા માટે તેમને અનિર્વચનીય અને નિઃસ્વભાવ કહ્યા છે.”

કારણ કે ડાહ્યા માણસો કહે છે કે આ વસ્તુ ઘલાસ્કારે આવે છે (પ્રકટ થાય છે) અને જેમજેમ પદાર્થોનું ચિંતન થાય છે તેમતેમ તે વિશીર્ણ થાય છે.”

અર્થાત્ (ઉપરની ચતુષ્કોટિમાંના) કોઈ પણ પક્ષમાં પદાર્થોનું વ્યવસ્થાન થતું નથી. દૃષ્ટ પદાર્થોનો વ્યવહાર સ્વમ-વ્યવહારની પેઠે સંવર્તન સાથે સંગત નથી” માટે કહ્યું છે કે,

પરિચાદ, કામુક, અને કુતરો એ ધ્રુવની સ્ત્રીના એક જ શરીરમાં ધ્રુવ પ્રકારની કલ્પનાઓ હોય છે; શવ, કામિની, અને મશ્ય.

તેથી એ પ્રમાણે ભાવનાચતુષ્ટયને લીધે સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્યરૂપ પરિનિર્વાણનો આવિર્ભાવ થશે માટે હમે કૃતાર્થ થયા છીએ, અને હમને કંઈ ઉપદેશ કરવાનું રહ્યું નથી. શિષ્યે પ્રથમ યોગ અને આચાર એ કરવાં. આ અજ્ઞાતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પૂછવું તે યોગ, અને ગુરુએ કહેલ્ય અર્થનું અંગીકરણ તે આચાર. ગુરુનાં વચન અંગીકાર કરવાથી સત્ત્વ અને પૂછવાનું કામ નહિ કરવાથી અધમ તેથી આ લોકો માધ્યમિક એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાકની યોગાચાર એવી સંજ્ઞા છે, કારણ કે તેઓ ગુરુની કહેલી ભાવનાચતુષ્ટય અને શાસ્ત્રાર્થનું શૂન્ય અંગીકૃત કરી પૂછના શ્રામ્યા કે આન્તર અર્થનું શૂન્ય

કેવી રીતે અંગીકૃત કર્યું? આ તેઓની પરિભાષા છે — સ્વયં-વેદન તો અગીવાર કરતુ જોડે, અન્યથા આજુ જગત્ અથ થવાનો પ્રસંગ રહેશે”^૪ ધર્મકીર્તિ કહે છે કે;—

જે કોઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને સ્વીકારતા નથી તેઓના પક્ષમાં અર્થદષ્ટિ સિદ્ધ નથી.

નીચેના વિકલ્પને લીધે બ્રાહ્મગ્રાહ્ય ઉત્પન્ન નથી: જ્ઞાન-ગ્રાહ્ય અર્થ ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે કે નથી થતો? ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉત્પન્ન થયેલાની સ્થિતિનો અભાવ છે. અનુત્પન્ન પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જે અનુત્પન્ન છે તે અસત્ છે. હવે કોઈ એમ માને કે માત્ર અતીત અર્થ જ્ઞાન-ગ્રાહ્ય છે કારણ કે તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તો તે પણ બાલકના બોલવા જેવું છે. કારણ કે તેથી વર્તમાનતાના અવમાસને વિરોધ નહે અને ઇન્દ્રિયાદિને પણ દૃશ્ય-થવાનો સમ્ભવ રહે, વઢી ગ્રાહ્ય અર્થ પરમાણુરૂપ છે કે અવયવિરૂપ છે? અવયવિરૂપ કહેવાશે નહિ કારણ કે તે આજો ગ્રાહ્ય છે કે એક દેશમાં ગ્રાહ્ય છે એ વિકલ્પ બગેરેથી તેના અવયવીપણાનું નિરાકરણ થાય છે. પરમાણુરૂપ છે તેમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પરમાણુ અતીન્દ્રિય છે અને પટ્ટકની સાથે તેના એકદમ યોગને બાધ આવે છે. કહ્યું છે કે,

જો પરમાણુ પટ્ટકની સાથે એકદમ યુક્ત થાય તો તેમાં પડંશતા આવે. તેઓને એક જ દેશ છે એમ છદ્મ તો પિંડ અણુમાત્ર થાય.

માટે પોતાથી વ્યતિરિક્ત ગ્રાહ્ય નહિ હોવાને લીધે તદાગ્નિવા બુદ્ધિ પોતે જ પ્રકાશની પેઠે પોતાના રૂપની પ્રકાશક છે એમ સિદ્ધ થયું”^૫ કહ્યું છે કે,

બુદ્ધિને કોઈ અનુભાવ્ય નથી. તેનો વીજો અનુભવ નથી. ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક ન હોવાથી પોતે જ પોતાને પ્રકાશે છે.

ઘડી પ્રાહ્યપ્રાહ્વકનો અભેદ અનુમાનથી પણ સમજાય છે.^{૫૬} જે જે વેદન વડે જણાય છે તે તેનાથી ભિન્ન હોતું નથી, જેમ કે જ્ઞાન વડે આત્મા. અને નીલાદિ તેઓના વેદન વડે જ જણાય છે. કારણ કે જો ભેદ હજી તો નિયમહેતુ જે તાદાત્મ્ય તેના અભાવને લીધે અને તદુત્પત્તિના અનિયામકત્વને લીધે અમુક વેદનનો અમુક અર્થ સાથે સંબંધ ઘટે નહિ. જે કંઈ પ્રાહ્ય અને પ્રાહ્વકની સંવિત્તિ વચ્ચે પૃથક્ અવભાસ થાય છે તે એક ચન્દ્રમાં વેની પેઠે ભ્રમ છે. અહીં પણ (આ ભ્રમમાં પણ) અનાદિ અને અપિચ્છિન્ન પ્રવાહ વાળી ભેદવાસના નિમિત્ત છે. કહ્યું છે કે, :—

નીલ અને નીલચુદ્ધિ એ વેના સહોપલંભતા નિયમને લીધે તે વેમાં અભેદ છે. જે ભેદ દેશાય છે તે પ્રાંતિમય જ્ઞાન-થી છે, જેમ કે એક ચન્દ્રમાં વે દેશાય છે. ઘડી,

જો કે ધુદ્ધિરૂપ જે અવિભાગ છે તે પણ વિપરીત દર્શનને લીધે જાણે પ્રાહ્યપ્રાહ્વકસંવિત્તિના ભેદ વાળો હોય એમ જણાય છે.

આ ઉપરથી એમ ન જાણતું કે આશામોદકના અને ઉપાર્જિત (વાસ્તવિક) મોદકના રસ વીર્ય અને વિપાકાદિ સમાન હોય. કારણ કે વસ્તુતઃ વેદ્યવેદકાકારરહિત ચુદ્ધિ છે, તો પણ પોતે ગ્યનહર્તા છે એવા પરિજ્ઞાનને લીધે તે વિભિન્ન પ્રાહ્યપ્રાહ્વકાકારરૂપ વાળી હોય તેમજેમ તિમિરાદિથી ઉપહત થયેલી દષ્ટિ વાળાને કેરા અને શ્દ્રનાડીના જ્ઞાનનો અભેદ જણાય છે તેમ અનાદિ મિષ્ટા વાસનાના સામર્થ્યથી અહીં પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે માટે શંકાનો અવકાશ નથી. કહ્યું છે કે.

જેમ વેદ્યવેદકાકારથી રહિત ચુદ્ધિ, ધ્વાન્ત પુરુષોને મિષ્ટાહ્વાનયુક્ત દેશાય છે, તેમ વિભક્ત પ્રાહ્યપ્રાહ્વકલસ-

ળાકાર કેશાદિજ્ઞાનના ભેદની પેટે તેની વ્યવસ્થા થતાં તે ગ્રાહ્યમાહકાકાર વાળી છે એવી શંકા રહેતી નથી.

માટે બુદ્ધિ જ અનાદિ વાસનાને લીધે અનેક આકાર વાળી માસે છે એમ સિદ્ધ થયું.^{૧૮} તેથી પાછળ કહેલી માવનાઓના પ્રચયથી સર્વ વાસનાનો ઉચ્છેદ થતા વિવિધ વિપયાકાર આતિ ગळી જઈ વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનનો ઉદય થાય તે જ મહોદય (મોક્ષ) છે.^{૧૯} બીજા (સૌત્રાન્તિક) એમ માને છે કે બાહ્ય વસ્તુ માત્ર નથી એમ કહેવું તે અયુક્ત છે, કારણ કે તેમ કહેવામા કઈ પ્રમાણ નથી. સહોપલંભનિયમ પ્રમાણ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે સહોપલંભનિયમ કે જે વેદવેદકના અભેદનો સાધક છે તે અપ્રયોજક સૌઈ સંદિગ્ધ વિપક્ષમાંથી અવ્યાવૃત્ત છે. જો તમે કાહો કે ભેદ પ્રહણ કરતા સહોપલંભ નિયમ એ જે સાધન તે સાધન જ ન થાય તો હમે કહીશું કે જ્ઞાનની અંતર્નુલ્લેખતાને લીધે, ભેદ વડે તેની પ્રતિભાસમાનતાને લીધે, અને એકદેશત્વ અને એકકાલત્વ એ લક્ષણયુક્ત સહોપલંભનિયમના અસંભવને લીધે તમારું કહેવું મિથ્યા છે. વळી નીલાદિ અર્થ જ્ઞાનાકાર હોય તો અવ્યતિરેક પ્રતીતિને લીધે ‘ હુ ’ એ પ્રકારનો પ્રતિભાસ થાય, પરંતુ ‘ આ ’ એ પ્રકારનો પ્રતિભાસ થાય નહિ. વळી જો કાહો કે નીલાકાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે પણ આન્તિથી બહિર્વત્ ભેદે કરીને પ્રતિભાસે છે અને તેથી ‘ અહ ’ એવો પ્રતિભાસ થતો નથી. કહ્યું છે કે —

જે માગ વીજા પરિચ્છેદ(માગ)થી બાહ્ય હોય
એમ જણાય છે તે અર્થાત્ અભેદી જ્ઞાનનો ભેદપ્રતિભાસ એ
આન્તિ છે. અને

જે અંતર્જેય તત્ત્વ છે તે બહિર્ હોય તેમ જણાય છે.

પરંતુ આ કહેવું અયુક્ત છે. કારણ બાહ્ય અર્થ ન હોય
તો તેની ઉત્પત્તિ નહિ હોયથી બાહ્ય જેવો એમ ઉપમાન કહેવું

તે અયુક્ત છે. કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાન્ કહી શકશે નહિ કે વસુમિત્ર વંધ્યાપુત્ર જેવો દેખાય છે. ચઢી ભેદપ્રતિભાસ ભ્રાન્તિ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં અભેદપ્રતિભાસનું પ્રમાણ લેવું. અને અભેદપ્રતિભાસને પ્રમાણ ઠરાવવામાં ભેદપ્રતિભાસ ભ્રાન્તિની છે એમ કહેવું એમ કરતાં પરસ્પરાશ્રયદોષ આવે છે. જગત્માં પણ આપણે એવી વ્યવસ્થા બોદી છીએ કે સંવિત્તિ કરનાર નીલાદિ વાહ્ય અર્થનું ઉપાદાન કરે છે અને આંતરની રૂપેક્ષા કરે છે. એ પ્રકારે આ અભેદનો સાધક જે હેતુ તે ગોમયનુ પાયસાન્ન બનાવવાની પેઠે આભાસરૂપ છે. માટે વાહ્ય જેવું એમ કહેવા જતાં ‘વાહ્ય ગ્રાહ્ય છે જ’ એવી ભાવના કરવી પડે છે અને તે પ્રમાણે તમારું વાળ તમને જ વાગે છે.^૧

કોઈ કહેશે કે જ્ઞાનથી અભિન્ન કાલ વાહ્ય અર્થનું વાહ્યત્વ અનુપપન્ન છે, તો તેમ ધારવું એ જ અનુપપન્ન છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયસનિકૃષ્ટ વિષય ઉત્પાદ્યજ્ઞાનમાં સ્વાકાર સમર્પણ કરે છે તેથી સમાર્પિત થયેલા આકાર વડે તે અર્થનું અનુમાન કરી શકાય છે એ વાત સમજાય એવી છે.^૨ માટે પ્રશ્ન અને પ્રત્યુત્તરનો આ પ્રમાણે સંપ્રહ કર્યો છે.

‘જે પદાર્થ ગ્રાહ્ય છે તે ભિન્ન રીતે રીતે હોઈ શકે!’ એમ જો કોઈ પૂછે તો કહેવાનું કે ગ્રાહ્યતા જણાય છે એ જ કારણ છે. અને વ્યક્તિનું હેતુત્વ તેના જ્ઞાનાકારનાં અર્પણથી શક્ય છે. તેમ જ જેમ પુષ્ટિથી ભોજનનું અનુમાન થઈ શકે છે અને જેમ ભાષાથી દેશનું અનુમાન થઈ શકે છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનના આકારે કરીને શેષનું અનુમાન થઈ શકે છે. કહ્યું છે કે,

પદાર્થ અર્ધરૂપતાને છોડ્યા વગર અર્ધની સાથે સંવિત્તિને ઘટે છે; માટે પ્રમેયની આધિગતિનું પ્રમાણ પ્રમેય-રૂપતા છે.

‘વિત્તિની સત્તા એ જ વિત્તિનું વેદન’ એમ ધારવું યુક્ત નથી કારણ કે વિત્તિસત્તા સર્વત્ર સમાન છે. વઢી વિત્તિસત્તા સારૂપ્યમાં આવે સારે જ વિત્તિવેદનને સરૂપ કરી શકે. વાહ્યાર્થના સદ્ભાવનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. જે જેના હોવા છતાં પણ કદાચિત્ક હોય તે સર્વ તેનાથી અતિરિક્તની અપેક્ષા કરે છે; જેમ કે હું બોલવાની કે જવાની ઇચ્છા ન કરતો હોઉં તો બોલવાનો તથા જવાનો પ્રતિભાસબોલવાની અને જવાની ઇચ્છા કરનાર અન્ય પુરુષોની અપેક્ષા કરે છે. તે જ પ્રમાણે વિવાદાસ્પદ એવા પ્રવૃત્તિપ્રત્યયો આલયવિજ્ઞાન હોવા છતાં પણ કદાચિત્ જ નીલાદિનો ઉદ્દેશ કરાવે છે. આલયવિજ્ઞાન ઇટલે અહં છે સ્થાન જેનું એવું વિજ્ઞાન, અને નીલાદિનો ઉદ્દેશ કરાવનાર તે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન. કાણું છે કે,

જે અહંનો આશ્રય કરનાર તે આલયવિજ્ઞાન જે નીલાદિનો ઉદ્દેશ કરાવે છે તે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન.

માટે આલયવિજ્ઞાનના સંતાનથી અતિરિક્ત, કદાચિત્ક, અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનો હેતુ જે વાહ્ય અર્થ તે ગ્રાહ્ય છે જ, પરંતુ તે કદાચિત્ક ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણ કે વાસનાપરિપાકપ્રત્યય કદાચિત્ક છે એ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ.^૬

વિજ્ઞાનવાદિર્નયે પ્રમાણે વાસનાગોમાં એકસંતાનવર્તી આલયવિજ્ઞાનોની જૂદીજૂદી પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. અને તે(શક્તિ)નું સ્વકાર્યોત્પત્તિ પ્રતિ આમિમુલ્ય તે પરિપાક છે; તે(પરિપાક)નો પ્રત્યય ઇટલે કારણ તે સ્વસંતાનવર્તી પૂર્વક્ષણ એ સ્વીકારવામાં આવે છે. કારણ કે અન્ય સંતાન તેનું કારણ છે એમ અંગીકાર કરવામાં આવતું નથી. માટે પ્રવૃત્તિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર આલયવિજ્ઞાનવર્તી વાસનાના પરિપાક પ્રતિ સર્વ આલયવિજ્ઞાનવર્તી ક્ષણો સમર્થ છે એમ કહેવું જોઈએ, નહિ તો કોઈ પણ સમર્થ થશે નહિ, કારણ કે સર્વ આલયવિજ્ઞાનના સંતાનમાં જ રહે છે. સર્વ સમર્થ છે એ પક્ષમાં કાર્યક્ષેપ અનુપપન્ન છે

માટે કાદાચિક્ત્વના નિર્ગહને માટે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-ગંધ વિપયક તથા સુખાદિનિપયક છ પ્રત્યય ચાર પ્રત્યયને લઈને ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રકારે ઇચ્છા ન હોય તો પણ પોતાના અનુભવનું આચ્છાદન ન કરતા સ્વચ્છમતિના ચતુરે પરિચ્છેદ કરવો જોઈએ. તે આલ્સન, સમનન્તર, સહકારી, અને અધિપતિરૂપ ચાર પ્રત્યય પ્રસિદ્ધ છે.^૬ તેમાં જ્ઞાનપદથી ઓઢાલાતા નીલાદિ અગ્રમાસની ચિત્તના નીલાલ્સનપ્રત્યયની નીલાકારતા થાય છે, પ્રાચીન કાલ જે સમનન્તરપ્રત્યય તેનાથી વૌઘરૂપતા થાય છે. આલોક જે સહકારિપ્રત્યય તેથી તથા અધિપતિપ્રત્યય જે નેત્ર તેની નિપયગ્રહણની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. વિદિતજ્ઞાન જે રસાદિની સાથે સાધારણતા પામે છે તેનું નિયામક જે ચક્ષુ તે અધિપતિ ધરાવે યોગ્ય છે, વારણ કે લોકમાં જે નિયામક હોય છે તે અધિપતિ કહેવામાંનો જ. એ પ્રમાણે ચિત્ત અને ચિત્તવિકારાત્મક સુષ્પાદિના ચાર કારણ જોઈ છે. એ પ્રમાણે ચિત્તચૈત્તાત્મક સ્કંધ પાંચ પ્રકારનો છે.^૭ રૂપ, વિજ્ઞાન, વેદના, સંસાર, અને સંસ્કાર. તેમાં નિપય જે વડે રૂપયુક્ત થાય છે તેમ જ રૂપણ થાય છે જેનાથી, એ વ્યુપત્તિ વડે વર્તેને પણ નિપય સહિત ઇન્દ્રિયો તે રૂપસ્કંધ, આલ્સવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનો પ્રગાહ તે વિજ્ઞાનસ્કંધ; ઉપર કહેલા બે સ્વધના સપથથી ઉત્પન્ન થતો સુગદુઃખાદિપ્રત્યયનો પ્રગાહ તે વેદનાસ્કંધ; ગૌરિયાદિ શબ્દને સૂચનાર વિજ્ઞાનપ્રગાહ તે સંસારસ્કંધ; વેદનાસ્કંધ ઉપર આશર રાખનાર રાગદ્વેષાદિ ક્રેશ, મદમાનાદ ઉપક્રેશ, ધર્મ અને અર્થ, એ સંસ્કારસ્કંધ, માટે આ સર્વે દુઃખ છે. દુઃખનું મ્થાન છે. અને દુઃખનું માધન છે એમ માનવા વર્તેને તેના નિરોધનો ઉપાય જે તત્ત્વજ્ઞાન તે સપાદન કરવું માટે કહ્યું છે કે 'આર્થ(સાધુ)ને માટેના દુઃખનુદાયના નિરોધના ચાર માર્ગ યુદ્ધનો માનેલો તરત છે' તેમાં દુઃખ પ્રસિદ્ધ છે. મુદાય

ઘટલે દુઃખનું કારણ. તે વે પ્રકારનો છે. પ્રત્યયોપનિબંધન, અને હેતુપનિબંધન. તેમાં પ્રત્યયોપનિબંધન(સમુદાય)નું સંગ્રાહક સૂત્ર આ પ્રમાણે છે. ‘ આ કાર્ય પ્રતિ જે અન્ય હેતુઓ (આશ્રયને માટે) જાય છે ’ તે જનાર હેતુઓનો ભાવ તે પ્રત્યય; કારણનો સમુદાય તે માત્ર તેનું ફલ છે, કોઈ પણ ચેતનનું નથી. આ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે.” જેમ કે વીજ છે હેતુ જેનો એવો અંકુર છ ધાતુના સમુદાયથી થાય છે; તેમાં પૃથ્વીધાતુ અંકુરનું કાઠિન્ય અને ગંધને ઉત્પન્ન કરે છે; જલધાતુ સ્નેહ અને રસને ઉત્પન્ન કરે છે; તેજોધાતુ રૂપ અને ઉષ્ણતાને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુધાતુ સ્પર્શ અને ચલનને ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશધાતુ અવકાશ અને શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે. અને ઋતુધાતુ યયાયોગ્ય પૃથ્વી આદિનો યોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

હેતુપનિબંધન સમુદાયનું સંગ્રાહક સૂત્ર આ પ્રમાણે છે. ‘ તથાગત(બુદ્ધ)ના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ધર્મોની ધર્મતા, ધર્મસ્થિતિતા, ધર્મનિયામકતા, અને તેમની પ્રતીતિ અનુસાર સગુણપદની અનુલોમતા, એ સર્વ તેઓના ઉત્પાદથી કે અનુત્પાદથી સ્થિત છે.’ આ સૂત્રનો અર્થ:—તથાગત(બુદ્ધ)ના મત પ્રમાણે કાર્યકારણરૂપ ધર્મોની જે કાર્યકારણભાવરૂપ ધર્મતા તે ઉત્પત્તિ કે અનુત્પત્તિથી સ્થિત છે. જેના હોવાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કારણનું કાર્ય છે એ પ્રકારે ધર્મતાનું વિવરણ છે. કાર્યકારણના અનતિક્રમે કરીને ધર્મની સ્થિતિ છે. કારણની કાર્ય પ્રતિ નિયામકતા તે ધર્મનિયામકતા. કોઈ પૂછે કે આ કાર્યકારણભાવ ચેતન વગર સમયે નહિ, તો તેને માટે કહ્યું છે કે કારણ હોઈને તેને સમજીને ગ્રહણ કરીને ઉત્પત્તિમા જે અનુલોમતા અર્થાત્ અનુસારિતા એ જ ધર્મતા, તે ધર્મોના અનુત્પાદ અથવા ઉત્પાદથી સ્થિત છે. અહીં કોઈ ચેતન અધિષ્ઠાતાની ઉપલબ્ધિ થતી નથી; એ પ્રકારે સૂત્રાર્થ છે.” કારણની પ્રતીતિ

થયા પટ્ટી થનાર જે સમુત્પાદ તેમા હેતુપરપરા આ પ્રકારની છે. વીજમાથી અકુર, અકુરમાથી વાડ, વાડથી નાલ, નાલથી ગર્ભ, ગર્ભથી કલી, કલીથી પુષ્પ, પુષ્પથી ફલ. અહીં વાદ્ય સમુદાયમા વીજાદિ કારણને અને અકુરાદિ કાર્યને 'હુ અકુરને પ્રકટ કરું અને હુ વીજે કરીને પ્રકટ થાઉં' એ પ્રકારનું ચેતન્ય છે નહિ. એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક અર્થમા પણ વે કારણ સમજવા. હમારી આગળ પ્રમેયાદિ છે પણ પ્રત્યક્ષો વિસ્તાર થાય તે વીચથી હમે વિરમીએ છીએ. ઉપર કહેલા વે (દુઃખ અને દુઃખસમુદાય)નો નિરોધ અને તે પટ્ટી વિમલ જ્ઞાનનો હૃદય તે મુક્તિ. તે નિરોધનો ઉપાય તે માર્ગ. તે તત્ત્વજ્ઞાન છે, અને તે પ્રાચીન ભાવનાના વલ્લી થાય છે, એ પ્રકારે આ પરમ રહસ્ય જેઓએ સૂત્રનો અન્ત પૂછ્યો તેઓને કહેલું છે. અને તમે સૂત્રનો અન્ત પૂછો છો માટે સૌત્રાન્તિક યાઓ એમ મગવાનું બુદ્ધે કહ્યું તેથી તેઓની સૌત્રાન્તિક સજ્ઞા ઉત્પન્ન થઈ.

‘ગદાદિ વાદ્ય સ્કથ અને રૂપાદિ આન્તર સ્કથ હોવા છતાં પણ કેટલાક બૌદ્ધ તે ઉપરથી આત્મબુદ્ધિ રાક્ષેડાવવા માટે “સર્વ શૂન્ય છે” એમ કહે છે,’ એમ મગવાનું બુદ્ધે પ્રથમના શિષ્યોને કહ્યું. વીજા જે વિજ્ઞાનમાત્ર ઉપર આગ્રહ રાખતા હતા તેઓને ‘વિજ્ઞાન એજ એક સત્ છે’ એમ કહ્યું. વીજા જેઓની આસ્થા એવી હતી કે સમય સત્ય છે તેઓને કહ્યું કે ‘વિજ્ઞાન અનુમેય છે.’ ‘આ પ્રકારની મગવાની ભાષા વિરુદ્ધ છે’ એમ જે કહેવા લાગ્યા તેઓ ધૈર્યાત્મિક સજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ થયા, તેઓની પરિભાષા આ પ્રમાણે છે.^૬ વિજ્ઞેયાનુમેયત્વાદ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ અર્થના અભાવની વ્યાપ્તિના જ્ઞાન અને સ્થાનના અભાવને લીધે અનુમાનની પ્રવૃત્તિ નેહિ થવાથી સકલ લોકના અનુભવમા નિરોધ આવશે, માટે અર્થ વે પ્રકારના છે, શ્રાવ્ય અને અધ્યક્ષેય. તેમા મહાન નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ છે અને તે કલ્પનાથી રહિત છે માટે પ્રમાણ

છે. અધ્યવસાય સવિકલ્પકારૂપ છે અને તે કલ્પના હોવાથી અપ્રમાણ છે. કહ્યું છે કે —

જે કલ્પનારહિત અને ભ્રાન્તિરહિત છે તે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ છે વસ્તુના નિર્ભાસથી વિકલ્પ(કલ્પના) ઉત્પન્ન થાય છે, અને વસ્તુના અસત્વાદથી ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગ્રાહ્ય (પ્રત્યક્ષ) વસ્તુ પ્રમાણ છે. તેથી અન્ય પ્રકારનું જે ગ્રહણ તે વસ્તુ પણ નથી, અને શબ્દ, સાધન, અને इन्द्रियથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રમાણ પણ નથી”

કોઈ પૂછે કે સવિકલ્પ અપ્રમાણ હોય તો તેથી પ્રવૃત્ત યનારને અર્થપ્રાપ્તિ શી રીતે સમજે ? તો તેને કહેવાનું કે એમ ધારવું ઠીક નથી. કારણ કે ‘મણિની પ્રમાણે વિપે મણિવિકલ્પ કરવો’ એ ન્યાયથી પરસ્પરા કરીને અર્થની પ્રાપ્તિ સમજે છે. અને એ પ્રમાણે અર્થપ્રાપ્તિ ઉપપન્ન છે” વાકીનું સોત્રાત્તિકના પ્રસ્તાવના વણુ છે માટે તે હમે અહીં કહેતા નથી. શિષ્યના આશય(પાત્રતા) પ્રમાણે ઉપદેશનો ભેદ રાખવો એ સાપ્રદાયિક નથી એમ ધારવું નહિ. વૌધચિત્તવિવરણમા કહ્યું છે કે,—

બુદ્ધનો ઉપદેશ શિષ્યના સત્ત્વ અને આશયને અનુસાર હોવાથી અનેક ઉપાયરૂપ ભેદથી તે અનેક પ્રકારનો લોકમાં પ્રચલિત છે

તે ઉપદેશ કોઈ ધાર ગમીર હોય છે ને કોઈ ધાર ઉપલક્ષીમાં હોય છે કોઈ વાર ઉભય પ્રકારનો હોય છે. એ પ્રમાણે તે મિત્રમિત્ર છે અને અદ્વય છે લક્ષણ જેવું ઈવી શૂન્યતા પણ મિત્ર છે

દ્વાદશ આયતનની પૂજા શ્રેયસ્કર છે એમ વૌદ્ધ મતમા પ્રસિદ્ધ છે.

વહુ પ્રકારે અર્થનું ઉપાર્જન કરીને દ્વાદશ આયતનની સંપૂર્ણ રીતે પૂજા કરવી. યોગી પૂજાઓને શું કરવી છે ?

પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ કર્મેન્દ્રિય, મનસ્ અને બુદ્ધિ અને ડાહ્યા માણસોપ દ્વાદશ આયતન કહેલાં છે.

ત્રિરૂપિણસમા બૌદ્ધ મત આ પ્રમાણે કહ્યો છે —

બૌદ્ધનો દેવ સુગત (બુદ્ધ) છે. તેમના મતમાં વિશ્વ ક્ષણભંગુર છે આર્યસત્ત્વ ૫ નામથી પ્રસિદ્ધ ચાર તત્ત્વ છે તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે

દુઃખ, આયતન, સમુદાય, અને માર્ગ. તેઓનાં લક્ષણ ક્રમવાર સાંભળો

દુઃખ સંસારીના સ્કંધ છે; તે પાંચ કહેવાયા છે; વિજ્ઞાનસ્કંધ, વેદનાસ્કંધ, સંજ્ઞાસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ, અને રૂપ-સ્કંધ.

પાંચ કર્મેન્દ્રિય, શબ્દાદિ પંચ વિષય, મનસ્, અને ધર્માયતન (બુદ્ધિ) ૫ ચાર આયતન છે.

તે જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં ઉદયને પામે છે ત્યારે રાગાદિ ગણ થાય છે અને તે જ 'આત્માનો આત્મીય સ્વભાવ' ધર્મી સંઘા પામે છે ત્યારે સમુદયે કહેવાય છે.

સર્વ સસાર ક્ષણિક છે ધર્મી સ્થિર વાસના તે માર્ગ જાણવો, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે

તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ૫ વે પ્રમાણ છે. યૌક્તિકા વૈમાપિકાદિ નામના પ્રસિદ્ધ ચાર સમુદાય છે.

વૈમાપિક મુખ્યત્વે કરીને અર્થને જ્ઞાનાન્વિત માને છે સૌત્રાન્તિક ઘઘિર અર્થ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી ૫મ માને છે

યોગાચાર ૫મ માને છે કે બુદ્ધિ આવારસહિત છે, અને માધ્યમિક કેવલ સચિદ્ ને પોતે પોતામાં અવસ્થિત માને છે.

ચાર પ્રકારના બૌદ્ધ એમ માને છે કે રોગાદિના, શાન-
જ્ઞતાનના, અને વાસનાના ઉચ્છેદથી મુક્તિ મળે છે.

ચર્મ તથા કમંડલુ^૧ ધારણ કરવાં, માથું મુંડાવવું,
ત્રીથણં પહેરવાં, પહેલે પહોરે ભોજન કરવું, સંગમાં રહેવું,
અને રક્ત વસ્ત્ર પહેરવાં એ બૌદ્ધ ભિક્ષુકોનો આચાર છે.

આર્હત દર્શન.

આ પ્રકારનું મુક્તકચ્છનું મત નહિ સહન કરનાર દિગંબરો^૨ ગમે તે પ્રકારે સ્થાયિત્વનો આધાર લઈને ક્ષણિકત્વ પક્ષનો પ્રતિ-ક્ષેપ કરે છે. જો કદાપિ આત્માઓ સ્થાયી છે એમ ન ગ્રહણ કરીએ તો લૌકિક ફલનાં સાધન સંપાદન કરવાનું કામ પણ ફલરહિત થાય. કારણ કે એક કરે, અને અન્ય ભોગવે એ સંભવિત નથી. માટે ‘હું કે જેણે પૂર્વ કર્મ કર્યો તે હમણાં તેનાં ફલને ભોગવું છું’ એ અનુભવ, પૂર્વાપર કાલમાં અનુગત એવા સ્થાયી આત્માનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે; અને તેથી જ પૂર્વાપર ભાગથી રહિત છે, અને જેનું કાલની એક કાલમાત્રમા અવસ્થાન છે, એ લક્ષણયુક્ત ક્ષણિકતા પરીક્ષક આર્હતને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. હવે પૂર્વપક્ષી એમ માને કે ‘પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલો પ્રવાહ કોણ અટકાવી શકે?’ એ ન્યાયથી જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે इत्यादि પ્રમાણે કરીને ક્ષણિકતા પ્રમિત થઈ છે તેથી તદનુસાર સમાનસંતાનવર્તી પ્રત્યયોમાનો પ્રાર્ચાન પ્રત્યય, કર્મકર્તા અને ઉત્તર પ્રત્યય ફલભોક્તા ઠરે છે^૩ વડ્ડી કાર્ય-કારણભાવ નિયામક છે તેથી આ (સર્વ ક્ષણિક છે એ) પ્રમિતિનો અતિપ્રસંગ પણ થતો નથી^૪; જેમ કે મધુર રસમા ભાગિત કરેલા આમ્રવીજને છેડેલી જમીનમાં વાવતા અંકુર, કાઢ, સ્કંધ, શાખા, પહુડાં इत्यादि સર્વની પરંપરાએ કરીને તેનાં ફલમાં માધુર્ય આવે છે એવો નિયમ છે, અથવા જેમ કે લાક્ષારસથી

સિંચેલાં કપાસ વગેરેનાં બીજની અંકુરાદિની પરંપરા કરીને કપાસાદિમાં રક્તતા આવે છે એમ નિયમ છે. કહ્યું છે કે,

જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં જ ફલ વંધાય છે” જેમ કે કપાસમાં રક્તતા.

બીજોરાં વગેરેના પુષ્પમાં જે લાક્ષાદિ રેંડવામાં આવે છે ત્યાં કોઈએક શક્તિ વંધાય છે તેને કેમ જોતો નથી?

પરંતુ આ સર્વ કાશકુશનું અવલંબન કરવા જેવું છે. કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થઈ શકતો નથી. તે આ પ્રમાણે: જલધરાદિ દૃષ્ટાંતમાં ક્ષણિકત્વ આ (અર્થાત્ જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે ૬૦.) પ્રમાણ વડે પ્રમિત કર્યું છે કે બીજા કોઈ પ્રમાણ વડે? તમારાથી પ્રથમ પક્ષ પ્રદાન કરાય નહિ. કારણ કે તમારું અભિમત ક્ષણિકત્વ ક્ષણિક અદૃષ્ટચર હોવાથી દૃષ્ટાંતની અસિદ્ધિ થાય છે અને તૈથી આ અનુમાન થતું નથી. બીજો પક્ષ પણ લેવાય નહિ કારણ કે તેના તે જ ન્યાયથી સર્વત્ર ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થતાં સત્ત્વનું અનુમાન વિફલ થશે. સત્ત્વનો અર્થ અર્થક્રિયાકારિત્વ એમ લેતાં મિથ્યા સર્પદંશાદિ પણ અર્થક્રિયાકારી હોવાથી તે પણ સત્ થશે. માટે કહ્યું છે કે,

જે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રોવ્યયુક્ત છે તે સત્ છે.”

જો કોઈ કહે કે સામર્થ્ય અને અસામર્થ્યરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મના અધ્યાસથી આ સત્ત્વની અસિદ્ધિ થાય છે” તો તેમ કહેવું ટીક નથી, કારણ કે સ્યાદ્વાદીને અનેકાન્તતાવાદે દૃષ્ટ હોવાથી વિરોધ અસિદ્ધ થશે. કર્પાસાદિનું દૃષ્ટાન્ત કહ્યું તે કહેવા માત્ર છે, કારણ કે તેને સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિ કહેવામાં આવી નથી. અને તેમાં નિરન્વયનાર્શ અંગીકાર કર્યો નથી. ઘડી સંતાની વગર પણ સંતાન પ્રમાણસિદ્ધ ઠરતો નથી. કહ્યું છે, કે:—

જે વ્યક્તિઓ સજાતીય હોય અથવા ક્રમોત્પન્ન હોય, કે પરસ્પર પ્રત્યાસન્ન હોય તેને વિષે જે સંતાન છે તે એક છે એમ કહેવાય છે.

કાર્યકારણભાવનિયમ પણ અતિપ્રસંગનો ભંગ કરી શકતો નથી, કારણ કે તમારા ધારવા પ્રમાણે ઉપાધ્યાયની બુદ્ધિમા અનુભૂત થયેલુ શિષ્યની બુદ્ધિ સ્મરણ કરી શકે, અથવા તેના કરેલા કર્મનુ ફલ તે ભોગવે, અને તેમ થતા કૃત કર્મનો નાશ અને અકૃત કર્મનો આગમ થવાનો પ્રસંગ આવે.^૧ સિદ્ધસેન વાક્યકાર કહે છે કે,

કૃત કર્મનો નાશ, અકૃતનો ભોગ, અનુભવનો નાશ, અને સ્મૃતિનો ભંગ, એ દોષનો ઉપેક્ષા કરીને એકદમ ક્ષણ-ભંગને સિદ્ધ કરવાની શ્ચ્છા કરનાર આ પૂર્વપક્ષી બહો ! મહા સાહસિક છે.

વઢી ક્ષણિકત્વપક્ષમા જ્ઞાનકાલે જ્ઞેયના અસત્ત્વે કરીને અને જ્ઞેયકાલે જ્ઞાનના અસત્ત્વે કરીને ગ્રાહ્યગ્રાહકમાધ અનુપપન્ન થતા સકલ લોકવ્યવહાર અહીં અસ્ત થશે^૨ વને (જ્ઞાન અને જ્ઞેય) સમકાલવર્તી છે એમ પણ માન્યુ નહિ, કારણ કે એમ કહેતા ડાબા જમણા શીંગડાની પેઠે કાર્યકારણભાવના અસંભવે કરીને ગ્રાહ્યનો આલ્બનપ્રત્યય અનુપપન્ન થશે^૩ વઢી ‘ભિન્નકાલ્યર્તી પદાર્થ આકારાર્પક હોવાથી (જો કે જ્ઞાનકાલે તેનો નાશ થાય તો પણ) ગ્રાહ્ય છે’ એમ ધારવુ એ પણ ગઢે ઉતરે એવુ નથી. કારણ કે પ્રથમ તો ક્ષણિક જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એમ કહેવુ એ જ અશક્ય છે, વઢી જ્ઞાન જ સાચાર છે એ વાદ લો તો તેમા તે (ક્ષણિક જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એ વાત) નુ ખડન થઈ જાય છે. અને નિરાકારજ્ઞાનવાદમા તો યોગ્યતાના વલધી પ્રતિકર્મનો વ્યવસ્થા રિચિત થાય છે. (અને તેથી ક્ષણિક જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એમ લેવાનુ પ્રયોજન રહેતુ નથી^૪) વઢી વિષયાકારરહિત જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષે કરીને ઘટાદિજ્ઞાનના રૂપમા પ્રત્યેક ભિન્નભિન્ન પુરુષથી અનુભવાય છે, દર્પણાદિની પેઠે પ્રતિવિંચગત જ્ઞાનનો

અનુભવ કરાતો નથી.” વઢી જ્ઞાન વિપયના આકાર ઘડે કરીને પદાર્થમાં ધારિત થાય છે એમ લઈએ તો દૂર, અન્તિક, ઇત્યાદિ વ્યવહારને જલંજલિ આપવી પડે.” આથી કંડ ઇષ્ટાપત્તિની આશા રાખવી નહિ. કારણ કે પર્વત દૂર છે, ધડમાં છે, ઝંચો છે, કે મહોટો છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર નિર્માધ જોવામાં આવે છે.” “આકારનું આધાન કરનાર તે અર્થનો દૂરત્વાદિ સ્વભાવ છે અને તેને લીધે એ પ્રકારનો (દૂર છે ૩૦) વ્યવહાર ચાલે છે,” એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે દર્પણાદિમાં તે પ્રમાણે જોવામાં આવતું નથી.” વઢી અર્થથી ઉત્પન્ન ધનારું જ્ઞાન જેમ તેની નીલાકારતાનું અનુકરણ કરે છે તેમ તેની જડતાનું પણ તેણે અનુકરણ કરતું જોઈએ; અને તેથી તે (જ્ઞાન) પણ જડ ધનું જોઈએ. આમ થતા વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરતાં મૂઝ પણ નષ્ટ થાય અને એ મહા કષ્ટ આવી પડે. હવે આ દોષનો પરિહાર કરવાને જ્ઞાન જડતાનું અનુકરણ નથી કરતું એમ જો તમે કહો તો જડતાનું પ્રહણ પણ નહિ થાય. અને તેથી એકનું અનુસધાન કરવાની ઇચ્છા કરતા વીજું જતું રહેશે. જો કહો કે ‘જડતાનું પ્રહણ ન થાય તો તેમાં હમારુ શુ જવાનુ છે’ તો (હમે કહીશુ કે) જડતાનુ પ્રહણ ન થાય, અને તો પણ નીલાકારનુ પ્રહણ થાય તો તે વેમા ભેદ હોય કે તે વેમાં અનેકાન્તતા આવે, નીલાકાર પ્રહણ થાય તો અપ્રહીત જડતા તેને અનુરૂપ શી રીતે થાય ! જો એમ ધતુ હોય તો ગૃહીત એવો જે સ્તમ તે અગૃહીત એવા ત્રેલોક્ષરૂપે પણ પ્રહણ કરી શકાય. આ સર્વ પ્રમેય પ્રતાપચદ્ર વગેરે અર્હતમતાનુસારીઓએ પ્રમેયકમલમાર્તેંડ આદિ પ્રવધોમાં પ્રપચિત કર્યા છે, માટે પ્રત્યાવિસ્તારના ભયથી હમે આ સ્થલે લખતા નથી. માટે પુરુષાર્થની અભિલાષા કરનાર પુરુષોએ ધૌદ્ધ મત ન સ્વીકારવો પણ અર્હત મતને સેવવો. ચન્દ્રસૂરિએ આત્મનિશ્ચયાલંકારમાં અર્હતસ્વરૂપ આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું છે.

સર્વજ્ઞ, રાગાદિદોષ જોણે જીત્યા છે એવો, બૈલો-
પ્યપૂજિત અને યથાર્થવાદી અર્હત્ દેવ પરમેશ્વર છે.

કોઈ શંકા કરે કે સર્વજ્ઞ પદથી ઓછાવાતો કોઈ પુરુષ-
વિશેષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે તેના સદ્ભાવને સમ-
જાવનાર પાંચ પ્રમાણે ઉપલબ્ધ નથી. તૌતાતિતે (કુમારિલભટ્ટે)
કહ્યું છે કે:—

પ્રથમ તો આપણા જેવા કોઈથી સર્વજ્ઞ હાલમાં જોવાતો
નથી. તેનો એક દેશ પણ કોઈએ જોયો નથી, કે જે હેતુ થઈ
તેનું અનુમાન કરાવે. કોઈ નિત્ય સર્વજ્ઞને જણાવનાર આગમનું
વિધિવાક્ય પણ નથી. કોઈ અર્થવાદ પણ તત્પર જણાતા નથી.
અન્યાર્થપ્રધાન વાક્યો ઘડે પણ તેના અસ્તિત્વનું વિધાન થતું નથી.
તે અનુવાદમાં પણ આવતો નથી, કારણ કે પૂર્વના કહેનાર કો-
ઈ તેનો વોધ કર્યો નથી. આદિમાત્ર સર્વજ્ઞ અનાદિ વેદનો
અર્થ હોય નહિ, અને અસત્ય કૃત્રિમ શાસ્ત્રોથી તેનું પ્રતિપાદન
તો ધાય જ શી રીતે? જો સર્વજ્ઞના વચ્ચન ઘડે બીજાને તેની
પ્રતીતિ ધાય તો અન્યોન્યાશ્રયદોષવાળા આ ઇમ્યની સિદ્ધિ
શી રીતે કલ્પી શકાય? સર્વજ્ઞનું કહેલું માટે વાક્ય સત્ય, અને
યાક્યે કરીને તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી અન્યસિદ્ધ
મૂલ હોય નહિ ત્યાં સુધી ઇમ્યની સિદ્ધિ શી રીતે ધાય? મૂલ-
રહિત એવાં અસર્વજ્ઞપ્રણીત વાક્યથી સર્વજ્ઞને જાણવાનું કહેનાર
લોકો સર્વજ્ઞોક્ત વાક્યને જાણતા નથી. જો હાલ કોઈ સર્વજ્ઞ
લેવું જોવામા આવે તો ઉપમાન ઘડે હમે સર્વજ્ઞને જાણીએ. બુદ્ધનો
ધર્માધર્માદિગોચર ઉપદેશ પણ જો તેનામા સર્વજ્ઞતા ન હોય તો
ઉપપન્ન ગણાય નહિ.”

આ સર્વનું પ્રતિવિધાન હમે આ પ્રમાણે કરીએ છીએ; કહ્યું
કે સદ્ભાવને જણાવનાર પાંચ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી તે અયુક્ત
છે, કારણ કે તેના સદ્ભાવને જણાવનાર અનુમાનાદિનો સદ્ભાવ

છે. તે આ પ્રમાણે:—કોઈએક આત્મા સકલ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરનાર છે, કારણ કે તેનો તેને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોઈ તેના પ્રતિબંધક હેતુઓનો ક્ષય થયો છે; જેનો જેને ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોઈને તેના પ્રતિબંધક હેતુઓનો નાશ થયો છે તે તેનો સાક્ષાત્કાર કરનાર છે; જેમ કે જેના તિમિરાદિ પ્રતિબંધનો નાશ થયો છે એવું નેત્રેન્દ્રિય રૂપસાક્ષાત્કારી છે; કોઈએક આત્માનો સર્વસાક્ષાત્કાર કરવાનો સ્વભાવ હોઈને તેના પ્રતિબંધોનો ક્ષય થયો છે; માટે તે સકલ પદાર્થનો સાક્ષાત્કારી છે.^{૨૨} અશેષ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે એ હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે ચોદનાવલ્લી નિશ્ચિલ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અન્યથા ‘સર્વ અનેકાંત છે સત્ત્વથી’ इत्यादि व्याप्तिज्ञान પળ અનુપપન્ન થાય. હવે ‘ચોદના (વિધિ) ભૂત, વર્તમાન, મવિષ્ણત્, સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત, વિપ્રકૃષ્ટ (દૂર) इत्यादि જાતિના અર્થનું જ્ઞાન આપે છે’ એ વાત માનનાર પૂર્વમીમાંસકો ‘સકલ અર્થસંબંધી જ્ઞાન વિધિ અને નિપેધની વિચારણા ઉપર આધાર રાખે છે,’ એમ પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેથી આત્મા સકલ અર્થનું ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો છે એમ સ્વીકારે છે.^{૨૩} બહી અશિલ અર્થના પ્રતિબંધક આવરણનો ક્ષય અનુપપન્ન છે એમ પણ નથી, કારણ કે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ લક્ષણયુક્ત આવરણના ક્ષયની હેતુભૂત સામગ્રીવિશેષ હમને પ્રતીત છે.^{૨૪} આ મુદ્દાએ કરીને ક્ષુદ્રોપદ્રવ પણ દૂર કરી શકાય.

પૂર્વપક્ષી કહે છે:—આવરણના ક્ષયથી અશેષપદાર્થવિષયક શુદ્ધ જ્ઞાન જેમાં પ્રત્યક્ષ મુખ્ય છે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે તમે કહો છો તે અયુક્ત છે; કારણ કે સર્વજ્ઞ અનાદિમુક્ત હોવાથી આવરણનો જ અસંખ્ય છે.^{૨૫}

આર્હતમતવાદી કહે છે:—એમ જો તમે કહો તો તે યોગ્ય છે, કારણ કે અનાદિમુક્ત એ જ અસિદ્ધ છે. સર્વજ્ઞ

અનાદિમુક્ત નથી, કારણ કે તે મુક્ત છે; ઇતર મુક્તની પેઠે. વદ્ધની અપેક્ષા કરીને મુક્ત કહેવાય છે. અને આકાશની પેઠે તે વદ્ધ ન હોય તો મુક્ત પણ ન હોય.

પૂર્વપક્ષી કહે છે:—પરંતુ અનાદિ પૃથી પૃથિવ્યાદિ કાર્યની પરંપરાનો કર્તા હોવાથી તે (આત્મા)ની સિદ્ધિ છે. તે આ પ્રમાણે:—પૃથિવ્યાદિ સર્કર્તૃક છે, કાર્યત્વથી; ઘટની પેઠે.^{૧૭}

આર્હતમતવાદી કહે છે.—એ અનુમાન ઠીક નથી, કારણ કે કાર્યત્વ એ જ અસિદ્ધ છે. તમારાથી એમ તો કહેવાશે નહિ કે તે સામયર છે માટે કાર્ય છે, કારણ કે નીચેના ત્રિકલ્પ આવે છે. સાવયવત્વ ઇટલે શુ? અવયવસયોગિત્વ, અવયવસમવાયિત્વ, અવયવ-જન્યત્વ, સમવેતદ્રવ્યત્વ કે સાવયવબુદ્ધિવિપયત્વ? પ્રથમ પક્ષ અંગીકાર કરાય નહિ, કારણ કે તેમ કરતા આકાશાદિમા અનેકાન્તતા આવશે.^{૧૮} બીજો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે તેમ કરતા સામાન્યાદિમાં વ્યભિચાર આવશે.^{૧૯} ત્રીજો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે તે અને સાધ્ય સરલા થશે.^{૨૦} ચોથો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે નીચેના ત્રિકલ્પરૂપ બે અર્ગલામા તે મન્વ-હાશે.—માત્ર સમવાયસંવંધવાલું દ્રવ્ય તે સમવેતદ્રવ્ય કે અન્ય સાથે સમવાયસંવંધવાલું દ્રવ્ય તે તમારા હેતુરૂપે કહેવામાં આવેલું સમવેતદ્રવ્ય? પ્રથમનો પક્ષ લેતા ગગનાદિમા વ્યભિચાર આવે છે. કારણ કે તે ગુણાદિ સાથે સમવાયસંવંધવાલું છે અને દ્રવ્ય પણ છે. બીજો પક્ષ સાધ્યમા જોયો છે, કારણ કે અન્વયર શબ્દથી કહેલા સમવાયના કારણમૂત અવયવને વિષે સમવાય સિદ્ધ કરવાનો છે. તમારા મત પ્રમાણે હમે આ ચોલીએ છીંદ, વસ્તુત તો સમવાય જ નથી. કારણ કે તેના પ્રમાણનો અભાવ છે.^{૨૧} પાંચમો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે આત્માદિને વિષે હેતુનો વ્યભિ-ચાર થાય છે અને તેથી અનેકાન્તિકતાદોષ આવે છે, કારણ કે

તે સાવયવવુદ્ધિનો વિષય છે પણ કાર્ય નથી.^{૩૨} ઘડી ' આત્મા નિરવયવ છે પણ સાચવ અર્થ સાથેના સંબંધે કરીને તે સાવયવ વુદ્ધિનો વિષય છે એમ લક્ષણાથી કહેવાય' એમ પણ ધારવું નહિ, કારણ કે જો તે નિરવયવ હોય તો વ્યાપી ન હોય; જેમ કે પરમાણું; ઘડી હમે પૂછીશું કે શું તમે એક જ કર્તા સિદ્ધ કરવા માગો છો, કે શું તે સ્વતંત્ર છે એમ સિદ્ધ કરવા માગો છો ? પ્રથમ પક્ષ લેતા પ્રાસાદાદિમાં વ્યભિચાર આવશે, કારણ કે ત્યાં કારીગર વગેરે અનેક પુરુષો કર્તા છે એમ જોઈએ છીએ, અને સ્વતંત્ર હો તો તે એક જ સકલ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી ઇતરની વ્યર્થતા ઠરે છે.^{૩૪} વીતરાગસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે,

જગત્નો નિત્ય અને એક કર્તા છે. તે સર્વગત છે સ્વયંશ છે, અને સત્ય છે. જેના અનુશાસક આપ છો તેઓને આવા પ્રકારની ન તજી શકાય પવી પીડાઓ હોતી નથી.

ઘણે સ્થળે પણ કહ્યું છે કે—

આહં કોઈ સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળો કર્તા દષ્ટ નથી, અન્યથા કટની કૃતિમાં પણ તેના હોવાનો પ્રસંગ રહે છે. જો પુરુષ (ઈશ્વર) ત્રણ ભુવનનો નાશ કરીને તેને ઉત્પન્ન કરતો હોય તો તમારું કે વીજા કારીગરોનું શું પ્રયોજન છે ?

માટે પૂર્વે કહેલા ત્રણ કારણોના વલયી આવરણનો ક્ષય થતા સર્વજ્ઞતા યુક્ત છે. અન્ય ઉપદેશક વગર સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ અનુપપન્ન છે એમ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે આ અશેષ અર્થનું જ્ઞાન પૂર્વના સર્વજ્ઞ પુરુષોના આગમથી ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યોન્યાશ્રયતાદિ દોષ પણ આવે નહિ, કારણ કે આગમ અને સર્વજ્ઞની પરપરા વીજાકુરની પેઠે અનાદિ છે એમ હમે માનીએ છીએ^{૩૫} આટલું વસ છે.

સ્મૃત્યપ પદથી પ્રસિદ્ધ સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણને અર્હત પ્રવચનના સંગ્રહ કરનાર પરમાગમસ્તાર નામના પ્રથમા આ પ્રમાણે ટરાતરામા આવ્યા છે —

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્ર એ મોક્ષના માર્ગ છે.

યોગદેવ તેનું વિચરણ આ પ્રમાણે કરે છે —જે સ્થે કરીને જીવાદિ અર્થ વ્યવસ્થિત છે તે સ્થે કરીને અર્હતના પ્રતિપાદિત તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાન એટલે વિપરીતાઅભિનિવેશરહિતત્વ તે સમ્યગ્દર્શન તેમ જ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પણ ‘તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન’ એ પ્રમાણે છે. વીજુ લક્ષણ પણ આ પ્રમાણે છે —

જિનોક્ત તત્ત્વને વિષે રાચે તે સમ્યક્ થય્યા તેની ઉત્પત્તિ નિસર્ગથી હોય છે, કે તે ગુરુના અધિગમથી થાય છે.

નિસર્ગ એટલે પરોપદેશનિરપેક્ષ આત્મસ્વરૂપ, અધિગમ એટલે બ્યાખ્યાનાદિરૂપ પરોપદેશજનિત જ્ઞાન. જે સ્વભાવે કરીને જીવાદિ પદાર્થ વ્યવસ્થિત છે તે સ્વભાવે કરીને (તેઓનું) મોહ અને સંશયરહિત જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન. કહ્યું છે કે,

યથાવસ્થિત તત્ત્વોનો સંક્ષેપે કરીને કે વિસ્તારે કરીને જે અવબોધ તેને હાથ્યા માણસો સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

તે જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન-પર્યાય, અને કેવલ. કહ્યું છે કે —

“મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન-પર્યાય, અને કેવલ, એટલા જ્ઞાન છે.” તેઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે —

જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થયા પછી ઇન્દ્રિય અને મન-ને આગલ કરી (ઉપયોગમાં લઈ) ને જીવ પોતે બ્યાપૃત થઈ યથાર્થ વિચાર કરે છે તે મતિ

જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થયા પછી મતિજનિત સ્પષ્ટ જ્ઞાન તે શ્રુત

અસમ્યગ્દર્શનાદિગણજનિત (દોષ) ના ક્ષયોપશમથી થયેલું, અને જેનો વિષય અચ્છિન્ન છે એનું જે જ્ઞાન તે અવધિ^{૩૧}

ઈર્ષ્યાસ્પ અંતરાયથી થયેલા જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષયો-
પશમ થતાં પરમનોગત અર્થનું સ્ફુટ અને પરિચ્છેદક જ્ઞાન તે
મનઃપર્યાય.*

જેને માટે તપસ્વીઓ તપ વગેરે ક્રિયાવિશેષનું સેવન કરે
છે તે, અન્યજ્ઞાનના સ્પર્શ વગરનું જ્ઞાન તે કેવલ.*

આ પાંચમાંનું પ્રથમ (મતિ) પરોક્ષ છે અને વાકીનાં
પ્રત્યક્ષ છે. કહ્યું છે કે:—

વિજ્ઞાન ય પોતાને અને પરને પ્રકાશ કરે પરંતુ વાધ-
રહિત પ્રમાણ છે. મેયના જે પ્રકારમાં નિશ્ચયથી તે પ્રત્યક્ષ
અને પરોક્ષ છે.

અન્તર્ગત સૂક્ષ્મ ભેદ આગમોમાયી સવિસ્તર જોઈ લેવા.

સંસારકર્મનો ઉચ્છેદ કરવાને ઉચત, શ્રદ્ધાવાળા, અને
જ્ઞાનવાળા પુરુષને પાપ પ્રતિ ગમન કરાવનાર કરણરૂપ ક્રિયાની
નિવૃત્તિ તે સમ્યક્ચારિત્ર.*

આ સર્વનું સવિસ્તર કથન અર્હત્ આ પ્રમાણે કરે છે.

નિંદ્ય યોગોનો સર્વથા ત્યાગ તે ચારિત્ર. અહિંસાદિ
વ્રતના ભેદે કરીને તે પાંચ પ્રકારનું છે.

અહિંસા, સૂનૃત, અસ્તેય, મહાચર્ય, અને અપારિગ્રહ.

પ્રમાદયોગે કરીને ચર અને સ્થાવરના જીવિતનો ક્ષય
ન કરવો તેનું નામ અહિંસાવ્રત.*

પ્રિય, પથ્ય, અને તથ્ય વચન તે સૂનૃતવ્રત કહેવાય
છે.* જે અપ્રિય અને અહિત હોય તે તથ્ય હોય તો પણ તથ્ય
કહેવાય નહિ.

નહિ આપેલું ન લેવું તેનું નામ અસ્તેયવ્રત. ઘાહ્ય પ્રાણ
છે તે મનુષ્યનો અર્થ (મિલકત) છે જે કોઈ તેને લે છે
તે તેને લે છે.*

દિવ્ય અને ઔદરિક કામનાઓનો મન, વાણી, અને
કાયથી ત્યાગ કરવો, કરવાને અનુમતિ આપવી, કે કરાવવો
તેનું નામ મહાચર્ય; તે અઢાર પ્રકારનું છે.*

સર્વ અભાવને વિષેની મૂઝાઈ (મોહ) નો ત્યાગ તે અપરિગ્રહ, કારણકે મોહથી અસત્ પદાર્થને વિષે પણ ચિત્તને ભ્રમ થાય છે. પંચ માયનાઓ વડે અનુષ્ઠિત કરેલાં આ અનુક્રમે પાંચ મહાવ્રતો લોકને અઘ્યય પદની સિદ્ધિ કરાવે છે.^{૪૫}

પાંચ માયનાઓનું પ્રપંચન પણ

હાસ્ય, લોભ, ભય, ક્રોધ ઇત્યાદિ નિરંતર પ્રત્યા-
શ્વાને^{૪૬} અને વિચારી વિચારીને ચોલીને સૂત્રવ્રત અનુષ્ઠિત
કરવું

ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કર્યું છે. આ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન
અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મેળાં મળતાં મોક્ષનું કારણ
થાય છે. પ્રત્યેક પૃથક્પૃથક્ થતું નથી. જેમકે રસાયનનું જ્ઞાન,
તેના ફલમાં શ્રદ્ધા, અને તેનો ઉપચાર એ એકઠાં મળીને રસાય-
નફલને સિદ્ધ કરે છે; પ્રત્યેક કરતું નથી.

સંક્ષેપથી કહીએ તો આ મતમાં જીવ અને અજીવ એ બે
તત્ત્વ માનેલાં છે. તેમાં બોધાત્મક તે જીવ, અને અબોધાત્મક તે
અજીવ. પદ્ધતિ કહે છે કે:—

ચિત્ અને અચિત્ એ બે પરતત્ત્વ છે. હેલા યોગ્યને
હેનાર અને ત્યાગ કરવા યોગ્યનો ત્યાગ કરનાર પુરુષની જે
તેમના વિષે વિવેચનાનુદ્ધિ તે વિવેક છે.

કર્તાનાં રાગાદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; અને અવિવે-
કીનાં તે કાર્ય છે. ઉપયોગ ય જ છે લક્ષણ જેનું તે પરજ્યોતિ
ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

ઉપયોગ ઇટલે સહજ ચિદ્રૂપ પરિણામનો સ્વીકાર કરનાર
જ્ઞાન અને દર્શન. પરંતુ પરસ્પર પ્રદેશ હોવાને લીધે પ્રદેશબંધથી
કર્મ સાથે એકતાને પામેલા આત્માને અન્યત્વની પ્રતિપત્તિનું
કારણ એવું તેનું લક્ષણ થાય છે. સકલ જીવને સાધારણ એવું જે
ચૈતન્ય તે, ઉપશમકાય અને ક્ષયોપશમને લીધે ઔપશમિકાશમા-

ત્મક અને ક્ષયોપશમિક માત્રે કરીને કર્મોદય થયાથી કલુષાદિ આકારે કરીને પરિણામને પામેલા જીવપર્યાયની જીવધિવશા યતાં તેનું રૂપ થાય છે.^{૧૧}

વાચકાચાર્ય કહે છે કે —

ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયિકભાવ, અને મિથ્રમાવ એ જીવનું સત્ત્વ છે; તેમ જ ઔદયિકભાવ અને પારિણામિકભાવ છે. જેમા કર્મનો ઉદય અને કર્મની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે એમ ઉપશમ થતા જીવનો જે માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે ઔપશમિકમાર્થે, જેમ કે મલિનતા કરનાર પદ્મ કલકાદિ દ્રવ્યના સપ્તધર્મી નીચે વેસી જતા જલની થતી સ્વચ્છતા. કર્મનો ક્ષયોપશમ થતા ઉત્પન્ન થનાર માત્ર તે ક્ષાયિકે, જેમકે મોક્ષ. ઉભયાત્મકભાવ તે મિથ્રમાર્થે, જેમકે જલની અર્ધસ્વચ્છતા. કર્મનો ઉદય થતા ઉત્પન્ન થતો માત્ર તે ઔદયિકે. કર્મના ઉપશમાદિની અપેક્ષા નહિ કરનાર ચેતનત્વાદિ સદૃજ માત્ર તે પારિણામિકમાર્થે. આ સર્વે તે જ યથાસમ્યક ભવ્ય કે અભવ્ય જીવનું તત્ત્વ—સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે. સ્વરૂપસંગ્રહનમા કહ્યું છે કે —

જ્ઞાનથી ભિન્ન અને અભિન્ન નહિ—કોઈ પણ રીતે ભિન્નાભિન્ન એવો, પૂર્વાપરીભૂતજ્ઞાનરૂપ તે આત્મા કહેવાય છે.^{૧૨}

કોઈ કહેશે કે ‘ભેદ અને અભેદ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાનું એક એ જ વાસ્તવિક છે, એટલે ઉભયાત્મક કહેવું એ અયુક્ત છે’ તો હમે કહીશું કે આ કહેવું જ અયુક્ત છે. કારણ કે ઉભયાત્મક કહેતા હમને જે વાધક નહે તેને સિદ્ધ કરવા-તમારી પાસે પ્રમાણ નથી; જો કહો કે અનુપલબ્ધ એ વાધકનું પ્રમાણ છે તો હમે કહીશું કે તે છે નહિ, કારણકે હમારા સ્વાદ્વાદીના મતમા સમસ્ત વસ્તુ અનેકરસાત્મક છે એમ સુપ્રસિદ્ધ છે.^{૧૩}

ઘઠી વીજા કેટલાક જીવ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ અને પુદ્ગલ એ અસ્તિકાયનો ભેદથી જીવાજીવની વીજી વ્યવસ્થા કરે છે. આ પાંચ તત્ત્વ કાલત્રયના સપથી છે માટે તે અસ્તિ એમ કહેવાય છે. તે દરેક એક કરતાં અધિક પ્રદેશ સાથે શરીરની પેઠે યુક્ત છે માટે તે કાય કહેવાય છે. ત્યાં જીવ બે પ્રકારના છે, સસારી અને મુક્ત. જે એકા ભગથી વીજા ભગને પામે છે તે સસારી. તે બે પ્રકારના છે, સમનસ્ક અને અમનસ્ક. તેમાં જેઓ સજ્ઞાના છે તે સમનસ્ક. શિક્ષા, ક્રિયા, આલપ, અને ગ્રહણ એ છે રૂપ જેનું તે સજ્ઞા. જેઓ સજ્ઞાવગરના છે તે અમનસ્ક કહેવાય છે. અમનસ્ક બે પ્રકારના છે. તત્તે અને સ્થાવર. તેમાં બે ઇન્દ્રિયોના છે જ્યાં જેવા કે શબ્દ ગડોલક (કીડા) વગેરે તે તત્તે. તે ચાર પ્રકારના છે, (વેન્દ્રિ, તેન્દ્રિ, ચોરેન્દ્રિ, અને પચેન્દ્રિ). પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ, અને વનસ્પતિ એ સ્થાવર છે. તેમાં માર્ગમાની ધૂળ તે પૃથ્વી, ઈંટ વગેરે તે પૃથ્વીકાય-પૃથ્વીને કાય-રૂપે જેણે ગ્રહણ કરી છે તે પૃથ્વીકાય, પૃથ્વીને કાયરૂપે જે ગ્રહણ કરશે તે પૃથ્વીજીવ. એ પ્રકારે આ ચાર ભેદની યોજના અપ્ વગેરેમાં પણ કરી. તેમાં પૃથિવ્યાદિને કાયરૂપે જેઓએ ગ્રહણ કરી છે અને જેઓ ગ્રહણ કરશે તે સ્થાવર (જીવ) કહેવાય છે. પરંતુ પૃથિવ્યાદિ અને પૃથ્વીકાયાદિ પોતે સ્થાવર (જીવ) કહેનાતા નથી, કારણકે તે અજીવ છે. તે સ્થાવર માત્ર એક સ્પર્શેન્દ્રિયના છે ભગાન્તરની પ્રાપ્તિથી રહિત તે મુક્ત. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય એ એક-એક અને નિષ્ક્રિય છે. અને તે સમસ્ત મઠીને દ્રવ્યને એક પ્રદેશમાંથી વીજા પ્રદેશમાં પહોંચાડનાર હેતુ છે. તેમાં ધર્મ અને અધર્મ પ્રસિદ્ધ છે. આલોક વડે અવદિગ્ધ, લોકાકાશ પદ્ધતિ ઓછાતા અને સર્વત્ર અવસ્થિત એવા ગાનાશને નિપે (જીવની)

ગતિ અને સ્થિતિ કરાવવી એ ધર્માધર્મનો લપકાર છે. માટે ધર્માસ્તિકાયનું પ્રવૃત્તિથી અનુમાન થાય છે, અને અધર્માસ્તિકાયનું સ્થિતિથી અનુમાન થાય છે. અન્ય વસ્તુના પ્રદેશમાં અન્ય વસ્તુનો પ્રવેશ તે અવગાહ. તે આકાશનું કૃત્ય છે. જેને સ્પર્શ, રસ, અને વર્ણ છે તે પુદ્ગલ; તે બે પ્રકારના છે,—અણુ અને સ્કંધ. જેનો ભોગ નથી થઈ શકતો તે અણુ. દ્વચણુકાદિ તે સ્કંધ. તેમા દ્વચણુકાદિ સ્કંધના ભેદથી અણ્વાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને અણ્વાદિના સંઘાતથી દ્વચણુકાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ ચાર ભેદ અને સંઘાત ઉભય વડે સ્કંધની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે પૂર્યન્તિ નામ પૂરે છે અને ગલન્તિ નામ ગળે છે તે પુદ્ગલ. કાલ એક કરતા અધિક પ્રદેશ સાથે યુક્ત નથી અને તેથી તે અસ્તિકાય નથી; તો પણ તે દ્રવ્ય છે, કારણકે દ્રવ્યના લક્ષણનો તેમાં યોગ થાય છે. ‘જેને ગુણ અને પર્યાય’ છે તે દ્રવ્ય’ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે. જે પોતે નિર્ગુણ છે અને દ્રવ્ય જેનો આશ્રય છે તે ગુણ. જેમકે જ્ઞાનત્વાદિસામાન્ય એ જીવના ગુણ છે, રૂપત્વાદિસામાન્યસ્વભાવ એ પુદ્ગલના ગુણ છે; અને ધર્મ, અધર્મ અને આકાશના અનુક્રમે ગતિહેતુત્વ-સામાન્ય, સ્થિતિહેતુત્વસામાન્ય, અને અવગાહહેતુત્વસામાન્ય એ ગુણો છે^૧ ઉત્તરૂપે કરીને મન, ઉત્પાદ, તદ્વાવ, પરિણામ, અને પર્યાય (અત) એ દ્રવ્યના પર્યાય છે. જેમકે ઘટાદિ જ્ઞાન, સુખ, કેશ દિગ્દાદિ જીવના પર્યાય છે. મૃત્પિણ્ડ, ઘટ દિગ્દાદિ પુદ્ગલના પર્યાય છે, અને ગત્યાદિવિશેષ એ ધર્માદિના પર્યાય છે. માટે છ દ્રવ્ય છે એમ પ્રસિદ્ધ છે.

કેટલાક તત્ત્વ સાત છે એમ વર્ણન કરે છે. જીવ, અ-જીવ, આસ્ત્રવ, વંધ, સંવર, નિર્જર, અને મોક્ષ. તેમા જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ હમે કરી ગયા છીએ; હવે આસ્ત્રવનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. ઔદારિકાદિ કાયોના ચલનદ્વારા આ-

ત્માનું ચલન જે યોગપદ્ધતિનીય છે તે આસ્ત્રવૈ. જેમને પાળીમા જતુ દ્વાર નદીના સ્વચ્છનુ કારણ છે માટે તે આસ્ત્રવ કહેવાય છે તેમ યોગપ્રણાટિકા કરીને કર્મનુ આસ્ત્રવ થાય છે માટે યોગ છે તે આસ્ત્રવ છે. જેમ મીના વદ્ધ ઉપર ચારે તરફથી વાયુ વડે ડહતી રેણુ ઠરે છે તેમ કપાયરૂપ જલથી મીનો ધયેલો આત્મા યોગથી આળેલા કર્મને સર્વ પ્રદેશે કરીને ગ્રહણ કરે છે; અથવા જેમ તપેલો લોહનો ગોળો પાળીમા ના-ચતા પાળીને ચારે તરફથી ગ્રહણ કરે છે તેમ કપાયથી તત્ત ધયેલો જીવ યોગથી આળેલા કર્મને ચારે તરફથી ગ્રહણ કરે છે. કુગતિમા લાવીને જે આત્માને કપે છે અર્થાત્ પ્રચ્યુત કરે છે તે કપાય, જેવા કે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આસ્ત્રવ બે પ્રકારનો છે, શુભ અને અશુભ. તેમા અહિંસાદિ શુભ કાય-યોગ છે; સત્ય, મિત્ર અને હિત માપનાદિ શુભ ધ્યાનયોગ છે. આ આસ્ત્રવના મેદપ્રમેદ વગેરે ‘કાય, વાક્ અને મનસ્નો કર્મયોગ તે આસ્ત્રવ; તે પુણ્યનો શુભ અને પાપનો અશુભ’ ઇત્યાદિ સૂત્રસમૂહે કરીને સપૂર્ણ રીતે વર્ણવ્યા છે. કેટલાક એમ માને છે કે જે ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ વિષયમા પુરુષને આસ્ત્રવે છે (હડ-સેલે છે) તે આસ્ત્રવ, કારણકે પોરુષ-યોતિ ઇન્દ્રિયદ્વાર વિ-પયનો સ્પર્શ કરીને રૂપાદિ જ્ઞાનરૂપ પરિણામને પામે છે^{૬૬}

મિથ્યાદર્શન, અચિરતિ, પ્રમાદ અને કપાયને લીધે અને યોગને લીધે આત્મા, સૂક્ષ્મ એકક્ષેત્રાવગાહી અનતપ્રદેશ-સયુક્ત અને કર્મવધને માટે યોગ્ય એવા પુદ્ગલોનુ જે ઉપાદાન કરે છે તે વર્ધ કહ્યુ છે કે —

જીવ સકપાય હોવાથી કર્મભાવને માટે યોગ્ય એવા પુદ્ગલને ગ્રહણ કરે છે તેનુ નામ વધ છે

અહીં કપાય સર્વવધેતુનો ઉપલક્ષક છે. વાચકા-ચાર્ય કહે છે કે —

ચંતાઝીશ મિક્ષાદોષથી રહિત યૃં જે અન્ન મુનિઓ
લે છે તે પપ્પણાસમિતિ કહેવાય છે

આસનાદિને વરોચર જોઈ સાવચેતીથી ઓઝગી તેનું
ગ્રહણ કરવું, તેને નોંચે મૂકવું અને ધ્યાન કરવું તેનું નામ
આદાનસમિતિ.

કફ, મૂત્ર, મલ્લ ઇત્યાદિથી તથા જતુથી રહિત ભૂમિ
ઉપર સખાઝીને મલોત્સર્ગ કરવો તેનું નામ ઉત્સર્ગસમિતિ

માટે આશ્વરૂપ શરાના દ્વારનું જે સ્વરણ (અટકાવ)
કરે તે સ્વર એમ કહ્યું છે વિદ્વત્ પુરુષો કહે છે કે —

આશ્વર સસારનો હેતુ છે અને સ્વર મોક્ષનું કારણ
છે આ પ્રમાણે આર્હત ધર્મ મૂઠીમાં માય પટલો છે. અન્ય
સર્વે આનું પ્રપચન છે

અર્જિત કરેલા કર્મનું તપસ્ વગેરેથી નિર્જરણ તે
નિર્જરૈં તત્ત્વ છે તે ચિર કાલથી ચાલતા આવેલા કપાયના
સગૂંહેને તેમ જ પુણ્ય અને સુખદુઃખને દેહની સાથે નાશ પમાડે
છે. કેશલુછનાદિ તપસ્ છે. તે નિર્જરા બે પ્રકારની છે.
યથાકાલ અને ઔપચારિક. જે વચ્ચે જે કર્મ ફલપ્રદરૂપે
માનવામાં આવ્યું છે તે વચ્ચે ફલદાનથી ઉત્પન્ન થતી નિર્જરા
તે પ્રથમ પ્રકારની નિર્જરા છે અને તે કામાદિના પરિપાકથી
ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ કહેવાય છે તપોબલ્થા સ્વકામનાના ઉદ-
યને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મનિર્જરા કહ્યું છે કે—

સસારનાં યોજાનું કર્મના નિર્જરણથી નિર્જરા ઉત્પન્ન
થાય છે. તે બે પ્રકારની છે સકામા અને અકામા. યમી
પુરુષોની નિર્જરા સકામા છે અને અન્ય દેહીઓની નિર્જરા
અકામા છે

મિથ્યાદર્શનાદિ વગેરેનું નિરોધ થતા અભિનવ
કર્મના અભાવથી અને નિર્જરાહેતુના સન્નિધાનને લીધે અર્જિત

કર્મના નાશથી કર્મનો જે આત્મીયક નાશ થાય તે મોક્ષ. 'વંધહેતુઓની નિર્જરા વડે અને ભવહેતુઓની નિર્જરા વડે સકલ કર્મથી સંપૂર્ણ મોક્ષ તે મોક્ષ.' તે પછી જીવ લોકાન્તથી પણ ઝૂર્ચ જાય છે. જેમ હસ્ત અને દંડના ભ્રમણથી પ્રેરિત થયેલું કુમ્ભકારનું ચક્ર હસ્ત અને દંડ ઉપરત યતાં પણ તેમાં આવેલા વલને લીધે સંસ્કારનો ક્ષય થતાં સુધી ફરે છે તેમ સંસારગત આત્માનું અપવર્ગની પ્રાપ્તિને માટે કરેલું પ્રણિધાન તે મુક્ત યતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તોપણ પૂર્વસંસ્કારને લીધે તેનું લોકાન્ત સુધી ગમન ઉપપન્ન છે; અથવા જેમ મૃત્તિકાના લેપવાલું તુંવડું પાળીમાં નીચે પડે છે અને પછી મૃત્તિકાવંધનો ક્ષય થતાં તે ઉપર આવે છે તેમ કર્મરહિત આત્મા નિઃસંગ હોવાથી ઈન્દ્રીયોની પેઠે વંધોચ્છેદથી, કે અગ્નિશિલાની પેઠે ડાંચે જવાના સ્વભાવથી ઝૂર્ચ ગતિ કરે છે. જીવ અને કર્મ પરસ્પર પ્રદેશાનુ-પ્રવેશ હોઈને ડમયનું અધિભાગે કરીને અવસ્થાન તે વંધ. માત્ર પરસ્પરની પ્રાપ્તિ તે સંગ. કહ્યું છે કે 'પૂર્વના યોગથી, અસંગપ-ળાથી, વંધોચ્છેદથી અને ગતિપરિણામથી મોક્ષપ્રેરણા થાય છે. પછી કુટાલચક્રની પેઠે, મૃત્તિકાલેપથી રહિત થયેલી તુંવડીની પેઠે, ઈન્દ્રીયોની પેઠે, અને અગ્નિશિલાની પેઠે ઝૂર્ચ ગમન અવિરુદ્ધ છે.' માટે જ કહે છે કે:—

ચંદ્રસૂર્યાદિ ગ્રહો જાય છે જાય છે અને પાછા આવે છે; પરંતુ આલોકાકાશમાં ગયેલા અદ્યાપિ પાછા આવ્યા નથી.

કેટલાક એમ માને છે કે જેના સમસ્ત કૈશ તથા જેની ઘાસનાઓ નાશ પામી છે, જેના જ્ઞાનને કંઈ આવરણ નથી, જે કેવલ સુખમાં છે, એવા આત્માનું ઉપરના દેશમાં અવસ્થાન તે મુક્તિ. કેટલાક ઉપર કહેલાં સાત તથા સુખ અને દુઃખનાં સાધન જે પુણ્ય પાપ એ રીતે નવ તત્વ માને છે. સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે:—

મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કપાય એ વંધ-
હેતુઓ છે.

મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે. મિથ્યાકર્મના ઉદયથી
પરોપદેશની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થનાર જૈન તત્ત્વ ઉપર
અશ્રદ્ધાન, અને વીજું પરોપદેશથી ઉત્પન્ન થનાર. પૃથિવ્યાદિ છ વિષ-
યમાંથી છ ઇન્દ્રિયનું અસયમન તે અવિરતિ. પંચસમિતિ અને શુષ્કિને
વિષે અનુત્સાહ તે પ્રમાદ. ક્રોધાદિ તે કર્પાર્ય. તેમાં કપાય-
સુધીના સ્થિતિ અને અનુભાવરૂપ વધના હેતુ છે. અને યોગ
પ્રકૃતિવંધ અને પ્રદેશવંધનો હેતુ છે. વંધ ચાર પ્રકારના કહ્યા
છે; પ્રકૃતિ,^૧ સ્થિતિ^૨, અનુભાવ^૩, અને પ્રદેશ^૪. નિંવ, ગોઠ
ફાળાદિનો કટુત્વ મધુરત્વાદિ સ્વભાવ તે પ્રકૃતિ, સૂર્યપ્રમાનો
લ્હોર કરનાર મેઘની પેઠે અને પ્રદીપપ્રમાનું તિરોવાન કરનાર
કુંભની પેઠે આવરણીય પ્રકૃતિવંધનો જ્ઞાનાવરણત્વ અને દર્શ-
નાવરણત્વ સ્વભાવ છે. સદસદ્દેશનીયપ્રકૃતિવંધનો તત્ત્વારની
ધાર ઉપરના મધુલેહનની પેઠે સુખદુઃખોત્પાદકત્વ સ્વભાવ છે.
જેમ દુર્જનનો સગ ચારિત્રમા અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે તેમ
મોહનીયપ્રકૃતિવંધનો તત્ત્વાર્થમા અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી એ
સ્વભાવ છે. જેમ મદ્ય મદનો હેતુ છે તેમ મોહનયિપ્રકૃતિવંધ
અસયમનો હેતુ છે. આયુષ્પ્રકૃતિવંધનો સ્વભાવ જાઝની પેઠે
દેહને વધ કરવાનો છે. નામપ્રકૃતિવંધનો સ્વભાવ ચિત્રકારની
પેઠે વિચિત્ર નામ કરવાનો છે. ગોષ્ઠપ્રકૃતિવંધનો સ્વભાવ કુંભ-
કારની પેઠે ઝંચ નીચ કરવાનો છે. અંતરાયપ્રકૃતિવંધનો કોશા-
ધ્યક્ષની પેઠે દાનાદિમાં વિષ્ણુ કારણ થઈ પડવાનો સ્વભાવ
છે. દ્રવ્ય અને કર્મના અગત્ય ભેદ સહિત મૂલપ્રકૃતિ શબ્દથી
ઓઢ્યાતો પ્રકૃતિવંધ આ રીતે આઠ પ્રકારનો છે. ડગા-
સ્થાતિ યાચકાચાર્ય કહે છે કે -

આષ્ટ (પ્રકૃતિ) વંધ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ,

વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય
૫ રીતે ઝાઠ પ્રકારનો છે, અને તેઓના અનુક્રમે પાંચ,
નવ, અઠ્ઠાવીશ, ચાર, વે, ચાલીશ, વે, અને પંદર
ભેદ છે.^{૩૩}

આ સર્વનું ત્રિચાનંદ વગેરે વિવરણ કર્યું છે માટે
વિસ્તારના મયથી હમે અહીં કંડ કહેતા નથી. જેમ અજા, ગો, અને
મહિષી આદિનાં દૂધની છાંંવા કાઢ સુધી માધુર્યસ્વભાવમાથી
અપ્રત્યુત્તિ તે સ્થિતિ છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ ત્રણ સૂક્ષ્મકૃતિ અને
અંતરાયનો, 'સ્થિતિ કોટિકોટિ ત્રિશત્ સાગરોપમની પળ પર છે '
ઇત્યાદિમાં કહેલા કાઢ કરતાં પળ વધારે વધત સુધી સ્વસ્વભાવમાંથી
અપ્રત્યુત્તિ તે સ્થિતિ છે. જેમ અજા, ગો, મહિષી આદિનાં દૂધનું તંત્રમં-
દાદિ ભાવે કરીને સ્વકાર્ય કરવામા જે સામર્થ્યવિશેષ છે તે
અનુભાવ છે તેમ કાર્યજનિત પુદ્ગલોનું સ્વકાર્ય કરવામા જે
સામર્થ્યવિશેષ તે અનુભાવ છે. કર્મમાત્ર રૂપે પરિણત થયેલા
પુદ્ગલસ્કંધો જે અનંત પ્રદેશ વાળા છે તેઓનો આત્મપ્રદેશમા
અનુપ્રવેશ તે પ્રદેશવંધ.^{૩૪} આશ્વનો નિરોધ તે સંવર.^{૩૫} જેને
કરીને આત્મામા પ્રવેશ કરતા કર્મનો પ્રતિષેધ ધાય છે તે ગુપ્તિ,
સમિતિ આદિ સંવર છે. સસારનું કરણ જે યોગ તેથી
આત્માનું ગોપન તે ગુપ્તિ. તે ત્રણ પ્રકારની છે. કાયનિગ્રહ,
વાગ્નિગ્રહ અને મનોનિગ્રહ. પ્રાણીને પીડા ન ધાય તેવી રીતે
સમ્યગ્ અયન (ગમન=કર્મ) તે સમિતિ. તે ર્શ્યાં ભાષા
ઇત્યાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારની છે. હેમચદ્રાચાર્ય તેનું પ્રપચન
આ પ્રમાણે કરે છે:—

સૂર્યકિરણથી ચુંચિત લોકમાર્ગમાં અંતુની રક્ષાને માટે
જોઈને ચાલવું તેને સત્પુરુષો ર્શ્યાં કહે છે.

આવેલા સર્વ મનુષ્યો પ્રતિ મિત ભાવણ કરવું તેનું
નામ ભાષાસમિતિ છે અને તે ઘાળીને નિયમમાં રાખનાર
પુરુષોને પ્રિય છે.

વૈતાલીશ ભિક્ષાદોષથી રહિત એવું જે અન્ન મુનિઓ
 લે છે તે ષપ્તનાસમિતિ કહેવાય છે.

આસનાદિને ઘરોઘર જોઈ સાવચેતીથી ઓઢંગી તેનું
 ગ્રહણ કરવું, તેને નીચે મૂકવું અને ધ્યાન કરવું તેનું નામ
 આદાનસમિતિ.

કફ, મૂત્ર, મલ इत्याદિથી તથા જંતુથી રહિત ભૂમિ
 ઉપર સંભાળીને મલોત્સર્ગ કરવો તેનું નામ ઉત્સર્ગસમિતિ.

માટે આશ્લવરૂપ શરાના દ્વારાનું જે સ્તરણ (અટકાવ)
 કરે તે સ્વર એમ કહ્યું છે. વિદ્વત્ પુરુષો કહે છે કે —

આશ્લવ સંસારનો હેતુ છે અને સંચર મોક્ષનું કારણ
 છે આ પ્રમાણે આર્હત ધર્મ મૂઠીમાં માય પડ્યો છે. અન્ય
 સર્વ આનું પ્રપંચન છે

અર્જિત કરેલા કર્મનું તપસ્સ ઘોરેથી નિર્જરણ તે
 નિર્જરૈં તત્ત્વ છે. તે ચિર કાલથી ચાલતા આવેલા કપાયના
 સમૂહને તેમ જ પુણ્ય અને સુખદુઃખને દેહની સાથે નાશ પમાડે
 છે. કેશલુછનાદિ તપસ્સ છે. તે નિર્જરા એ પ્રકારની છે.
 યથાકાલ અને ઔપક્રમિક. જે વ્યક્તે જે કર્મ ફલપ્રદરૂપે
 માનવામાં આવ્યું છે તે વ્યક્તે ફલદાનથી ઉત્પન્ન થતી નિર્જરા
 તે પ્રથમ પ્રકારની નિર્જરા છે અને તે કામાદિના પરિપાકથી
 ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ કહેવાય છે. તપોગ્રહથી સ્વકામનાના ઉદ-
 યને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મનિર્જરા. કહ્યું છે કે —

સંસારનાં યોજ્યમૂલ કર્મના નિર્જરણથી નિર્જરા ઉત્પન્ન
 થાય છે. તે એ પ્રકારની છે સકામા અને અકામા. યમી
 પુરુષોની નિર્જરા સકામા છે અને અન્ય દેહીઓની નિર્જરા
 અકામા છે

મિથ્યાદર્શનાદિ વગેરેતુઓનો નિરોધ થતાં અભિનય
 કર્મના અભાવથી અને નિર્જરાદેતુના સતિધાનને લીધે અર્જિત

કર્મના નાશથી કર્મનો જે આત્યંતિક નાશ થાય તે મોક્ષ. 'વંધહેતુઓની નિર્જરા થકે અને ભવહેતુઓની નિર્જરા થકે સકલ કર્મથી સંપૂર્ણ મોક્ષ તે મોક્ષ.' તે પછી જીવ લોકાન્તથી પણ ઊર્ચ્વ જાય છે. જેમ હસ્ત અને દંડના ભ્રમણથી પ્રેરિત થયેલું કુમ્ભકારનું ચક્ર હસ્ત અને દંડ ઉપરત થતાં પણ તેમાં આવેલા વલને લીધે સંસ્કારનો ક્ષય થતાં સુધી ફરે છે તેમ સંસારગત આત્માનું અપવર્ગની પ્રાપ્તિને માટે કારેલું પ્રણિધાન તે મુક્ત થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તોપણ પૂર્વસંસ્કારને લીધે તેનું લોકાન્ત સુધી ગમન ઉપપન્ન છે; અથવા જેમ મૃત્તિકાના લેપ-વાલું તુંવટું પાળીમાં નીચે પડે છે અને પછી મૃત્તિકાવંચનો ક્ષય થતાં તે ઉપર આવે છે તેમ કર્મરહિત આત્મા નિ.સંગ હોવાથી દ્વંડ્વીજની પેઠે વંધોછેદ્ધી, કે અગ્નિશિલાની પેઠે હચે જનાના સ્થભાવથી ઊર્ચ્વ ગતિ કરે છે. જીવ અને કર્મ પરસ્પર પ્રદેશાનુ-પ્રવેશ હોઈને ઉભયનું અધિભાગે કરીને અવસ્થાન તે વંધ. માત્ર પરસ્પરની પ્રાપ્તિ તે સંગ. કણું છે કે 'પૂર્વના યોગથી, અસંગપ-ળાથી, વંધોછેદ્ધી અને ગતિપરિણામથી મોક્ષપ્રેરણા થાય છે. પછી ફાલચક્રની પેઠે, મૃત્તિકાલેપથી રહિત થયેલી તુંવડીની પેઠે, દ્વંડ્વીજની પેઠે, અને અગ્નિશિલાની પેઠે ઊર્ચ્વ ગમન અનિરુદ્ધ છે.' માટે જ કહે છે કે:—

ચંદ્રમૂર્યાદિ મદ્દો જાય છે જાય છે અને પાછા આવે છે; પરંતુ આલોકાકાશમાં ગયેલા બધાપિ પાછા આવ્યા નથી.

કેટલાક એમ માને છે કે જેના સમન્ત પ્રેશ તથા જેની વાસનાઓ નાશ પામી છે, જેના જ્ઞાનને કંઈ આવરણ નથી, જે ફેવલ સુગમ છે, એવા આત્માનું ઉપરના દેશમાં અવસ્થાન તે મુક્તિ. કેટલાક ઉપર કહેડાં સાત તથા ગુણ અને દુ.ગુણ સાધન જે પુણ્ય પાપ ૯ રીતે નવ તત્ત્વ માને છે. વિદ્વાત્તાં મદ્દો છે કે:—

‘ પુણ્ય અને પાપ સહિત જીવ, અને અજીવ, વાસ્તવ સંચર, નિર્જર, વંધ, અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ છે. ’

હમારો હેતુ માત્ર સંગ્રહ કરવાનો હોવાથી હમે આટલું કહી શાંત ગડીએ છીએ.

અહીં સર્વત્ર જૈન લોકો સત્તમંગિનયૈ^૧ નામનો ન્યાય લાવે છે. સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદસ્તિચનાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્યઃ, સ્યાદસ્તિચાવક્તવ્યઃ, સ્યાન્નાસ્તિચાવક્તવ્યઃ, સ્યાદસ્તિચનાસ્તિચાવક્તવ્યઃ આ સર્વનું અનંતવીર્ય આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે.

જ્યારે કોઈ વસ્તુનું વિધાન કરવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે કહેવું કે સ્યાદસ્તિ.

જ્યારે કોઈનો નિપેધ કરવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે કહેવું કે સ્યાન્નાસ્તિ.

ક્રમે કરીને વિધાન અને નિપેધ વંને કરવાની ઇચ્છા હોય તો વંને કહેવાં.

વંનેની સાથે કહેવાની ઇચ્છા હોય તો તેમ કહેવું અશક્ય હોવાથી સ્યાદવક્તવ્ય કહેવું.

જ્યારે સ્યાદસ્તિ કહેવું હોય અને તે સાથે તે અવાચ્ય છે એમ કહેવું હોય તો પાંચમા ભંગ લેવો.

જો સ્યાન્નાસ્તિ કહેવું હોય અને તે સાથે તે અવાચ્ય છે એમ કહેવું હોય તો છઠ્ઠો ભંગ લેવો.

જ્યારે ત્રણેનો સમુદ્ધય જણાવવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે સાતમો ભંગ લેવો.

સ્યાત્ શબ્દ તિલ્લતપ્રાતિરૂપકાનિપાત (ત્રિયાપદના રૂપમાં અવ્યય) છે. અને તે અનેકાન્તનો ધોતક છે. કહ્યું છે કે:—

સ્યાત્ તિઢતપ્રતિરૂપકનિપાત છે; પરંતુ તે અર્થયોગી છે તેથી તે વાક્યોમાં અનેકાન્ત (અનિશ્ચય) નો ચોતક છે અને ગમ્ય અર્થ પ્રતિ વિશેષણ છે

વળી જો આ સ્યાત્ શબ્દ એકાન્ત (નિશ્ચય) નો ચોતક હોય તો સ્યાદસ્તિ એ વાક્યમાં સ્યાત્ પદ નિર્ણયક થઈ જાય, તે અનેકાતચોતક છે એમ હેતા સ્યાદસ્તિ ઇટલે કથ-
ચિદસ્તિ એમ અર્થ વાય અને તેથી સ્યાત્ પદથી કથચિત્ એ અર્થની પ્રાપ્તિ નિર્ણયક થાય નહિ. કહ્યું છે કે —

સર્વથા એકાન્તના ત્યાગથી સ્યાદ્વાદ ઘટે છે તે સત્-
ભંગિન્યમાં હોય અને આદેયના વિશેષને ઠરાવે છે.

જો વસ્તુ સર્વથા, સર્વદા, સર્વત્ર અને સર્વની પાસે અસ્તિત્વમાં છે તો કોઈ ટેકાણે, કોઈમાર, કોઈની પણ તે હેતુની કે તજગની ડચ્છા પડે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થાય નહિ, કારણ કે જે પ્રાપ્ત છે તેને પ્રાપ્ત કરનાપણું હોવું અને જે અપ્રાપ્ત છે તેને ત્યાગ કરનાપણું હોવું એ અનુપપન્ન છે અનેકાન્ત પક્ષ હેતા વસ્તુ કોઈ પ્રકારે, કોઈમાર, કોઈની પાસે અસ્તિત્વમાં હોવાથી પ્રેક્ષામાન્ પુરુષોને તેની પ્રાપ્તિ અને ત્યાગ સમજાય એમ છે. વળી કોઈને પૂછવાનું કે વસ્તુનો સત્ત્વ એ સ્વભાવ છે કે અસત્ત્વ એ સ્વભાવ છે ? અસ્તિત્વ એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ કહેવાય નહિ કારણકે ‘ ઘટ ’ ‘ છે ’ આ બે પદ પર્યાય થવાથી તેમનો સાથે પ્રયોગ થયો અયુક્ત છે અને ‘ ઘટ ’ ‘ નથી ’ એનો પ્રયોગ ઉપરના પ્રયોગથી વિરુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે યીજા ઉત્તરને માટે પણ સમજવું. કહ્યું છે કે —

ઘટ છે એમ યોલાય નહિ, કારણકે ઘટ કહેતાં જ સત્ત્વ આવી જાય છે ઘટ નથી એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ-
કે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે

માટે ઉપર પ્રમાણે સ્યાદસ્તિ વગેરે કહેવું, પ્રતિવાદી ચાર પ્રકારના છે, સદ્વાદી, અસદ્વાદી, મદસદ્વાદી અને અનિર્વચનાન-

વાદો, વઙ્ગી સદ્ અસદ્ વગેરે વાદ સાથે અનિર્વચનીયવાદ મેઝ્ઝતાં તેઓના ગ્રણ વર્ગ પડે છે. આ વાદોઓ 'શુ વન્તુ છે ?' इत्यादि પ્રશ્ન કરે તો 'કોઈ પણ પ્રકારે છે' इत्यादि उत्तर हमारा तरफથી મઝ્ઝવાનો સંભવ હોવાથી તે સર્વ હારી જઈ મૌન ધારણ કરશે; અને સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિશ્ચય કરનાર સ્વાદ્વાદીનો પ્રિજય ધશે માટે સર્વ યથાયુક્ત છે. સ્વાદ્વાદમંજરીમાં આચાર્ય કહે છે કે:—

અનેકાન્તાત્મક ઘસ્તુ માત્ર સર્વશોને ગોચર છે; અને ઇકદેશવિશિષ્ટ અર્થ ન્યાયનો વિષય છે. જે ઇકાનિષ્ટ ન્યાય આગમપ્રતિપાદિત માર્ગમાં પ્રવર્તે તેનું નામ આગમ-પ્રતિપાદિત સ્વાદ્ઘસ્તુ કહેવાય અને તે સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિ-શ્ચય કરાવનાર છે.

અન્યોન્યના પક્ષપ્રતિપક્ષથી સર્વ વાદ મત્સરયુક્ત છે. આર્હત મત માત્ર સર્વ નયની કોઈ પણ વિશેષ વગર ઇચ્છા કરનાર હોવાથી અપક્ષપાતી છે.

જિનદત્તસૂરિ જૈનમત આ પ્રમાણે કહે છે:—

જેનામાં વલ, ભોગ, ઉપભોગ, દાન અને પ્રતિગ્રહ ઇ અંતરાય, તથા નિદ્રા, ભય, અજ્ઞાન, જુગુપ્સા, હિંસા, રત્તિ, અરતિ, રાગ, દ્વેષ, અવિરત્તિ, સ્મર (કામ), શોક, અને મિથ્યાત્વ પટલા અષ્ટાદશ દોષ તથા તે જિનદેવ અથવા ગુરુ કહેવાય. અને તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશક છે.

જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર ઇ અપવર્ગના માર્ગ છે. સ્વાદ્વાદમાં જે પ્રમાણનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પદાર્થ માત્ર નિત્યાનિત્યાત્મક માનવામાં આવે છે

સાત વા નવ તત્ત્વ છે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રય, સંવર, વંધ, નિર્જર, અને મોક્ષ. હવે તેનાં લક્ષણ કહીં છીં. ચેતનાલક્ષણ જીવ છે, તેથી અન્ય તે અજીવ

છે. સત્કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર પુરૂલ તે પુણ્ય છે. તેથી ઉલટું તે પાપ છે. કર્મનો ઘંધ તે આશ્રવ, કર્મનો વિયાગ કરનાર તે નિર્જર; આઠ કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે. કેટલાક પુણ્યનો સંવરમાં અને પાપનો આશ્રવમાં અંતર્ભાવ કરે છે.

જેને ચાર અનંત(જગદ્જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, મુક્તજ્ઞાન, અને મુક્તિજ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિ થઈ છે, જે લોકમાં શૂદ્ધ છે અને જેનાં અષ્ટ કર્મનો ક્ષય થયો છે તેને જિનની કહેલી અનિ-વ્યાવૃત્તિ મુક્તિ મળે છે.

શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓ રજોહરણ^{૧૭} રાખનાર, ભિક્ષા ઉપર વૃત્તિ ચલાવનાર, કૈદાને તોડી નાખનાર, ક્ષમાશીલ, અને નિઃસંગ છે.

દિગમ્બર સાધુઓ કૈશ તોડી નાસે છે; હાથમાં પાંછી રાખે છે. હાથને પાનને ઠેકાણે કામમાં લે છે, અને ભિક્ષા આપનારના ઘરમાં તે ઝમાઝમા સ્વાય છે; આ વીજા પ્રકારના જૈન સાધુઓ છે.

‘કેવલી જ્ઞાતો નથી, અને જ્ઞીને મોક્ષ મળતો નથી’ એમ દિગમ્બરો માને છે. તેઓ અને શ્વેતામ્બરો વચ્ચે આ મહાન્ ભેદ^{૧૮} છે.

रामानुजदर्शन.

आ आर्हत मत प्रमाणदृष्टिर्था जोनारने निश्च छै; कारण के एक ज परमार्थसत् वस्तुमां सत्त्व असत्त्वादि धर्मवाळं अनेक परमार्थसत्तनो साथे समावेश संभवतो नथी? एम पण कोडर्था कहेवाय नहि के परस्पर विरुद्ध सत्त्वासत्त्वना समुच्चयनो असंभव भले होय, तो पण ते बंनेनो विकल्प केम न होय? कारण के क्रियानो विकल्प होय वस्तुनो विकल्प होय नहि एवो न्याय छै? गणेश अने नृसिंहनी पेठे सर्व जगत् अनेकांत छे एम पण दृष्टांतने आधारे धारी शक्याय नहि, कारण के एक ज देशमां गजत्व अथवा सिंहत्व अने बीजा देशमां नरत्व ए प्रमाणे देशभेदथी विरोध रहैतो नथी; परंतु एक ज देशमां सत्त्वासत्त्वादि बडे अने-कान्तत्व कहेवामां ते दृष्टांत उपपन्न पण नथी. बळी कोइ कहैशे के द्रव्यरूपे करीने सत् अने पर्यायरूपे करीने असत् एम लेतां बंने उपपन्न छे तो हमे कहांसु के एम नहि; कारण के वस्तुनं कालभेदे करीने सत्त्व अने असत्त्व बंने लेवामां कंड दोय नथी? बळी “ जेम एक ज वस्तु न्हस्व दीर्घ होय छे तेम जगत् पण अनेकान्त होइ शके ” एम पण कहेवाय नहि, कारण के प्रतियोगीना भेदथी दृष्टांतमां कंड विरोध रहैतो नथी. मोटे प्रमाणाभायथी परस्पर विरुद्ध सत्त्व अने असत्त्व

‘એક જ વસ્તુમા રહેવાને યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે બાંજી ભગી-ઓનો ભગ મળ સમજવો.

વઢી આ સર્વનુ મુલ જે સત્તભગિનય તે જાતેજ એકાન્ત છે કે અનેકાન્ત છે ? જો કહે કે એકાન્ત છે તો સર્વ અનેકાન્ત એની જે તમારી પ્રતિજ્ઞા તેનો વ્યાઘાત થશે. જો અનેકાન્ત કહો તો વિવક્ષિત અર્થની અસિદ્ધિ થશે, કારણ કે અનેકાન્ત હોવાથી તે અસાધક થશે. આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદીને ઘટે વને પક્ષથી સાળસો પડે છે” વઢી નયત્વ કે સત્તત્વાદિનો નિશ્ચય કરવાના ફલનો, તેનો નિશ્ચય કરનારનો, તેને યથાર્થ સમજનારનો, તેનુ યથાર્થ જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણનો, અને નયત્વાદિ પ્રમેયનો કઈ નિયમ નથી, એ જોતા આર્હતમતના અવિચારી પ્રવર્તકે તીર્થંકરત્વ ઠીક સમાર્થિત કર્યું^૬ !

તેમજ જીવનુ દેહ જેટલુ પરિમાણ સ્વીકારવામા પણ યોગ્યલ્લથી અનેક દેહને ધારણ કરનાર યોગિજીવોના સત્તત્ત્વમા પ્રતિશરીરમા જીવવિશ્લેષ થવાનો પ્રસંગ આવવાનો. મનુષ્ય શરીરના પરિમાણવાળો જીવ હાથીના આજ્ઞા શરીરમા પ્રવેશ કરવાને શક્તિમાન થવાનો નહિ. વઢી ગજાદિ શરીરનો પરિભ્રમ કરી કોઈના શરીરમા પ્રવેશ કરનાર જીવની પ્રાચીન શરીર માટેની વ્યાપકશીલતાનો વિનાશ થવાનો” એમ પણ ધારી શકાય નહિ કે જેમ દીપની પ્રભા નહાની શુપડીમા કે મળોટી હવેલીમા સંકોચનિકાશને પામે છે તેમ જીવ પણ મનુષ્યમાત્રગાદિ શરીરોમા કરી શકે, કારણ કે દીપની પેટે મંત્રિકાર લેવાથી તે અનિલ ઠરતા કરેલા કર્મનો પ્રગાશ અને નહિ કરેલા કર્મનો અભ્યાગમ થશે

આ પ્રમાણે પ્રમાનમહર્નિર્વહણન્યાયે^૭ કરીને જીવ પદાર્થના દૂષણના દિગ્દર્શન સ્પર્શથી કાંજા પદાર્થના દૂષણ પણ ધારી લેવા. માટે આ મત નિશ્ચયનિર્દોષ શ્રુતિ વિરુદ્ધ હોવાથી તેનુ ગ્રહણ કરનુ નહિ. ભગવાનુ વ્યાસ કહે છે કે

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્, વ્યાસસૂત્ર અધ્યાય ૨ પાદ ૨ સૂત્ર ૩૩

[નહિ; એકમાં અસંભવર્થા]

અને જૈનમતનું રાંડન કરવામાં આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે એમ રામાનુજ તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. રામાનુજનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે. ચિત્ અચિત્ અને ईश्वरના ભેદર્થી અથવા ભોક્તૃ ભોગ્ય અને નિયામકના ભેદર્થી ત્રણ પદાર્થ વ્યવસ્થિત છે. કહ્યું છે કે

ईश्वर चित् અને અચિત્ એ ત્રણ પદાર્થ છે. વિષ્ણુ ईश्वર છે જીવ ચિત્ છે અને દૃશ્ય જગત્ અચિત્ છે.

હવે કેટલાક એમ માને છે કે વિશેષ માત્રર્થી રહિત ચિન્માત્ર બ્રમ્હ એજ પરમ પદાર્થ છે તે નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવગ્રાહ્યો છતાં પણ તત્ત્વમત્યાદિ વાક્યર્થી તેનું જીવ સાથે એક્ય સમજાય ત્યાંસુધી તે બંધ મોક્ષને અનુભવે છે. તે કહે છે કે બ્રમ્હવ્યતિરિક્ત નાનાવિધ ભોક્તૃભોક્તવ્યાદિ સર્વ ભેદ-પ્રપંચ તેમાં અવિદ્યાએ કરીને કલ્પિત છે “ હે સૌમ્ય આ એક અદ્વિતીયસત્ પહેલાં હતું ” इत्यादि શ્રુતિવચન ઉપરર્થી તથા “ આત્મજ્ઞાની શોકને તરે છે ” इत्यादि સંકલ્પો ઉપનિષદ્ને આધારે નિર્વિશેષ બ્રમ્હ અને આત્માના એકત્વ પ્રતિપાદન કરનારી વિદ્યાર્થી અનાદિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે એમ તે માને છે. “ જે કોઈ અહીં નાનાત્વ જુએ છે તે એક પછી એક એમ અનેક મૃત્યુ પામે છે ” इत्यादि ભેદનિંદાપ્રતિપાદક શ્રુતિ હોનાર્થી પારમાર્થિક ભેદને સ્વીકારતા નથી. આવા પુરુષો પોતાને હાહ્યા ધારીને ડક્ત વિભાગને સહન કરતા નથી. તેઓના સવધમા આ પ્રમાણે સમાધાન કરવામાં આવે છે—જો અવિદ્યાને માટે પ્રમાણ હોય તો આમ થાય; પરંતુ અનાદિ ભાવરૂપ, જ્ઞાનવડે જેની નિવૃત્તિ થાય છે એનું તથા “ હું અજ્ઞ હતું ” “ હું મને અને બીજાને જાણતો નથી ” इत्यादि પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણર્થી સિદ્ધ અજ્ઞાન છે જ નહિ. તેઓ કહે છે કે:—

જે અનાદિ ભાવરૂપ છે, અને જ્ઞાનથી જેનો વિલય થાય છે તે અજ્ઞાન એમ ડાહ્યા માણસો લક્ષણ ઠરાવે છે.^૧

વઢી [હું અજ્ઞ છું] ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ] તે જ્ઞાનના અભાવનો વિષય છે એમ પણ ધારવું જોઈએ નહિ,^૨ કારણ કે કોણ કોને કહી શકે ? પ્રમાકરનો આધાર લેનાર કે કુમારિલભટ્ટનો આધાર લેનાર ! પ્રમાકરનો આધાર લેનાર નહિ; કારણ કે

સદસદરૂપ વસ્તુમાં પોતાના અને પારકા રૂપવડે કોઈ એક નિત્યરૂપ કેટલા એકને કેટલીક ધાર જણાય છે.

કોઈ એક વ્યપેક્ષા (સંબંધ) એ કરીને અભાવ કોઈ અન્ય ભાવ છે. અભાવ ભાવાન્તર છે, અન્ય કંઈ નથી. કારણ કે અન્યનું નિરૂપણ થતું નથી.^૩

એ રીતે કહેતા તેણે (પ્રમાકરે) ભાવવ્યતિરિક્ત અભાવને માન્યો નથી. અભાવ છઠ્ઠા પ્રમાણથી (અનુપલબ્ધિ) થી જણાય છે, અને જ્ઞાન સર્વદા અનુમેય છે (પ્રત્યક્ષ નથી) માટે તેનો અભાવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય સંભવતો નથી.^૪ વઢી કોઈ અભાવને પ્રત્યક્ષ માનનાર (હું અજ્ઞ છું] ઇત્યાદિ વડે) અભાવને પ્રત્યક્ષ કહે તો તેને કહેવાનું કે ' હું અજ્ઞ છું ' એ અનુભવમાં ' હુ ' એ પ્રકારની પોતાની અવગતિ અભાવધર્મિતા-એ કરીને અને જ્ઞાનની પ્રતિયોગિતાએ કરીને છે કે નહિ ? જો છે કહો તો વિરોધથી જ જ્ઞાનાભાવના અનુભવનો સમય નથી. જો ના કહો તો ધર્મો અને પ્રતિયોગીના જ્ઞાનની અપેક્ષા વારનાર જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ જરા પણ સંભવતો નથી.^૫ અજ્ઞાનને ભાવરૂપ લેતા પૂર્વોક્ત દૂષણ આવતા નથી માટે ' હુ અજ્ઞ છું ' એ અનુભવ ભાવરૂપ અજ્ઞાનને ગોચર છે એમ માનવું જોઈએ.

રામાનુજ મતવાદિ કહે છે.—

પણ આ માનવું ગગનરોમન્ય જેવું છે. કારણ કે ભાવરૂપ અજ્ઞાન તે જ જ્ઞાનાભાવ છે.^૬ તે આ પ્રમાણે; જ્ઞાનનો વિષય અને

आश्रय होइने कोइ प्रत्यगर्थ ज्ञानथी भिन्न प्रतिपन्न छे के नहि ? कहो के प्रतिपन्न छे तो ते प्रतिपन्न थता स्वरूपज्ञानथी जेनी निवृत्ति थाय तेबु अज्ञान शी रीते टकी शके ? जो प्रतिपन्न नथी एम कहो तो, व्यावर्तक आश्रय अने विषयथी रहित एवा अज्ञाननो अनुभव शी रीते थाय ?^{१८} तमे कहो के शुद्ध स्वरूपान-भासमात्र अज्ञानविरोधी ज्ञानपडे भासित थाय छे, अने तेथी आश्रय अने विषयनु ज्ञान होमानी साथे अज्ञाननो अनुभव थाय तो तेमा विरोध आपतो नथी, तो हमे कहीशु के ठीक तो ज्ञानाभासमा पण तेम ज थशे. मात्र तमे अन्य प्रकारे बोले छे ए ज माटे उभय पक्षने स्वीकृत एवो ज्ञानाभाव ए ज 'हु अज्ञ नु' 'हु मने अने अन्यने जाणतो नथी' इत्यादि अस्तुभवगोचर छे एम मानु जोइये^{१९}

शाकरमतवादी कहे छे —

ठीक पण त्रिरादपात्र अज्ञानने सिद्ध करवाने हमे आ प्रमाणे अनुमान खानीए छीए त्रिरादित प्रमाणज्ञान पोताना प्रागभासथी व्यतिरिक्त, पोताना विषयनु आवरण करनार, पोतानी भेले निवृत्ति पामनार, स्वदेशगत एवी वस्तुपूर्वक होनु जोईए कारण के ते (प्रमाणज्ञान) अधिकारमा प्रथम उत्पन्न अएली दीपप्रभाती पेटे अप्रकाशित अर्थनु प्रकाशक छे^{२०}

रामानुजमतवादी —

आ अनुमान पण टकी शके एनु नथी, कारण के अज्ञान सिद्ध करवामा अज्ञानान्तरने साधनरूपे वापरवानी जरूर पडशे अने ते तमने अभिमत नथी माटे अपसिद्धात थशे^{२१} जो अज्ञानान्तरने साधनरूपे न लो तो ते अनैकान्तिक थशे^{२२} बली दृष्टान्त पण मायन रिक्त छे, कारण के प्रदीपप्रभा अप्रकाशित अर्थनी प्रकाशक यनी समवती नथी, कारण के मात्र ज्ञान प्रकाशक छे दीप न होय तो पण ज्ञानथी विषय-प्रकाश समवे छे प्रदीपप्रभातो ज्ञानसमुपादक चक्षुसिन्द्रियना

વિરોધી અંધકારના નિરસનદ્વારા ઉપકારક માત્ર છે. એટલે વહુ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.^{૧૨}

રામાનુજનો પ્રતિપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. વિવાદપાત્ર અજ્ઞાન જ્ઞાનમાત્ર એવા બ્રહ્મનું આશ્રિત નથી, કારણ કે તે અજ્ઞાન છે, શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનની પેઠે.^{૧૩} જો કહો કે શુક્તિકાદિ અજ્ઞાનનો આશ્રય જે પ્રત્યગર્થ તેનો જ્ઞાન એ જ સ્વભાવ છે તો હમે કહીશું કે એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે અનુભૂતિ પોતાના સદ્ભાવમાત્રથી કોઈ પણ વસ્તુના વ્યવહારાદિને અનુગુણ થવાના સ્વભાવવાળી છે.^{૧૪} અને જ્ઞાન, અવગતિ, સંગતિ, વિદ્ આદિ અનેકનામવાળી તે (અનુભૂતિ) જ કર્મયુક્ત અનુભવિતાનું આત્મત્વ અને તે જ્ઞાનત્વ છે એમ હમે માનીએ છીએ.^{૧૫} જો કોઈ કહે કે જ્ઞાનરૂપ આત્માનો જ્ઞાન એ ગુણ જી રીતે થાય તો હમે કહીશું કે આ પૂછવું નિઃસાર છે. કારણ કે મણિ, સૂર્ય વગેરે તૈજસ દ્રવ્ય પ્રભાવાળા રૂપે હોઈ પ્રમાણરૂપ ગુણનો આશ્રય છે. પોતાના આશ્રયથી અન્યત્ર રહે વાપણને લીધે તથા રૂપત્વને લીધે પ્રમા દ્રવ્યરૂપ હોવા છતાં પણ તેમાંથી શેષત્વ રહેવાને લીધે ગુણરૂપે વ્યવહારાય છે. એ જ પ્રમાણે આત્મા પણ સ્વપ્રકાશ-ચિદ્રૂપ છતાં પણ ચૈતન્ય ગુણવાળો છે.^{૧૬} શ્રુતિ પણ કહેછે કે:—‘ સૈંધવ [મીઠા] નો ગોળો સદા માહે અને બહાર સઘળો રસવન છે, તેમ જ આ આત્મા માહે અને બહાર સઘળો પ્રજ્ઞાનવન છે. ’ ‘ અહીં આ પુરુષ સ્વયંજ્યોતિ છે, ’ ‘ વિજ્ઞાતાના વિજ્ઞાનનો વિપરિલોપ જણાતો નથી. ’ ‘ જે આ જાણે છે તે આ મુંઝે છે. ’ ‘ જે વિજ્ઞાનમય છે તે પ્રાણને વિષે અને હૃદયને વિષે જ્યોતિર્મય પુરુષ છે. ’ ‘ એ દૃષ્ટા, શ્રોતા, રસયિતા, પ્રાના, મન્તા, બોદા અને કર્તા એવો વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે, ’ इत्यादि.

‘ અનૃત વડે કરીને આનૃત ’ એ શ્રુતિ પણ વિદ્યાના અસ્તિત્વના પ્રમાણરૂપે માની શકાય નહિ, કારણ કે અનૃત શબ્દ ક્ષતેતરનો નિષય છે. ક્ષત શબ્દ કર્મવચન છે. ‘ ક્ષતનું પાન કરતા ’ એ વચન ઉપરથી ક્ષત એટલે કર્મના ફલના અભિસંધિ

રહિત એનું પરમ પુરૂષની આરાધનાથી જ તેમની પ્રાપ્તિરૂપ જે ફલ
તે છે. આ શ્રુતિમા અનૃત એટલે ક્ષતથી વ્યતિરિક્ત બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું
વિરોધી સસારચક્રના ભ્રમણરૂપ અલ્પફલવાળું કર્મ છે. કારણ
કે આગુ વચન એ છે કે ' જે કોઈ બ્રહ્મ લોકને પામના નથી
તે અનૃતથી વેષ્ટિત થાય છે' ૬

‘ માયાને પ્રકૃતિ જાણતી ’ ઇત્યાદિ વાક્યમા માયા શબ્દ
ત્રિચિત્ર પદાર્થની ઉત્પાદક ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનો વાચક છે.
અનિર્વચનીય, અજ્ઞાનનો વાચક નથી.

ચાલકના દેહનું રક્ષણ કરવાને સત્ત્વર થનાર તળે તે શાવરની
સહસ્ર માયાઓને એકેકે કરીને વાજની પેઠે પકડી લેાંધી

ઇત્યાદિ વચનમા પણ વિચિત્ર પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરવાને
સમર્થ અસુરાદિના કોઈ પારમાર્થિક અર્થનિર્ણયનો માયા શબ્દથી
બોધ થાય છે ૭ માટે શ્રુતિથી કદાપિ અનિર્વચનીય અજ્ઞાનનું
પ્રતિપાદન થતું નથી. વળી એવોપદેશની અનુપપત્તિ હોવાને લીધે
તત્ અને ત્વ પદથી કરીને, સનિર્ણય બ્રહ્મના અભિધેયત્વને લીધે
વિરુદ્ધ એના જે જાત્ર અને ઈશ્વર તેમનું સ્વરૂપ થતી એક્ય સિદ્ધ
થતું નથી, એટલે અર્થાપત્તિનો પણ પ્રસંગ આવતો નથી ૮
વળા તત્પદ સમસ્ત દોષથી રહિત, અનવધિ અતિશય
અમર્ય કલ્યાણ ગુણનું સ્થાન તથા જગત્નો ઉદય, સ્થિતિ,
અને લય, જેના લીલા છે એવા બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ
કે તળે દૃષ્ટ્યુ ‘ હું બહુ ધાડ, ‘ હું પ્રજા ઉત્પન્ન કરું ’ ઇત્યાદિ
વાક્યોમા પણ તેના જ સત્ત્વમા બોલવામા આવે છે. તત્ સાથે
સમાનાધિકરણ ત્વપદ ચિદ્વિશિષ્ટ અને જીવ છે શરીર જેનું
એના બ્રહ્મને વ્રોધે છે, કારણ કે સામાનાધિકરણ્ય બે પ્રકારવાળા
એક વસ્તુને સૂચવે છે ૯ કોઈ કહેશે કે આ તે દેવદત્ત છે એ
વાક્યની પેઠે વિરુદ્ધ ભાગનો ત્યાગ કરવાની લક્ષણાવાળા તત્
અને ત્વ પદોના સામાનાધિકરણ્યનો અર્થ નિર્ણયસ્વરૂપ આત્મ-

ક્ય કેમ ન થાય ? જેમ કે 'આ તે' એ વાક્યમાં તત્ શબ્દે કરીને
 દેશાન્તર અને કાલાન્તર સંબંધી પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે અને
 હંદ શબ્દ વડે કરીને સન્નિહિત દેશ અને વર્તમાન કાલ સંબંધી
 પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે. અને ઉભયના સામાનાધિકરણ્યથી તે-
 ઓનું એક્ય સમજાય છે. ત્યાં એકની યુગપદ્ધિરુદ્ધ દેશકાલ
 પ્રતીતિ સંભવતી નથી. તેથી વંને પદ સ્વરૂપર છે અને સ્વરૂ-
 પનું એક્ય થવું શક્ય છે. તે જ પ્રમાણે અહિં પણ કિંચિદ્જ્ઞત્વ
 સર્વજ્ઞત્વાદિ વિરુદ્ધ અંશનો સાગ કરતાં અખંડ સ્વરૂપનું જ્ઞાન
 થાય છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે કહેનારને હમે કહીશું કે આ ઉપન્યાસ વિષમ
 છે. કારણ કે દૃષ્ટાન્તમાં કંઈ વિરોધ નહિ હોવાથી ત્યાં લક્ષણા-
 ગંધનો પણ અસંભવ છે. ભૂત અને વર્તમાન બે કાલની સાથે
 એક [પદાર્થ] નો સંબંધ વિરુદ્ધ નથી. દેશાન્તર સ્થિતિને ભૂત-
 કાલ લઈને અને સન્નિહિત દેશસ્થિતિને વર્તમાનકાલ લઈને દેશ-
 ભેદ સંબંધી જે વિરોધ તેનો કાલભેદ વડે પરિહાર કરવો.^{૩૧}
 લક્ષણાપક્ષ લેતાં પણ એક જ પદને લાક્ષણિક લેવાથી વિરોધનો
 પરિહાર થાય છે તો પદ દ્વયને લાક્ષણિક માનવાં એ અસંગત
 છે. અન્યથા [જો બંને પદને લાક્ષણિક માનીએ તો] એક જ
 વસ્તુનું તત્તા અને હંદતા વિશિષ્ટત્વ માનતાં અને પ્રત્યભિજ્ઞાને પ્રમાણ
 નહિ માનતાં સ્થાપિત્વ અસિદ્ધ થશે અને તેથી ક્ષણભંગપ્રાદી બીદ્ધોનો
 વિજય થશે.^{૩૨} એ પ્રમાણે અહિં [હમારા મતમા] પણ જીવને
 શરીર અને પરમાત્માને આત્મા માનતાં ઉભયના તાદાત્મ્યનો
 વિરોધ આવતો નથી તેથી હમે પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે જીવાત્મા
 બ્રહ્મનું શરીર હોઈને તેનો એક પ્રકાર થાય છે અને તેથી તે બ્રહ્મા-
 ત્મક છે. અને અન્ય સ્થળે શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે કે^{૩૩} ' જે
 આત્મામાં રહીને આત્માનો આન્તર છે, જે આત્માને જાણે છે
 અને આત્મા જેનું શરીર છે ' इत्यादि. આ ઉપરથી હમે કહીએ
 છીએ કે તમારું કહેનું અતિ અલ્પ છે સર્વ શબ્દ પરમાત્માના વાચક
 છે. દ્વારભેદના સંભવથી તે એક યાજાના ધર્યાપ નથી જેમ કે દેવ

મનુષ્યાદિનાં શરીર જીવની શરીરતાં કરીને પ્રકારભૂત છે તેમ સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્માત્મક છે.^{૩૪} તે ઉપરથી

દેવ, મનુષ્ય, યક્ષ, પિશાચ, નાગ, રાક્ષસ, પક્ષી, વૃક્ષ, લતા, કાષ્ઠ, શિલા, તુળ, ઘટ, પટ,

ઇત્યાદિ સર્વ શબ્દ જે પ્રકૃતિ પ્રયયના યોગે કરીને અભિધાયકતા વડે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે તેની વાચ્યતાં કરીને પ્રતીયમાન થતા જૂદા જૂદાં શરીરવાળી વસ્તુઓ દ્વારા તે તે વસ્તુના અભિમાની જીવ તથા તેઓના અંતર્યામી પરમાત્માના શરીરના વાચક છે.^{૩૫} દેવાદિ શબ્દ પરમાત્માનાચક છે એમ તત્ત્વમુક્તામર્ણી તથા ચતુસ્તરમા કહેલું છે.

દેવાદિ શબ્દ સિદ્ધમાવ છે અભિધાન જેનું યથા તેનાથી અપૃથક્ જીવનો વાચક છે. આ સંબંધમાં અનેક લોકિક અને વૈદિક પ્રયાગ હૃદ અને સારમાયને કહેનાર છે. આત્માના અસંવધવગતની સ્થિતિ અજ્ઞાન છે. દેવ મર્ત્ય ઇત્યાદિ છે મૂર્તિ જેની યથા વિભુજ જીવાત્મામાં અનુપ્રવેશ કરીને જગત્માં નામરૂપ ઇત્યાદિ વિચિત્રતા કરી છે.^{૩૬}

ઇત્યાદિ વડે દેવાદિ શબ્દો શરીર પર્યન્ત છે એમ પ્રતિપાદિત કરીને 'સંસ્થાનના પેશ્યાદિનો અભાવ છે' ઇત્યાદિવડે શરીરનું લક્ષણ દેગાડીને 'તત્ત્વ સ્વરૂપની પ્રતિકૃતિ જે શબ્દો તે વડે' ડગ્યાદિ વડે વિશ્વેશ્વરથી સર્વનું અપૃથક્ત્વ સિદ્ધ કરીને 'નિષ્કર્ષના સૂચક' ઇત્યાદિ શબ્દો વડે સર્વ શબ્દ પરમાત્માના વાચક છે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે, તે સર્વ તે મન્થમાથી જોડે છે. નામ રૂપ વ્યાકરણ એ શ્રુતિના માધ્ય વગતે રામાનુજે વેદાર્થસમગ્રનાં આ જ અર્થ સમાધિત કર્યો છે.

વઢી પ્રમાણમાત્ર સવિશેષનો વિષય હોવાથી નિર્વિશેષ યમ્નુને માટે કોઈ પણ પ્રમાણ ગઈ.^{૩૭} નિર્વિકલ્પ પ્રવચનો પણ સવિશેષ યમ્નુની પ્રતીતિ થાય છે, અન્યથા મરિકલ્પ મન્થ પત્તા 'આ તે' એ રીતના પુર્યપ્રતિપત્ત પ્રસાર વિશિષ્ટ

ज्ञाननीं प्रतीति संभवे नहिः^६ वळी तत्त्वमस्यादि वाक्य पण प्रपंचनां बाधक नथी, कारण के ते भ्रान्ति-मूलक छे. भ्रान्तिथी वापरेला रज्जु सर्प वाक्यनीं पेठे^७ तेम ज ब्रह्मात्मैक्यज्ञान प्रपंचनुं निवर्तक पण नथी. कारण के तेने माटे प्रमाण नथी ए हमे प्रथम ज कह्यु छे. वळी 'एकना ज्ञानथी सर्वनुं ज्ञान थाय छे' ए प्रतिज्ञामां प्रपंचने सत्य मानवाथी बाध आवगानो नथी, कारण के प्रकृति, पुरुष, महद्, अहकार, तन्मात्रा, भूत, इन्द्रिय, अने चतुर्दश भुवन ए सर्वरूप ब्रह्माड, तथा तेमा रहेनार देव, पशु, पर्क्षा, मनुष्य, स्थावर इत्यादि सर्व प्रकारना सरयानमां संस्थित सर्व कार्य पण ब्रह्म ए ज छे, ए प्रकारे कारणभूत ब्रह्मात्मज्ञानथी ज सर्व विज्ञान थाय छे ए प्रमाणे एक विज्ञानथी सर्व विज्ञान वधारे समजाय एवीं रीते ठरे छे^८ वळी ब्रह्म-व्यतिरिक्त सर्वने मिथ्या मानतां सर्व असत् ठरे छे तैथी एक विज्ञानथी सर्व विज्ञानने बाध नडे छे^९ जेना नामरूपमा विभाग नथी थता, जे सूक्ष्म दशावत् छे, तथा प्रकृति पुरुष छे शरीर जेनु ते कारणान्तर ब्रह्म. जगत्नुं आ ब्रह्मने पामनु ते तेनो प्रलय. नाम रूप विभागमा विभक्त, स्थूल, चिद् अचिद् वस्तु छे शरीर जेनुं ते कार्यान्तर ब्रह्म ब्रह्मनो ए प्रकारनो स्थूलभाव ते सृष्टि. एम हमे कहीए छीए. ए प्रमाणे कार्य कारणनु अनन्यन्व के जे आरंभणादि अधिकरणमां प्रतिपादित कयुं छे ते वधारे उपपन्न थाय छे^{१०} जे निर्गुणयाद छे ते प्रकृतिना हेयगुणना निषेधने माटे व्यवस्थित छे^{११} नानात्वनिषेधना वाक्य छे ते, एक ज ब्रह्मनुं शरीर होईने सर्व चेतनाचेतनात्मक वस्तु ब्रह्मनो प्रकार छे, ए प्रमाणे सर्वनो आत्मा होयाने एथे सर्वप्रकार ब्रह्म, ए ज अवस्थित छे एम सर्वामक ब्रह्मथी पृथग्भूत वस्तुना सद्भावनो निषेध ठायया माटे छे^{१२}

आ नयनां तत्त्व नु छे ! भेद अभेद के सर्व तत्त्व उभयामक छे ! आना प्रयुचरणी कदेवानुं के सर्व ब्रह्मनुं शरीर

હોવાથી, સર્વ છે પ્રકાર જેના દ્વારા બ્રહ્મની અવસ્થિતિ હોવાથી અભેદનુ ગ્રહણ થાય છે^{૪૫} નાનાભૂત ચિત્ અને અચિત્ છે પ્રકાર જેના દ્વારા બ્રહ્મની નાનાત્વે કર્મને અવસ્થિતિ હોવાથી ભેદાભેદનુ ગ્રહણ થાય છે^{૪૬} ચિદ્, અચિદ્ અને ईश्वर एओना સ્વરૂપસ્વભાવના વૈલક્ષણ્યને ઈધે તેઓના અસંકરપણાથી ભેદનુ ગ્રહણ થાય છે^{૪૭} તેમા ચિદ્રૂપ જીવાત્મા જે અસંકુચિત અપરિચ્છિન્ન, નિર્મલ જ્ઞાનરૂપ છે પણ જે અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાથી વેષ્ટિત છે તેઓના જૂદા જૂદા કર્મને અનુસાર જ્ઞાનનો સંકોચ વિકાસ થયો તે, ભોગ્યભૂત જે અચિત્ તેના ભોક્ત્વરૂપ સંસાર, તથા તદનુગુણ સુખદુઃખ વનેના ઉપભોગ કરનારે પ્રાપ્ત કરેલી ભગવત્તુની પ્રતિપત્તિ અને ભગવત્ પદની પ્રાપ્તિ इत्यादि જીવના સ્વભાવ છે^{૪૮}

અચિદ્ વસ્તુ જે ભોગ્યભૂત છે તેના અચેતનત્વ, અપુરુષાર્થત્વ, વિકૃતતથાગણુ इत्यादि સ્વભાવ છે. ભોક્તૃ, ભોગ્ય સમયના અતર્યામી રૂપે અવસ્થિત હોય, અપરિચ્છેદ જ્ઞાન, ऐश्वर्य, धैर्य, शक्ति, तेज इत्यादि અપાર અતિશય અસંખ્ય કલ્યાણ ગુણના સમૂહગાળા હોય, સ્વસંકલ્પથી પોતાથી ભિન્ન સમસ્ત ચિદચિત્ વસ્તુજાતને પ્રવૃત્ત કરવાપણુ, स्वाभिमत, स्वानुरूप, एकरूप, दिव्य, निरतिशय, विविध, अनंतभूषण धारण કરવાપણુ इत्यादि ईश्वरના સ્વભાવ છે

વેંકટનાથ આ પ્રમાણે પદાર્થ વિભાગ કરેછે

તદ્વચને જાણનાર તદ્વચના દ્રવ્ય અને અદ્રવ્ય દ્વારા બે ભેદ કરે છે દ્રવ્યના બે ભેદ થાય છે જડ અને અજડ; અવ્યક્ત અને પાલ તે પહેલા (જડ) ના વિભાગ છે. પ્રત્યક્ અને પરાક્ પછીજા (અજડ) ના વિભાગ છે પ્રત્યક્ના બે ભાગ છે જીવ અને ईश्वर. યીજા પરાક્ના નિત્યભૂતિ અને મતિ પ્ર. બે ભાગ છે કેટલાક પ્રથમને (નિત્યભૂતિને) જડ કહે છે.

તેમાં દ્રવ્ય નાનાદશાવાલું છે. પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિ ગુણથી યુક્ત છે. સંવત્સરાદિરૂપ કાલ છે. અણુરૂપ અને વૌધવાન્ જીવ છે. અન્ય આત્મા ईश्वर છે. નિત્યભૂતિને ત્રણ ગુણથી આધિક કહી છે અને તે સત્ત્વયુક્ત છે બ્રાતા અને શ્રેયનો અવમાસ તે મતિ છે, આ પ્રમાણે દ્રવ્યનાં લક્ષ-
ણોનો સંગ્રહ છે.^૧

ઉપરના ત્રણ પદાર્થોમાં ચિત્ શબ્દનાચ્ચ જીવાત્મા પરમા-
ત્માથી ભિન્ન છે અને તે નિત્ય છે. શ્રુતિ પણ 'ત્રે પક્ષાઓ સાથે
રહેનાર અને ભિન્ન' इत्यादिથી એ જ પ્રમાણે કહે છે અને તેથી
જ કહ્યું છે કે:-

આત્મા નાના છે વ્યવસ્થા (ભેદ)ને લીધે. *

જીવાત્માનું નિગ્ત્વ પણ શ્રુતિપ્રમિદ્ધ છે,

આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી. એ થયો નથી અને
ફરીને થવાનો પણ નથી. તે અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાણ
છે. હન્યમાન શરીરમાં તે હજાતો નથી.

વઢી જો જીવને નિત્ય ન લઈએ, તો જનના પ્રણાદાનો
અને અજનના અભ્યાગમનો પ્રસંગ આવે. આ ઉપરથી જ કહ્યું
છે કે:-

'જે ધીતરાગ છે તેનો જન્મ દેશાતો થયો માટે-
જીવ અણુ છે એ વાત પણ શ્રુતિપ્રમિદ્ધ છે.

વાઢના સૌમા ભાગનો સૌમો ભાગ લઈએ તો તેવા
એક ભાગની ઘરોચર જીવ છે અને તો પણ તે અનંત હોવાને
યોગ્ય છે.

અને

અમના આગના અગ્ર લેટલો આત્મા છે. આત્મા અણુ
છે એમ શુરિથી સમજતું જોઈએ इत्यादि.

અચિત્ શબ્દનાચ્ચ દ્રવ્ય અજ જગન્ ત્રણ પ્રકારનું છે.
ભૌમ, ભૌગોપશરણ, અને ભૌગાયતન. તે જગત્નો કર્તા તથા

ઉપાદાન ईश्वरपदार्थ^{३३} પુરુષોત્તમ છે, અને વાસુદેવાદિ પદ્યો તે વેદનીય છે. કહ્યું છે કે —

મંગલ ગુણથી યુક્ત વાસુદેવ પરબ્રહ્મ છે; તે ધ્રુવનોત્તર ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે અને તે જીવોનો નિયામક છે

તે વાસુદેવ પરમકારુણિક, ભક્તવત્સલ, પરમ પુરુષ છે, અને પોતાના ઉપાસકોને ઉપાસનાના પ્રમાણમા ફલ આપના માટે સ્વલીલાના યોગથી અર્ચા, વિભવ, વ્યૂહ, સૂક્ષ્મ, અને અતર્યામી ઇટલા ભેદ વડે પાંચ સ્વરૂપે અવસ્થિત છે.

આ અર્ચા (સ્વરૂપ) ઇટલે પ્રતિમાદિ, રામાદિ અવતાર તે વિભવ (સ્વરૂપ); વ્યૂહ (સ્વરૂપ) ચાર પ્રકારનું છે; વાસુદેવ, સત્કર્પણ, પ્રચુન્ન, અને અનિરુદ્ધ; સપૂર્ણ પદ્મગુણ વાસુદેવાખ્ય પરબ્રહ્મ તે સૂક્ષ્મ (સ્વરૂપ) છે. ‘ તે પાપ રહિત, રજોગુણરહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્ષુધારહિત, સત્યકામ, અને સત્યસંકલ્પ છે ’ એ શ્રુતિથી તે પાપરહિતત્વાદિ છ ગુણયુક્ત છે. ‘ જે આત્મામા રહીને આત્માને માહેથી નિયમમા રાખે છે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી તે અતર્યામી તથા મકલજીવનિયામક સિદ્ધ થાય છે. આ સ્વરૂપોમાના પૃથ્વ પૂર્ણ સ્વરૂપની ઉપાસના વડે પુરુષાર્થમા આઢા આવનાર દુરિતનો ક્ષય થતા ઉત્તરોત્તર સ્વરૂપની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર આપે છે. કહ્યું છે કે —

વાસુદેવ ભગવાન્ પોતાના ભક્તોને વાત્સલ્યથી આધિ-
કારીના પ્રમાણમાં પુષ્કલ અમીષ્ટ આપે છે.

તેઓને માટે તે લોગવડે પોતાનો પાંચ મૂર્તિ (સ્વ-
રૂપ) કરે છે પ્રતિમાદિ તે અર્ચા છે અવતાર તે વિભવ-
મૂર્તિ છે સત્કર્પણ, વાસુદેવ, પ્રચુન્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર
પ્રકારનો વ્યૂહ છે સપૂર્ણ અને પરગુણ પદ્યો સૂક્ષ્મમૂર્તિ તે
જ વાસુદેવાખ્ય પરબ્રહ્મ વહેવાય છે. જીવમાં સ્ફુલ્લો અને

જોડનો પ્રેરક તે અંતર્યામી છે. ‘જે આત્મામાં રહીને’ इत्यादि વેદાંતવાક્યથી તેનું નિરૂપણ થાય છે.

અર્ચાં સ્વરૂપની ઉપાસનાથી પાપનો ક્ષય થતાં અધિકારો થયાય છે; તે પછી વિભવોપાસનાનો અધિકાર આવે છે, અને તે પછી વ્યૂહોપાસનાનો અધિકાર આવે છે. તે પછી સૂક્ષ્મસ્વરૂપની ઉપાસના કર્યા પછી અંતર્યામીને જોવાને તે શક્ત થાય છે. इत्यादि.

ઉપાસના પણ પાંચ પ્રકારની છે. અભિગમન, ઉપાદાન, ઇજ્યા, સ્વાધ્યાય અને યોગ એ પ્રમાણે શ્રીપંચરાત્રના કહેલું છે. ત્યાં અભિગમન એટલે દેવમદિરના માર્ગને વાઢવો ઊંપનો इत्यादि. ઉપાદાન એટલે ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાનાં સાધન સંપાદન કરવા તે. ઇજ્યા એટલે દેવનું પૂજન. સ્વાધ્યાય એટલે અર્ચના અનુસધાન-પૂર્વક મંત્રનો જાપ કરવો, વૈષ્ણવસૂક્ત તથા સ્તોત્રનો પાઠ કરવો, નામસંકીર્તન કરવું અને તત્ત્વપ્રતિપાદક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. યોગ એટલે દેવતાનું ધ્યાન કરવું. એ પ્રકારે ઉપાસના કર્મથી એકઠા થઈ જાણનાં વડે દૃષ્ટ અને દર્શનનો નાશ થતા તન્નિષ્ઠ ભગવદ્ભક્તને ભક્તજાતલ અને પરમકારણિક પુરુષોત્તમ પોતાના ચાતુર્યથી અનુભવને અનુગુણ નિરવધિક અનંતગુણવાળું પુનરાવૃત્તિરહિત પદ સ્વપદે આપે છે. સ્મૃતિમા પણ કહે છે કે.—

માહારે શરણ આવીને પરમાસિદ્ધિને પામેલા મહાત્મા-જો દુઃખનું સ્થાન અને અશાશ્વત્ત એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી.

વાસુદેવ પણ સ્વભાવને જોઈને તેને આનંદમય, અક્ષય, અને પુનરાવૃત્તિરહિત પદ પોતાનું ધામ આપે છે.

આ સર્વ હૃદયમાં રાખીને મહોપનિષદ્ મનનું અવલંબન કરીને ભગવાન્ વૈધાયનાનાર્પણ વિસ્તોર્ણ વ્રતસ્ય ઉપરની વૃત્તિ જોઈને રાનાનુને શારીરિકમીમાસાનું શાપ્ય કરું છે. ત્યાં

અધ્યાત્મો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા

(હવે બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા)

ए सूत्रनो आ प्रमाणे अर्थ कर्षो छे;—आ सूत्रमां अथ शब्द ‘पूर्व प्रवृत्त कर्मणा ज्ञान पट्टी’ एम आनन्तर्यना अर्धमां लेवो. वृत्तिकारे कर्षुं छे के ‘कर्मनुं ज्ञान थया पट्टी ते ब्रह्मने जाणयानी इच्छा करे छे.’ अतःशब्द हेत्वर्थ छे. जेणे साग वेदनुं अध्यन कर्षुं छे तथा जे तेनो अर्थ समज्यो छे ते कर्मने निन-
श्वर फलवाळां जाणोने तेनाथी विरक्त रहे छे, अने तेथी स्थिर मोक्षना अभिलाषुने तेना उपायभूत ब्रह्मनी जिज्ञासा थाय छे. ब्रह्मशब्दे करीने स्वभावथी समस्त दोषथी रहित अनवधि अति-
शय असंख्य कल्याण गुण युक्त पुरुषोत्तम^{५५} कहेवाय छे. ए प्रमाणे कर्मज्ञान^{५६} तथा तेनुं अनुष्ठान वैराग्यने उत्पन्न करे छे तथा चित्तना मउने दूर करे छे अने तेथी ते ब्रह्मज्ञाननुं साधन छे. ए प्रमाणे मानतां कार्यकारणताए करीने पूर्वमीमांसा अने उत्तरमीमांसानुं एकशास्त्रत्व ठरे छे. भाटे ज वृत्तिकार कहे छे के आ शास्त्रनु जैमिनीना सोळ लक्षण वाळा शास्त्र साथे एकत्व छे. कर्मना फलनुं क्षयित्व अने ब्रह्मज्ञानरूप फठनु अक्षयित्व

‘कर्मधी प्राप्त यता लोकनी परीक्षा करीने ब्राह्मणे विरक्त थबुं जोईप. कृतकर्मथी बंधाबुं न जोईप.’

इत्यादि श्रुति साथे अनुमान अने अर्थापत्तिने^{५७} लईने प्रतिपादित कर्षुं छे. एक एकनी निंदा बडे कर्मविशिष्ट ज्ञान मोक्षनुं साधन छे एम श्रुति देखाडे छे:—

‘जे आविद्यानी उपासना करे छे ते अधतमस्માં प्रवेश कर छ. अने जे केवल विश्वाમાં ज आनंद माननार छे ते ते कर्त्तां पण अधिक अधतमस्માં प्रवेश करे छे. जे विद्या अविद्या धनेने ज्ञाने छे ते आविद्याथी मृत्युने तरीने विद्याथी अमृतत्वने पामे छे.’ इत्यादि.

પાંચરાત્રરહસ્યમા પળ કહ્યું છે કે.—

તે કરુણાસિંધુ ભગવાન ભક્તવત્સલ હોઈને ઉપાસ-
કોને માટે પંચમૂર્તિયુક્ત થાય છે તે પંચમૂર્તિ અર્ચા, વિમલ,
ચંદ્ર, સૂક્ષ્મ, અને અંતર્યામી એ સંજ્ઞા ઘાઘી છે; અને તેનો
આશ્રય કરીને જુદાં જુદાં (ઉત્તરોત્તર) ક્ષેત્રને પામે છે

પૂર્વ પૂર્વ ઉપાસના વિશેષથી પાપનો ક્ષય થતાં ઉત્ત-
રોત્તર મૂર્તિનો ઉપાસનાનો અધિકાર આવે છે એ પ્રમાણે
શ્રૌતસ્માર્ત ધર્મનું પ્રતિદિવસ અનુષ્ઠાન કરવાથી ઉક્ત
ઉપાસના વડે વાસુદેવ મનુષ્ય ઉપર પ્રસન્ન થાય છે

નિદિધ્યાસનરૂપ ભક્તિવડે પ્રસન્ન થઈને હરિ કર્મ-
સંવાતરૂપ અવિદ્યાનું^૧ એકદમ નિવર્તન કરે છે તે પછી
સંસારથી તિરોહિત થઈને જીવોના સર્વશત્વાદિ સ્વાભાવિક
કલ્યાણ ગુણ અભિર્ભાવને પામે છે

એ ગુણ મુક્ત અને રૂપરત્ને સમાન છે તેમના ફરતાં
રૂપરત્નમાં સર્વકર્તૃકત્વ એ ગુણ વિશેષ છે^૨

અરોપ પૂર્ણ વ્રહ્મ જે રોપી છે તેમાં મુક્ત રોપરૂપ છે;
તે આત્માની સાથે તેઓ સર્વ કામને ભોગવે છે.^૩

માટે તાપત્રયાતુર પુરુષોએ અમૃતત્વને માટે પુરુષોત્તમાદિ
પદથી જ ઓઢાયાતા વ્રહ્મના જ્ઞાનની રૂપ કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિ
અને પ્રત્યય સાથે અર્ચનો વોધ કરે છે, અને તેમાં પ્રત્યયાર્થનું
પ્રાધાન્ય છે, તેથી ‘સનોડન્ય’ એ વચનના ચઢથી રૂપરત્નના
રૂપમાણના પ્રત્યયાર્થની રૂપમાણજ્ઞાન નિધેય છે અને તે પ્યાનો-
પાસનાદિ શબ્દવાચ્ય વેદન છે, વાક્યજન્ય આપાત જ્ઞાન નથી.
કારણ કે નહિતો શબ્દસમૂહને સામઘનાર વ્યુત્પન્ન પુરુષની
વિધાનવગર પણ પ્રાપ્તિ ધાર્યે, અને શ્રુતિ પણ વહે છે કે —

આત્માનું દર્શન શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસન કર્યું
જોઈએ; તેણે ‘આત્મા એ છે’ એમ ઉપાસના કરવી
જોઈએ. તેનું જ્ઞાન મેળવીને તેણે પ્રજ્ઞા કરવી જોઈએ વિદ્યા
પછી તે તેને જાણે છે.

અહીં શ્રોતવ્ય એ અનુર્વાદ છે. કારણ કે અધ્યયન-વિધિ વડે સર્ગ સ્વાધ્યાયનું પ્રહણ કરતા શ્રવણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્તેદ પુરુષ પ્રયોજનયુક્ત અર્થદર્શને કરીને તેનો નિર્ણય કરવાને પોતાની મેળે જ શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. મંન્ય એ પણ અનુવાદ છે,^{૬૩} કારણ કે ‘શાસ્ત્રાર્થની અપ્રાપ્તિ હોય તો પણ શાસ્ત્ર અર્થજ્ઞ હોય’ એ ન્યાયથી મનન શ્રવણનું પ્રતિષ્ઠાન કરાવનાર છે માટે તેની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. ધ્યાન ઇટલે તેલની ધારની પેટે અવિચ્છિન્ન સ્મરણપરંપરાનું સ્મરણ. વારંવાર સ્મરણથી સર્વ ગ્રંથિનો ઉચ્છેદ થાય છે. એ પ્રમાણે દૃઢ સ્મરણ એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે એવી શ્રુતિ છે તે ઉપરથી સ્મરણ દર્શનની સમાન છે.^{૬૪}

તે પરમાત્માના દર્શનથી હૃદયગ્રન્થિ છેડાય છે, સર્વ સંશયનો ભેદ થાય છે, અને કર્મનો ક્ષય થાય છે.

અર્થાત્ દર્શનનું સ્મરણ સાથે એકત્વ છે. તેમજ ‘આત્માનું દર્શન કરતું જોઈએ’ એ શ્રુતિથી પણ સ્મરણ દર્શનસમાન છે એ વાતનું વિધાન થાય છે. ભાવનાના પ્રકર્ષથી પણ સ્મરણ દર્શન તુલ્ય છે એમ ઠરે છે. ‘વેદન છે તે ઉપાસના છે’^{૬૫} इत्यादि વડે વાક્યમારે આ સર્વ પ્રપચિત કર્યું છે. આ જ ધ્યાનની વિશેષતા શ્રુતિ જણાવે છે.—

આ આત્મા કોઈના કહેવાથી, શુદ્ધિથી, અને બહુ શ્રવણ કર્યાથી લભ્ય નથી. જોને તે આત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેને તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેના જ આગળ આત્મા પોતાનું શરીર વિકાશે છે.^{૬૬}

વળી જે પ્રિયતમ છે તે જ વરણીય છે, અને જેમ જીવ પોતાને પ્રિયતમ માને છે તેમ ભગવાન પોતે જ પ્રિયતમ છે એ પ્રમાણે ભગવાન પોતે કહે છે કે

મહારા તરફ સતતયુક્ત અને મને પ્રીતિપૂર્વક ભજનારને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું, જે વડે તે મહારી પાસે આવે

છે. હે અર્જુન ! તે ઉત્તમ પરપુરુષ અત્યંત મક્તિથી લભ્ય છે.

મક્તિ એટલે જેમાં નિરતિશય આનંદ છે, જે પ્રિય છે, જેમાં બીજું કંઈ પ્રયોજન નથી, અને જેમાં સકલ હિતર પદાર્થની તૃપ્તાનો અભાવ છે એવું જ્ઞાન વિશેષ. અને તેની સિદ્ધિ વિવેકા-દિયી થાય છે. વાક્યકારે કહ્યું છે કે:—તેની પ્રાપ્તિ સંભવ અને નિર્વચનાનુસાર વિવેક, વિમોક, અભ્યાસ, ક્રિયા, કલ્યાણ, અનવસાદ અને અનુદ્ધર્પથી થાય છે. ત્યાં વિવેક એટલે પવિત્ર અન્નથી સત્ત્વશુદ્ધિ. અહીં નિર્વચન એમ છે કે ‘ આહાર-શુદ્ધિથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે અને સત્ત્વશુદ્ધિથી દૃઢમૃતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ’ વિમોક એટલે વામનાઓનો અનભિષ્વંગ. અહીં નિર્વચન એમ છે કે ‘ શાંતિ પુરુષે ઉપાસના કરવી જોઈએ. ’ વારંવાર મનમાં લાગ્યા કરવું એ અભ્યાસ. અહીં માધ્યમાર સ્મૃતિમાંથી નિર્વચનનું ઉદાહરણ ટાકે છે કે ‘ સર્વદા તેના ભાગથી ભાવિત—’. શક્તિપ્રમાણે શ્રીતસ્માર્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન તે ક્રિયા અને ‘ ક્રિયાવાન્ એ જ પ્રહાવિદ્માં યરિષ્ઠ છે ’ એ નિર્વચન છે. સત્ય, આર્જવ, દયા, દાન इत्यादि કલ્યાણ છે, અને ‘ સત્ય વડે પ્રાપ્તિ થાય છે ’ इत्यादि નિર્વચન છે. દૈન્યનો વિપર્યય તે અનવસાદ. આ આત્મા વલેહીનને લભ્ય નથી ’ એ નિર્વચન છે. દૈન્યના વિપર્યયથી ઉત્પન્ન થનારી તુષ્ટિ તે અનુદ્ધર્પ. ‘ શાન્ત, દાન્ત—’ इत्यादि નિર્વચન છે. એ પ્રમાણે આ પ્રકારના નિયમ-વિશેષથી પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષોત્તમના પ્રસાદ વડે જેના આંતર અંધકારનો ધિર્ધંસ ઘયો છે એના પુરુષની, જેમાં અન્ય પ્રયોજન નથી, જે નિત્ય અને નિરતિશય પ્રિય છે, અને જે આત્માની પ્રતીતિની અવમાસતાયુક્ત ધ્યાનરૂપ છે, તે મક્તિ વડે, પુરુષોત્તમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. યામુન કહે છે કે:—

ઉભય (કર્મ અને જ્ઞાન) થી જેનું અંતર શુદ્ધ થયું છે એવા પુરુષના એકાન્તિક અને આત્મન્તિક મક્તિ યોગ વડે

તે લભ્ય છે ; અર્થાત્ જ્ઞાન અને કર્મના યોગથી જૈનું અંત કરણ સસ્ટત થયું છે એના પુરુષના ભક્તિયોગ વડે.

જે વ્રમ્હના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરવી જોઈએ તે વ્રમ્હ તે શુ ?
 એની અપેક્ષામા.

જન્માદ્યસ્યયતઃ

‘ આ(દૃશ્ય જગત્)નો જેમાથી જન્માદિ છે
 (તે) ’

એમ લક્ષણ વહ્યું છે. જન્માદિ એટલે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય. આ અર્ચિત્ય ત્રિવિધ રચનાથી રચાઈલા, અને નિયતદેશકાલભોગવાળા વ્રહ્માથી તૃણ પર્યન્તના ક્ષે-
 ત્રજ્ઞો (આત્મા) વડે મિશ્ર, એવા જગત્નો^{૬૬} જે સર્વેશ્વર છે, જૈનુ સ્વરૂપ સવાલ હેયગુણથી રહિત છે, જેનામા સત્યસકલ્પાદિ અનવધિ અતિશય અસાધ્યેય કલ્યાણ ગુણ છે, એવા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન્ પુરુષમાથી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય પ્રવર્તે છે એમ સૂત્રાર્થ છે.

આ પ્રકારના વ્રમ્હમા શુ પ્રમાણ છે ? એમ જાણવાની ઇચ્છાના સમધમા

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્

(શાસ્ત્ર એજ પ્રમાણ છે તેથી)

એમ કહ્યું છે. ‘ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ’ એ સૂત્રમાં શાસ્ત્ર છે યોનિ કારણ પ્રમાણ જૈનુ તે શાસ્ત્રયોનિ, શાસ્ત્રયોનિનો ભાગ તે શાસ્ત્રયોનિત્વ. વ્રમ્હજ્ઞાનનુ કારણ આત્મજ્ઞાન છે, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનનુ કારણ છે માટે તે વ્રમ્હનુ કારણ છે, એમ સૂત્રાર્થ છે^{૬૭}

વ્રમ્હ પ્રમાણાન્તર ગમ્ય ધારી શકાય નહિ, કારણ કે તે અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રત્યક્ષની પ્રવૃત્તિ અનુપપન્ન છે. મહાર્ણવાદિ સકલુક છે, કાર્ય હોનાથી, ઘટની પેઠે. એવું અનુમાન પણ

કરી શકાય નહિ, કારણ કે એ અનુમાન પૌર્ણી ગણ્યા કોઢ્યા જેવું છે. આવા પ્રકારના લક્ષણવાળા બ્રહ્મને ‘ જેમાંથી આ સર્વભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે ’ इत्यादि वाक्य प्रतिपादन કરેછે એમ સ્થિત થયું.

જો કે બ્રહ્મ પ્રમાણાન્તરગોચર નથી તો પણ પ્રવૃત્તિપર પણ નહિ અને નિવૃત્તિપર પણ નહિ एवं જેનું રૂપ સિદ્ધ છે તે બ્રહ્મને શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરવાને અસમર્થ છે. આ પ્રકારનાં શંકાનાં પરિહાર કરવાને કહ્યું છે કે:—

तत्समन्वयात्

(‘ તે સમન્વયથી થાય છે ’).

આ સૂત્રમાં ‘ તુ ’ શબ્દ પ્રસંગની શંકાને દૂર કરવા માટે છે. બ્રહ્મનું શાસ્ત્રપ્રમાણત્વ સંભવે છે જ; શાથી ? તો કે સમન્વયથી. પરમ પુરુષાર્થભૂત બ્રહ્મનો અભિધેયતા થડે અન્વય થાય છે માટે એવો અર્થ. વહ્ની પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિથી રહિત વાક્ય પ્રયોજનશૂન્ય નથી. ‘ તને હોકરો થયો ’ ‘ આ સર્પ છે ’ इत्यादि स्वरूपपर वाक्यમાં પણ હર્ષ અને ભયનિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજનત્વ દેખાય છે જ. માટે કંઈ પણ અનુપપન્ન નથી. આ સ્થળે માત્ર હમે દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વિસ્તાર મૂલ પ્રત્યો-
ગાંથી જોઈ લેવો. માટે વિસ્તારના ભયથી હમે અહીં વિરમ્યા છીએ. આ પ્રમાણે સઘટ્ટું સ્પષ્ટ છે.

પૂર્ણપ્રજ્ઞ દર્શન.

જો કે આ રામાનુજમત જીવનુ અણુત્વ, દાસત્વ, ઘેદોનુ અપૌરુષેયત્વ, વેદનુ સિદ્ધાર્થ-બોધકત્વ, વેદનુ સ્વત પ્રમાણત્વ, ત્રણ પ્રમાણ, પાંચરાત્ર ઉપર આધાર, પ્રપચભેદનુ સત્યત્વ ડલ્યાદિ મિદ્ધાતમ્ય પોતાના સિદ્ધાંતની સમાન હોતી છતાં પણ પરસ્પરવિરુદ્ધ ભેદાદિ ત્રણ પક્ષનો સ્વીકાર કરવાને લીધે જૈન મત સાથે મઠ્ઠનુ આવે છે એમ વિચાર કરીને 'સઆત્માતત્ત્વમસિ' રૂપ્યાદિ વેદાન્ત વાક્યોના સમૂહની જૂદી રચનાથી જૂદો અર્થ ઇ-સત્ત્વ કરીને બ્રહ્મમાગમાનુ વિચરણ કરવાના મિષ્ટી આનંદર્તાથે નીજી પ્રસ્થાન ચલાવ્યું છે. તેના મત પ્રમાણે તત્ત્વ બે પ્રકારનું છે; સ્વતત્ર અને અસ્વતત્ર. તત્ત્વવિવેકમા કહ્યું છે કે —

સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્ર એમ બે પ્રકારનું તત્ત્વ હમારે રૂપ છે. ભગવાન્ વિષ્ણુ સ્વતત્ર, નિર્દોષ, અને અદોષ સદ્ગુણ-યુક્ત છે.

હમે કોઈ શકા કરે કે સજાતીય, વિજાતીય, અને સમગત-ભેદથી રહિત એવા બ્રહ્મવત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદાન્ત જામ્મત્ છે તે છતાં તેનું (બ્રહ્મતત્ત્વનું) અદોષસદ્ગુણત્ર રીતે અર્ગીકાર કરાય ? તો તેના ઉત્તરમા હમે કહીશું કે એમ શકા કરવી નહિ, કારણ કે ભેદને સિદ્ધ કરનાર અનેક પ્રમાણસાથે વિરોધ હોવાથી તેઓનું (વેદાન્ત વાક્યોનું) પ્રામાણ્ય બ્રહ્મ નાનાવરહિત છે એમ

सिद्ध करायामा उपपन्न नहीं' प्रथम तो प्रत्यक्ष ज 'आ हमारा-
थी भिन्न છે' ए प्रकारे नीलरूपादीनो भेद बतलावे છે.

पूर्व पक्षी कहे છે—શુ તમે એમ માનો છો કે પ્રત્યક્ષ
केवल भेदनु स्वतः अग्राह्य करे છે अथवा धर्मप्रतियोगि-
यति भेदनु अग्राह्य करे છે? प्रथम पक्ष लेनाय नहि, कारण
के धमाना प्रतियोगीना ज्ञान वगर तेनी अपेक्षा करना भेदनु
ज्ञान धनु अशक्य છે? बीजो पक्ष पण स्वीकाराय नहि, कारण के
बीजो पक्ष स्वाकारो तो हमे पुछाए के धमाना प्रतियोगाना
ग्रहण पठा भेदनु ग्रहण मानो छे के ते सर्वनु ग्रहण सगाते
मानो छे? प्रथमनो पक्ष घटतो नहीं, कारण के बुद्धिनो
व्यापार विराम लई छईने थतो नहीं, तेम ज एम मानता
अन्योन्याश्रय दोष आवे छे? बीजो पक्ष पण लेनाय नहि,
कारण के कार्यकारणबुद्धिना योगपक्षनो अमान छे अने
धर्मीनी प्रताति ते भेदना प्रतीतिनु कारण छे कारण के
धर्मी पासो होय तो पण व्यग्रहित प्रतियोगाना ज्ञान वगर भेद
अज्ञात छे, ए उपरवी अन्यव्यतिरेक बडे तेओना कार्य
कारण सवधनी अग्रति थाय छे. मोटे भेद प्रत्यक्ष छे ए मत
चालो नहि

सिद्धाती कहे छे—आ प्रमाणे कहेनारने हमे कहाए
छाए के आ दूषणनो पोन्नार वस्तुस्वरूपभेदनादीनीं प्रति करो
छे के धर्मभेदनादीनीं प्रति? वस्तुस्वरूपभेदनादाना प्रति
होय तो चोरना अपराधही माडव्यनो निग्रह थना जेवु थाय
छे, कारण के तमारा दूषणनो ते रिपय नथा? जो कहो के
वस्तुस्वरूप भेद मानता घटना पेछे प्रतियोगिसापेक्षत्व घटतु नहीं
अने भेद प्रतियोगिसापेक्ष छे एम सर्वत्र प्रथित छे, तो हमे
कहायु के आ माननु अयोग्य छे? कारण के वस्तुस्वरूप
सर्वथी विलक्षण छे एम प्रथम जणाता प्रतियोगीना अपेक्षाए
कराने निशिष्ट व्यवहार उपपन्न छे? जेमेके परिमाणघटित

વસ્તુસ્વરૂપ પ્રથમ જણાય છે, પછી પ્રતિયોગિવિશેષની અપેક્ષા કરીને તે ન્હસ્વ લીધે એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ વ્યવહારનું પાત્ર થાય છે^{૧૨} વિષ્ણુતત્ત્વ નિર્ણયમા કહ્યું છે કે 'વિશેષણવિશેષતા' કરીને ભેદની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે વિશેષણવિશેષ્ય-માત્ર ભેદની અપેક્ષા રાખે છે, ધર્મોના પ્રતિયોગોની અપેક્ષા કરીને ભેદની સિદ્ધિ છે, અને ધર્મપ્રતિયોગિત્વ ભેદની અપેક્ષા કરે છે એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે, અને તેથી ઉક્ત પ્રકારે ભેદ અયુક્ત છે, માટે ભેદ એ પદાર્થસ્વરૂપ છે^{૧૩} ઇત્યાદિ. માટે જ મતાર્થી મત્યદર્શનથી પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને ગો-શત્રુનું સ્મરણ કરતો નથી^{૧૪} ભેદ વસ્તુસ્વરૂપ હોય તો દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમા ભેદનો પ્રાતિભાસ પણ થાય જ એવા શંકા કરી શકાય નહિ, કારણ કે સમાન અભિહારાદિ પ્રતિબદ્ધ-ચલથી ભેદનુદ્ધિમા વ્યવહારનો અભાવ ઉપપન્ન છે^{૧૫} કહ્યું છે કે -

અતિદૂરસ્થને લીધે, અતિસામિપ્યને લીધે ઇન્દ્રિય-દોષથી, મનની અવ્યવસ્થિતિથી, સૂક્ષ્મતાને લીધે, વ્યવધાનથી, અભિભવથી અને સમાન અભિહારથી (ભેદજ્ઞાન થતું નથી).

અતિદૂરસ્થને લીધે પર્વતના શિખર ઉપરના વૃક્ષાદિનું, અતિ-સામિપ્યથી નેત્રગત અજનાદિનું, ઇન્દ્રિયધાતથી વિશુદ્ધાદિનું, મનની અવસ્થાથી કામાદિથી અવ્યવસ્થિત થયેલા મનનાલ્લાને સ્પષ્ટ પ્રકાશમા રહેલા ઘટાદિનું, સૂક્ષ્મતાને લીધે પરમાણુ આદિનું, વ્યવધાનથી ભીત પાછળના પદાર્થનું, અભિભવથી દિવસે પ્રદીપ-પ્રભાદિનું, અને સમાનાભિહારથી ક્ષીરનિરાદિ (ના મિશ્રણ) નું સ્પર્શવત્ મૃદ્ધ થતું નથી એમ આ કારણોનો અર્થ છે ધર્મભેદ-ઘટનો અગીકાર કરીએ તો પણ કહી દોષ નથી, કારણ કે ધર્મપ્રતિયોગોનું મૃદ્ધ માનતા ધર્મભેદના માનનો સમય છે^{૧૬} એમ પણ ધારણ નહિ કે ધર્મભેદનાદમા તે તે ભેદમા લીધે ભેદ માનના પડશે અને તેથી દૂર ન કરાય એવી અવસ્થા આવશે, કારણ કે મૂઝા જે ભેદ તેનો ઉલ્લેખ થતો નથી અને ભેદ અને

ભેદી વે ભિન્ન છે એ વ્યવહાર અટકવાનો નથી.^{૧૭} એક ભેદથી અન્યભેદનું અનુમાન થાય છે એમ પણ નથી, કારણ કે દૃષ્ટાંત-રૂપ જે ભેદ તેનો ઘાત કર્યા સિવાય એવું જે અનુમાન થાય તે દોષરૂપ નથી, અને આ પ્રમાણે खोલ માગનારને ઘડો ભરતો તેલ આપવા જેવું થાય છે.^{૧૮} દૃષ્ટાંતરૂપ ભેદનો ઘાત થાય એમ માનો તો દોષનું અનુત્થાન જ રહે.^{૧૯} વરને મારવા માટે કન્યા પરણાવવામાં આવતી નથી; માટે મૂલશ્ચયના અભાવથી અનવસ્થા દોષ આવતો જ નથી.^{૨૦} અનુમાન વડે પણ ભેદ સિદ્ધ થાય છે. પરમેશ્વર જીવથી ભિન્ન છે, કારણ કે તે તેના પ્રતિ સેવ્ય છે. જે જેના પ્રતિ સેવ્ય હોય તે તેનાથી ભિન્ન હોય, જેમકે ચાક-રથી રાજા. મને સુખ થાઓ, મને જરા પણ દુઃખ ન થાઓ, એ પ્રકારે પુરુષાર્થને ઇચ્છનાર પુરુષો જો પોતાના પતિના પદની કામના કરે તો તેમનો સત્કાર થવાનો નહિ, ડલટા તે સર્વ અનર્થને પાત્ર થવાના. જે પોતાનું દીનત્વ કહે છે અને પારકા ગુણોનો ઉત્કર્ષ કહે છે તે સ્તુત્ય છે. અને પતિ પ્રીતિયુક્ત થાય છે તો સ્તુતિ કરનારને અમીષ્ટ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

હું રાજા છું એમ કહેનારને રાજા મારી નંદાવે છે, અને જે તેના ગુણોત્કર્ષ ઘોલે છે તેને તે સર્વ અમીષ્ટ આપે છે.

આપ્રમાણે પરમેશ્વરની સાથે પોતાનો અભેદ કરવાની તૃષ્ણા વડે વિષ્ણુનો ગુણોત્કર્ષ મૃગતૃષ્ણિકા જેવો છે એમ કહેવું તે મહોટા કેઢાની ડાલવે જીમ છેદવા જેવું છે; કારણ કે આ પ્રકારના વિષ્ણુના વિદેષ્યી અંધતમસ્માં પ્રવેશ કરવાનો પ્રવંગ આવે છે. આ સર્વ મહાભારતતાત્પર્યનિર્ણયમાં મવ્યમદિરે પ્રતિપાદિત કર્યું છે:—

હું અનાદિ કાલથી ટેપ કરનારા દેવો! તમે વિષ્ણુનો ટેપ વિરૂદ્ધ કર્યો છે. અંધકારમાં નિશ્ચય કરવાને લીધે વિષ્ણુ દેવોને અંધતમસ્માં પાડે છે.

શંકન, નામકરણ, અને મજન એ રીતે સેવા ગ્રણ પ્ર-

કારના છે. નાગચળના રૂપના મ્મરણ ને માટે અને અંબિકાના અર્ધનાં નિદિને માટે નાગચળનાં આયુષ્યોદય (શર્ગર ઉપર) અક્ષત તે ધર્મ છે. શાસ્ત્રમંત્રાના પરિચિત્તા વર્ણ છે કે—

દેવ લોકોનું ચલ જે અમૃત પદ્મા વિષ્ણુ તેમનું ચક્ર અમિતસ કરીને જે પુરુષ ધારણ કરે છે તે પોતાનાં દુરિતને દૂર કરીને પશુન્દને પામે છે કે જ્યાં રામથી મુક્ત પદ્મા વર્તિ-ઓ પ્રવેશ કરે છે.

જે સુદર્શનને હાથ ઉપર ધારીને દેવલોકો સ્વર્ગ (ચૈકુંડ)માં ગયા, જે વહે અંકિત થયેલા મનુષ્યો લોક-સૃષ્ટિને પિસ્તૃત કરે છે, તેને વ્રાહ્મણો ધારણ કરે છે, અને તે વહે લાંબીચિત્ત ધર્મને તેઓ વિષ્ણુના પરમ પદને પામે છે.

ઉચ્ચતમ વિષ્ણુનાં ચિન્હ વહે અંકિત ધર્મને આપણે લોકમાં સુભગ થયું જોઈએ

તૈત્તિરીયક ઉપનિષદ્માં પણ કહે છે કે —

જે અતપ્તસનુ છે તે અપક છે અને તે તેને (વિષ્ણુપદને) પામતો નથી. જે આધિતો તેને વહન કરે છે તે તેને પામે છે.

સ્થાનવિશેષ આગ્રેય પુરાણમાં દર્શાવે છે —

વ્રાહ્મણે પોતાના જમણા હાથ ઉપર સુદર્શન ધારણ કર્યું, અને ડાયા હાથ ઉપર શરણ ધારણ કર્યો એમ વ્રહ્મ-વિત્ પુરુષો જાણે છે.

વીજી જગ્યાએ ચત્રધારણને માટે મત્રવિશેષ કહ્યો છે —

હે સુદર્શન! હે મહાજ્યાલ! હે કૌટિસ્વર્યના જેવી કાંતિયાલા! અજ્ઞાનથી અધ થયેલો જે હું તેને વિષ્ણુનો નિ-ત્યમાર્ગ દેશાહ.

તુ પહેલાં સ્વાગતમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, તને વિષ્ણુ હાથનાં ધારણ કર્યો છે સર્વ દેવે તને નમસ્કાર કર્યો છે હે પાંચજન્ય! તને નમસ્કાર હો

નામકરણ એટલે ગુણાદિનું સર્વદા વિષ્ણુના નામસ્મરણને અર્થે કેશનાદિ નામ પાડવું તે.

ભજન દશ પ્રકારનું છે; વાળી વડે સત્ય, હિત અને પ્રિય બોલવું તથા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું, શરીર વડે દાન કરવું; તથા પોતાનું અને પરનું રક્ષણ કરવું; અને મન વડે દયા, સ્પૃહા અને શ્રદ્ધા રાખવી. આમાના એક એકને સંપાદિત કરીને તે નારાયણને સમર્પણ કરવું તેનું નામ ભજન. કહ્યું છે કે:—

અંકન, નામકરણ, અને દશપ્રકારનું ભજન.

૬ પ્રમાણે હૈયત્વાદિ૯ કરીને પણ ભેદનું અનુમાન થાય છે.^૧

તેજપ્રમાણે શ્રુતિથી પણ ભેદ સમજાય છે.—

સર્વને પ્રાપ્ત કરેલા સત્યથી આનંદ થાય છે. ઈંદ્ર-દેવની પ્રદંસા કરતા સત્યયુક્ત (પુરુષો) તેના મહિમાને ઘસારણે છે.

હે વિપ્ર! સર્વ અર્થજ્ઞોમાં આત્મા સત્ય છે, જીવ સત્ય છે, ભેદ સત્ય છે, ભેદ સત્ય છે; મહારામાં ચારણ્ય (અજ્ઞાન) છે, મહારામાં ચારણ્ય છે, મહારામાં ચારણ્ય છે.

હ્યાદિ મોક્ષ અને આનંદના ભેદનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ છે.

વહી

આ દાતા મેલ્લવીને મહારા સામર્થ્યને પામેલા સૃષ્ટિ ઘસતે ઉત્પન્ન થતા નથી અને પ્રલય ઘસતે લયને પામતા નથી.

(ઈશ્વર) જગદ્ધ્યાપાર્યહિત છે, કારણ કે પ્રમુ તેનું કરણ છે અને તે પાસે નથી.^૨

હ્યાદિ વડે પણ ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

‘વ્રત્રને જાણે છે તે બ્રહ્મ જ થાય છે’ ૯ શ્રુતિના વલ્લ્લી જીવનું પરમેશ્વરપણું ધારી શકાય નહિ, કારણ કે ૯ વાનયમા

‘બ્રાહ્મણને ભક્તિ વડે પૂજિને શુદ્ધ પણ બ્રાહ્મણ થાય છે’ इत्यादिनी પેઠે ‘તે મહોટો થાય છે’ એમ અર્થ છે.^{૨૩}

કોઈ કહેશે કે જો પ્રપંચ હોય તો તે નિઃસંશય નિઃસૂત્રિને પામે. આ દૈતમાયા માત્ર છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિથી તે અદૈત છે.

એ વચન વડે દૈત કલ્પિત છે એમ સમજાય છે તો હમે કહીશું કે ઠીક પણ તમે એ વચનનો ભાવ સમજ્યા વગર એમ બોલો છો, કારણ કે તે આ પ્રમાણે છે:— જો આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે નિઃસૂત્રિને પામતું હોય તેમાં સંશય નથી; માટે આ મહોટો પંચવિધ ભેદપ્રપંચ અનાદિ છે. આ માયામાત્ર છે એમ કહ્યું તેથી તે અસત્ છે એમ કંઈ કહેવાય નહિ. નાંચેના વચનોને આધારે માયા એટલે ભગવદિચ્છા એમ સિદ્ધ થાય છે;

મહામાયા, અવિદ્યા, નિયાતિ, મોહિની, પ્રકૃતિ, વાસના इत्यादि જે કહેવાય છે તે છે અનંત! તદારી ઇચ્છા છે.

તે પ્રકર્ષે કરીને કરે છે માટે પ્રકૃતિ છે તે વાસનાઓને ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે વાસના છે. અ એટલે વિષ્ણુ અને તેની જે વિદ્યા—માયા તે અવિદ્યા કહેવાય છે. તે પ્રકૃષ્ટ છે અને મય શબ્દ પ્રકૃષ્ટનો વાચક છે માટે તે માયા કહેવાય છે. તે માત્ર વિષ્ણુની એકની એક પ્રજ્ઞા આ શબ્દો વડે કરીને બોલાય છે, વિષ્ણુ પ્રજ્ઞાસિરૂપ છે અને પ્રજ્ઞાસિનું લક્ષણ સ્યાનંદ છે.

આ પ્રજ્ઞા—માયા જેનું માન (જ્ઞાન) અને ધ્રાણ (રક્ષણ) કરે છે તે માયામાત્ર કહેવાય છે. આપ્રમાણે દૈત પરમેશ્વરે કરીની (પોતાની પ્રજ્ઞા—માયા વડે) જ્ઞાત અને રક્ષિત હોવાથી તે માયામાત્ર કહેવાય છે અને તેથી કંઈ તે આંતિકલ્પિત ઠરતું નથી. વર્ણા ईश्वरમાં સર્વ(વિશ્વ)ની આંતી સંભવતી નથી, કારણ કે આંતિ વિશેષના અદર્શન ઉપર આધાર રાખે છે.^{૨૪} હવે કોઈ પૂછે કે એમ છે તો તે પદ શા માટે વપરાય છે? તો તેના ઉત્તર-

મા કહે છે કે ' પરમાર્થથી અદ્વૈત છે. ' પરમાર્થથી ઇટલે પરમાર્થ (વિષ્ણુ)ની અપેક્ષા કરીને. આ પ્રમાણે સર્વથી ઉત્તમ જે વિષ્ણુતત્ત્વ તેની બરાબર અથવા તેથી અધિક આ નથી એમ કહ્યું છે.^{૨૫} પરમશ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે —

જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ, જડ અને ઈશ્વરનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડ અને જીવનો ભેદ અને જડનો પરસ્પર ભેદ એ પાંચ ભેદથી પ્રપંચ પંચભેદયુક્ત છે. તે સત્ય છે અને અનાદિ છે, જો આદિમાન્ હોય તો તે નાશને પામે. તેનો નાશ પણ નથી અને તે આતિકલ્પિત પણ નથી. જો કલ્પિત હોય તો તે નિવૃત્ત થાય; પણ તેની નિવૃત્તિ થતી નથી; માટે દ્વૈત નથી જગાતુ એ અજ્ઞાનીનું મત છે. જ્ઞાનીઓનું મત તો એ છે કે વિષ્ણુથી જે જ્ઞાત તથા ત્રાત છે તે માયામાત્ર છે અને પરમ છે તે હરિ જ છે.

મોટે સર્વ આરામનું તાત્પર્ય વિષ્ણુનો સર્વોત્કર્ષ બતાવતો ઇટલું જ છે. અને આ વાત હૃદયમા રાખીને જ પરમાત્મા એ પણ કહ્યું છે કે —

લોકમાં આ યે પુરુષો છે, ક્ષર અને અક્ષર. સર્વ ભૂત ક્ષર છે અને કૃદસ્થ અક્ષર છે.

અન્ય ઉત્તમ પુરુષ તે પરમાત્મા કહેવાય છે અને તે અવ્યય ઈશ્વર ધ્રુવ લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું ભરણ કરે છે.

હું ક્ષરથી અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું માટે લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ એમ પ્રસિદ્ધ છું

મને પુરુષોત્તમને જે એ પ્રકારે સમોહ પામ્યા વગર જાણે છે તે સર્વવિત્ પુરુષ સર્વ ભાવે કરીને મને મજે છે.

હે પાપરહિત અર્જુન ! આ અતિગુહ્યશાસ્ત્ર મેં કહ્યું છે;

એને સમજીને હે ભારત! બુદ્ધિમાન્ તથા છત્તહત્ય થવાય છે.

મહાવ્રાહ્મા પળ

સર્વ દેવનું મુખ્ય તાત્પર્ય પર જે શ્રીપતિ તેને વિષે છે, તેથી અન્ય દેવના ઉત્કર્ષમાં જે તાત્પર્ય હોય તે અવાન્તર છે.

ઇત્યાદિ વડે વિષ્ણુના સર્વોત્કર્ષમાં સર્વ વેદનું મહાતાત્પર્ય છે એમ કહેલું છે તે શુક્ત છે.

. ‘ધર્માર્થકામ અનિત્ય છે, મોક્ષ એ જ નિત્ય છે માટે જે નિત્ય છે તેને માટે મતિમાન્ પુરુષે યત્ન કરવો જોઈએ.’ એ માહત્વેય શ્રુતિથી મોક્ષ સર્વ પુરુષાર્થોમાં ઉત્તમ છે. મોક્ષ વિષ્ણુના પ્રસાદ વગર મળતો નથી, કારણ કે નારાયણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

જેના પ્રસાદથી પરમ (ગતિ) પ્રાપ્ત થાય છે, જેના સ્વરૂપથી (પુરુષ) સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે, તથા જેનાથી અન્ય વીજા સુરલોકને આરાધતાં જીવો મુક્ત થતા નથી તે, કર્મપાશમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરનારાઓને પરમ વિચિંત્ય છે.

. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તે જ્યારે પ્રસન્ન થાય ત્યારે અહીં શું અલભ્ય છે? સર્વ અર્થ અને કામથી દૂર રહેવું, કારણ કે તે ક્ષુદ્ર છે. અનન્ત બ્રહ્મવૃક્ષનો સમ્યગ્ આશ્રય કરવાથી પુરુષ નિઃસંશય મુક્તિફલને પામે છે.

વઢી કહ્યું છે કે:—

પ્રસાદ (વિષ્ણુના) ગુણોત્કર્ષના જ્ઞાનથી થાય છે, અમેદજ્ઞાનથી થતો નથી.

વઢી આ સિદ્ધાંતમાં તત્ત્વમસ્યાદિ તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદક

શ્રુતિનો વ્યાકોપ થતો નથી, કારણ કે શ્રુતિના તાત્પર્યના અપ-
રિજ્ઞાનથી એવા અર્થનો ઉદય છે.

અવિશેષ તત્ શબ્દ નિત્યપરોક્ષનો વાચક છે; ત્વં શબ્દ
અપરોક્ષનાચક છે તો ઇમ્યનું એક્ય શી રીતે થાય? માટે
‘આદિત્ય યૂપ છે’ એ વાક્યની પેઠે આ શ્રુતિ સાદૃશ્યાર્થ વાચક છે.

પરમશ્રુતિમા કહે છે કે:—

જીવનું પરમએક્ય કાંતો બુદ્ધિસારૂપ્ય હોય, કાંતો
એક સ્થાનમાં નિવેશરૂપ હોય, અથવા વ્યવિતસ્થાનની અપે-
ક્ષા કરીને હોય; જીવની સ્વરૂપવ્યક્તતા છે જ નહિ,
કારણકે મુક્ત પણ વિરૂપ હોય છે. (પરમાત્માની) સ્વતં-
ત્રતા અને પૂર્ણતા અને (જીવની) અલ્પતા અને પરતંત્રતા એ
વિરૂપતા છે.

અથવા આત્મા (૬) તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાં તે આત્મા
સ્વાતંત્ર્યાદિ ગુણોપેત છે માટે (અતત્ત્વમસિ) તું તે નથી,
કારણ કે તું તેથી રહિત છે, એમ અર્થથી એકત્વનું સારી રીતે
નિરાકરણ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

અવત્ત્વમ્ એમ પદચ્છેદ કરતાં એક્ય સારી રીતે
નિરાકૃત થાય છે.

અને એ જ કારણથી દૃષ્ટાંતનવકમા ‘તે શકુનિ જેમ
સૂત્રે કરીને બદ્ધ છે.’ इत्यादि वडे भेद ज प्रतिपादित कर्हो
છે. દૃષ્ટાંતને માટે અભેદનો ઉપદેશ લીધો છે એમ તત્ત્વનાદનું
રહસ્ય છે.”

મહોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે:—

જેમ પક્ષી સૂર અને નાના વૃક્ષના રસ, જેમ નદીઓ
અને સમુદ્ર, જેમ લવણોદક અને શુદ્ધોદક, જેમ ચોર અને
માલધણી, જેમ પુરુષ અને વિષય ભિન્ન છે તેમ જીવ અને
ઈશ્વર પણ ભિન્ન છે; તે સર્વદા વિલક્ષણ છે.

તોપણ સૂક્ષ્મરૂપતાને લીધે પરમ જે હરિ તે મંદદષ્ટિ પુરુષોને જીવથી ભિન્ન જાણતો નથી, જો કે તે તેઓનો પ્રેરક છે. તેમની વિલક્ષણતા જાણવાથી મોક્ષ થાય છે અન્યથા વધ થાય છે. વ્રદ્વા, શિવ અને સર્વ દેવ શરીરના નાશથી ક્ષર છે. લક્ષ્મીનો દેહ અક્ષર હોવાથી તે અક્ષર છે, માટે પરમેશ્વર પણ અક્ષર છે. સ્વાતન્ય, શક્તિ, વિજ્ઞાન, સુખ इत्यादि અખિલ ગુણોપ કરીને તે સર્વદેવતા તેને અત્યંત વશ છે.

• વઢી

સર્વગુણથી પૂર્ણ વિષ્ણુને જાણીને મનુષ્ય સત્સારમાંથી મુક્ત થાય છે અને નિત્ય હુ સરહિત આનંદને ભોગવતો તેના સમીપમાં આનંદમાં રહે છે. મુક્તનો આશ્રય વિષ્ણુ છે અને તે સર્વનો મહોદયો અધિપતિ છે. તેઓ સર્વ તેને વશ છે અને તે સર્વદા ईश्वर છે.

एकना विज्ञानથી સર્વનુ વિજ્ઞાન એ શ્રુતિ વાક્ય પણ તે પ્રધાન છે તથા તે કારણ છે. એ માનવાથી યોગ્ય ઠેર છે, સર્વ મિથ્યા છે એ રીતે યોગ્ય ઠરતું નથી, કારણ કે સત્તાના જ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાન સંભવતું નથી. આપણે લોકમા સામઢીએ છીએ કે પ્રધાન પુરુષના જ્ઞાનાજ્ઞાનથી ગામનુ જ્ઞાનાજ્ઞાન થાય છે અને વાપ (કારણ) ને જાણતા મનુષ્ય ડોકરા (કાર્ય) ને જાણે છે^{૧૬} (તે પ્રમાણે પ્રધાન અને કારણ જાણતા અપ્રધાન અને કાર્ય જણાય છે)

જો એ પ્રમાણે ન લડે તો ‘ હે સૌમ્ય ! એક મૃતિંડ (ના જ્ઞાન) થી સર્વ મૃત્ત્મય (પદાર્થો) વિજ્ઞાત થાય છે ’ એ શ્રુતિમા એક અને પિંડ એ શબ્દ વૃથા થનાનો પ્રસંગ રહે છે, કારણ કે ‘ માટીનુ જ્ઞાન થતા ’ એટલાથી જ વાક્ય પૂર્ણ થાય છે^{૧૭} વઢી ‘ વાચાથી ઉચાર વિકાર અને નામ એ મિથ્યા છે, મૃત્તિકા એજ સત્ય છે ’ એ વાક્યથી કાર્યનુ મિથ્યાત્વ પ્રતિ

પાદિત કર્યું છે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે વાચાર્થી
 સ્વાચારણ છે વિકાર જેનો તે અવિકૃત અને નિત્ય છે અને મૃત્તિકા
 રૂપાદિ નામ છે એ વાક્ય સત્ય છે એ પ્રમાણે અર્થ લઈ તથ્યનો
 સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.^{૨૮} જો આ પ્રમાણે (અર્થ) ન હોય
 તો નામધેય અને યથા એ વે પદ વ્યર્થ થાય; માટે કોઈ પણ
 સ્થળે જગત્તું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થતું નથી.^{૨૯} યહી ‘પ્રપંચ મિથ્યા
 છે’ એ વાક્યમાં મિથ્યાત્વ સત્ય છે કે મિથ્યા છે? જો કહો
 કે સત્ય છે તો સત્ય અદ્વૈતાના ભંગનો પ્રસંગ આવે છે, જો મિથ્યા
 કહો તો તેથી પ્રપંચ સત્ય ઠરે છે.^{૩૦}

પૂર્વપક્ષી:—‘ અનિત્યત્વ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ગમે
 તે પક્ષ હો તો પણ તે અનુપપન્ન થાય છે. ’ આ પ્રકારના
 આક્ષેપની પેઠે આ વિકલ્પમાં પણ નિત્યસમજાતિ ભેદ પ્રાપ્ત થાય
 છે.^{૩૧} ન્યાય નિર્વાણકાર કહે છે કે:—

અનિત્યભાવર્થી નિત્ય અને નિત્યત્વોપપત્તિથી અનિત્ય
 તેનું નામ નિત્યસમ્ભે.

તાર્કિક રક્ષામાં પણ કહ્યું છે કે:—

ધર્મના તદ્રૂપ અને અતદ્રૂપ વિકલ્પની અનુપપત્તિથી
 ધર્મીનો તદ્વિશિષ્ટત્વભંગ તે નિત્યસમ કહેવાય છે.

અપહી સંજ્ઞાને અપલક્ષણરૂપે લઈને પ્રબોધ સિદ્ધિમાં કહ્યું
 છે કે:—

અન્યાર્થત્વથી અપરંજક ધર્મની સમતા અત્પન્ન થાય
 છે.^{૩૨}

માટે હમે જે અત્તર આપીએ છીએ તે સત્ છે.

સિદ્ધાંતી કહે છે:—આ પ્રમાણે કહેનાર પૂર્વપક્ષીને હમે
 અત્તર આપીએ છીએ કે એ તો અભણને મઢકાવવાનું કહેવાય,
 કારણ કે દોષનું મૂલ દેખાડવામાં આવતું નથી. તે વે પ્રકા-
 રનું છે, સાધારણ અને અસાધારણ. આમાંનું પ્રથમ સ્વભા-

ઘાતક છે; ઘીજું ત્રણ પ્રકારનું છે: યુક્તાંગહીનત્વ, અયુક્તાંગાધિકત્વ અને અવિપયવૃત્તિત્વ. આમાંનું સાધારણ અસંભાવિત છે, કારણ કે ઉક્ત આક્ષેપ (અનિત્યત્વ નિત્ય કે અનિત્ય ૩૦) માં પોતે પોતપોતાનો વ્યાપક નથી એમ જણાય છે; એ પ્રમાણે અસાધારણ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે ઘટની નાસ્તિતામાં નાસ્તિતા કહેવામાં જેમ અસ્તિત્વ આવે છે તેમ આ ચાલતા વિષયમાં પણ થાય છે.^{૩૫}

જો એમ કહો કે પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ માનવામાં આવે છે, પણ અસત્ત્વ માનવામાં આવતું નથી તો તે માથું જતાં પણ સો રૂપિયા નહિ આપનાર પણ ત્રિશ પંચોળાં આપનાર ગાઢાવાઢાના વૃષ્ટાંત જેવું છે, કારણ કે મિથ્યાત્વ અને અસત્ત્વ પર્યાય છે. આટલું કહીને જ હમે લંઘાણ કરવાનું બંધ કરીએ છીએ. ત્યાં

અથાતો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા

એ પ્રથમ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. અહીં અથ શબ્દ મંગલવાચક, તથા અધિકાર અને આનન્તર્યનો વાચક છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. અતઃ શબ્દ હેતુર્થ છે. ગરુડપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

સર્વ સૂત્ર અથાતઃ એ શબ્દપૂર્વક સામાન્ય રીતે આરંભવામાં આવે છે. આનું કારણ શું ? હે વિદ્વન્ તેઓનો અર્થ શું છે ? તેઓની ઉત્તમતા શા માટે છે ? હે બ્રહ્મદેવ ! એ મને કહો જેથી હું તે તત્ત્વતઃ જાણું. એ પ્રકારે નારદે પુછ્યું ત્યારે સત્પુરુષોને વિષે ઉત્તમ એવા બ્રહ્મદેવ બોલ્યા:—આનન્તર્ય અધિકાર અને મંગલાર્થે અથ શબ્દ વપરાય છે, અને અતઃ શબ્દ હેતુર્થમાં કહેલો છે.

માટે નારાયણના પ્રસાદ વિના મોક્ષ મળતો નથી અને પ્રસાદ જ્ઞાન વિના મળતો નથી. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરવી જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું.

જિજ્ઞાસ્ય બ્રહ્મનું લક્ષણ

જન્માદ્યસ્યયતઃ

ए सूत्रे करीने कह्यું છે. સૃષ્ટિ, સ્થિતિ इत्यादि जेमाथी थायछे ते ब्रम्ह एम वाक्यार्थ छे. स्कन्दपुराणमा कहु छे के —

उत्पत्ति, स्थिति, संहार, नियति, ज्ञान, आवरण, बंध, मोक्ष, ये सर्व जे पुरुषमाथी थाय छे ते एकराजहरि छे.

तेमज यतौचाइमानि (जेमाथी आ०) इयादि श्रुति पण तेनुं ते ज कहे छे. आने माटे प्रमाण पण कहु छे के

‘ जे वेदने जाणतो नहीं ते ते बृहत् (परमेश्वर) ने ओळखतो नहीं ’ इत्यादि श्रुति वडे ब्रम्ह अनुमानथी समजाय ए बात निराकृत करी छे. वळी अनुमान ए स्वतंत्र प्रमाण पण नहीं. कूर्मपुराणमां कह्युं छे के —

श्रुतिना साहाय्य वगरनु अनुमान तेमज बीजु कोइ पण प्रमाण कोइ स्यळे निश्चयपूर्णक अर्थनी मिद्धि करी शके नहि. श्रुति स्मृतिना साहाय्य वाळु जे कोइ अन्य प्रमाण होय ते ज खरं प्रमाण गणाय. आ बातमां कंइ विचार करवानो नहीं.

शास्त्रनुं स्वरूप स्कंदपुराणमां कहु छे —

कण्, यजुर्, साम, अथर्व, भारत, पाचरात्र, मूडरामायण एटल शास्त्र कहैयाय छे. वळी जे आने अनुकूल होय तेने पण शास्त्र कहुं छे. एथी अन्य ते प्रथमिस्तार कहैयाय ते शास्त्र कहैयाय नहि. ते तो कुमार्य कहैयाय.

आर्यते शास्त्रार्थ अन्यमांथी लभ्य नहीं ए न्याय वडे त्यां (शास्त्रोमां) भेदनुं प्रामात्य ए तात्पर्य नहीं पण अद्वैत एज वेदवाक्योनुं तात्पर्य छे एग प्रकारनी अद्वैतनी प्रत्याशानो प्रतिक्षेप थयो कारण के जेम अनुमानथी ईश्वरनी मिद्धिनो अभाव छे तेम तेथी तेनी भेदनी मिद्धिनो पण अभाव छे. माटे भेद जे अनुवादक गणयाना आवे छे तेम नहीं, पण वेद भेदपर छे एम समजाय छे^{३६} माटेज कहु छे के —

જે સચ્છાસ્ત્રમાત્રથી વિદ્યેય છે, જે ક્ષર અને અક્ષરથી પણ અતીત છે એવા નિર્દોષ અને અદોષ સદ્ગુણયુક્ત નારાયણને હું સદા વંદુ છું.

ત્યાં શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય કેવીરીતે લેવું તે

તત્ત્વસમન્વયાત્

એ મુત્તરથી કહ્યું છે. સમન્વયનાં ઉપક્રમાદિ લિંગ વૃહત્સં-
હિતામાં કહ્યાં છે:—

ઉપક્રમોપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ,
ઉપપત્તિ ઇલિંગથી તાત્પર્યનો નિર્ણય થાય છે.

એ પ્રકારે બ્રહ્મ વેદાત્તનું તાત્પર્ય હોવાથી તે શાસ્ત્રગમ્ય છે એમ કેહનાય છે. આ સ્થળે અમે માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વાકીનું આનંદતીર્થ ભાષ્યવ્યાખ્યાનમાંથી જોઈ લેવું. ગ્રંથ વહુ મહોટો થઈ જાય તે ભયથી હમે ત્રિમીષ છીએ. આ રહસ્ય પૂર્ણપ્રજ્ઞમધ્યમદિર જે પોતાને વાયુનો તૃતીય અવતાર માનતા તેમણે નિરૂપિત કર્યું છે.

ભગવત્કાર્ય સાધવા માટે વાયુનો પ્રથમ અવતાર હનુમાન વીજો મીમ અને ત્રીજો પૂર્ણપ્રજ્ઞ થયો. આ અભિપ્રાયને ઊંડેને જૂદે જૂદે સ્થળે ગ્રંથ સમાસિમા આ શ્લોક લખે છે.

વેદને વિષે જેનાં ત્રણ દીવ્યરૂપ કહ્યાં છે, જેણું એ પ્રકારનું અશિલ મહસ્ત્ વેદના ગર્ભમાં પૂર્ણ રીતે દર્શિત કરવામાં આવ્યું છે; તથા જે વાયુનો ત્રીજો અવતાર છે, (પ્રથમાવતાર રામનાં વચનને નમન કરનાર અને વીજો મીમ) તે મધ્વે આ ગ્રંથ વિષ્ણુની પ્રીતિમાટે કર્યો છે.^{૩૦}

એ પદ્યનો અર્થ ‘વલિથાતદ્વયુ’—(જે વલિષ્ઠતાથી દેશ્વરનો મહિમા પ્રકટ થાય છે તેમાથી તે ઉપપન્ન થાય છે) इत्यादि શ્રુતિના પર્યાલોચનથી સમજાશે. માટે સર્વ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય વિષ્ણુતત્ત્વ સર્વોત્તમ છે એમ કહેવા ઉપર છે એમ જણાતાં હમે જે અહીં કહ્યું તે નિશ્ચય છે.

નકુલીશપાશુપત દર્શન.

દાસત્વાદિ પદર્થો ઓઢાલાતુ આ વૈષ્ણવ મત પરતત્રતાદિ
 દુઃખ ભરેલું હોનાથી દુઃખનો અતઃ ક્રિયાદિ ર્હિત પદાર્થનુ સા
 ધક નથી એમ ધારીને અશ્વિ કરનારા, ઐશ્વર્યને ર્હાડનારા,
 'પર ઉપર આધાર રાખનાર મુક્ત થતા નથી પરતત્રતાને ર્હાડે
 તથા પારમૈશ્વર્યથી ર્હિત હોવાને ર્હાડે, આપણા જીવાની પેટે.
 'મુક્ત આત્માઓ પરમેશ્વરના ગુણયુક્ત હોય છે, પુરુષત્વ ર્હેતા
 છતાં સમસ્ત દુઃખવીજનો નાશ થવાને ર્હાડે, પરમેશ્વરની પેટે'.
 ક્રિયાદિ અનુમાનને પ્રમાણ માનનારા કેટલાક માહેશ્વરો પરમ-
 પુરુષાર્થના સાધનરૂપ પાંચ અર્થનુ પ્રપચન કરનાર પાશુપત
 શાસ્ત્રનો આશ્રય લે છે' આશાસ્ત્રમાં પ્રથમ સૂત્ર આપ્રમાણે છે.

**અથાતઃ પશુપતેઃ પાશુપતયોગવિધિઃ
 વ્યાખ્યાસ્યામઃ**

(અત્રથી પશુપતિના પાશુપત યોગવિધિનુ વ્યાખ્યાન હમે
 કરીશુ.)

તેનો અર્થ આપ્રમાણે છે —આસૂત્રમાં અથ શબ્દ કોઈ
 પૂર્વપ્રકૃતનો અપેક્ષક છે પૂર્વપ્રકૃત તે ગુરુ પ્રતિ શિષ્યનો પ્રશ્ન
 છે ગુરુસ્વરૂપનુ ગણકારિકામાં આપ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે —

પંચક આઠ છે અને ઘ્રણ ભેદયુક્ત ગણ એક છે આ નવના સમૂહને જાણનાર તથા તેનો અન્યને સસ્કાર કરનાર ગુરુ કહેવાય છે

લાભ, મલ, ઉપાય, દેશ, અવસ્થા, વિશુદ્ધિ, દિક્ષા કારિક અને ચલ એ આઠ પંચક છે અને ઘ્રણ પ્રવૃત્તિઓ છે.

ત્રિધીયમાન જે ઉપાયફલ તે લાભ તે જ્ઞાન, તપ, દેહ-નિત્યત્વ, સ્થિતિ અને શુદ્ધિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. દર-દત્તાચાર્ય કહે છે કે —

જ્ઞાન, તપ, નિત્યત્વ, સ્થિતિ અને પાંચમી શુદ્ધિ

આત્માશ્રિત દુષ્ટમાન તે મલ. તે મિથ્યાજ્ઞાનાદિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. તે પણ કહ્યું છે —

મિથ્યાજ્ઞાન, અધર્મ, આસક્તિ, હેતુચ્યુતિ એ પાંચ પશુત્વનાં મૂલ છે આતમમાં તે વિવેકથી સ્વજવા યોગ્ય છે

સાધમની શુદ્ધિનો હેતુ તે ઉપાય, તે વાસચર્યાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે તે પણ કહ્યું છે કે —

વાસચર્યા, જપ, ધ્યાન, સદા રુદ્રસ્મૃતિ અને પ્રતિ-પત્તિ એ પાંચ લાભના ઉપાય નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે

જેણે કરીને મનુષ્ય અર્થાનુસધાનપૂર્વક જ્ઞાન અને તપ-સૂત્રી વૃદ્ધિને પામે છે તે દેશ, જેના કે ગુરુજનાદિ. કહ્યું છે કે —

ગુરુજન, ગુહા, દેશ (અમુકસ્થાન), સ્મશાન, અને ચંદ્ર

લાભપ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી આ અષ્ટ પંચકમાના એક વા વધારેમા અપ્રસ્થાન તે અવસ્થા. તે વ્યક્તાદિ વિશેષણોએ કરીને નિશ્ચિત છે. કહ્યું છે કે —

વ્યક્તા, અવ્યક્તા, જપ, દાન અને પાંચમી નિષ્ઠા.

મિધ્યાજ્ઞાનાદિનો આત્મ્યંતિક ઉચ્છેદ તે વિશુદ્ધિ. તે પ્રતિયોગીના ભેદર્થી પાંચ પ્રકારની છે. કહ્યું છે કે:—

અજ્ઞાનની હાનિ, અસંગની હાનિ, સંગકરની હાનિ, વ્યુત્તિની હાનિ અને પશુત્વની હાનિ એ પ્રકારે પાંચ પ્રકારની વિશુદ્ધિ સ્મૃતિમાં કહી છે.

દીક્ષાકારિપંચકે પળ કહેલું છે:—

દ્રવ્ય, કાલ, ક્રિયા, મૂર્તિ અને પાંચમા ગુરુ.
બલપંચર્ક પળ આ પ્રમાણે છે:—

ગુરુમક્તિ, પ્રસાદ, મતિનાદ્વંદ્વનો જય, ધર્મ અને અપ્રમાદ એ રીતે પાંચ પ્રકારનું બલ કહેલું છે.

પંચમલ લબુકરવાને માટે માનામાનના અવિરોધી અન્નપ્રાપ્તિના ઉપાયો તે વૃત્તિઓ^{૧૦} છે જેવાંકે ભેક્ષ્ય, ઠસ્ટ્ય અને યથાલબ્ધ. વાકીનું પૂર્ણરીતે મૂલમાંથી જોઈ લેવું.

(ઉપર કહેલા સૂત્રમાં) અથ શબ્દ દુઃખાન્તનો પ્રતિપાદક છે, કારણ કે (શિષ્યનો ગુરુપ્રતિનો પ્રશ્ન આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખના ઉચ્છેદને માટે છે. કાર્ય પરતંત્ર છે માટે તે પશુ છે અને પતિ શબ્દથી કારણ જે ईश्वर તેનું પ્રહણ થાય છે, કારણ કે પતિ, ईशिता इत्यादि શબ્દથી જગત્ના કારણભૂત ईश्वરનું પ્રહણ કરાય છે. યોગ અને વિધિ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં દુઃખાન્ત બે પ્રકારનો છે. અનાત્મક અને સાત્મક. અનાત્મક સર્વ દુઃખના આત્મ્યંતિક ઉચ્છેદરૂપ છે. સાત્મક પટલે દક્ષશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનું ऐश्वर્ય ત્યાં દક્ષશક્તિ એક છે. પળ વિપયના ભેદે કરીને તે પાંચ પ્રકારની છે એમ ઔપચારિક રીતે ગણાય છે^{૧૧} તે પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણ છે:—

દર્શન, ધવળ, મનન, વિજ્ઞાન અને સર્વજ્ઞત્વ.

ત્યાં સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત, વિપ્રકટ ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થોનું ચાક્ષુષસ્પર્શ ઇત્યાદિથી ધતું જે જ્ઞાન તે દર્શન. સમસ્ત પદાર્થોનું

ચિંતન છે વિષય જેનો યુગ્મ જે સિદ્ધિજ્ઞાન તે મનન. ગ્રન્થ અને અર્થથી નિરવશેષ શાસ્ત્રવિષયક સિદ્ધિજ્ઞાન તે વિજ્ઞાન. ઉક્ત, અનુક્ત અશેષ પદાર્થોનું સમાસપૂર્વક કે વિસ્તારપૂર્વક વિશેષ વિભાગે કરીને તત્ત્વવ્યાપ્ત અને સદોદિત જે સિદ્ધિજ્ઞાન તે સર્વજ્ઞત્વ. આ પ્રમાણે આ ધીશક્તિ છે. ક્રિયાશક્તિ જો કે એક છે તોપણ ઔપચારિક રીતે ત્રણ પ્રકારની ગણાય છે. જેનીકે મનોજાતિત્વ, કામરૂપિત્વ અને વિક્રમણધર્મિત્વ, ત્યાં નિરતિશય શીઘ્રતાથી કરવાપણું તે મનોજાતિત્વ. કર્માદિની અપેક્ષા વિના માત્ર પોતાની ઇચ્છાવડે અનંત સલક્ષણ, વિલક્ષણ કે સરૂપ કરણોને ત્રિપે અધિષ્ઠાતૃત્વ તે કામરૂપિત્વ. કરણ ઉપસંહત હોય તોપણ નિરતિશય ऐश्वर्यમંત્રંધિત્વ તે વિક્રમણધર્મિત્વ. આપ્રમાણે એ ક્રિયાશક્તિ.

જે અસ્વતર છે તે સર્વ કાર્ય છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે. વિદ્યા, કલા અને પશું. ત્યાં વિદ્યા એ પશુનો ગુણ છે. તે બે પ્રકારની છે. ચોધસ્વભાવા અને અચોધસ્વભાવા. ચોધસ્વભાવા વિવેકપ્રવૃત્તિ અને અવિવેકપ્રવૃત્તિના ભેદથી બે પ્રકારની છે. તેમા જે વિવેકપ્રવૃત્તિ છે તે પ્રમાણમાત્રથી વ્યક્ત થઈ શકે એવી છે, તેને ચિત્ત કહે છે. કારણ કે ચિત્ત વડે કરીને સર્વ પ્રાણી બાહ્યાર્થાત્મક પ્રકાશથી સૂચિત સર્વ પદાર્થને સામાન્ય રીતે વિવેચિત કે અવિવેચિત રૂપમાં અનુભવે છે. વળી અચોધાત્મકવિદ્યા પશુ પદાર્થના ધર્મ અથવા સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ છે. અને તેથી તે સ્વશાસ્ત્ર કહેવાય છે: કલા ચેતનપરતંત્ર હોઈને અચેતન છે. તે પણ બે જાતની છે. કાર્યાખ્યા અને કારણાખ્યા. તેમાં કાર્યાખ્યા દશ પ્રકારની છે: પૃથિવ્યાદિ પંચતત્ત્વ અને રૂપાદિ પંચગુણ. કારણાખ્યા કલા તેર પ્રકારની છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને અધ્યવસાય

અભિમાન અને સંકલ્પ એ નામની વૃત્તિઓના ભેદે કરીને બુદ્ધિ, અહંકાર, અને મન એ રીતનાં ત્રણ અંતઃકરણ.

પશુત્વ સંબંધી તે પશુ. તેના પળ વે પ્રકાર છે સાંજન અને નિરંજન. તેમાં સાંજન શરીરેન્દ્રિય સંબંધી છે અને નિરંજન તદ્રહિત છે. તેનો પ્રપંચ પંચાર્થભાષ્યદીપિકાદિમાંથી જોઈ લેવો.

સમસ્ત સૃષ્ટિ સંહાર અને અનુગ્રહ કરનાર તે કારણ. તે એક છે તોપણ ગુણકર્મના ભેદની અપેક્ષા કરીને તેના પતિ, સાધ્ય इत्यादि ભેદ કહ્યા છે. ત્યાં પતિત્વ એટલે સમસ્ત દ્વુ-ક્રિયાશક્તિમત્ત્વ, તે ऐश्वर्य વડે નિત્યસંબંધિત્વ, આદ્યત્વ, અનાર્ગ-તુકऐश्वर्यસંબંધિત્વ इत्यादि આદર્શકારાદિ તીર્થકરોએ નિરૂ-પિત કર્યું છે.

ચિત્તદ્વારા આત્મેશ્વર સંબંધ તે યોગી. તે વે પ્રકારનો છે. ક્રિયાલક્ષણ અને ક્રિયોપરમલક્ષણ. તેમાં જપ ધ્યાનાદિ-રૂપ તે ક્રિયાલક્ષણ. ક્રિયોપરમલક્ષણ તે સંવિદ્, ગતિ इत्यादिથી સંશ્લિત છે. ધર્માર્થ સાધક વ્યાપાર તે વિધિ. તે વે પ્રકારનો છે. પ્રધાનભૂત અને ગુણભૂત તેમાં પ્રધાનભૂત છે તે સાક્ષાત્ ધર્મહેતુ છે અને તે ચર્યા છે. તે વે પ્રકારની છે. વ્રત અને દ્યાર. ત્યાં મસ્મદ્ધાન, મસ્મદ્ધ્યા, હપહાર, જપ, પ્રદક્ષિણા એ વ્રત છે. મગધાન્ નકુલીશે કહ્યું છે કે:—

મસ્મથો વ્રણધાર સ્નાન કરવું, મસ્મમાં શયન કરવું इत्यादि.

અહીં ઉપહાર એ એક નિયમ છે અને તેનાં છ અંગ છે. સૂત્રકારે કહ્યું છે કે:—

હાસ્ય, ગીત, નૃત્ય, હુડુકાર, નમસ્કાર અને જપ એ પહેલું ઉપહારથી સેવા કરવી જોઈએ.

ત્યાં હાસ્ય એટલે કંઠ અને ઓઠના વિસ્તારપૂર્વક અહહહ

એમ કરવું તે અદ્વિત્ય છે. ગાંધર્વશાસ્ત્રના સમયને અનુસરીને મહેશ્વરસંબંધી ગુણધર્માદિ નિમિત્તનું ચિંતન તે ગીત. નૃત્ય-પણ નાટ્યશાસ્ત્રાનુસાર હસ્તપાદાદિના આક્ષેપણ પૂર્વક અંગ, પ્રત્યંગ અને ઉપાંગ સહિત અને ભાવાભાવ સહિત કરવું. હુડુકાર એટલે જિભ્વા અને તાલુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો વૃપનાદના જેવો પવિત્ર નાદ; તે (વૃપના) હુડુગુ એ શબ્દનું અનુકરણ કરે એવી રીતે વપદના ઉચ્ચારની પેઠે કરવો. ज्यां લૌકિક મનુષ્યો હોય ત્યાં આ સર્વ ગુણરીતે કરવું. વાકીનાં અંગ પ્રસિદ્ધ છે.

ક્રાથન, સ્પન્દન, મન્દન, ગૃંગારણ અવિતત્કરણ અને અવિતત્ક્રાપણ એ દ્વાર છે. ત્યાં ડંધ્યા વગર ઉઘેલાના જેવાં ચિન્હ દેખાડવા તે ક્રાથન. શરીરમાં વા આવ્યો હોય તે રીતે શરીરને કંપાવવું તે સ્પન્દન. પગ ભાગી ગયો હોય એમ ચાલવું તે મંદન. રૂપ અને યૌવનસંપન્ન કામિનીને જોઈને પોતાને કામુક હોય તેમ વિલાસ વડે દેખાડવું તે ગૃંગારણ. કાર્ય અર્કીયનો વિવેક ન હોય તેમ લોકનિર્દિત કર્મ કરવાં તે અવિતત્કરણ અને અર્થ રહિત અને પરસ્પર વિરુદ્ધ એવું ભાષણ કરવું તે અવિતત્ક્રાપણ.

મિશ્રાન અને ડન્ઢિયાદિથી થયેલી અયોગ્યતાનો પ્રત્યય દૂર કરવા માટે પવિત્ર થવાને અનુસ્નાદિ કરવું તે ગુણભૂત ચર્યા છે. સૂત્રકારે કહ્યું છે કે:—

‘અનુસ્નાનથી નિર્માલ્ય (પવિત્રતા)નાં ચિન્હ ધારણ કરનાર’ इत्यादि.

ત્યાં (સર્વજ્ઞત્વના લક્ષણમાં) સમાર્પે એટલે ધર્મમાર્ત્રેનું અભિધાન તે પ્રથમ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પાંચ પદાર્થોનું પ્રમાણ પૂર્વક પંચાભિધાન તે વિસ્તાર. તે શશીકર માધ્ય-

માંથી જોઈ લેવું. તેઓનું યથાસંભવ લક્ષણથી સંકર ન થાય તેમ અભિધાન કરવું તે વિભાગી, તે વિહિત શાસ્ત્રાન્તરમાંથી જોઈ લેવો. આ (પદાર્થો)નું ગુણાતિશયપૂર્વક કથન તે વિ-
શેષ. જેમકે વીજાં (સાંલ્યાદિ શાસ્ત્રો) માં દુઃખની નિવૃત્તિ તેજ દુઃખાન્ત, આ શાસ્ત્રમાં પારમૈશ્વર્યપ્રાપ્તિ તે દુઃખાન્ત. વીજાં શાસ્ત્રોમાં જે થયું અને જે થશે તે કાર્ય, આ શાસ્ત્રમાં પશ્ચાદિ (જીવ વગેરે) જે નિત્ય છે તે કાર્ય. વીજાં શાસ્ત્રોમાં કારણ સાપેક્ષ છે, અહીં તે નિરપેક્ષ ભગવાન્ છે. વીજાં શાસ્ત્રોમાં કૈ-
વલ્યાદિ ફલને માટે યોગ કરવાનો છે, આ શાસ્ત્રમાં પારમૈ-
શ્વર્યપ્રાપ્તિ અને દુઃખનો અંત એ છે ફલ જેનાં તે યોગ છે. વીજાં શાસ્ત્રોમાં પુનરાવૃત્તિ અને સ્વર્ગાદિ છે, પણ અહીં પુન-
રાવૃત્તિ રહિત સામીપ્યાદિ ફલ વાઙ્માં સ્વર્ગાદિ છે.

પૂર્વપક્ષી:—એતો એક મહોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે પ-
રમેશ્વર એ નિરપેક્ષક કારણ છે, કારણ કે એમ માનતાં કર્મવૈ-
ફલ્ય અને સર્વ કાર્યની એક જ વચ્ચે સરસીરીતે ઉત્પત્તિ એ વે
દોષ આવે છે.^૧

સિદ્ધાન્તી:—એમ માનવું નહિ, કારણ કે એ વે (કર્મ
અને ઈશ્વર) વ્યધિકરણ છે. જો નિરપેક્ષ ભગવાન્ કારણ હોય
અને તેથી કર્મનું વૈફલ્યથાય તો તેમાં શું થયું ? કહો કે પ્રયો-
જનનો અભાવ તો હમે પૂર્ણશું કે કોના પ્રયોજનનો અભાવ ?
કર્મવૈફલ્યમાં કારણ કર્મનું કે ભગવતનું ? જો કર્મનું કહો તો
તે ઘટતું નથી, કારણ કે ઈશ્વરેચ્છાથી અનુગૃહીત કર્મ તે સફલ
થાય છે, યથાતિ વગેરેનાં કર્મની પેઠે. અને કોઈ કોઈ વાર
ઈશ્વરેચ્છાથી અનુગૃહીત નહિ તે નિષ્ફલ થાય છે. આથી કાંઈ
એમ સિદ્ધ નહિ કરી શકાય કે કર્મમાં કોનોની પ્રવૃત્તિ ન થાય,
કારણ કે કૃપિનાં ફલ અનિત્ય છે તોપણ ત્યાં પ્રવૃત્તિ થાય છે
તેમ અહીં પણ થવી સંભવિત છે. વઙ્ગી ઈશ્વરેચ્છાને આધારે
પશુની પ્રવૃત્તિ છે. જો કર્મના વૈફલ્યમાં કારણ ભગવતનું હોય

તો તે પળ ઘટતું નથી, કારણ કે પરમેશ્વર પર્યાપ્તકામ છે અને તેથી કર્મસાધ્ય પ્રયોજનની અપેક્ષાનો અભાવ રહે છે. સર્વ કાર્યની એક જ ધ્યક્ષે સરસી રીતે ઉત્પત્તિ થવાનો જે દોષ કહ્યો તે પળ અયુક્ત છે. અર્ચિત્ય શક્તિવાળા પરમેશ્વરની ઇચ્છાને અનુસાર ચાલનારી અવ્યાહત ક્રિયા શક્તિ કાર્ય કરનારી છે એ હમારો સિદ્ધાંત છે.^{૧૦}

સંપ્રદાય જાણનારાઓ કહ્યું છે કે:—

તે કર્માદિ નિરોપેક્ષ છે, સ્વેચ્છાચારી છે, માટે શાસ્ત્રમાં તેને સર્વ કારણનું કારણ એમ કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વપક્ષી:—પરંતુ વીજાં દર્શનોમાં પણ ઈશ્વરના જ્ઞાનથી મોક્ષ તો મળે છે જ, તો આ દર્શનનો વિશેષ ક્યાંથી^{૧૧}?

સિદ્ધાન્તી:—જો એમ કહો તો હમે કહીશું કે એમ બોલશો નહિ, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનું સમાધાન થઈ શકશે નહિ. શું ઈશ્વરવિપક્ષ જ્ઞાન તે જ નિર્વાણનું કારણ છે કે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કારણ છે કે યથાવત્ તત્ત્વનો નિશ્ચય કારણ છે? પ્રથમ પક્ષનો સ્વીકાર કરાશે નહિ, કારણ કે શાસ્ત્ર વગર પણ સાધારણ માણસની પેઠે દેવોનો અધિપતિ મહાદેવ છે એટલું જ્ઞાન થતાં મોક્ષની સિદ્ધિ થાય તો શાસ્ત્રાભ્યાસ નિષ્ફળ થશે. વીજો પક્ષપણ છેવાશે નહિ, કારણ કે અનેક મળના સમૂહમાં વીટાંડ રહેલા અંધ પશુને સાક્ષાત્કાર થાય તે સંભવતું જ નથી. ત્રીજા પક્ષમાં હમારે ઇષ્ટાપત્તિ છે, કારણ કે પાશુપત શાસ્ત્ર વગર યથાવત્ તત્ત્વનિશ્ચય ઉપપન્ન જ નથી.^{૧૨} આચાર્ય કહે છે કે:—

જ્ઞાનમાત્રથી યથાશાસ્ત્ર સાક્ષાત્ દ્રષ્ટિ દુર્લભ છે. પંચાર્થથી વીજી રીતે યથાવત્ તત્ત્વનો નિશ્ચય થતો નથી.

માટે પુરુષાર્થની ઇચ્છા કરનારા ઉત્તમ પુરુષોએ પંચાર્થ પ્રતિપાદન કરનાર પાશુપતશાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો.

શૈવ દર્શન.

કર્માદિનિરોપક પરમેશ્વર કારણ છે એ નકુલીશનો પણ વૈષ્ણવ અને નૈર્ઘ્ન્ય દોષથી દૂષિત હોવાથી તેનો પ્રતિક્ષેપ કરતા કેટલાક માહેશ્વરમતના અનુયાયીઓ શૈવાગમ સિદ્ધાન્તના તત્ત્વને યથાત્ માનીને બીજો પક્ષ સ્વીકારે છે. આ પક્ષમાં કર્માદિસાપેક્ષ પરમેશ્વર કારણ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે, અને પશુ, પતિ, અને પાશના ભેદથી ત્રણ પદાર્થ માનવામાં આવે છે તે તત્ત્વના તત્ત્વને જાણનારાઓ આપ્રમાણે કહે છે:—

જગત્ના ગુરુ ત્રિપદાર્થ અને ચતુષ્પાદ મહાતંત્રને એક સૂત્રે કરીને સંક્ષેપથી કહીને પછી વિસ્તારથી કહે છે.

આનો અર્થ આપ્રમાણે છે:—જેમાં ત્રણ પદાર્થ કહ્યા છે તે ત્રિપદાર્થ. ચિદ્ધા, ક્રિયા, યોગ, અને ચર્યા એ ચાર છે પાદ જેમાં તે ચતુષ્પાદ કહેવાય. એવું ત્રિપદાર્થ અને ચતુષ્પાદ મહાતંત્ર છે. ત્યાં પશુ અસ્વતંત્ર હોવાથી અને પાશ અચેતન હોવાથી તે બેથી વિલક્ષણ પતિનો ઉદ્દેશ પ્રથમ કર્યો છે. (પતિની સાથે) પશુના ચેતનત્વનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે પછી તેનો ઉદ્દેશ છે, અને બાકી (રહેલા) પાશનો ઉદ્દેશ તે પછી

છે; આપ્રમાણે ક્રમનો નિયમ છે. દીક્ષા પરમપુરુષાર્થનો હેતુ છે અને તે પશુ, પાશ, અને રૂઢિચઢા સ્વરૂપના નિર્ણયનુ સાધન છે. અને તે મત્ર અને મત્રેશ્વરના માહાત્મ્યનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાન વગર નિષ્પન્ન થવાને અશક્ય છે માટે જ્ઞાનનુ વોધક જે ત્રિયાપાદ તેને પ્રથમ મૂકવામા આવ્યુ છે. અનેક પ્રકારના અગસહિત દીક્ષાવિધિનુ પ્રદર્શક જે ક્રિયાપાદ તે પછી આવે છે. યોગ વગર અભિમતની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે સાગ યોગનુ જ્ઞાન કરાવનાર યોગપાદ તેની પછી છે. વિહિતનુ આચરણ અને નિષિદ્ધનો ત્યાગ એ રૂપ ચર્યા વગર યોગનો પળ નિર્વાહ થતો નથી માટે તેનુ પ્રતિપાદન કરનાર ચર્યાપાદ ઢેલ્લુ આવે છે. - આપ્રમાણે પાદક્રમનો નિર્ણય છે. ત્યા પતિપદાર્થ શિવને માનવામા આવે છે. જો કે વિદ્યેશ્વરાદિ મુક્તાત્માઓમા શિવત્વ છે તો પણ પરમેશ્વર પ્રતિ તેઓનુ પારસ્ત્ર્ય હોવાની તેઓમા સ્વાતંત્ર્ય નથી અને તેમનુ અનુકરણ કરનાર મુનનાદિ ભાવ સન્નિવેશવિશિષ્ટ હોવાથી તેઓ કાર્યરૂપ છે એમ વોધ વાય છે. અને તે કાર્ય છે માટે તે બુદ્ધિમાન્ કર્તાની અપેક્ષાપૂર્વક છે એમ અનુમાન વાય છે. અને એ અનુમાનની પરમેશ્વરની પ્રસિદ્ધિ ઉપપન્ન થયે છે.

પૂર્વપક્ષી —પણ પ્રગમતો દેહનુ જ કાર્યત્ત્વ અસિદ્ધ છે, કોઈએ કોઈવાર કોઈ ઢેકાળે પણ દેહને કરાતો જોયો નથી.

સિદ્ધાન્તી —દેહને કરાતો કોઈએ જોયો નથી એથી કર્તા નથી એમ કહેનુ યોગ્ય નથી, કારણકે અનુમાનથી કર્તા સમજાય છે. દેહાદિ કાર્ય ગણી શકાય તેમ છે, કારણ કે તે સૌંદર્યવિશિષ્ટ છે અથવા વિનશ્વર છે, વડાદિનાં પેટે. અને તે કાર્ય છે તેથી તે બુદ્ધિમાન્ કર્તાની અપેક્ષાપૂર્વક છે એમ અનુમાન પણ સારી રીતે થઈ શકે છે. તે આપ્રમાણે —

देहादिक सकर्तृक છે, કાર્ય હોવાથી, ઘટની પેઠે. જેને જેને ઇક્ત સાધન છે (જે જે કાર્ય છે) તેને તેને 'ઇક્ત સાધ્ય છે (તે તે સર્કર્તૃક છે.) જે એમ નથી તે એમ પળ નથી, જેમકે આત્માદિ. પરમેશ્વરના અનુમાનના પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરનાર અનુમાન અન્યસ્થલે (પૂર્ણપ્રજ્ઞદર્શનમાં) કરાવ્યું છે માટે આસ્થલે હમે વગેરે વિસ્તાર કરતાં વિરમીએ છીએ.

‘આગ્રજાની જંતુ (જીવ) જે પોતાના સુખદુઃખનો ધણી નથી તે માત્ર ઈશ્વરની પ્રેરણાથી સ્વર્ગમા જાય છે કે નર-કર્મા જાય છે’ એ ન્યાયથી પ્રાણિકૃત કર્મની અપેક્ષા કરીને પરમેશ્વરનું કર્તૃત્વ ઉપપન્ન છે. કરણની અપેક્ષા છે માટે કર્તાના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ થાય છે એમ કાંઈ કહેવાય નહિ, કારણ કે સ્વાતંત્ર્યહાનિ જણાતી નથી. જેમકે કૌશાભ્યક્ષની અપેક્ષા કરનાર રાજા પ્રસાદાદિથી દાન કરવામા સ્વતન્ત્ર નથી એમ ન કહેવાય. સિદ્ધગુરુ કહ્યું છે કે.—

સ્વતંત્ર કર્તાનું અપ્રયોજ્યત્વ અને કરણાદિની પ્રયોક્તતા એ જ કર્તાનું સ્વાતંત્ર્ય છે. કાંઈ કર્માદિની અનપેક્ષા એ સ્વાતંત્ર્ય નથી.

એ પ્રમાણે તે તે કર્મના આશય પ્રમાણે ભોગ, તેનાં સાધન અને તેનું ઉપાદાન ઇત્યાદિને વિશેષે કરીને જાણનાર કર્તા અનુમાનાદિથી સિદ્ધ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ભગવાન્ બૃહ-સ્પતિ કહે છે કે:—

જે અહીં ભોગ્ય, ભોગસાધન, તેનું ઉપાદાન, ઇત્યાદિને વિશેષે કરીને જાણે છે તે પુરુષના કર્મ આશય અને વિષાકને જાણનાર (પરમેશ્વર) ઘગર આ થયું નથી.

બીજે ઠેકાણે પણ કહ્યું છે કે.—

જેમ આપણે ઘટાદિ પદાર્થને શુદ્ધિમાત્ર કર્તાવાળા માનીએ છીએ તેમ આસર્વ (વિશ્વ) કે જે આપણા વિવાદનો

વિષય છે તે બુદ્ધિમાન કર્તાવાહું હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાર્ય છે.

ઈશ્વર સર્વાત્મક છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જે અજ્ઞ છે તે કરે એનાત અસંભવિત છે.

શ્રીમૃગેન્દ્રકહે છે કે —

ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે કારણ કે સાધન, અંગ, અને ફલ વડે તે સર્વનો કર્તા છે. જે જે જાણે છે તે તે કરે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

- પૂર્વપક્ષી — મહે સારે ઈશ્વરને સ્વતંત્ર કર્તા માનો. પણ તે સશરીર ઠેર છે* હવે આપણે જોઈએ ઈશ્વર કે ઘટાદિ કાર્યનો કર્તા શરીરનાહો કુલ્યાહાદિ હોય છે અને ઈશ્વરને શરીરી માનીએ તો આપણી પેટે તે કેળવ્યુક્ત અને અસર્વજ્ઞ થઈ પરિમિતશક્તિનાહો થાય.

સિદ્ધાન્તી — આવી શકા કોઈ કરે તો તેને હમે કહીશું કે એમ માનવું નહિ, કારણ કે અશરીર આત્મા પોતાના શરીરને હલાવવા વગેરેમા કર્તારૂપે જોવામા આવે છે. જો શરીરનાં હૈઈએ તોપણ મગનાનું પાઠલ કહેલા દોષ વલ્ગતા નથી. મલ્કર્માદિ પાશજાલનો અસંભવ હોવાથી પરમેશ્વરને પ્રાકૃત શરીર હોતું નથી. પણ શક્તિશરીર હોય છે કારણ કે શક્તિરૂપ ઈશાનાદિ પાંચ મત્ર વડે મસ્તકાદિની કલ્પના કરવામા ‘ઈશાન’ તે ઈશ્વરનું મસ્તક છે ‘તત્પુરુષ’ મુખ છે, ‘અગ્રોર’ હૃદય છે, ‘વામદેવ’ ગુહ્ય છે અને ‘સચોજાત’ પગ છે એ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ ઉપરથી જોતા અનુક્રમે અનુગ્રહ, તિરોભાવ, આદાન, સ્થિતિ અને ઉદ્ભવ એ પાંચ કૃત્ય છે કારણ જેના એવો તેનો દેહ સ્વેચ્છાનિર્મિત છે—આપણા શરીર જેનો નથી.*

શ્રીમન્મૃગેન્દ્રે કહ્યું છે કે.—

શૈવ દર્શન.

મલાદિના અસંભવથી પ્રભુનું શરીર શાક છે (આવું આપણા શરીર જેવું) નથી.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

તેનું શરીર પંચરૂપને માટે ઉપયોગી યથા જ્ઞાન, તત્પુરુષ, અઘોર, યામદેવાદિ પંચમંત્ર વડે મસ્તકાદિ વાહ્ય છે.

જો કહો કે મિત્ર પંચવ્રત છે અને પંદર નેત્ર વાહ્ય છે એમ મુખ્યત્વે કરીને તેનો શરીરિન્દ્રિયયોગ સાંભાલવામાં આવે છે તો તમે કહીશું કે તે સ્વરૂપ છે, કારણ કે નિરાકારનાં ધ્યાનપૂજાદિ અર્ચનમાં છે અને તેથી ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તે જૂદા જૂદા આકારનું ગ્રહણ કરે છે એમ હેતુ કંઈ વિરોધ આવતો નથી. શ્રીમપીષ્કરમાં કહ્યું છે કે.—

સાધકની રક્ષાને માટે તેનું આ રૂપ સ્મૃતિઓમાં છે. અન્યત્ર પણ

અનાકાર યસ્તુને શુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકતો નથી (માટે) આપને આકારવાનું હૃદય ઉપાસના કરવી જોઈએ.

નિય છે હૃદય જેનો એવા શિવનાં પાંચ પ્રકારનાં રૂપ પણ ભોજરાજાણ સર્વિસ્તર વર્ણ્યા છે:—

તે શૃત્ય પાંચ પ્રકારનાં છે; સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહકરણ.”

આ પંચરૂપને શુદ્ધાત્મમાં સાક્ષાત્ શિવકર્તૃક માન્યાં છે, અને શુદ્ધાત્મમાં અનંતાદિ દ્વારા માન્યા છે. શ્રીમત્કરણમાં કહ્યું છે કે:—

શુદ્ધ માર્ગમાં શિવ સાક્ષાત્ કર્તા કહેલા છે. પરંતુ જે શાસ્ત્ર પ્રભુનું અદિત છે તેમાં અનંતને કર્તા કહેલો છે.”

પ્રમાણે શિવ શબ્દે કરીને જે મંત્રેશ્વરે મહાશ્વરે અને મુક્તાત્મપુરુષો શિવસ્વને પામ્યા છે તેઓનો તથા વાચનો (ગુરુ)

નો અને શિવત્વની પ્રાપ્તિના સાધન જે દીક્ષાદિઉપાયસમૂહ તેનો પાતિ પદાર્થમા સગ્રહ કર્યો છે એમ જાણવું. એ પ્રકારે પાતિ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે પશુ પદાર્થનું નિરૂપણ કરીએ ટીક.

અનણુ, ક્ષેત્રજ્ઞ ઇત્યાદિ સજ્ઞાથી ઓઢાલાતો જીવાત્મા તે પશુ. ચાર્વાકાદિના મતપ્રમાણે દેહાદિરૂપ જીવ તે નહિ, કારણકે 'એકનું જોણું વીજાને સામરતું નથી' એન્યાયથી ચાર્વાક મતનો જીવ હેતા પ્રતિસંગાન (સ્મૃતિ) ઉપપન્ન થતું નથી^{૧૪} તેમ જ નૈ-યાયિકાદિની પેઠે જીવને મનથી પ્રજ્ઞાશ્ય પણ માનવામા આવતો નથી, કારણકે તેમ કરતા અનયસ્થા દોષ આવે છે^{૧૫} વળુ છે કે, —

આત્મા જો મેય હોય તો તેનો માતા વીજો હોયો જોઈએ જો આ વીજો દૃશ્ય હોય તો તેનો દૃષ્ટા કોઈ વીજો થવો જોઈએ.

તેમ જ જૈનની પેઠે આત્માને હમે અવ્યાપક અમે ચૌદ્વર્તી પેઠે ક્ષણિક પણ માનતા નથી, કારણ કે તે દેશકાલાદિથી અનયલિપ્ત છે^{૧૬} કહ્યું છે કે —

જે દેશ અને કાલથી અનયલિપ્ત સમ્રાવવાળી ઘસ્ટુ તે નિત્ય અને ધિમ્નુ મનાય છે માટે આત્મા નિત્ય અને ધિમ્નુ ઠરે છે.

અદ્વૈતપાર્શ્વોની પેઠે હમે આત્મા એક પણ માનતા નથી, કારણ કે પુરુષપ્રત્યુત્થના ગ્રાપક ભોગપ્રતિનિયમનો સમય છે^{૧૭} તે સામ્યપાલ્લાની પેઠે અવર્તા પણ માનવામા આવતો નથી, કારણ કે પાશજાલને દૂર કરવામાં ઓપ છે ત્યારે નિમ અને નિરતિ શાય દુઃખિકાશય ચૈનન્યામક શિવત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શ્રુતિ છે^{૧૮}

શ્રીમન્મૃગેન્દ્રમા કહ્યું છે કે —

પાશનો અંત આવતાં શિવત્વ મળે છે એમ શ્રુતિ છે તેથી—.

વઢી,

દુઃક્રિયાનું જે રૂપ તે ચૈતન્ય છે અને તે (ચૈતન્ય) પોતામાં સર્વદા છે, કારણ કે મુક્તિ વળતે શ્રુતિ તેને સર્વ-તોમુખ કહે છે

તત્ત્વપ્રકાશમા પણ કહ્યું છે કે —

જો કે મુક્ત જીવો શિવ છે તોપણ તે તેના પ્રસાદથી મુક્ત થયા છે તે અનાદિ મુક્ત, એક, અને પચમત્ર છે શરીર જેનું ઘરો છે

પશુ ત્રણ પ્રકારનો છે વિશાનાકલ,^{૧૬} પ્રલયાકલ અને સમકલ. ત્યા વિજ્ઞાન, યોગ, અને સન્યાસ વડે અથવા ભોગે કરીને કર્મનો ક્ષય થતા જેના કર્મ નિર્મૂલ થયા છે તેના પદાર્થમા કલાદિ ભોગત્રયનો અભાવ હોવાથી તે કેવલ મલ માત્રથી યુક્ત હોય છે, અને આ પ્રથમ પ્રકારના પુરુષો વિશાનાકલ કહેવાય છે. પ્રલયથી કલાદિનો ઉપસહાર થવાથી જે ધાંજા પ્રકારના પશુ મલકર્મયુક્ત હોય છે તે પ્રલયાકલ કહેવાય છે. જે ત્રીજા પ્રકારનો પશુ મલ, માયા, કર્માન્મિત્ર ત્રણ વધ યુક્ત હોય છે તે સમલ કહેવાય છે. તેમા પ્રથમના બે ભેદ છે સમાત્તકલુષ અને અસમાત્તકલુષ ત્યા પ્રથમના પશુઓ કે જેઓના કાલુષ્યનો પરિપાક થયો છે, જે ઉત્તમ પુરુષો છે અને જે અધિકારને યોગ્ય છે તેઓનો અનુગ્રહ કરીને શિવ તેને અનતાદિ ત્રિયેશ્વરના અષ્ટપદને પહોંચાટે છે. તે આઠ પ્રકારના ત્રિયેશ્વરનો વહુદૈવત્યમા નિર્દેશ કરેલો છે.—

અન્ત, સૂક્ષ્મ, શિષ્યોત્તમ, ઇકનેત્ર, ઇકચક્ર, ત્રિમૂર્તિકર્ત્રીયઃ અને શિરાહી એ આઠ ત્રિયેશ્વર છે.

વીજા પ્રકારના (અસમાપ્તકલુષ) પશુઓને શિવ અનુગ્રહ કરીને સત્તકોટિસહ્યાત મરને પહોંચાડે છે. તત્ત્વપ્રકાશમા કહ્યું છે કે —

પશુ ત્રણ પ્રકારના છે વિજ્ઞાનકેવલ, પ્રલયકેવલ અને સકલ

પ્રથમ પ્રકારના પશુ મલયુક્ત છે. બીજા મલકર્મયુક્ત છે, અને સકલ મલમાયા અને કર્મયુક્ત છે. તેમા પ્રથમ પ્રકારના બે ભેદ છે. સમાપ્તકલુષ અને અસમાપ્તકલુષ. પ્રથમનાઓનો અનુગ્રહ કરીને શિવ તેને આઠ પ્રકારના વિદ્યેશ્વરોના પદને પમાડે છે. બીજા પ્રકારનાઓને તે સત્તકોટિ મરને પમાડે છે. સોમશંભુ પણ કહે છે કે —

પ્રક (પશુ) વિજ્ઞાનાકલ છે, વીજો પ્રલયાકલ છે, અને ત્રીજો સકલ છે આ ત્રણ ઘર્ગને શાસ્ત્ર અનુગ્રાહ્ય માને છે તેમાં પ્રથમ પ્રકારના પશુ માત્ર મલથી યુક્ત છે બીજા પ્રકારના મલ અને કર્મથી યુક્ત છે અને સકલ કલાથી તે પૃથ્વી સુધીનાં તત્ત્વથી યુક્ત છે.

પ્રલયાકલ પશુ પણ બે પ્રકારના છે (૧) જેના બન્ને પાશ પક થયા છે એવા અને (૨) તેથી નિલક્ષણ. તેમા પ્રથમ પ્રકારના મોક્ષને પામે છે; બીજા પુર્યષ્ટક (આઠ શરીર) થી યુક્ત હોઈને કર્મના યોગથી નાનાત્રિય જન્મને પામે છે. તત્ત્વપ્રકાશમા કહ્યું છે કે —

પ્રલયાકલ પશુઓમાં જેઓનાં મલ અને કર્મ અપક છે તે પુર્યષ્ટકથી યુક્ત હોઈ કર્મવલથી અગ્નિલ યોગિઓમાં ધ્રમણ કરે છે.

પુર્યષ્ટકનો નિર્દેશ પણ ત્યા જ કર્યો છે —

અંતઃકરણ, ધીકર્મ, અને કારણ ય પુર્યષ્ટક કહેવાય છે

અધોરશિવાચાર્ય આ પ્રમાણે ઉપરના વાક્યનું વિવરણ કરે છે:—

પુર્યષ્ટક એટલે પ્રતિપુરુષને વિષે નિયત, સર્ગથી આરંભી કલ્પાંત કે મોક્ષ સુધી સ્થિત, પૃથ્વીથી હૃદય કલા સુધીનાં ત્રીણ તત્ત્વોનો બનેલો સૂક્ષ્મ દેહ. તત્ત્વમંપ્રહર્મા પળ કાલું છે કે:—

પૃથ્વીથી આરંભી કલા સુધીનો પ્રતિપુરુષને વિષે નિયત એવો તત્ત્વગણ કર્મના યોગથી સર્વ મુવનજ દેહોમાં પર્યટન કરે છે.

આ સર્વનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એ અંતઃકરણ શક્તિ કરીને પુરુષોની ભોગ-ક્રિયાના અંતરંગ જેવાં કે કલા, કાલ, નિયાતિ પ્રિયા, રાગ, પ્રજ્ઞાતિ અને ગુણ એ સાત તત્ત્વોની લક્ષણા થાય છે. ધીર્કર્મ શબ્દે કરીને પાંચ જ્ઞેયભૂત તેનાં કરણ અને તન્માત્રાની પ્રિયંક્ષા થાય છે. કરણ શબ્દે કરીને જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ દશનું પ્રહણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી:—પળ શ્રીમન્કાલોત્તરમાં કહ્યું છેકે:—

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ, અને સુદ્ધિ મન અને અહંકાર એ આઠતે પુર્યષ્ટક છે.

તો તેનાથી આ અન્યથા કેમ ?

સિદ્ધાન્તી:—એમ પૂછનારને હમે કહાંએ છાંઈ કે એ વસોવર છે અને ભગવાન રામકહે એ સૂત્રનું અક્ષરસાઃ વ્યાખ્યાન થાયું છે મોટે હમે વધારે વિસ્તાર કરના નથી. પરંતુ તમારી રીતે લેતાં તે પુર્યષ્ટક શી રીતે કહેનાય એમ જો તમે કહો તો હમે કરીનું કે ભૂત, તન્માત્રા, બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય અને અંતઃકરણ એ સંજ્ઞાસાઘ્ય પાંચ વર્ગ, તેનાં કરણ, પ્રધાનતત્ત્વ અને કલાદિ પાંચનો વર્ગ ઈથી તે આરબ્ય

હોવાથી પુર્યષ્ટક કહેવાય છે એમ કહેતાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમાંના પુર્યષ્ટકયુક્ત વિશિષ્ટપુણ્યસંપન્ન કેટલાક પશુના ઉપર અનુગ્રહ કરીને અનંત ભગવાન્ તેમને આ લોકમાં ભુવનપતિત્વ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

કેટલાક ઉપર અનુગ્રહ કરીને મહેશ્વર તેઓને ભુવનપતિત્વ આપે છે.

સકલ પશુવર્ગ પણ બે પ્રકારનો છે; પક્ષકલુપ અને અપક્ષકલુપ. તેમાંના પ્રથમને પરમેશ્વર તેઓનાં કલુપ જેમ જેમ પક્ષ થાય તે પ્રમાણે તદનુસાર શક્તિપાત વડે મંડળી આદિ એકસો અઢાર મંત્રેશ્વર પદને પમાડે છે. કહ્યું છે કે:—

વિવસ છે મુક્ષ જેનું એવા કાલને વિષે કલાદિના યોગથી શેષ (પશુઓ) સકલ કહેવાય છે.

સ્વયં (મહેશ્વર) તેઓમાના એકસો અઢારને મંત્રેશ્વર કરે છે. તેમાંના આઠ મંડલિન્ કહેવાય છે. આઠ ક્રોધ ઇત્યાદિ નામથી ઓલ્લંઘાય છે તે તથા વીરેશ, શ્રીકંઠ અને સો રુદ્ર એ પ્રકારે એકમો અઢાર થાય છે.

વઢી આચાર્યમૂર્તિ પરમેશ્વર તેઓના પરિપાકના આધિક્યના નિરોધે કરીને અને શક્તિનો ઉપસંહાર કરીને દીક્ષા આપી તેઓને મોક્ષ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

જેઓનો મલ પરિપક્વ થયો છે તેઓનામાં ઉત્સાદન (મદાદી દેવાની) શક્તિપાત વડે પરમેશ્વર આચાર્યમૂર્તિ થઈ તેઓને દીક્ષા વડે પરતત્ત્વમાં યોજે છે.

શ્રીમન્મૃગેન્દ્રમા પણ કહ્યું છે કે:—

તે અણુના પૂર્વમાં વ્યત્યય કરનાર પાશજાલને કાપી નાસે છે.^{૨૨}

નારાયણકંઠે તેનું પ્રિત્તેચન કર્યું છે તે સર્વ તેમાંથી જોઈ લેનું. વિસ્તારના ભયથી હમે તે છપ્પતા નથી.

જેઓના કલુપ અપક છે એવા વદ્ધ અનણુઓને પરમેશ્વર કર્મવશાત્ ભોગ ભોગનતા કરે છે. કહ્યું છે કે —

વીજા ઘાકી રહેલા વદ્ધ પુરુષોને તે પોતાના કર્મ પ્રમાણે ભોગ ભોગનવા માટે નિયોજે છે. આપ્રમાણે પશુનું વર્ણન કયું.

હવે પાશ પદાર્થ ત્રિપે કહેવામા આવે છે.

પાશ ચાર પ્રકારના છે. મલશક્તિ, કર્મશક્તિ, માયા-શક્તિ, અને રોધશક્તિ^{૧૭} કોઈ કહેશે કે શૈવાગમમા ‘પતિ પશુ અને પાશ એ રીતે ત્રિપર ત્રણ પદાર્થ મુખ્ય છે. ત્યાં પતિ શિવ છે, પશુ અણુ જીવો છે અને પાશ અર્થ તે પાશ છે’ એમ પાશ પ્રકારના પાશ કહ્યા છે તો તમે ચાર શી રીતે કહો છો ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમા હમે કહીએ છીએ કે માયાત્મા શિવતત્ત્વ-વેદનીય ત્રિદુ જો કે શિવપદ પ્રાપ્તિરૂપ પરમ મુક્તિનાં અપેક્ષા કરીને પાશરૂપે ગણાય છે, તો પણ તેનો યોગ વિશેશ્વરાદિ પદપ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી તે અપર મુક્તિ છે અને તેથી તેને પાશરૂપે ગણતા નથી, એ રીતે ત્રિરોધનો પરિહાર થાય છે^{૧૮} માટે જ તત્ત્વ પ્રકાશમા કહ્યું છે કે —

પાશ ચાર પ્રકારના છે.

શ્રીમન્મૃગેન્દ્રમા પણ કહ્યું છે કે —

પ્રાવૃત્તીશ (મલ), ઘલ (રોધ), કર્મ; અને માયાકાર્ય એ ચારનો પાશજાલ સમગ્ર લેતાં ધર્મ શબ્દથી વ્યવહારાય છે એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે —

જે આત્માની દૃત્તિયાને પ્રાવરણ કરે છે અર્થાત્ પ્રકર્ષે કરીને આવરણ-આચ્છાદન કરે છે તે પ્રાવૃત્તિ એટલે સ્વાભાવિક અશુચિ જે મલ તે, સ્વતન્ત્રતાથી જે ર્શિતા છે તે ર્શિ. પ્રાવૃત્તિ એવો જે ર્શિ તે પ્રાવૃત્તીશ^{૧૯} કહ્યું છે કે —

જે એક છે, જે અનેક શક્તિ છે, જે જીવની દૃક્-

ક્રિયાનું આચ્છાદન કરે છે તે મલ છે; તે ચોંચા ઉપરના છાલા જેવો કે ત્રાંચા ઉપરના કાટ જેવો છે.

ઘલ^{૨૬} ઇટલે રોધશક્તિ. આ શિવ શક્તિ પાશના અધિ-
દાને કરીને પુરુષનું તિરોધાન કરે છે, માટે લાક્ષણિક રીતે
તે પાશ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે:—

સર્વનો અનુગ્રહ કરનારો હું શિવા તેઓમાં મુખ્ય
શક્તિ છું. ધર્મ પ્રમાણે હું અનુવર્તન કરું છું માટે મને પાશ
અમ ઔપચારિક રીતે કહે છે.

જે ફલાર્થી પુરુષોથી કરાય છે તે કર્મ.^{૨૭} તે ધર્મ અને
અર્ધમરૂપ બીજ અને અકુરની પેટે પ્રગાહરૂપે અનાદિ છે.
શ્રીમત્ કિરણમાં કહ્યું છે કે:—

જેમ મલ અનાદિ છે તેમ તેનાં અલ્પ કર્મ પણ અનાદિ
છે જો તેને અનાદિ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તો ત્યાં કયો
હેતુ વૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન કરે?

જેને વિષે સર્વ જગત્ શક્તિઆત્મા ઘડે પ્રલય ઘસેતે સગાર્દ
જાય છે (માતિ) તથા ઉત્પત્તિ ઘસેતે જેમાથી તે વ્યક્તિને પામે
છે (યાતિ) તે માર્યા. શ્રીમત્ સૌરભયમાં કહ્યું છે કે:—

મહાપ્રલય ઘસેતે સર્વ કાર્ય શક્તિરૂપે તેનામાં લીન
થઈ જાય છે તથા સૃષ્ટિ ઘસેતે ફલાદિ કાર્ય કરીને વ્યક્તિને
પામે છે (તે માયા).

જો કે આના સંબંધમાં ઘડી કહેવાનું છે તોપણ મન્થ ઘડી
મહોટો ઘડી જાય માટે હમે વિરમીએ છીએ.

આ પ્રકારે પતિ, પશુ અને પાશ એ ત્રણ પદાર્થનું પ્રદ-
ર્શન નીચેના શ્લોકથી કરાવ્યું છે.

પતિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, પશુ, પાશ અને તેની નિવૃ-
ત્તિનું કારણ એ છ પદાર્થ ટુંકામાં કહ્યા છે.^{૨૮}

પ્રકારાન્તર જ્ઞાનરત્નાવલી યોગે મન્થોમાં કહ્યો છે, તેમાંથી
સર્વ જોઈ છે. એમ આ સર્વ સુશ્લિષ્ટ છે.

પ્રત્યભિજ્ઞદર્શન.

ઉપરના શૈવમતમા અપેક્ષારહિત જડને (પશુના વલ્લભો-
ક્ષુ) કારણ માનુ તે દોષ છે એમ કહી તેથી સતુષ્ટ નહિ
થનારા, વીજા કોઈ મતનુ અન્વેષણ કરનારા, પરમેશ્વરની
ઈષ્ટામાત્રથી જગત્ વ્યુ છે એમ બોલનારા ‘સ્વસન્નદન, ઉપ-
પત્તિ અને આગમથી સિદ્ધ પ્રત્યગાત્મા સાથે તાદાત્મ્યગાળો,
નાના પ્રકારના માન મેષાદિની એકી વસ્તે ભિન્ન અને અભિન્ન,
અનન્ય દ્વારાર્થી જોતારૂપ સ્વતંત્રતાગાળો પરમેશ્વર સ્વામા-
ર્પણને ત્રિપે પ્રતિવિંયની પેઠે સર્વભાવને અવભાસિત કરે છે’
એમ બોલનારા, વાહ્ય અને આમ્યતર ચર્યા પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ-
ક્રેશ અને પ્રયાસના અશ વગર પણ સર્વને સુલભ અને
અભિન્ન પ્રત્યભિજ્ઞામાત્રને પર અને અપર સિદ્ધિનો ઉપાય માન-
નારા વીજા કેટલાક માહેશ્વરો પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ
કરે છે. આ શાસ્ત્રની શ્યક્તા પણ પરીક્ષકોએ નિરૂપિત
કરી છે.

સૂત્ર, વૃત્તિ, વિવૃત્તિ, લઘ્વી વિમલિની અને ગુની વિ-
મલિની જે ટીકાઓ, પ્રતરણપચક અને ત્રિરણપચક એ પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાના શાસ્ત્ર છે.

त्या प्रथम सूत्र आ प्रमाणे छे.

कोई पण प्रकारे महेश्वरना दासत्वनुं आसादन करीने अने मनुष्य उपर पण उपकार करवो इच्छीने समस्तसंपत्प्राप्तिहेतु जे महेश्वरनी प्रत्यभिज्ञा तेनुं उपादान करूं छुं.

कोई पण प्रकारे एटछे ईश्वरधी घटित थएला, ईश्वरधी अभिन्न एग्रा गुरुना चरणकमलयुगलनी आराधना बडे.

आसादन करीने एटछे चोतरफ परिपूर्णता बडे निर्गल स्वात्मोपभोग्यता प्रति आणीने^१. आ प्रमाणे प्राप्तव्यने प्राप्त करीने पारस्त्वाने माटे शास्त्र करवामा पोतामो अधिकार दर्शाव्यो, धन्यजा ए सर्व ठगाई गणाय. मायाने उत्तरी गण्डा तोपण महामायाधी अधिकृत थएछा त्रिगुणरक्षादि देवलोको जेना ऐश्वर्यना जश मानवी ईश्वर वया ते अनवच्छिन्नप्रकाश अने आनदनालो अने स्वतंत्र परम पदार्थ ते महेश्वर. जेने स्वामी बडे सर्व यवेच्छ अपाय छे (दायते) अर्थात् जे परमेश्वर स्वरूपनी स्वतंत्रतानु पात्र छे ते दास, दासनी भात्र ते दासत्व. मनुष्य शब्द बडे अधिकारी अने निषयना नियमनो अभाव बताव्यो. जेना जेना प्रति जा स्वरूपनु कथन थाय तेने तेने महाफळ मळे छे कारण के प्रधाननु फल ज परमार्थ छे^२. शिखरदृष्टिमां परमगुरु भगवान् सोमानदनाथ ते ज प्रमाणे उपदेश करे छे —

प्रमाणधी, शास्त्रधी के गुरुवान्यधी एक बार सर्ववस्तुगत शिवतत्त्वनु दृढ प्रतिपत्तिपूर्वक ज्ञान थयुं एटछे पछी कांइ साधन के भावना करवानी रहेती नथी. सुवर्ण (शिवत्व) जणायु एटछे साधन के भावनानो परित्याग करवो

पण शब्द पोते महेश्वरधी अभिन्न छे एम सूचनता पोताना पूर्णत्वने लीधे पारस्त्वाना अर्थनी सिद्धि सिवाय अन्य

પ્રયોજનના અવકાશને નિરાકૃત કરે છે^૪. પરાર્થ પણ પ્રયોજન થાય છે જ, કારણ કે પ્રયોજનનું લક્ષણ એું છે. એવા કાર્દેઈશ્વરનો શાપ નથી કે પ્રયોજન માત્ર સ્વાર્થમાં હોય પરાર્થમાં ન હોય. આ માટે જ ભગવાન્ ગૌતમ પણ કહે છે કે—

અર્થને અધિકૃત કરીને (આગલ મૂકીને) (પુરુષ)
જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પ્રયોજન.^૫

(ઉપપાદન કરવામાં) ઉપ શબ્દ સામીપ્યસાચક છે. તેથી ગનુષ્પનું પરમેશ્વરસમીપતાકરણ માત્ર ફલ છે અને તેથી જ સમસ્ત ત્રિગેરે પદ છે,^૬ કારણ કે પરમેશ્વરતાનો લાભ થયો એટલે જે સર્વ સપત્તિ તેમાંથી ઉદ્ભવે છે તે મઝી ચૂકી, જેમકે રોહણાચલના લાભથી સર્વ રત્નસંપત્તિ મળે છે જ, એ રીતે પરમેશ્વરતાનો લાભ થતા વીજું શું માગવા યોગ્ય રહે છે ? ઉત્પલાચાર્ય કહે છે કે.—

ભક્તિ અને લક્ષ્મીથી સમૃદ્ધ પુરુષોને વીજું શું માગવાનું રહે છે ? દરિદ્રીને તે સિવાય વીજું શું માગવાનું છે ?^૭

આ પ્રમાણે સમસ્તસંપત્તિપ્રાપ્તિ હેતુ એ પદમા સપત્ની પ્રાપ્તિનો હેતુ એ રીતે પશ્ચિત્પુરુષ પક્ષ પ્રમાણે પ્રયોજનનો નિર્દેશ કર્યો.^૮ હવે વહુવીદિ પક્ષ હઈએ; ઉપાય એટલે સમસ્ત વાહ્યાભ્યંતર નિત્ય સુખાદિનાં જે સંપત્તિ સિદ્ધી અર્થાત્ તથાત્વપ્રકાશ તેની રૂઢે પ્રકારે પ્રાપ્તિ જે પ્રત્યભિજ્ઞાનો હેતુ છે તે ઉત્તમ પ્રકારની મહેશ્વરની પ્રત્યભિજ્ઞા એટલે પ્રતિમાભિમુલ્યે કરીને જ્ઞાન છે.^૯ લોકમા આ તે જ ચેત્ર છે એ પ્રકારનું પ્રતિમગ્ન વડે અભિમુખ થઈ વસ્તુમાં જે જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞા એમ વ્યવહાર છે. આ^{૧૦} દર્શનમા પણ પ્રમિદ્ધ પુરાણ અને સિદ્ધ આગમ તથા અનુમાન રિત્યાદિથી જ્ઞાત છે પરિપૂર્ણ શક્તિ જેની આ ર્શ્વર પ્યારે પોતાના

આત્મામાં અભિમુખ થાય છે ત્યારે તેની શક્તિના પ્રતિસંધાને વારીને જ્ઞાન થાય છે કે નિઃસંશય હું તે જ પરમેશ્વર છું.^{૧૧} ઉપપત્તિ ઇટલે સંગત્ર, સંભવિત છે તેથી તે કાર્ય, માટે સમર્થ એવા પ્રયોજનવ્યાપાર વહેતે હું સિદ્ધ કરું છું.^{૧૨} એમ ઈશ્વર સ્વભાવવાળો આત્મા સ્વતઃ પ્રકાશે છે તો પછી પ્રભાભિજ્ઞા પ્રદર્શનનું શું પ્રયોજન છે? એમ જો કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ રીતે છે. સ્વપ્રકાશતાને લીધે આત્મા સતત અવભાસમાન છે તોપણ માયાને લીધે તે એક ભાગે કરીને પ્રકાશમાન છે તેથી પૂર્ણ અવભાસની સિદ્ધિને અર્થે દ્વ્યશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિના આલિપ્કરણ દ્વારા પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રદર્શાવવાની જરૂર છે.^{૧૩} આ સર્વને પ્રયોગના રૂપમાં આ પ્રમાણે મૂકાય છે.

આ આત્મા પરમેશ્વર છે

કારણ કે તે જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિવાળો છે;

જે જેટલે અંગે જ્ઞાતા અને કર્તા છે તે તેટલે અશે ઈશ્વર છે જેમકે પ્રસિદ્ધ ઈશ્વર અથવા રાજા.

આત્મા વિશ્વનો જ્ઞાતા અને કર્તા છે, માટે તે પરમેશ્વર છે.

એ પ્રમાણે પંચાવયત્ર વાક્યથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે મીયાવાદમાં નૈયાયિક મતનો સમાવેશ થાય છે.^{૧૪}

ઉદયકરના પુત્રનું કહેવું છે કે:—

કયો અજઙ્ઘ આત્મા પોતાનો આત્મા જે કર્તા અને જ્ઞાતા છે તે અનાદિ સિદ્ધ મહેશ્વર છે એ વાતને સિદ્ધ માનશે કે તેનો નિર્ણય કરશે? પરંતુ મોહને લીધે અનુપ-લક્ષિત તે આત્મા છે તોપણ શક્તિના આલિપ્કરણે કરીને તે દૃષ્ટ થાય છે.^{૧૫}

આ પ્રમાણે તે પ્રત્યભિજ્ઞાનુ પ્રયોજન જણાવે છે.

યઢી,

આ જગત્માં સર્વ ભૂતની સ્થિતિ જિવદાશ્રય છે જિવતાં પ્રાણીઓનું જીવન જ્ઞાન અને ક્રિયા છે એમ માનવામાં આવે છે; તેમાં જ્ઞાન છે તે સ્વતઃ સિદ્ધ છે; અને ક્રિયા કે જે પ્રકાશમાન પદાર્થમાં આશ્રિત છે તે અન્યથી જોવાય છે, અને જ્ઞાનથી તે અન્ય છે એમ કહેવાય છે જોનારની જે પ્રતિમા તે પદાર્થોના ક્રમનુ રૂપ છે, અને ક્રમરહિત જે આનંદરૂપ અને ચિદ્રૂપ પ્રમાતા તે મહેશ્વર છે’

સોમાનંદનાથ કહે છે કે —

પુરુષ સર્વદા શિવાત્માથી જ્ઞાનને પામે છે; તે સર્વદા અહંપ્રત્યરૂપ આત્માથી જ્ઞાનને પામે છે.

જ્ઞાનાવિકાસપ્રકરણની પરિમાતિમા કહે છે કે —

શિવની સાથેના એક્ય વગર વ્યાવહારિક પ્રત્યભિજ્ઞાનો અસંભવ છે; પ્રકાશ સાથેના એક્ય (નાદઘ્રાંત) થી શિવસાથેનું એક્ય સિદ્ધ થાય છે; શિવ એ એક જ પ્રમાતા છે’

એનો એક મહેશ્વર નિયતભાવેકરીને પદાર્થસમૂહ પળ છે, કારણ કે પદાર્થસ્વરૂપ તેનો સફલ્પ છે, અને જ્ઞાન અને ક્રિયાતો સર્વદા શુદ્ધ છે’

અભિનવગુપ્તાચાર્ય આ શ્લોકોનું વિવરણ આ પ્રમાણે કરે છે —

‘તે જેમ પ્રકાશે છે તેને અનુસાર આ સર્વ પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશ વડે કરીને આ સર્વ વિનિધરૂપમા ભાસે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સપ્રકાશ ચિદ્રૂપ શિવના મહિમા વડે સર્વ ભાવ પ્રકાશિત છે એમ માનવામાં આવે છે. વિષયનો પ્રકાશ નાંદ-પીતાદિ વિનિધરૂપમા જણાય છે, તે વિષયના ઉપગમના ભેદે કરીને છે. યન્મુત તે દેશ કાલ અને આકારના સંકોચનથી રહિત હોવાથી અભેદ છે. તે ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ જ

પ્રમાતા છે. શિવસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે 'ચૈતન્ય છે તે જ આત્મા છે.' ચિદ્રૂપ, અનવચ્છિન્નસકલ્પ, અનન્યોન્મુલ્ખ, આનન્દ-
કચન, મહેશ્વર ઇત્યાદિ તેના પર્યાય છે, કારણ કે આ ભાવરૂપ
વિશ્વ તેનો સકલ્પ છે, જ્ઞાન અને ક્રિયા શુદ્ધ છે અર્થાત્ પારમા-
ર્થિક છે, ત્યા પ્રકાશરૂપતા તે જ્ઞાન છે, અને પોતાની મેલે જગત્
ઉત્પન્ન કરનાર પણુ તે ક્રિયા છે. તેનું નિરૂપણ ક્રિયાધિકારમાં
આ પ્રમાણે કર્યું છે —

તે આનન્દશક્તિત્વથી આ સર્વ ભાવને ઇચ્છાવશાત્
પ્રકાશે છે, અને આ ક્રિયા તે તેની નિર્માતૃતા છે

ઉપસહારમાં પણ કહ્યું છે કે —

ए प्रकारे घटपटादि आकारवाला जगद्रूपमां
स्थित ध्यानी इच्छा करनार ईश्वरनी ए कृतृता इच्छा
एज तेनी हेतुवता क्रिया છે^{૧૮}

તે હોય તો આ હોય એ પ્રકારની જે કાર્યકારણતા
તે પણ અપેક્ષાહીન જડમાં ઉપપન્ન નથી

આ પ્રમાણે જોતા જડની કે અનીશ્વર ચૈતનની કારણતા
સમજતી નથી અને તેટલા માટે જુદા જુદા જગત્ગત જન્મ
સ્થિતિ આદિ ભાવવિકાર તથા તત્તત્ત્વભેદક્રિયા ઇત્યાદિ સહ-
સ્રરૂપ વહે સ્થિત થાની ઇચ્છા કરનાર સ્વતત્ર ભગવાન્
મહેશ્વરની ઇચ્છા એજ ઉત્તરોત્તર ઉચ્છિસ્વભાવ ક્રિયા અથવા વિશ્વ-
કર્તૃત્વ કહેવાય છે^{૧૯} ઇચ્છા માત્રથી જગત્નું નિર્માણ છે એના
સંબંધમાં દૃષ્ટાંત પણ સુસ્પષ્ટ છે

મૃત્તિકા કે વીજ વિના યોગીની ઇચ્છામાત્ર વહે
જે ઘટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઘટાદિનો સંપૂર્ણ અર્થ
સારે છે

જો ઘટાદિપ્રતિ મૃત્તિકાદિ એ પરમાર્થત કારણ હોય
તો યોગીની ઇચ્છામાત્રથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ?
કોઈ કહે કે મૃત્તિકા તથા વીજાદિથી ઉત્પન્ન થનાર ઘટાનુસાર

જુદા હોય છે અને યોગીચ્છાજન્ય ઘટાંકુરાદિ જુદા હોય છે તો હમે તેને જળાવીશું કે સામગ્રીભેદથી કાર્યભેદ હોય છે એવાત પ્રસિદ્ધ-જ છે. ઉપાદાન ઘર ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને યોગી પોતાની ઇચ્છાએ કરીને પરમાણુઓનો વ્યાપાર કરાવી તે-ઓને સંઘટ્ટ કરે છે. આપ્રમાણે જે માને છે તેઓને પણ હમારે આ પ્રમાણે જળાવવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી પરિદૃષ્ટ કાર્યકારણ માવનો ત્રિપર્યય જળાય નહિ ત્યાંસુધી ઘટમાં મૃત્તિકા, ચક્ર, દંડ इत्यादि અને દેહમાં સ્ત્રીપુરુષમંયોગાદિની અપેક્ષા થાય છેજ અને એ પ્રમાણે જોતાં તો યોગીની ઇચ્છા થતાંજ ઉત્પન્ન થયેલા ઘટ, દેહ, इत्यादिનો સંભવ શક્ય થવો કઠળ પડે. પરંતુ ચેતન અને અનેકસંપત્તિયુક્ત ભગવાન્ જે નિર્ણયનું અનુવર્તન કે હૃદયન કરવાને ઘનતરસ્વાતંત્ર્યયુક્ત છે તેજ એ પ્રમાણે (જગદ્રૂપે) ભાસમાન છે એ પશ્ચ હૈંએ તો કોઈ અનુપપત્તિ આવતી નથી.” મોટેજ વસુગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે:—

ઘર ઉપાદાને, ઘર સામગ્રીએ અને ઘર ભીંતે જે આ જગદ્ધિગ્નો ચિતરનાર છે તે ચંદ્રકલાએ કરીને સ્થાપ્ય શૂળપાણિને નમસ્કાર હો.

હવે કોઈ પૂછે કે પ્રત્યગ્ આત્મા પરમેશ્વરથી અભિન્ન છે તો સંસારસંબંધ શી રીતે હોય તો તેનો પ્રશુત્તર આગમાધિકારમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે:—

આ પ્રમાતા માયાથી અંધ કર્મના વંધવાળો અને સંસારી છે; પોતે રૂશ્વર છે એમ ડ્યારે વિદ્યાદિએ કરીને તેને સમજાવાય છે ત્યારે તે ચિદ્ધન થાય છે અને તે મુક્ત છે એમ કહેવાય છે.”

વટી કોઈ કહે કે પ્રમેય પ્રમાતાથી અભિન્ન છે તો પ્રમેય પ્રતિ વદ્ અને મુક્તનો શો વિશેષ હોય તો તેનો ઉત્તર પણ તત્ત્વાર્થસંપ્રહના એક અધિકારમાં આપ્યો છે:—

મુક્ત મહેશ્વરની પેટે મેયને પોતાસાથેના અમેદે કરીને જુએ છે, અને વદ્ મેયને અત્યંતભેદયુક્ત જુએ છે.”

પૂર્વપક્ષી —જો આત્મા સ્વાભાવિક રીતે પરમેશ્વર હોય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનુ કાંઈ પ્રયોજન નથી. વીજ અપ્રત્યભિજ્ઞાત હોય તો પળ શુ તેને ડગના માટે જરૂરના સર્વે સહકારીઓ હશે તો અકુર ઉત્પન્ન નહિ થાય ? થશે જ, તો પછી આત્મપ્રત્યભિજ્ઞાનને માટે શ્રમ અને પ્રયત્ન શુ કરવાને જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તી —તે ઠીક છે પણ આ રહસ્ય તમે પ્રથમ સામઝ્યો. અર્થક્રિયા એ પ્રકારની હોય છે. વાહ્ય અને આમ્યતર. વાહ્ય અર્થક્રિયા તે અનુરાગિને સ્ફુટ રૂપમા લાલચા માટે વીજાદિને-કિને જે થાય છે તે છે, આમ્યતર અર્થક્રિયા પ્રીતિઆદિને રૂપમા લાલે છે અને પ્રમાતાગા વિશ્રાતિ પામનાર ચમત્કાર તેનો સાર છે. પ્રથમ પ્રકારની અર્થક્રિયામા પ્રત્યભિજ્ઞાનની અપેક્ષા નથી, પરંતુ વીજા પ્રકારમા તે છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનમતમા જે અર્થક્રિયા છે તે જીવ અને ईश्वरનુ એકત્વ સિદ્ધ કરવાને જોડતી શક્તિનો વ્યાપાર છે. પરસિદ્ધિ અને અપરસિદ્ધિ એ આ શક્તિનુ લક્ષણ છે અને હુ ईश्वર છુ એવો જે ચમત્કાર તે આ અર્થક્રિયાનો સાર છે^{૩૪} આ પ્રમાણે જોતા આ મતતા જે અર્થ ક્રિયા છે તેમા સ્વરૂપના પ્રત્યભિજ્ઞાનની અપેક્ષા રહેછે જ.

કોઈ વહેશે કે વગર પ્રત્યભિજ્ઞાને પણ પ્રમાતૃમા વિશ્રાતિ પામનારી અર્થક્રિયા જોનામા આવે છે^{૩૫} તો તેને હમે આ પ્રમાણે કહીશુ —નાયકના અનેક ગુણના શ્રવણથી જેનો અનુરાગ પ્રવૃદ્ધ થયો છે એવી વિરહભ્રેશને નહિ સહન કરતી મદન વિન્હલ થઈ કોઈ કામિની મદનલેખ લખીને પોતાની અવસ્થા જણાવે છે, પછી તે નાયક ઉતાવળથી તેની પાસે આવે છે. પેલી કામિની તેને જુએ છે સ્વરૂપ પણ તેના ગુણનો વિચાર કરતી નથી અને તેથી તે સાધારણ પુરુષ જેનો તેને લાગે છે અને તેને જોવામા તેને કંઈ આનંદ મળતો નથી. પરંતુ જ્યારે દૂતીના કહેવાથી તે તેના ગુણનો પરમાર્શ કરે છે ત્યારે તે તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્ણ

સંતોષને પામે છે. તેજપ્રમાણે પ્રત્યગ્ આત્મા વિશ્વેશ્વરરૂપે ભાસમાન છે તો પણ નિર્ભાસન તેના ગુણના પરામર્શ વગરનું હોવાથી પૂર્ણ માનવ સપાદન કરાવતું નથી. પરંતુ ય્યારે ગુરવચનાદિ-થી સર્વજ્ઞત્વ, સર્વકર્તૃત્વ, એ વગેરે લક્ષણયુક્ત પરમેશ્વરના ઉત્કાર્પનો પરામર્શ થાય છે ત્યારે તત્ક્ષણ પૂર્ણાત્મતાનો લાભ થાય છે.^{૨૮}

ચતુર્થ વિમર્શમા કહ્યું છે કે -

અનેક રૂપયાચનાઓ વડે પાસે આવેલો કાન્ત તેની પાસે ઊભો છે તો પણ તે અપરિજ્ઞાત હોવાથી સાધારણ પુરુષ જેવો ભાસે છે, અને તેની સાથે રમણ કરવાની તેની ઇચ્છા થતી નથી. આજ પ્રમાણે મનુષ્યનો આત્મા જો કે વિશ્વેશ્વર છે તો પણ તેના ગુણનો વિચાર ય્યાં મુઘી કરવામાં આવતો નથી ત્યાં મુઘી તે પોતાનો વેભવ પ્રકાશતો નથી. આ હેતુથી આ શાસ્ત્રમાં આ તેનો પ્રત્યભિજ્ઞા કહેવામાં આવી છે.

અભિનવગુપ્તાદિ આચાર્યોં આ સત્ત્વમા પુષ્કલ્લ કહ્યું છે; હમે મન્નહમાત્ર કરીએ છીએ માટે વિસ્તારના ગયત્રી વધારે વહેતા નથી. આટલું પૂર્ણ છે.

રસેશ્વરદર્શન.

બીજા કેટલાક માહેશ્વરો જો કે પરમેશ્વર તાદાત્મ્યવાદી છે તો પણ પિંડ સ્થિર હોય તો સર્વ શાસ્ત્રને અભિમત એવી જીવન્મુક્તિ મળે એ સિદ્ધાન્તને વઘ્ઘીને પિંડના સ્થૈર્યનો ઉપાય પારદાદિપદવેદનીય રસ એજ છે એમ કહે છે. રસ પારદ છે કારણ કે તે સસારના પર પારને પ્રાપ્ત કરાવવાનો હેતુ છે. કહ્યું છે કે —

જે સસારના પર પારને દે છે તે પારદ છે એમ સ્મૃતિ કહે છે

રસાર્ણવમા પણ કહ્યું છે કે —

ઉત્તમ સાધકો તેને પારદ કહે છે, કારણ કે પરાર્થને માટે તે ઉપયુક્ત થાય છે હે દેવિ ! તે જ્યારે મુક્ત હોય છે ત્યારે મહારા સમાન છે. તે મહારા પ્રત્યેક અગમાર્થી ઉત્પન્ન થયો છે તે મહારા દેહનો રસ છે માટે તેને રસ કહે છે

કોઈ એમ કહે કે પ્રકારાન્તર બંધે પણ (આ શ્લોકોનો અર્થ બીજી રીતે કરતા પણ) જીવન્મુક્તિ સયુક્તિક જણાય છે તો આ વાચોયુક્તિ સયુક્તિક નથી તો તેને કહેવાનું કે એમ કહેનું શોડું છે, કારણ કે ઈ એ દર્શનોમા દેહપાત પછી મુક્તિ કહેવામા આવે છે અને તેથી તેના ઉપર નિશ્વાસ આવતો

નથી અને તેથી તેને માટે નિર્વિધિચિકિત્સ પ્રવૃત્તિ થયાં અનુપપન્ન છે. રસાર્ણવ (ગ્રન્થ)માં કહ્યું છે કે:—

હ ય દર્શનમાં મુક્તિ દેહપાત પછી દર્શાવી છે. તે કરતલામલકવત્ પ્રત્યક્ષ જણાતી નથી.

માટે રસ અને રસાયન વડે તે દેહનું રક્ષણ કરવું.

આચાર્ય ગોવિંદ ભગવાન પુણ કહે છે કે:—

એ પ્રકારે ધન, શરીર, અને ભોગને અનિત્ય માનીને મનુષ્યે સદા મુક્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો; તે મુક્તિ જ્ઞાનથી મળે છે, જ્ઞાન અભ્યાસથી મળે છે, અને તે દેહ સ્થિર હોય તો થાય છે.

કોઈ કહેશે કે ત્રિશ્વર એવો દૃશ્યમાન દેહ નિત્ય શી રીતે હોય? તો તેને કહેવાનું કે એ માનવું નહિ, કારણ કે પાટકૌશિક શરીર અનિત્ય છે તો પુણ રસ અને અમ્નક પદથી કહેવામાં આવતી હર અને ગૌરીની સૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહ નિત્ય છે.

રસ હૃદયમાં કહ્યું છે કે:—

જેઓ દેહનો ત્યાગ કર્યા વગર હર અને ગૌરીની સૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા ચીજા દેહને પ્રાપ્ત કર્યો છે તે રસસિદ્ધ પુરુષો વંચ છે મંત્ર ગણતો તેઓનો દાસ છે.

માટે જીવનમુક્તિની ઇચ્છા કરનાર યોગીએ પ્રથમ તો દિવ્ય તનુ કરવું. હર અને ગૌરીના સૃષ્ટિસયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પારો હરથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અમ્નક ગૌરીથી ઉત્પન્ન થઈ છે માટે તેઓનું તે સાથે તાદાત્મ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

હે દેવિ! અમ્નક તારું ઘોંઝ છે અને પારો મહારૂં ઘોંઝ છે; એ વેતું મેલન મૂત્યુ અને દારિદ્ર્યનો નાશ કરનાર છે.

આતો આ સંવંચમાં ઘણુંજ થોડું કહ્યું છે; રસેશ્વર સિદ્ધાંતમાં તો દેવ દૈત્ય મુનિ માનસાદિ અનેક પુરુષો રસના સામર્થ્યથી

દિવ્ય દેહ ને પામીને જીવનમુક્ત થયા એ વાત સામઝવામાં આવે છે.

મહેશાદિ દેવ, શુક્રાદિ દૈત્ય, ચાલસિલ્યાદિ મુનિઓ, સોમેશ્વરાદિ રાજાઓ, ગોવિંદભગવત્, ગોવિંદનાયક, ચર્વટિ, કપિલ, વ્યાલિ, કાપાલિ, કંદલાયન, એ અને વીજા વહુ સિદ્ધો રસમય શરીરને પામીને અને તે સાથે તદાત્મ થઈને જીવનમુક્ત રૂપે મરે છે.

મહાદેવે પાર્વતીને આજ અર્થ કહ્યો છે.—

હે દેવેશિ ! કર્મયોગે કરીને દેહધારણની પ્રાપ્તિ થાય છે. રસ (પારો) અને પચન એ બે પ્રકારનો કર્મયોગ છે જ્યારે રસ અને વાયુ હે ભૈરવિ ! મૃચ્છિત હોય છે ત્યારે તે વ્યાધિને હરી લે છે. જ્યારે મૃત હોય છે ત્યારે પુનઃ સર્જીવન કરી શકે છે અને જ્યારે વદ્ધ હોય છે ત્યારે તે ઉડવાની શક્તિ આપે છે

પારદ મૃચ્છિત થયો ત્યારે કહેનાય તેનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું છે —

પારો નાના વર્ણનો થાય છે અને પોતાની ધળી ચપલતાને છોડી દે છે; આ પ્રમાણેનાં લક્ષણ જ્યારે તેમાં જોવામાં આવે ત્યારે તેને મૃચ્છિત થયો એમ કહે છે

આર્દ્રત્વ, ઘનત્વ, મેજ, ગૌરવ, અને ચપલતા પડતું જેમાં જળાતુ મથી તે મૃત પારો જાણવો

વીજે સ્થળે વદ્ધનું લક્ષણ પણ કહ્યું છે —

અક્ષત હોવા પણ, થોડા ચક્ષતમાં દ્રવ થવા પણ, તેજસ્વી પણ નિર્મલતા, ગુરુત્વ, અને વસતાં કઢકા થવા પણ એ વદ્ધ પારવનાં લક્ષણ છે

હવે કોઈ શકા કરે કે ‘ જો હર ગૌરીની સૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય તો પિંડનું સ્થૈર્ય પણ પામી શકાય. પરંતુ તે સિદ્ધજ વાય શી રીતે ? ’ આમ કહેનારને કહેવાનું કે આગી શકાઓટી છે, કારણ કે અઘ્રાદગ સસ્ત્રારને લીધે તે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

આચાર્યો કહે છે કે,—

પારાના સાધનના વિધિમાં સારા માણસના દરેક કર્મમાં નિર્મલ એવા અષ્ટાદશ સંસ્કાર પ્રથમ તો પ્રયત્ન થકે જાળવા જોઈએ.

તે સંસ્કારનું નિરૂપણ પણ કર્યું છે.—

સ્વેદન, મર્દન, સ્પર્શન, સ્થાપન, પાતન, નિરોધન, નિયમન, દીપન, ગમન, જીળા જીળા ઢાળા ધગા પળું, જાર-ળાવિધાન (ઢાંકી દેવું તે), ગર્ભદ્રુતિ, વાહ્યદ્રુતિ, ક્ષારણ, રાગસારણ, ક્રમવારભક્ષણ અને વેધ કરીને ભક્ષણ એ અદ્વાર પ્રકારનાં રસ કર્મ છે.

આ સર્વ ક્રિયાઓ આચાર્ય ગોવિંદમગવત્ તથા સર્વજ્ઞ રામેશ્વરભટ્ટાર્ક વગેરે પ્રાચીન આચાર્યોએ નિરૂપિત કરી છે મોટા ગ્રન્થ મહોટો થઈ જનારા ભયર્થી હમે નિર્મીએ છીએ.

વઢી રસદાહન ધાતુ યાદને માટે છે એમ પણ ન માનવું. દેહનેત્રદ્વારા મુક્તિ આપતી એ તેનું પગ્મ પ્રયોજન છે.

રસાર્ણવમા કહ્યું છે કે—

હે ईશ્વર! મને લોહવેધ કહો કે જે ઉત્તમ દાન છે, અને જે દેહવેધથી એકતરી ગતિ થાય છે તે દેહવેધ પણ મને કહો, (એમ પાર્વતીએ પૂછ્યું ત્યારે શિવ બોલ્યા) હે દેવિ! ઢાહ્યા માણસે લોહ તથા દેહ ઉભયમાં પારાનો ઉપયોગ કરવો; તે દેહ અને લોહનો સમાન દેગાય કરે છે. પ્રથમ તેની પરીક્ષા લોહ ઉપર કરવી અને પછી દેહ ઉપર કરવી.

કોઈ કહેશે કે સચ્ચિદાનંદાત્મક પરતત્ત્વના સ્ફુરણથી મુક્તિ સિદ્ધ છે તો આ દિવ્ય દેહ સપાદન કરવાનો પ્રયાસ શું કરવાને જોઈએ? તો તેને કહેવાનું કે આમ બોલવું યોગ્ય નથી, કારણ કે દૃઢ શરીર ન હોય ત્યાં સુગ્રી એ ચાર્ણ (મોક્ષ મઢવો) થતી અસંભવિત છે. રમ હર્યમા કહ્યું છે કે—

અનેક ત્રિકરણ જેમાંથી દૂર થઈ ગયા છે તથા જેની સર્વ માર્ગમાં વિચક્ષા કરવામાં આવી છે તે ચિદાનંદની

સ્ફુરણા થાય તોપણ જે પ્રાણીઓનાં શરીર અસ્ફુરિત હોય તેમને તે શા કામનો?

જે જરાપ ફરોને જર્જરિત છે, કાસ અને શ્વાસાદિ-
દુઃખથી જે ભરેલો છે, અને જેની યુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયનો પ્રસાર
પ્રતિહત છે તેને સમાધિમાં યોગ્ય ગણવામાં આવતો નથી.
વિપયરસનો સ્વાદ લેવામાં લંપટ એવો સોઝવર્પનોચાઝક
અને વિવેકરાહિત વૃદ્ધ એવો મુક્તિને શી રીતે પામે?

બધી કોઈ શંકા કરે કે જીવત્વ ઇટલે સસારિત્વ,
તેથી વિપરીતતા તે મુક્તતા, આ પ્રમાણે ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ
છે તો તે કેવી રીતે એકજ સ્થાનમાં સંભવે? આમ કહેનારને
કહેવું કે આ પ્રમાણે ધારવું જોઈએ, કારણ કે વિકલ્પનું
સમાધાન થતું નથી. મુક્તિ તો સર્વ તીર્થકરથી સમત છે; હવે
તે શુ જ્ઞેય છે કે નહિ? જો કહો કે તે જ્ઞેય નથી તો શશવિ-
પાણ જેવી છે. જો કહો કે જ્ઞેય છે તો જીવન વર્જનીય નથી,
કારણકે જીવિતરહિતને જ્ઞાતૃત્વ અનુપપન્ન છે.

રસેશ્વર સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે —

હે અધોમન! જીવનો મોક્ષ રસાંકમેયમાર્ગમાં કહેલો
છે અને યુક્તિમેદનું અવલંબન કરનાર વીજા શાસ્ત્રવાદમાં
પણ તે કહ્યો છે, સર્વ મંત્રને વિષે મુક્તિત્વને જ્ઞાન વડે જ્ઞેય
માનેલું છે. જે જીવત્ નથી તે જ્ઞેયને જાણતો નથી, માટે
જીવન છે જ.

બધી નિત્યજીવત્વ અદૃષ્ટપૂર્વ પણ નથી, કારણ કે
વિષ્ણુ સ્વામિમતાનુયાયીઓ નૃસિંહના શરીરને નિત્ય માને છે.

સાકાર સિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે —

જેનું શરીર સત્, ચિત્, નિત્ય, અચિંત્ય અને પૂર્ણ
નિજાનંદ છે એવા શ્રી વિષ્ણુસ્વામિસમત નૃસિંહને હું વદન
કરું છું.

કોઈ કહેશે કે સાવચળ અને રૂપગત્ અવભાસમાન
એવું નૃસિંહનું અંગ સત્ શી રીતે સંભવે? આમ કહેનારને કહેવાનું

કે આ આક્ષેપ કંઈ આક્ષેપ કહેવાય નહિ, કારણ કે તે સન-કાદિ ને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, સહસ્રશીર્ષાદિ શબ્દમાં શ્રુતિપણ તેને ગાય છે, ‘ અંબુજના જેવા નેત્રવાળા ચતુર્ભુજ શંખ ચક્ર ગદા-ધારી અદ્ભુત વાઙ્મુને ’ એમ પુરાણમાં પણ જોવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નૃસિંહનું અંગ શી રીતે અસત્ હોય ? વિષ્ણુસ્વામીના સેવક ગર્ભશ્રીકાન્તમિત્રે સદાદિવિ-શેષણ પ્રતિપાદિત કર્યો છે. માટે હમારું દૃષ્ટ જે દેહનિત્યત્વ તે અત્યંત અદૃષ્ટ હોઈ શકે નહિ, માટે પુરુષાર્થની ઇચ્છા કરનાર પુરુષોએ તેની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. માટેજ કહ્યું છે કે:—

વિદ્યામાત્રનું સ્થાન અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂલ એવું જે શરીર તેને અજરામર કરવાના કામ કરતાં ઘોઝું કયું કામ શ્રેયસ્ છે ?

રસેશ્વર અજરામર કરવાને સમર્થ છે તે પણ કહ્યું છે:—

એક આ રસરાજે શરીરને અજરામર કરે છે.

અરે પારાના માહાત્મ્યની તો વાતજ શી કરવી ? દર્શન કે સ્પર્શથી પણ મહાફલ થાય છે. રસાર્ણવમાં કહ્યું છે કે:—

તેના દર્શન અને સ્પર્શથી, ભક્ષણ અને પૂજનથી તથા દાનથી છ પ્રકારનાં ફલ થાય છે, પૃથ્વીઉપર કેદારાદિ જે જે લિંગ છે તેનું દર્શન કરવાથી જે પુણ્ય થાય છે તે રસનું દર્શન કરવાથી થાય છે.

વીજે સ્થલે પણ કહ્યું છે કે:—

કાશી આદિનાં સર્વલિંગ કરતાં રસનાલિંગનું અર્ચન વધારે કલ્યાણકારક છે, કારણકે તેથી ભોગ, આરોગ્ય, અમૃતત્વ અને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

રસની નિંદા વારનારને પાપ લાગે છે એમ પણ કહ્યું છે.—

જો પ્રમાદથી રસાનિંદાનું શ્રવણ થયું હોય તો તેનું સ્મરણ કરવું અને નિંદાને લોધે અશુભથી પૂર્ણ થયેલા તે નિંદકનો એકદમ પરિત્યાગ કરવો.

માટે હમારી કહેલી રીત પ્રમાણે દિવ્ય દેહ પામીને યોગા-

મ્યામ કરતા પરતત્ત્વનુ દર્શન વ્યે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે રાખે

કેદલાપક પુણ્યદાષ્ટિવાળા પુરુષોને ચિન્મય જ્યોતિ માસે છે, જે ધ્રુવગુના મધ્યમાં છે, અને જે અગ્નિ, વિદ્યુત્ અને સૂર્યની પેટે જગત્ને પ્રકાશે છે, જે પરમાનંદૈક રસ છે, જે પરમજ્યોતિઃ સ્વભાવ છે, જે અવિકલ્પ છે, જેના સકલ ક્લેશ ચિન્ટ થયા છે, જે જ્ઞેય, જ્ઞાંત અને સ્વયંઘેય છે તેમાં મનનું આધાન કરીને અખિલ સ્ફુરદ્ જગત્ને ચિન્મય જોનાર પોતાના કર્મબંધને તોડીનારી આ લોકમાંજ બ્રહ્મતત્ત્વને પામે છે.

શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે.

હે ને રસ છે રસને પામીને જા (પુરુષ) આનંદી થાય છે.

તેથી આપ્રમાણે મનદુઃખને તરવાનો ઉપાય રમ એજ છે એમ મિદ્ધ થયું. વઢી રસનું બ્રહ્મ સાથે સામ્ય પ્રતિપાદન કરનાર શ્લોક પણ છે.

જે સ્વાભાવિક આવરણમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરનાર પુરુષોને સાધ્ય છે, જે પૂર્ણ હોઈ સર્વને સહન કરે છે, જે ઘેશ્વાનર જાગ્રત્ હોતાં ક્રીડા કરતો નથી, જે ઉત્પન્ન થયા પછી વીજાને દુઃખ દેતો નથી અને જે પોતે પોતામાંથી પ્રકાશે છે તે પારદ વીનતા અને સસારના મયમાંથી રમાર રક્ષણ કરો.

ઔલુક્યદર્શન.

આ લોકમા દુઃખનુ માન સર્વ પ્રાણીને હોયાર્થી તે મિદ્ધ છે, અને સ્વાભાવિક રીતે તે સર્વને પ્રતિકૂળ હાગે છે તેથી સર્વ પ્રેક્ષામાન પુરુષો તેનો સ્વાગ કરમાની ઇચ્છા કરીને તેને માટે ઉપાય જાણવાની ઇચ્છા કરે છે અને પરમેશ્વરમાક્ષાત્કાર એ તેનો ઉપાય છે; કહ્યું છે કે —

જો માણસો ચર્મની પેટે આકાશનો વાંટો ચાલવાને શક્તિમાન થાય તોજ તે શિવતત્ત્વના જ્ઞાન વગર દુઃખનો અંત આણી શકે.

પરમેશ્વર સાક્ષાત્કાર શ્રવણ, મનન અને માયના વડે થાય છે; કહ્યું છે કે —

આગમન અનુમાન અને ધ્યાનાભ્યાસ એ ત્રણ વડે પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય ઉત્તમ યોગને પામે છે.

ત્યાં મનન અનુમાનને અર્ધીન છે, અનુમાન વ્યાપ્તિ જ્ઞાનને અર્ધીન છે, અને વ્યાપ્તિજ્ઞાન પદાર્થના વિવેકનો અંગ્રેજા કરે છે. આ ઉપરથી મગવાનુ કળાદે 'સ્વે હમે થર્મનુ વ્યાપ્ત્યાન કરીશું' એ સૂત્રથી આરંભ થતા દસ લઘુગના પ્રત્યક્ષ છે પદાર્થની વ્યવસ્થા કરી છે. તેના વે આન્દિકવાદ્યા પ્રયમાભ્યાસનું મનન સંત્રંબવાદ્યા સર્વ પદાર્થોનું કથન કરે છે. તેનું દસ પ્રકાર

આન્હિકમાં જે જે પદાર્થો જાતિમાન્ છે તેમનું નિરૂપણ કર્યું છે અને વીજામાં જાતિ અને વિશેષનું કથન કર્યું છે. વે આન્હિકવાળા વીજા અધ્યાયમાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેમાં પળ પ્રથમાન્હિકમાં (પંચ) ભૂતનાં વિશેષ લક્ષણોનું અને વીજામાં દિકા અને કાલનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આન્હિકદ્વયયુક્ત ત્રીજા અધ્યાયમાં આત્મા અને અંતઃકરણનાં લક્ષણ આપ્યાં છે, તેમાં પળ પ્રથમાન્હિકમાં આત્માનું લક્ષણ અને વીજામાં અંતઃકરણનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. વે આન્હિકવાળા ચતુર્થાધ્યાયમાં શરીર અને તેના ઉપયોગી પદાર્થોનું વિવેચન આવે છે, તેમાં પળ પ્રથમાન્હિકમાં શરીરોપયોગી પદાર્થોનું વિવેચન આવે છે અને વીજામાં શરીરનું વિવેચન આવે છે. વે આન્હિકવાળા પાંચમા અધ્યાયમાં કર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમાં પળ પ્રથમાન્હિકમાં શરીર સંબંધી કર્મનું ચિંતન છે અને વીજામાં માનસ કર્મનું ચિંતન છે. વે આન્હિકવાળા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીત ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં પળ પ્રથમાન્હિકમાં દાન અને પ્રતિગ્રહના ધર્મનો વિવેક આવે છે અને વીજામાં આશ્રમચતુષ્ટયને યોગ્ય ધર્મનું નિરૂપણ છે. એજ રીતના સાતમામાં ગુણ અને સમવાયનું પ્રતિપાદન આવે છે, તેમાં પળ પ્રથમના આન્હિકમાં બુદ્ધિનિરપેક્ષ ગુણનું પ્રતિપાદન છે અને વીજામાં બુદ્ધિસાપેક્ષ ગુણનું તથા સમવાયનું પ્રતિપાદન છે. આઠમામાં નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ અને તેનાં પ્રમાણનું ચિંતન છે. નવમામાં બુદ્ધિના વિશેષનું પ્રતિપાદન છે. અને દશમામાં અનુમાનભેદનું પ્રતિપાદન છે.

ત્યાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષા એ રીતે ત્રણ પ્રકારની આ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. કોઈ કહેશે કે વિભાગની અપેક્ષા પરીને ચાર પ્રકાર કહેવા જોઈએ તો શા માટે ત્રણ કહેવામાં આવે છે ? તો તેને કહેવાનું કે એમ માન્યું નહિ, કારણ કે વિભાગનો એક વિશેષ ઉદ્દેશમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ત્યાં દ્રવ્ય,

ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમગ્ર એ છઠ્ઠા પદાર્થ છે એમ જે કહેવું તે ઉદ્દેશ, કોઈ પૂછે કે આ પ્રકારના ક્રમના નિયમમાં શું કારણ છે તો કહેવામાં આવે છે કે દ્રવ્ય સમસ્ત પદાર્થનું આયતન (અધિકારણ) હોવાને લીધે પ્રધાન હોવાથી તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ છે. પછી ગુણ ગુણત્વરૂપાધિષ્ઠિત કરીને સર્વ દ્રવ્યમાં રહે છે માટે તેનો ઉદ્દેશ છે. પછી કર્મ સામાન્યત્વ હોવાથી તેનું દ્રવ્ય અને ગુણસાથે સામ્ય હોવાથી તેનો ઉદ્દેશ છે. સામાન્ય એ ત્રણમાં આશ્રિત હોવાથી તે પછી તેનો ઉદ્દેશ છે. તે પછી સમગ્રનું અધિકારણ જે વિશેષ તેનો અને અતે અનાશિષ્ટ રહેતા સમગ્રનો ઉદ્દેશ છે. એ પ્રકારે ક્રમનો નિયમ છે.

પૂર્વપક્ષી:—એમ શી રીતે કહો છો કે છઠ્ઠા પદાર્થ છે ? કારણ કે અભાવ પણ એક સદ્ભાવ છે.

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહો નહિ; કારણ કે નગર્ય કરીને અનુલિખિત એવી બુદ્ધિની વિષયતા જે ભાવરૂપતા તેણે કરીને તે જ છે એમ વિવક્ષિત છે.

પૂર્વપક્ષી:—તો પણ શી રીતે છઠ્ઠા એમ નિયમ થઈ શકે? કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ અસહ્ય છે તે આ પ્રમાણે. વ્યવચ્છેદ્ય પદાર્થ પ્રમિત છે કે નહિ ? જો પ્રમિત છે તો શામાટે તેનો નિષેધ હોયો જોડે ? જો અપ્રમિત હોય તો કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાનું ઉદરનાં શિગડાનો પ્રતિષેધ કરવાને શી રીતે પ્રયત્ન કરે ? માટે આ વિકલ્પનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી પદાર્થ છઠ્ઠા એમ નિયમ કરી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજનથી, કારણ કે સત્તમ હોઈને પ્રમિત કરેલા અંધકારાદિના ભાવ્યનો અને ભાવ્ય હોઈને પ્રમિત કરેલા શક્તિસર્યાદિના સત્તમત્વનો નિષેધ કર્યો છે. માટે અહીં વિસ્તાર કરવો અનુચિત ધારીએ છીએ.

ત્યાં દ્રવ્યાદિ ત્રણનાં દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-જાતિ લક્ષણ છે. દ્રવ્યત્વ

એ કે જે ગગન (નિત્ય) અને કમલ (અનિત્ય) સાથે સમવાય સવધમા હોઈને નિત્યગધ સાથે સમવાય સવધમા હોતુ નથી. જે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણથી અને જે સત્તા (નામની જાતિ) થી સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે તે ગુણત્વ. જે જાતિ સર્વ અનિત્ય પદાર્થ સાથે સમવેત છે અને સત્તાઈ કરીને સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે તે કર્મત્વ. સામાન્ય ઇટલે જે પ્રત્યક્ષમાત્રાનુ પ્રતિયોગી નથી અને જે અનેક સાથે સમવેત છે તે^{૧૨} વિશેષ ઇટલે જે અન્યોન્યામાત્રાવિરોધિ સામાન્યરહિત અને સમવેત છે તે^{૧૩} સમવાયરહિત સવધતે સમવાયી. એ પ્રકારે છ પદાર્થોના લક્ષણની વ્યવસ્થા કરી છે.

દ્રવ્ય નવ પ્રકારનુ છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મનસ્. તેમા પૃથ્વીને આદિ લઈ ચારની પૃથ્વીત્વાદિ જાતિ લક્ષણ છે. પૃથ્વીત્વ એ એક જાતિ છે જે પાક (ઉષ્ણતા) થી ઉત્પન્ન થઈલા રૂપની સાથે સમાનાધિકારણ છે અને દ્રવ્યત્વ જાતિથી સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે^{૧૪} અથ્વા એ એક જાતિ છે તે સરિત્સાગર સાથે અને જલસાથે સમવેત છે.^{૧૫} તેજસ્ત્વ એ એક જાતિ છે જે ચન્દ્ર સુવર્ણ સાથે સમવેત છે અને જ્વલન સાથે સમવેત છે.^{૧૬} વાયુત્વ એ એક જાતિ છે જે ત્વગિન્દ્રિયની સાથે સમવેત છે અને દ્રવ્યત્વ જાતિથી સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે.^{૧૭} આકાશ, કાલ, અને દિક્ એક એક છે તેથી તેમને અપર જાતિ હોતી નથી અને તેથી આકાશ કાલ, અને દિક્ એ શબ્દોજ તેમની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ છે.^{૧૮} સંયોગે કરીને અજન્ય ઇત્યે જે અન્ય વિશેષ ગુણ તેની સાથે સમાનાધિકારણ હોઈ વિશેષનુ જે અધિકારણ છે તે આકાશ. જે વિભુ છે, અને જે દિક્ સાથે સમવેત્ એના પરત્વના અસમવાયીકારણનું અધિકારણ છે તે કાલ. જેને વિશેષ ગુણનથી ઇત્યું જે કાલવ્યતિરિક્ત વિભુદ્રવ્યતે દિક્. આત્મા અને મન-

સૂનાં આત્મત્વ અને મનસ્ત્વ એ લક્ષણ છે. જે અમૃત (દ્રવ્ય) સાથે સમવેત એવી દ્રવ્યત્વની અપર જાતિતે આત્મત્વ. જે સમવાયિકારણત્વરહિત અને અણુ સાથે સમવેત એવી દ્રવ્યત્વની અપર જાતિ તે મનસ્ત્વ. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંઘ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ મુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન એટલા સત્તર કાંઠોક્ત અને ચ શબ્દથી સૂચિત ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, અદૃષ્ટ (ધર્મ અને અધર્મ) ને શબ્દ એ સાત એ રીતે ચોવીશ ગુણ છે.^{૧૭} રૂપાદિથી શબ્દાન્ત સુધીના ગુણોનાં રૂપત્વાદિ જાતિ લક્ષણ છે. રૂપત્વ એટલે નીલ સાથે સમવેત એવી ગુણત્વની અપર જાતિ^{૧૮} આ પ્રમાણે વાકી રહેલા ગુણોનાં લક્ષણ પણ જાણી લેવાં. કર્મ પાંચ પ્રકારનાં છે; ઉત્કેષણ, આક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન; ભ્રમણ રેચનાદિનો ગમનમાં અંતર્ભાવ ધાય છે. ઉત્કેષણાદિનાં ઉત્કેષણત્વાદિ જાતિઓ લક્ષણ છે. જે ઊર્ધ્વ દેશ સાથેના સંયોગનું અસમવાયિ કરણ છે અને જે સમવેત છે એવી જે કર્મત્વની અપર જાતિ તે ઉત્કેષણત્વ. એ રીતે આક્ષેપણાદિનાં લક્ષણ પણ જાણીલેવાં. સામાન્ય બે પ્રકારનું છે, પર અને અપર પર સામાન્ય સત્તા છે જે દ્રવ્ય ગુણ સાથે કે ગુણ કર્મ સાથે સમવેત છે,^{૧૯} અપર સામાન્ય દ્રવ્યત્વાદિ છે, તેઓનાં લક્ષણ પૂર્વે કહ્યાં છે. વિશેષ અનંત છે અને સમવાય એક છે તેથી તેઓના વિભાગનો સંમયનથી; તેઓનાં લક્ષણ પૂર્વે કહ્યાં છે.

“દ્વિત્વ, પાક (ઉષ્મતા)થી થતી ઉત્પત્તિ, અને વિભાગથી થતો વિભાગ, પ્વણમાં જેની બુદ્ધિ સ્થાલિત થતી નથી તે સારો વૈશેષિક છે.”

આ પ્રકારનું આમાણક હોવાથી હમે હવે દ્વિત્વાદિનો ઉત્પત્તિ પ્રકાર દર્શાવીએ છીએ.

ત્યાં પ્રથમ ઇન્દ્રિય અને અર્થનો મનિકર્પ ધાય છે; તે પછી

એકત્વ—જાતિનું જ્ઞાન, તેથી અપેક્ષા બુદ્ધિ, તેથી દ્વિત્વની ઉત્પત્તિ તેથી દ્વિત્વ—જાતિનું જ્ઞાન, તેથી દ્વિત્વ ગુણનું જ્ઞાન અને તેથી સંસ્કાર. કહ્યું છે કે —

પ્રથમ અર્થ સાથેના ઇન્દ્રિયના સનિકર્ષથી એકત્વ—સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે, એકત્વથી ઉભયગોચર મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી દ્વિત્વનું જ્ઞાન થાય છે પછી દ્વિત્વની પ્રમાણિતિ થાય છે. અને તે પછી યોજા પદાર્થોથી દ્વિત્વની પ્રમા થાય છે. આ પ્રમાણે જે દ્રવ્ય છે એમ બુદ્ધિ થાય છે.^{૩૧}

આ દ્વિત્વોદયની પ્રક્રિયા કહી.

પૂર્વેપક્ષી —દ્વિત્વાદિ અપેક્ષા બુદ્ધિજન્ય છે એનું શું પ્રમાણ છે ?

સિદ્ધાન્તી —આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા આચાર્ય (ઉદયન) કહે છે કે —

અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિની ઉત્પાદક છે, કારણ કે તે વ્યજક (જાપક) છે એમ કહી શકાતું નથી અને તે સાથે જેમ સંયોગ પછી શબ્દ લાગલોજ છે તેમ તે પછી દ્વિત્વાદિ છે.^{૩૨}

આ ત્રિપયના સમયમા હમારુ કહેવુ આ પ્રમાણે છે —

જે અથવા વધારે એકત્વ છે ત્રિપય જેનો એવી અનિલ્ય બુદ્ધિથી દ્વિત્વાદિ વ્યગ્ય નથી, કારણ કે પૃથક્ત્વાદિની પેઠે દ્વિત્વાદિ એ અનેકાશ્રિત ગુણો છે.^{૩૩}

હવે નિવૃત્તિક્રમનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. અપેક્ષા બુદ્ધિથી એકત્વ—સામાન્યના જ્ઞાનની દ્વિત્વોત્પત્તિના સમકાલમા નિવૃત્તિ થાય છે. દ્વિત્વ—સામાન્યના જ્ઞાનથી, અપેક્ષા બુદ્ધિની, દ્વિત્વ—ગુણબુદ્ધિના સમકાલમા નિવૃત્તિ થાય છે. અપેક્ષા બુદ્ધિની નિવૃત્તિથી બુદ્ધિના સમકાલમા દ્વિત્વ—ગુણની નિવૃત્તિ

ધાય છે. દ્વયબુદ્ધિથી સંસ્કારોત્પત્તિના સમકાલમાં ગુણબુદ્ધિની નિવૃત્તિ થાય છે. અને તે પછી સંસ્કારથી દ્રવ્યબુદ્ધિનો નિવૃત્તિ થાય છે.^{૩૪}

આ સર્વના સંગ્રહના શ્લોક આ પ્રમાણે છે.—

પ્રથમ અપેક્ષાબુદ્ધિથી એકત્વ—સામાન્યની બુદ્ધિ દ્વિત્વોદયના સમકાલમાં નાશ પામે છે. દ્વિત્વ—સામાન્યની બુદ્ધિથી દ્વિત્વ—ગુણ ના ઉદયના સમકાલમાં અપેક્ષાબુદ્ધિ નાશ પામે છે. અપેક્ષાબુદ્ધિના સમકાલમાં ગુણબુદ્ધિ નાશ પામે છે. દ્વયબુદ્ધિથી સંસ્કારોદયના સમકાલમાં ગુણબુદ્ધિ નાશ પામે છે અને સંસ્કારથી દ્રવ્યબુદ્ધિ નાશ પામે છે. ૫ પ્રમાણે નાશનો ક્રમ માનવામાં આવેલો છે.^{૩૫}

એક બુદ્ધિ બીજી બુદ્ધિથી નાશ પામે છે, અને બીજી બુદ્ધિ સંસ્કારે કરીને નાશ પામે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

આ જ્ઞાનો (બુદ્ધિઓ) જે આપણી ચર્ચાનો નિપય છે તે તેઓના ઉત્તરોત્તર કાર્યોએ કરીને વિનાશ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન શબ્દની પેઠે એક વિભુ પદાર્થનો વિશેષ ગુણ છે અને તે ક્ષણિક છે.^{૩૬} સંક્ષેપમાં કહીએ તો દ્રવ્યારંભક સંયોગના પ્રતિદ્વિ વિભાગને ઉત્પન્ન કરનાર જે કર્મ તેના સમકાલમાં થતા એકત્વ સામાન્યના જ્ઞાનથી આશ્રયની નિવૃત્તિથીજ દ્વિત્વાને નિવૃત્તિ થાય છે, પરંતુ કર્મના સમકાલમાં અપેક્ષા બુદ્ધિના ચિંતનથી આશ્રય નાશ અને કર્મ લભ્ય થઈ દ્વિત્વની નિવૃત્તિ થાય છે.^{૩૭}

વિનાશક એવો જે પ્રગ્નસામાય તેની પ્રતિયોગિની જે બુદ્ધિ તે અપેક્ષા બુદ્ધિ.

દેખે દ્વયગુણના નાશથી આરંભી કેટલી ક્ષણમાં બીજું દ્વયગુણ થાય છે તથા રૂપાદિમત્ થાય છે તે જાણવાની इच्छा થાય માટે ઉત્પત્તિપ્રકાર કહેવામાં આવે છે. નોદનાદિના (અમિસંયોગાદિના) ક્રમે કરીને દ્વયગુણનો નાશ થાય છે

દ્વચણુક નષ્ટ થતા પરમાણુને વિષે અગ્નિસયોગથી શ્યામાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. શ્યામાદિની નિવૃત્તિ થતા અન્ય અગ્નિસયોગથી રક્તાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. રક્તાદિ ઉત્પન્ન થતા અદૃશ્યુક્ત આત્માના સયોગથી પરમાણુને વિષે દ્રવ્યના આરમ્ભને માટે ક્રિયા એ કરીને તે (પરમાણુ) નો પૂર્વ દેશથી વિભાગ થાય છે. વિભાગે કરીને પૂર્વદેશસયોગની નિવૃત્તિ થાય છે. આ સયોગ નિવૃત્ત થતા તે (પરમાણુ) ના વીજા પરમાણુ સાથેના સયોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. બે પરમાણુ સયુક્ત થયા એટલે દ્વચણુકનો આરમ્ભ થાય છે. દ્વચણુકનો આરમ્ભ થતા કારણ (પરમાણુ) ના ગુણાદિથી કાર્ય (દ્વચણુક) ના ગુણાદિ જે રૂપાદિ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ રીતે ક્રમવાર નવ ક્ષણ થાય છે.^{૩૧}

દશક્ષણાદિ વીજા પ્રકાર વિસ્તારના મયથી જણાવવામા આવતા નથી. આ રીતે પીલુપાકપ્રક્રિયા છે, પરંતુ પીઠરપાક પ્રક્રિયા નૈયાયિકને સમત છે.

વિભાગથી ઉત્પન્ન થતો વિભાગ બે પ્રકારનો છે, કારણ માત્રના વિભાગથી ઉત્પન્ન થતો અને કારણાકારણના વિભાગથી ઉત્પન્ન થતો. પ્રથમ તેમાનો પહેલો પ્રકાર હર્ષે કાર્ય (ઘટ) સાથે વ્યાપ્ત કારણ (કપાલ) ને વિષે ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ (વિભાગ) જ્યારે વીજા અવયવ (કપાલ) થી વિભાગ વેરે છે ત્યારે આકાશાદિ દેશથી વિભાગ થતો નથી. જ્યારે આકાશાદિ દેશથી વિભાગ થાય છે ત્યારે વીજા અવયવથી વિભાગ થતો નથી, કારણ કે આકાશથી વિભાગને નહિ કરનાર કર્મ દ્રવ્યારમ્ભક સયોગનો વિરોધી જે વિભાગ તેનું આરમ્ભક છે એમ લેતા તેમા વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી, જેમ કે ધૂમ અને અગ્નિના સંબંધમા. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અવયવગત કર્મ અવયવાન્તરથીજ વિભાગને વેરે છે, આકાશાદિ દેશથી નહિ. આ પછી તે વિભાગથી દ્રવ્યારમ્ભક સયોગની નિવૃત્તિ થાય છે

પછી કારણાભાવથી કાર્યાભાવ છે એ ન્યાયથી અવયવી (ઘટ) ની નિવૃત્તિ યાચ છે. અવયવી નિવૃત્ત થતાં તેના કારણમૂત અવયવોમાં રહેનાર વિભાગ કાર્યના વિનાશો કરીને વિશિષ્ટ એવા કાઢની અથવા સ્વતંત્ર અવયવની અપેક્ષા કરીને, સક્રિય (ક્રિયા=વિભાગ) અવયવનો કાર્યસંયુક્ત આકાશ અને દેશથી વિભાગ આરંભે છે, નિષ્ક્રિયનો વિભાગ આરંભતું નથી, કારણ કે તેમ થવાને કંઈ કારણ નથી.^૧

કારણ અને અકારણના વિભાગથી उत्पन्न થતો વિભાગ આ પ્રમાણે છે: હસ્તમાં उत्पन्न થણું અને અવયવાન્તરમાંથી વિભાગને કરતું કર્મ આકાશાદિ દેશથી વિભાગોને આરંભે છે. આ વિભાગ તે કારણાકારણ વિભાગ. જે દિશા પ્રતિ કાર્યનો આરંભ કરવાને કર્મ અભિમુખ હોય છે, તેની અપેક્ષા કરીને (તેના તરફ) તે કાર્યાકાર્યના વિભાગને આરંભે છે, જેમ કે હસ્ત અને આકાશના વિભાગથી શરીર અને આકાશનો વિભાગ છે. આ કંઈ શરીરની ક્રિયાથી થતો નથી, કારણ કે શરીર તે-સમયે નિષ્ક્રિય છે. તેજ પ્રમાણે તે હસ્તક્રિયાથી પણ થતો નથી, કારણકે વ્યધિકરણ કર્મ વિભાગનું કર્તા હોય એ વાત અનુપપન્ન છે; માટે પારિશેષ્યથી કારણાકારણવિભાગના કારણ-ત્વનો ઓંગીકાર કરવો જોઈએ.^૨

પૂર્વપક્ષી:—તમે પૂર્વે કંહું કે અંધકારાદિમાં ભાવત્વ નિષિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તે અસંગત છે, કારણ કે એ વાતમાં ચાર પ્રકારના વિનાદનો સંભવ છે. તે આ પ્રમાણે:—

કુમારિલ મટ્ટના અનુયાયીઓ અને વેદાન્તીઓ અંધકારને દ્રવ્ય માને છે. શ્રીધરાચાર્ય માને છે કે નીલ રૂપ આરોપિત છે (અને તેથી અંધકાર ગુણ છે); પ્રભાકરના કેટલાક અનુયાયીઓ એમ માને છે કે તે આલોકજ્ઞાનનો અભાવ છે, અને નૈ-યાયિકાદિ એમ માને છે કે તે આલોકનો અભાવ છે.^૩

સિદ્ધાન્તી — આ વિવાદનુ સમાધાન આ પ્રમાણે છે —

દ્રવ્યત્વપક્ષ ઘટતો નથી, કારણ કે નાંચેના વિકલ્પનુ સમાધાન થતુ નથી. અધિકાર જેને તમે દ્રવ્ય કહો છો તે પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યોમાનુ એક છે કે અન્ય છે ? તે પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યોમાનુ એક નથી, કારણ કે જો તેમ હોય તો જેમા તેનો અતર્ભાવ થતો હોય તેના સઘટ્ટા ગુણ તમસ્મા આવવા જોઈએ. (પણ તેમ હોય એનુ જણાતુ નથી). તે પૃથિવ્યાદિથી વહારનુ દ્રવ્ય પણ નથી, કારણકે તે નિર્ગુણ છે તેથી તે દ્રવ્યજ નથી તો પછી તે નવદ્રવ્યની વહારનુ દ્રવ્ય હોવાનો તો સમજાવવાથી^{૫૫} કોઈ શકા કરેકે તમાલ જેવુ દયામ એમ તમસ્ કહેવાય છે તો પછી તે નિર્ગુણ શી રીતે ? તો તેને કહેવાનુ કે જેમ આકાશ-નીલ છે એમ જેવી રીતે શ્રાન્તિથી જણાય છે તે પ્રમાણે અધિકાર પણ જણાય છે માટે વૃદ્ધના પક્ષનો ઘથ વરવાની કઈ જરૂર નથી^{૫૬} આથીજ અધિકાર આરોપિત પણ નથી, અધિષ્ઠાનની પ્રતીતિ વગર આરોપ અયુક્ત છે અને બ્રાહ્મ પ્રકાશરૂપ સહકારિ-રહિત નેત્ર રૂપને આરોપિત કરવાને સમર્થ નથી. વઢી અધિકારની પ્રતીતિ અચાક્ષુષ પણ નથી, કારણ કે નેત્રનુ અનુવિધાન અન્યથા સિદ્ધ નથી^{૫૭} વઢી અભાવ વિધિપ્રત્યય વડે વેધ વગરને અયોગ્ય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે એમ કહેતા પ્રલય, ત્રિનાશ, અનુપધાન, ઇત્યાદિમા વ્યભિચાર આવશે^{૫૮} વઢી તમસ્ આલોકજ્ઞાનનો અભાવ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે અભાવના પ્રતિયોગીને ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયે કરીને અભાવ પણ માલ્ય હોય છે, એ નિયમથી તે માનસ રહેશે^{૫૯} માટે આલોકાભાવ તેજ તમસ્. અભાવમાં (ચલનાદિ) ભાવધર્મનો અધ્યારોપ થઈજ શકે નહિ એમ ધારનુ નહિ, કારણકે દુઃખાભાવમા સુખવગરનો આરોપ અને સયોગાભાવમાં વિભાગવગરનો આરોપ આપણે જોઈએ છીએ^{૬૦} આલોકાભાવ વટાદિના અભાવની પેઠે રૂપવત્ પદાર્થનો

અભાવ હોઈને આલોકસાપેક્ષચક્ષુર્જન્ય જ્ઞાનનો પ્રિય હોઈ શકે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જેનું પ્રહણ કરનામા નેત્ર જેની અપેક્ષા કરે છે, તેના અભાવનું પ્રહણ કરવામા પણ તે તેની અપેક્ષા કરે એ (જેના ઉપર તમે આધાર રાખો છો તે) ન્યાયથીજ સિદ્ધ થાય છે કે આલોકનું પ્રહણ કરવામા આલોકની અપેક્ષાનો અભાવ છે તો તેના (આલોકના) અભાવનું પ્રહણ કરનામા પણ તે અપેક્ષાનો અભાવ હોયજે અભાવની પ્રતીતિ થનામા તેના અધિકરણનું પ્રહણ આવશ્યક છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અધિકરણપ્રહણ આવશ્યક છે એમ હમે અગીકાર કરતા નથી, જો અગીકાર કરીએ તો ‘કોલાહલ નિવૃત્ત થયો છે’ એમ કહેવાથી થતું જે શબ્દપ્રવસનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે સમજેજ નહિ, માટે અધિકરણપ્રહણ આવશ્યક છે એમ કહેવું અપ્રમાણ છે” આતર્વનું અભિસધાન કરાને ભગવાન્ કણાદ આપ્રમાણે સૂત્ર વાધે છે ‘દ્વ્યગુણકર્મનિષ્પત્તિર્વૈધર્મ્યાદભાવસ્તૈમ્’ દ્વ્ય, ગુણ અને કર્મની નિષ્પત્તિસાથે તેનું વૈધર્મ્ય હોવાથી તમસ્ અભાવ છે. યઠા પ્રત્યક્ષેવ હોનાથી પણ તમસ્ અભાવ છે એમ નિરૂપિત કર્યું છે”

અભાવ નિષેધમુખપ્રેરણા કરીને ગમ્ય હોવાથી તેને સાતમો ઠરાવ્યો છે સંક્ષેપમા તેનું લક્ષણ આપ્રમાણે છે “જેને સમગ્રાયનથી અને જે સમગ્રાય નથી” તે બે પ્રકારનો છે, સ સર્ગાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ. સસર્ગાભાવ ત્રણ પ્રકારનો છે, પ્રાગભાવ, પ્રખ્વસાભાવ અને અત્યન્તાભાવ પ્રાગભાવ અનાદિ છે અને અનિત્ય (સાન્ત) છે” ઉત્પત્તિમાન્ અને અવિનાશી પ્રખ્વસાભાવ છે” પોતાનો પ્રતિયોગા એજ જેનો આશ્રય છે તે અત્યન્તામૈવ અત્યન્તામાત્રની વ્યતિરિક્ત એવો અનવાધિ અભાવ તે અન્યોન્યાભાવ છે” જો કોઈ કહેવે અન્યોન્યાભાવ એજ

अत्यन्ताभाव तो ते राजमार्गमा भूलापडवा जेवुं छे, कारण के अन्योन्याभाव तादात्म्यप्रतियोगिक छे, जेम के घट पट नर्था; अने अत्यन्ताभाव ससर्गप्रतियोगिक छे जेम के वायुमा रूपसंबंध नर्था. आ अभाव पुरुषार्थने माटे उपयोगी नर्था एम पण शंका थईशके नहि, कारणके दुःखनो अत्यन्तोच्छेद ए छे अ-पर पर्याय जेनो एवा निःश्रेयसरूप होवाधी ते परम पुरु-षार्थ छे.

અક્ષપાદદર્શન.

દુઃખનો અત્યન્તોચ્છેદ છે લક્ષણ જેનું એવું નિઃશ્રેયસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જો કે સર્વદર્શનમાં સમાનતંત્ર છે તો પણ ન્યાયમાં તેનું (વિશેષેકરીને) પ્રતિપાદન કર્યું છે. સૂત્રકાર કહે છે કે, પ્રમાણપ્રમેય इत्यादि તત્ત્વના જ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ન્યાયશાસ્ત્રનું પ્રથમ સૂત્ર છે. તે ન્યાયશાસ્ત્રના પાંચ અધ્યાય છે, અને તેમાંના દરેક અધ્યાયમાં બેબે આન્હિક છે. પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં ભગવાન્ ગૌતમ પ્રમાણાદિ નવપદાર્થના લક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે; અને બીજા આન્હિકમાં વાદાદિ સાત પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે; અને ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં સંશયનું પરીક્ષણ તથા ચાર પ્રમાણના અપ્રામાણ્યની શંકાનું નિરાકારણ કરે છે, અને બીજા આન્હિકમાં અર્થાપત્તિ વિગેરેના અંતર્ભાવનું નિરૂપણ કરે છે. તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં આત્મા, શરીર, હૃદય અને તેના અર્ચનું પરીક્ષણ તથા બીજા આન્હિકમાં બુદ્ધિ અને મનનું પરીક્ષણ કરે છે. ચતુર્થ અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેમભાવ, ફલ, દુઃખ અને અપર્ગનું પરીક્ષણ કરે છે; અને બીજા આન્હિકમાં દોષનાં નિમિત્તોના તત્ત્વનું તથા અન્યથા વિગેરેનું

નિરૂપણ કરે છે. પાંચમા અધ્યાયના પ્રથમાન્ધિકર્મા જાતિના ભેદોનું નિરૂપણ તથા ઘીજા આન્ધિકર્મા નિગ્રહસ્થાનના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે.

“માનને અર્ધીન મેયની સિદ્ધિ છે. એ ન્યાયથી પ્રમાણનો ઉદ્દેશ પ્રથમકરી તદનુસાર લક્ષણ કહેનું જોઈએ માટે પ્રથમ ઉદ્દેશ કરેલા પ્રમાણનું લક્ષણ પણ પ્રથમ કહેવામા આવે છે. જે સાધન અને આશ્રયથી અન્યતિરિક્ત હોઈ પ્રમાણકરીને વ્યાપ્ત છે તે પ્રમાણ. એ રીતે લક્ષણ લેતા તેમા પ્રતિતંત્રના સિદ્ધાન્તોમાં સિદ્ધ પરમેશ્વરના પ્રામાણ્યનો સંગ્રહ યશો સૂત્રકાર કહે છે કે — ‘મંત્ર અને આયુર્વેદના પ્રામાણ્યની પેઠે તેનું (વેદનું) પ્રામાણ્ય છે કારણ કે આપતું પ્રામાણ્ય છે.’ તેમજ ન્યાય-સમુદ્રના પારને પામેલા વિશ્વવિદ્યાત કીર્તિવાલા ઉદયનાચાર્ય પણ કુસુમાજ્ઞલિના ચતુર્થ સ્તવકમા કહે છે કે.—

મિતિ (યથાર્થ જ્ઞાન) પટલે સારીરીતે પરિચ્છેદ કરવો તે જેને તે છે તેનામાં પ્રમાણતા છે. તેના અયોગનો વ્યવચ્છેદ તે ગૌતમના મત પ્રમાણે પ્રામાણ્ય છે.

જેના સાક્ષાત્કારી, નિત્યયોગી, અને પરદ્વારાનપેક્ષ યથા યથાર્થ અનુભવમાં સકલ પ્રસ્તાધિ વસ્તુઓનો ક્રમ આવેલો છે, તથા હૃદિનિમિત્ત ક્ષુદ્ર દોષથી ઉત્પન્ન થયેલાં શંકાઓનાં તુલ્ય જેમાંથી ઉઠી ગયાં છે, યથા શિવ મહારં પ્રમાણ છે, શકાના ઉદયથી કલંકિત થયેલાં અન્યપ્રમાણોનું મહારે શું પ્રયોજન છે ?

તે પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું છે; પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ. પ્રમેયના વાર પ્રકાર છે, આત્મા, શરીર, इन्द्रिय, અર્થ, बुद्धि, मनस् પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેમભાવ, પાપ, દુઃખ અને અપવર્ગ. અનિશ્ચ-યાત્મક જ્ઞાનેતે સશય, તે ત્રણ પ્રકારનો છે, સાધારણ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો, અસાધારણ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ત્રિપ્રતિપત્તિથી

ઉત્પન્ન થયેલો. જેને લઈને પુરુષો પ્રવર્તે છે તે પ્રયોજન; તે બે પ્રકારનું છે; દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ. વ્યાપ્તિના સંવેદનની ભૂમી તે દૃષ્ટાંત; તે બે પ્રકારનું છે; સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય. પ્રમાણસિદ્ધ છે એમ માનવામાં આવતો અર્થ તે સિદ્ધાન્ત; તે ચાર પ્રકારનો છે; સર્વતંત્ર, પ્રતિતંત્ર; અધિકરણ અને અન્યુપગમ. પરાર્થાનુમાનના વાક્યનો એક દેશ તે અન્વય; તે પાંચ પ્રકારનો છે; પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન. વ્યાપ્યનો આરોપ થતાં વ્યાપકનો આરોપ થાય તે તર્ક.^૧ તે અગિઆર પ્રકારનો છે; વ્યાઘાત, આત્માશ્રય, ક્ષેત્રેતરાશ્રય, ચક્ષુશ્રય, અનવસ્થા, પ્રતિબંધી, કલ્પનાલાઘવ, કલ્પનાગૌરવ, ઉત્તર્ગ, અપવાદ અને વૈજાત્ય. યથાર્થાનુભવ છે પર્યાય જેનો એવી પ્રમાણિતિ તે નિર્ણય; તેના ચાર પ્રકાર છે; સાક્ષાત્કૃતિ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, અને શાબ્દી.^૨ તત્ત્વનો નિર્ણય એ છે ફલ જેનું એવો જે કથાવિશેષ તે વાદ. ઇમ્યસાધનયુક્ત વિજય ઇચ્છનારની કથા તે જલ્પ. સ્વપક્ષનો સ્થાપનારહિત કથા-વિશેષ તે ચિતંડા. ઘાદી અને પ્રતિવાદીએ પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનું ગ્રહણ કરવું તેનું નામ કથા. જેને હેતુરૂપે લેવામાં આવ્યો છે પણ જે અસાધક છે તે હેત્વાર્થસૈ; તે પાંચ પ્રકારનો છે; સબ્યમિ-ચાર, વિરુદ્ધ, પ્રકરણસમ, સામ્યસમ, અને અતીતકાર્ણ. શબ્દની વૃત્તિના વ્યસ્યે કરીને પ્રતિષેધનો હેતુ તે છલ; તે ત્રણ પ્રકારનો છે. અભિધાનવ્યસ્યવૃત્તિ, તાત્પર્યવ્યસ્યવૃત્તિ, અને ઉપચાર વ્યસ્યવૃત્તિ.^૩

પોતાનાજ મતનું યાજન કરે તેથી ઉત્તર તે જાતિ; તેના ચૌવીશ પ્રકાર છે; સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય, ઉત્કર્ષ, અપર્ક, વર્ણ, અવર્ણ, વિકલ્પ, સાધ્ય, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, પ્રસંગ, પ્રતિદૃષ્ટાન્ત, અનુત્પત્તિ, સંશય, પ્રકરણ, અહેતુ, અર્થાપત્તિ, વિશેષાપત્તિ, સ્પર્શવિધિ, અનુ-પર્ણવિધિ, નિસ, અનિન્ય, કાર્ય, અને સમ. પરાજયનું નિમિત્ત તે નિપ્રહસ્થાન; તેના ચૌવીશ ભેદ છે; પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાન્તર,

પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, હેત્વન્તર, અર્થાન્તર, નિર્થક, અવિ-
જ્ઞાતાર્થક, અપાર્થક, અપ્રાપ્તકાલ, ન્યૂનાધિક, પુનરુક્ત, અનનુ-
ભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિક્ષેપ, મત, અનુજ્ઞા, પર્વનુયોજ્ય,
ઉપેક્ષણ, નિરનુયોજ્ય, અનુયોગ, અપસિદ્ધાન્ત અને હેત્વામાસ.
આ સર્વના અંતર્ગત વિભાગ છે તે તે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ છે અને
વિસ્તારના ભયથી હમે અહીં આપતા નથી.

પૂર્વપક્ષી:—આ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણાદિ સૌઠ પદાર્થનું પ્રતિ-
પાદન કરવામાં આવે છે, તો તેને ન્યાયશાસ્ત્ર એવું નામ શી રીતે
અપાય ?

સિદ્ધાન્તી:—તમે કહો છો તે ઠીક છે, તો પણ વિશેષતાએ
કરીને નામ અપાય છે એ ન્યાયથી પરાર્થાનુમાન છે અપર પર્યાય
જેનો એવો ન્યાય સકલ વિદ્યાનો અનુગ્રાહક હોવાથી તથા સર્વ
કર્મના અનુદાનનું સાધન હોવાથી પ્રધાન છે, અને તેથી આ
શાસ્ત્રનું ‘ન્યાય’ એવું નામ અપીએ છીએ^૬. સર્વજ્ઞનું પણ કહેવું
છે કે આ પરમ ન્યાય છે; કારણ કે પૂર્વપક્ષીના આગલ આપણા
મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં તે ઉપયોગી છે તેમજ તે પ્રવૃત્તિનો
હેતુ પણ છે. પક્ષિલસ્વામી પણ કહે છે કે પદાર્થના પ્રમા-
ણાદિ વિભાગને કરનાર આ આન્વીક્ષિકી વિદ્યા છે. અને તે

સર્વ વિદ્યાઓનો પ્રદીપ, સર્વ કર્મનો ઉપાય, અને
સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે અને વિદ્યાઓમાં તેની ગણના થઈ છે.^૭

પૂર્વપક્ષી:—તમે કહ્યું કે તત્ત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસની
પ્રાપ્તિ થાય છે, તો શું તત્ત્વજ્ઞાન ધર્તાજ નિઃશ્રેયસ થાય છે ?

સિદ્ધાન્તી:—ના, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્મ,
પ્રવૃત્તિ, દોષ, અને મિથ્યાજ્ઞાન એઓનો અનુક્રમે એકનો નાશ
થયા પછી તેની પૂર્વના બીજાનો એમ ઉત્તરોત્તર નાશ થાય છે.
ત્યાં મિથ્યાજ્ઞાન ઇટલે દેહાદિ અનામ વસ્તુઓમાં આત્મબુદ્ધિ.

તેના (દેહાદિમાં રહેલી આત્મવ્રુદ્ધિના) પોતાના અનુકૂલ પદાર્થો ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂલ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ તથા મોહ એ દોષો છે. વસ્તુતઃ આત્માને અનુકૂલ પ્રતિકૂલ કંઈ છે-જ નહિ. રાગાદિ દોષ પરસ્પર અનુબંધી હોવાથી મોહને પામેલો રાગયુક્ત થાય છે, અને રાગયુક્ત મોહને પામે છે, મોહ પામેલો ક્રોધયુક્ત થાય છે, અને ક્રોધયુક્ત મોહને પામે છે. પછી આ દોષથી પ્રેરિત થયેલો પ્રાણી શરીરે કરીને પ્રતિપિદ્ધ એવાં હિંસા આસ્તેય આદિ, ઘાળીએ કરીને અમત્યાદિ, અને મનઘડે કરીને પરદ્રોહાદિ આચરે છે. આ પાપસ્વ્ય પ્રવૃત્તિ અધર્મને લાવે છે. શરીરે કરીને દાન પરરક્ષણઆદિ, ઘાળીએ કરીને હિત સત્ય આદિ, અને મન ઘડે કરીને અહિંસાદિનો આચાર મનુષ્ય કરે છે; આ પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ ધર્મ ઉત્પન્ન કરે છે. આપ્રકારની ઉભયરૂપ પ્રવૃત્તિ પોતાને અનુરૂપ પ્રશસ્તિ વા નિંદિત જન્મ અર્થાત્ શરીરાદિનો પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. તેમ થતાં પ્રતિકૂલ થેદનીયતાવાળું વાસનાત્મક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આપ્રકારના મિથ્યાજ્ઞાનથી દુઃખ સુધીના દોષ અવિચ્છિન્ન પ્રવૃત્તિવાળા છે, અને તેજ જેને આપણે સંસાર કહીએ છીએ તે છે, અને તે ઘટી-ચક્રની પેઠે નિરવધિ અનુવર્તન કરે છે. જ્યારે કોઈ ઉત્તમ પુરુષ પૂર્વનાં કોરેલાં સુકૃતના પરિપાકને ઊધે આચાર્યના ઉપદેશથી ‘આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન છે અને દુઃખથી અનુપક્ત છે’ એમ જુને છે ત્યારે તે સર્વ દેય છે એમ તેને જણાય છે. પછી તેનું નિર્વહન કરનાર જે અવિદ્યાદિ તેની નિવૃત્તિ કરવાનું તે ઇચ્છે છે. તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે. પછી ચાર વિદ્યામાં વિમક્ત પ્રેમયની ભાવના કરનારને તત્ત્વજ્ઞાન જે સમ્યગ્ દર્શનપદ્ધતી પ્રસિદ્ધ છે તે થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં દોષનો નાશ થાય છે. દોષનો નાશ થતાં પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે. પ્રવૃત્તિનો નાશ થતાં જન્મનો નાશ

થાય છે. અને જન્મનો નાશ થતાં અત્યંતિકી દુઃખનીનિવૃત્તિ થાય છે. આ આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. નિવૃત્તિનું આત્યંતિકત્વ એટલે નિવૃત્ત્ય જે દુઃખ તેના સજાતીયનો તે સ્થાનમાં પુનઃ અનુત્પાદ. પરમશ્રુતિનું સૂત્ર છે કે:—

દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉત્તરોત્તર નાશ થતાં એકની સાથેના વીજાના અભાવથી અપવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વપક્ષી કહે છે:—તમે કહ્યું તે તો સ્વરૂપ કે દુઃખનો અત્યંતોચ્છેદ તે મોક્ષ, પણ તે તો કોણી ઉપરના ગોળ જેવો છે (અપ્રાપ્ય છે) તો શા માટે તે જેમ સિદ્ધ હોય તેમ તેનો વ્યવહાર કરો છો?

સિદ્ધાન્તી કહે છે:—તમે એમ કહો નહિ, કારણ કે સર્વ મોક્ષવાદિઓને અપવર્ગદશામાં આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ અભિમત છે અને તેથી હમારું કહેવું સર્વતંત્રસિદ્ધાન્તસિદ્ધ હોવાથી રાજમાર્ગ જેવું છે. ‘સ્વરૂપ જોતાં અપ્રવૃત્તને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કોઈ પ્રતિપાદન કરતું નથી. ઉદાહરણરૂપે ‘આત્મોચ્છેદ તે મોક્ષ’ એ માધ્યામિક મતમાં ‘દુઃખનો ઉચ્છેદ છે’ એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે. જો એમ માનો કે શરીરાદિની પેટે આત્મા પણ દુઃખનો હેતુ હોવાથી ઉચ્છેદ્ય છે તો તેમ માનવું સંગત નથી, કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થતો નથી. તમે આત્મા જ્ઞાનસંતાનને કહો છો કે તેથી વ્યતિરિક્ત કોઈ અન્ય વસ્તુને કહો છો? જો પ્રથમનો પક્ષ સ્વીકારો તો હમારે કંઈ વાધો નથી; અનુકૂળ આચરનાર પ્રતિ પ્રતિકૂળ કોણ આચરે? જો વીજો પક્ષ સ્વીકારે તો તે નિત્ય હોવાથી નિવૃત્તિનું વિધાન કરવું અશક્ય છે; વઢી પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિ એ વધારાનું દૂષણ છે, કારણ કે કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાનું ‘આત્માની કામનાને માટે સર્વ પ્રિય છે’ એ ન્યાયથી સર્વમાં પ્રિયતમ એવા આત્માના

સમુચ્છેદને માટે પ્રવૃત્તિ કરશેજ નહિ. ઘણી સર્વ 'હું મુક્ત છું' એવો વ્યવહાર પણ કરે છે.' 'ધર્મની નિવૃત્તિ થતાં નિર્મલ જ્ઞાનનો ઉદય તે મહોદય' એવિજ્ઞાનનાદીનું મત માનવા જેવું નથી, કારણ કે તેમાં સામગ્રીનો અભાવ છે અને સામાનાધિકરણ્યની અનુપપત્તિ છે. જો કહેશોકે ચાર ભાવનાઓ એ મોક્ષનું અર્ગીષ્ઠ કારણ હોવાથી સામગ્રીનો અભાવ છે એમ કહેવું છોડુ છે તો હમે કહીશું કે તે ક્ષણભંગ પક્ષ પ્રમાણે સ્થિર અને એકાધાર હોવી અસંભવિત છે. તેથી માગ્યા તુલ્યા આમ્યાસની પેટે પ્રકર્ષને પામતી નથી અને તેથી સ્ફુટ અભિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાને સશક્ત નથી; અને સોપાનજ્ઞાનસંતાન તે વદ્ધ અને નિરુપપ્તજ્ઞાન સંતાન ને મુક્ત એમ ભેદતાં જે વદ્ધ છે તેજ મુક્ત છે એવા પ્રકારનું સામાનાધિકરણ્ય અસંગત છે.^૧

‘આવરણની મુક્તિ તે મુક્તિ’ એ જે જૈનનો અભિમત માર્ગ તે પણ નિર્ગળ નથી. હમે જૈનમતાનુસારીને પૂછીશું કે આવરણ ઇટલે શું? જો કહેશે કે ધર્મ, અધર્મ, અને શ્રાન્તિ તો તે હમને અર્ગીષ્ઠ છે. પણ જો કહેશે કે દેહ એજ આવરણ અને તેની નિવૃત્તિ થતાં પંજરમાંથી મુક્ત થઈ પોષ્ટની પેઠે આત્માનું સતત ઊર્ધ્વગમન તે મુક્તિ તો હમે પૂછીશું કે શું આત્મા મૂર્ત છે કે અમૂર્ત છે? જો મૂર્ત કહોતો તે નિરવયન છે કે સાવયન છે? જો કહો કે નિરવયને મૂર્ત છે તો ‘નિરવયન મૂર્ત પરમાણુ છે’ એ પરમાણુનું લક્ષણ તેને લાગુ પડશે અને તેથી પરમાણુ ધર્મોની પેઠે આત્માના ધર્મોને પણ અતીન્દ્રિય થવાને પ્રસંગ આવશે. જો સાવયન છે એમ કહેશે તો જે સાવયન છે તે અનિત્ય છે એ પ્રતિબંધના ચલથી આત્મા અનિત્ય થતાં કાઢ પણ પ્રતિબંધ વગર કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અમ્યાગમ થશે. જો કહેશે કે તે અમૂર્ત છે તો ગમન અનુપપન્ન છે કારણ કે ચલનાત્મક ક્રિયાનો આધાર મૂર્ત ઉપર છે.^૨

પરતત્રતા એ વધ અને સ્વતત્રતા તે મોક્ષ એ ચાર્ત્રાક પક્ષમા પણ 'સ્વાતત્ર્ય એટલે દુ.ખનિવૃત્તિ' એમ હોય તો નિર્વિવાદ છે. 'સ્વાતત્ર્ય એટલે ऐश्वर्य' એમ હોય તો કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાન્ને અભિમત નથી, કારણ કે ऐश्वર્યમાં અતિશય થવાનો તથા સદૃશ થવાનો ધર્મ છે (અને મોક્ષમા વધવા ઘટવાનો ધર્મ હોવો જોઈએ નહિ^{૩૨})

વઢી પ્રકૃતિ અને પુરુષ પરસ્પર અન્ય છે અને પ્રકૃતિનો ઉપરમ થતા પુરુષનુ સ્વરૂપે કરીને અવસ્થાન તે મુક્તિ છે એમ માનનાર સાહ્યમતમા પણ દુ.ખનો ઉચ્છેદ સ્વીકારવામા આવે છે, પરતુ વિવેકજ્ઞાન પુરુષાશ્રય છે કે પ્રકૃત્યાશ્રય છે એ વાત રહી જાય છે. તેમા છે એમ કહેવુ યુક્ત નથી, કારણ કે પુરુષ છે તે કૂટસ્થ છે અને વિવેકજ્ઞાન પુરુષાશ્રય છે એમ ગાનતા પૂર્વ તે અજ્ઞાનયુક્ત હતો એમ માનવુ પડે છે. તેમજ વિવેકજ્ઞાન પ્રકૃત્યાશ્રય છે એમ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે પ્રકૃતિ જડ છે. વઢી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવા છે કે નિવૃત્તિસ્વભાવા છે ? પ્રવૃત્તિસ્વભાવા કહીએ તો મોક્ષ સમ્ભવે નહિ, કારણ કે સ્વભાવનો નાશ થાય નહિ, જો નિવૃત્તિસ્વભાવા કહીએ તો સસારનો તરતજ અસ્ત થઈ જાય.

નિલનિરતિશય સુખની અભિવ્યક્તિ તે મુક્તિ એ મદ્ સર્વજ્ઞાદિના મતમા પણ દુ.ખનિવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવામા આવે છેજ; પરતુ નિલ સુખને માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી. શ્રુતિપ્રમાણ છે એમ કહોતો તે શ્લોટુ છે, કારણ કે યોગ્યાનુપલબ્ધિથી વાધિત વિષયમા શ્રુતિને અવકાશ નથી, જો કહોકે અવવાદ છે તો પથર શરે છે એ વાત પણ માનની જોઈએ.

જો કહોકે સુખની અભિવ્યક્તિ તે મુક્તિ છે એ પક્ષનો ત્યાગ કરી દુ.ખની નિવૃત્તિ તે મુક્તિ છે એમ સ્વીકાર કરવો એ અણેચકથી પીઠાતો માણસ દૂધનો ત્યાગ કરી ઘેમ ઉપર

प्रीति करे तेना जेजुं छे तो आ तमारुं कहेजुं नाटक करनारना जेजुं छे माटे हमे तेनी उपेक्षा करीए छीए; खरुं जोता सुख सातिशय, प्रत्यक्ष, अनेक विरोधधी पूर्ण अने तेना साधनोनी इच्छाधी परिक्रिष्ट होवाधी विषयुक्त मधुनीं पेठे ते दुःख साथे नित्यसंबद्ध छे अने तेथी तेनो दुःखपक्षमां समावेश थाय छे.^{२५}

पूर्वपक्षी.—पण आम मानवामां एकजुं अनुसंधान करवा जनां अन्यनी च्युति करवा जेजुं थाय छे, कारण के सुखने दुःख-युक्त मानी तेने तमे उच्छेद्य गणो छे. परंतु जेमां सुखनो उच्छेद छे एनो मोक्ष तो कोइने पण इष्ट नथी.^{२६}

सिद्धान्ती:—एम मानवानी कंइ जरूर नथी, कारण के सुख साथे दुःख सर्वदा संयुक्त होवाधी तेनी प्राप्तिने मोक्ष ठरावगो ए सोनानी लालचे तपावेला लोखडना गोळानुं ग्रहण करवा जेजुं छे. न्यायोपार्जित विषयोमांज केटला सुखरूप खद्योत छे अने केटला दुःखरूप वादळ्यं छे. तो अन्यायोपार्जित विषयोमां जे धरो तेनो तो मनमां विचार पण आवतो नथी. स्वानु-भजनं आच्छादन कर्या वगर आ वात जाण पुरुषोए जाणवी जोईए. माटे परिशेषधी ‘परमेश्वरना अनुग्रहधी श्रवणादि क्रमे करीने आत्मतत्त्वनो साक्षात्कार करनार उत्तम पुरुषनी आत्यंतिकी दुःखनिवृत्ति ते मोक्ष’ एम माननुं ए निर्दोष छे.^{२७}

पूर्वपक्षी:—ईश्वरना अस्तित्वनुं प्रमाण शुं? प्रत्यक्ष अनुमान के आगम? प्रत्यक्ष लेवाय नहि, कारण के ईश्वर रूपादिरहित होवाधी अतीन्द्रिय छे. अनुमान पण लेवाय नहि, कारण के तेनी व्याप्ति ठरावनार हेतुनो अभाव छे. आगम पण लेवाय नहि, कारण के नीचेनो विकल्प नडे:—शुं आगम नित्य ईश्वरनो बोध करे छे के अनित्य ईश्वरनो? नित्य कहो तो अपसिद्धांत थाय, अनित्य कहो तो परस्परश्रय दोष आवे.

અપમાનાદિનો તો વિચારજ ન થઈ શકે, કારણ કે તેઓનો વિષય નિયત છે. માટે ईश्वर શશશંગવત્ ઠરે છે.^{૩૮}

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું ચતુર પુરુષોના ચિત્તમા કાઢી ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે એવું નથી. (કારણ કે નીચેના અનુમાનથી ईश्वરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે.) આપણા વિવાદનો વિષય પર્વતસમુદ્રાદિ કર્તાવાળા છે, કારણ કે તે કાર્ય છે; ઘટની પેઠે. આ હેતુ અસિદ્ધ છે નહિ, કારણ કે પર્વત સમુદ્રાદિનું સાવચવત્વ હોનાથી તેઓનું કાર્યત્વ સિદ્ધ કરી શકાય છે.^{૩૯}

પૂર્વપક્ષી.—પણ સાવચવત્વ એટલે શું? અવચયસંયોગિત્વ—કે અવચયસમવાયિત્વ? જો અવચયસંયોગિત્વ કહો તો ગગનાદિમા વ્યગિચાર આવે; અવચયસમવાયિત્વ કહો તો તંતુલ્લ વગેરેમાં અનેકાતતા થાય; માટે સાવચવત્વ અનુપપન્ન છે.^{૪૦}

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહેશો નહિ, કારણ કે ‘સાવચવત્વ’ એટલે ‘સમનેતદ્રવ્યત્વ’ એમ તમે બોલતા વંધ થઈ જાઓ તેરી રીતે હમારાથી કહી શકાય છે.^{૪૧} અથવા અવાન્તર મહત્ત્વે કરીને પણ કાર્યત્વનું અનુમાન કરવું સુગમ છે.^{૪૨} આ પ્રમાણે જોતા હમારો હેતુ અસિદ્ધ નથી એમ સિદ્ધ થયું.^{૪૩} બઢી હમારો હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે સાધ્યના નિપર્યયની વ્યાપ્તિનો અમાન છે.^{૪૪} તે અનૈકાન્તિક પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પક્ષથી અન્યત્ર તેની શ્રુતિ જોવામા આવતી નથી.^{૪૫} તે કાળાત્યયોપદિષ્ટ (વાધિત) પણ કહેનાય નહિ, કારણ કે વાધક-અનુપલબ્ધ છે.^{૪૬} તે સત્પ્રતિપક્ષ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રતિમટનુ અદર્શન છે.^{૪૭}

પૂર્વપક્ષી.—પણ પર્વતાદિ અકર્તૃક છે, શરીરથી અજન્ય હોવાથી ગગનાદિની પેઠે (આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ અનુમાન પણ કરી શકાય છે^{૪૮}).

सिद्धान्तीः—जैम हरिणनुं बच्चुं भयंकर सिंहनी सामे उभुं रहेवाने अशक्त छे तेम आ तमारुं कहेनुं पण परीक्षामा उत्तरवाने अशक्त छे; कारण के अजन्यत्व ए पदज समर्थ छे तो शरीर पद व्यर्थ छे.^{३१}

पूर्वपक्षी.—तो अजन्यत्तनेज साधन मैनी.

सिद्धान्तीः—पण तेम थई शके नहि, कारण के ते असिद्ध छे.^{३२} बली हमारो हेतु सोपाधिक छे एवी जरा पण शंका संभवती नथी, कारण के अनुकूल तर्कनो संभव छे. 'जो आ अकर्तृक होय तो ते कार्य पण न होय.^{३३}' ए तो निर्विवाद छे के आ लोकमा एवं एक पण कार्य नथी के जे कारक बगेरेनी अवधीरणा करीने पोते उत्पन्न थाय; अने तेथी सर्व कोइ अमुक कर्तावाळुं ठरे छे. कर्ता एटछे जे इतर कारकी अप्रयोज्य होईने सकल कारकनो प्रयोक्ता छे अने जेने ज्ञान चिकीर्षा अने प्रयत्न छे ते. ए प्रमाणे कर्ता नथी एम लेता तेना उपर आधार राखनार समस्तकारकनो पण अभाव थता वगर कारणे कार्य उत्पन्न धनानो प्रसंग आवे अने ते महोदो प्रमाद कहेवाँयै.

शंकराक्षर पण कहे छे के—

ज्यारे साधन अनुकूल तर्कथी युक्त होय त्वारे पक्षमां साध्यव्यापकतानो भंग थाय छे एम कही उपाधिधारी शक्य नहि.^{३४}

'जो ईश्वर कर्ता होय तो ते शरीरी होय इत्यादि प्रतिकूल तर्क पण करी शक्य' एम जो कोइ कहे तो ईश्वरनी सिद्धि के असिद्धि छईए तो पण तेमां व्याघात आवये^{३५} उदयनाचार्य कहेछे के—

जो भागमादिनुं प्रामाण्य होय तो बाधन (उपाधि)थी

તેનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. જો આગમાદિનો આભાસ હોય તો સુપ્રસિદ્ધ પવી આશ્રયાસિદ્ધિ આવે.^{૧૯}

બીજો કોઈ વિશેષ વિરોધ (હમારા અનુમાનમાં) આવી શકતો નથી, કારણ કે જ્ઞાતત્વ અને અજ્ઞાતત્વના વિકલ્પથી તે દૂર કરી શકાય છે.^{૨૦}

પૂર્વપક્ષી:—હવે ईश्वरની જગત્ નિર્માણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ ત સ્વાર્થા છે કે પરાર્થા છે.^{૨૧}? વળી જો સ્વાર્થા કહો તો ઇષ્ટ પ્રાપ્તિને માટે કે અનિષ્ટના પરિહારને માટે? પ્રથમ પક્ષ લેવાય નહિ, કારણ કે તે પ્રાપ્તસકલકામ હોવાથી ઇષ્ટપ્રાપ્તિ અનુપ-પન્ન ઠરે, અને તેજ પ્રમાણે બીજો પક્ષ લેવાય નહિ. બીજો પક્ષ (પરાર્થ) લઈએ તો પ્રવૃત્તિજ અનુપપન્ન ઠરે છે કારણ કે પારકાને માટે પ્રવૃત્તિ કરનારને ઢાહ્યો કોણ કહે? હવે કોઈ કહે કે કરુણાથી પ્રવૃત્તિ થતી ઉપપન્ન છે તો તેને કહેવાનું કે ईश्वરે વધા પ્રાણીઓને સુખી ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. અને કોઈને જરા પણ દુઃખ હોવું જોઈએ નહિ, નહિ તો કરુણામાં વિરોધ આવવાનો, કારણ કે કારુણ્ય ઇટલે સ્વાર્થના લાગ પૂર્વક પરદુઃખના અપહરણની ઇચ્છા. માટે ईश्वરે જગત્ કર્યું તે યુક્ત નથી.^{૨૨}

મહાચાર્ય કહે છે કે:—

પ્રયોજન વગર મંદની પણ બુદ્ધિ થાય નહિ; ધારે કે જગત્ તેણે ઉત્પન્ન નથી કર્યું તો તેમાં શું જતું રહેવાનું હતું?

સિદ્ધાન્તી:—ઓરે નાસ્તિક શિરોમણે! પ્રથમ તો તારાં અદેરવાઈના પાસગાઝાં નેત્ર મીચી જરા વિચાર કર. ईश्वરની પ્રવૃત્તિ કરુણાશ્રીજ છે; સ્વાભાવિક રીતેજ સુખમય સર્ગનો પ્રસંગ સંભવતો નથી, કારણ કે સૃજ્ય પ્રાણીઓનાં સુકૃત દુષ્કૃતના ત્રિપાકોથી વૈષમ્ય ઉપપન્ન છે, સ્વાતંત્ર્યભંગની પણ શંકા

करखी नहि, कारण के पोतानुं अंग पोताने व्यवधान करतुं नथी एवो न्याय छे अने एटलुंज नहि पण पोतानुं अंग पोतानुं निर्वाहक छे. बळी ईश्वरना स्वातंत्र्यने माटे-‘ रुद्र एकज छे ते बीजानी अपेक्षा करतो नथी ’ इत्यादि आगम पण प्रमाण छे. कोइ कहेशे के ‘जो एम होय (अर्थात् आगमथी ईश्वर सिद्ध थाय) तो परस्पराश्रय दोपरूप व्याधिनुं समाधान करो ’ तो हमें कहींशुं के तेवी शंकाज उठती नथी, कारण के परस्पराश्रयनी शंका उत्पत्तिमां लावोछो के ज्ञप्तिमां प्रथम पक्ष लेवाय नहि, कारण के आगमनी उत्पत्ति ईश्वरधीन लईए तो पण ईश्वर नित्य होवाथी तेनी उत्पत्ति उपपन्न नथी. बीजो पक्ष लेवाय नहि, कारण के ईश्वरनुं ज्ञान आगमाधीन छे तो पण आगमनो अन्यथी अधिगम थाय छे. आगमना अनित्यत्वना ज्ञानमां पण शंका थई शके नहि, कारण के आगमनुं अनित्यत्व तीव्रादिधी युक्त पुरुषोने (योगीजोने) सुज्ञात छे.”

माटे ईश्वरप्रसाद उत्पन्न करनार धर्मना अनुष्ठानथी तेनी सिद्धि थतां अभिमत अर्थ (मोक्ष) नी सिद्धि थाय छे. आ प्रमाणे सर्व स्पष्ट छे.

જૈમિનિદર્શન.

જો કોઈ પૂછે કે ધર્મના અનુષ્ઠાનથી અભિમત ધર્મ (પુણ્ય) ની સિદ્ધિ થાય છે એમ તો આપ તારવાર કહો છો પણ ધર્મનું લક્ષણ અથવા પ્રમાણ શું ? તો તેને કહેવાનું કે ધ્યાન રાખીને સામઘ્યો. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્વમીમાસાના જૈમિનિ મુનિએ આપ્યો છે. આ મીમાસાના વાર અધ્યાય છે. પ્રથમાધ્યાયમા ત્રિધિ, અર્થનાદ, મત્ર, સ્મૃતિ इत्यादि नामથી ઓલલાતા શબ્દસમૂહનું પ્રામાણ્ય પ્રતિપાદન કર્યું છે^૧ ઘીજા અધ્યાયમા કર્મભેદનો ઉપોદ્ઘાત, પ્રમાણાપનાદ, પ્રયોગભેદ इत्यादिरूप અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે^૨ ત્રીજા અધ્યાયમા શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય તથા તદ્ગત વિરોધ, પ્રતિપત્તિ કર્મ, અનારમ્ભાધીત, અનેક પ્રધાનવિષયના ઉપકારક પ્રયાજાદિ અને યાજમાન એઓનું ચિંતન કરવામા આવ્યું છે^૩ ચોથા અધ્યાયમા પ્રગ્નપ્રયોજકત્વ, અપ્રધાનપ્રયોજકત્વ, જુહૂપર્ણતાદિકલ અને રાજસૂય યજ્ઞના ઉતરતા અગ જે અક્ષદ્યૂતાદિ એ સર્વનો ત્રિચાર કર્યો છે^૪ પાંચમા અધ્યાયમા શ્રુત્યાદિક્રમ, તેઓનો વિશેષ, કર્મનું વર્ધન અને અવર્ધન, અને (શ્રુતિઓના) પ્રાબલ્ય દૌર્બલ્યનો ત્રિચાર એ આવે

છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અધિકારી, તેના ધર્મ, યજ્ઞમાં વાપરવાનાં દ્રવ્ય, તેઓના અભાવે ઠરાવવામાં આવતા પ્રતિનિધિ, અર્થલોપન, પ્રાયશ્ચિત્ત, સત્ર, દાન કરવાયોગ્ય પદાર્થ અને અત્રિ એ સર્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે.^૬ સાતમા અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષ વચનથી અને નામલિંગથી એક કર્મનો વીજા કર્મમાં અતિદેશ થાય તેનો વિચાર આવે છે.^૭ આઠમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ, અસ્પષ્ટ અને પ્રચલ-લિંગથી થતો અતિદેશ તથા તેના અપવાદનો વિચાર આવે છે.^૮ નવમા અધ્યાયમાં ઊહ વિચારનો આરંભ, સામોહ, અને મંત્રોહ, અને તત્સંબંધી પ્રાસંગિક વિચારોનો સમાવેશ થાય છે.^૯ દશમા અધ્યાયમાં વાધ હેતુ જે દ્વારલોપ તથા તેનો વિસ્તાર, તેઓના કારણકાર્યના એકત્વનો વિચાર, પ્રહાદિના બલિનો વિચાર, કેટલાંક સામ, પ્રકીર્ણ અને નજ્ઞ અર્થનો વિચાર આવે છે.^{૧૦} અગીઆરમા અધ્યાયમાં તંત્રોપોદ્વાત, તંત્રાવાપ, તંત્રપ્રપંચન, અને આવાપપ્રપંચન એ સર્વનો વિચાર આવે છે.^{૧૧} બારમા અધ્યાયમાં પ્રસંગ, તંત્ર, સમુચ્ચય, અને વિકલ્પનો વિચાર આવે છે.^{૧૨}

આ શાસ્ત્રમાં

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા.

(હવે તે માટે ધર્મના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરવી જોઈએ)

એ પૂર્વમીમાંસાનો આરંભ કરાવનાર પ્રથમ અધિકરણ છે. પરીક્ષક પુરુષો કહેછે કે અધિકરણ પંચઅવયવયુક્ત હોવું જોઈએ. આ પંચ અવયવ તે વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ છે. ત્યાં આચાર્યમતને અનુસાર અધિકરણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ (પોતાના પાઠ (વેદ) નું અધ્યયન કરવું જોઈએ) એ વાક્ય વિષય છે. ‘ ચો-દનાલક્ષણ અર્થ તે ધર્મ ’ એ વાક્યથી આરમ્ભી અન્યાહાર્યના તે જગાય છે તેથી ’ એ સૂત્ર સુધીના જૈમિનિના ધર્મશાસ્ત્રનો

આરમ્ભ કરવો જોઈએ કે નહિ એ સશય છે. અધ્યયન વિધિનું ફલ અદૃષ્ટ લઈએ કે દૃષ્ટ લઈએ તોપણ જૈમિનિશાસ્ત્ર અનારમ્ભ્ય ઠેર છે એ પૂર્વપક્ષ છે. જો વાદી એમ કહે કે અધ્યયનવિધિનું અર્થના અવગ્રોધથી વિલક્ષણ દૃષ્ટફલ અનુપપન્ન હોવાથી અર્થના અવગ્રોધને માટેજ અધ્યયનવિધિ છે તો તેને પૂછવાનું કે એ વાક્યથી અત્યન્ત અપ્રાપ્ત અધ્યયનનું વિધાન થાય છે કે આઘાતવત્ પાક્ષિક અધ્યયનનો નિયમ કરવામા આવે છે? પ્રથમપક્ષ સ્વીકારાય નહિ, કારણકે વિનાદનો પ્રિપય જે વેદાધ્યયન તે અર્થના જ્ઞાનનો હેતુ છે, કારણકે ભારતાદિના અધ્યયનની પેઠે તે અધ્યયન છે, એ પ્રકારના અનુમાનથી વિધિનાક્યની અપેક્ષા વગર પણ તે પ્રાપ્ત છે. ઠીક ત્યારે વીજો પક્ષ લઈએ. નહા વડે ફોલવાથી ચોંચા નીકળવાનો સમય છે તોપણ ચાઢીને વાટેલા ચોંચા વડેજ પિષ્ટપુરોહાશાદિ કરવાથી અવાત્તર અપૂર્વદ્વારા દર્શ અને પૂર્ણમાસ પરમ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે છે, વીજે કોઈ પ્રકારે નહિ. અને તેથી અપૂર્વ અઘાતનો નિયમ હેતુ છે, પરંતુ પ્રકૃતવિષયમા લખેલા પાઠથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્ના અધ્યયનથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્થગ્રોધ વડે યજ્ઞના અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ થાય છે માટે અધ્યયનના નિયમનો હેતુ છેજ નહિ. માટે અર્થજ્ઞાનનો હેતુ જે આ શાસ્ત્ર તેનો વિધિ નથીજ. હવે જો એમ પૃષ્ઠો કે ‘વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ’ એ શ્રુતિના વિધિનાક્યનું શુ કરવું તો હમે કહીએ છીએ કે એ વાક્યથી માત્ર વેદના અક્ષરનું પ્રહણ કરવું એવું વિધાન થાય છે અને સ્વર્ગ તેનું ફલ છે, કારણકે રિશ્વજિત્ ન્યાયે કરાને ‘સ્વર્ગ’ એમ શ્રુતિમા જણાવ્યું નથી તોપણ તેની કલ્પના કરવી શક્ય છે જેમકે ‘તે સ્વર્ગ છે, કારણ કે તે સર્વને લાગુ પડે છે’ એ સૂત્રથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે ઓને શ્રુતિમા અધિયાર નથી તેઓ પણ વિશ્વજિત્ યજ્ઞના અધિ-

કારી છે અને યુક્તિથી એમ સિદ્ધ કરેછે કે તેનું ફલ સ્વર્ગવિશેષ છે તેજ પ્રમાણે અધ્યયનમા પણ આપણે હર્ષી શકીએ.

કાહ્યુ છે કે —

દષ્ટફલનો લાભ તો વિધિની અપેક્ષા વગર પણ થાય છે, માટે તે (દષ્ટફલ) માં તે (વિધિ) ની અર્થતા નથી; વિધિના સામર્થ્યથી વિશ્વજિત્ ન્યાયે કરીને સ્વર્ગની કલ્પના કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે અર્થ લેતા, ‘વેદનું અધ્યયન કરીને જ્ઞાન કરવું’ એ સ્મૃતિવાક્ય પણ અનુગૃહીત થાય છે, કારણ કે આ વાક્યમા વેદના અધ્યયન અને સમાવર્તન વચ્ચે વ્યવધાન નથી એમ સૂચના છે. તમારા મત પ્રમાણે તો વેદનું અધ્યયન કર્યું હોય તો પણ ધર્મના વિચારને માટે ગુરુને ઘેર રહેવું જોઈએ, અને તેમ યતા ‘વ્યવધાન ન જોઈએ’ એ વચનને વાધ આપે છે, માટે જૈમિનિના વિચારશાસ્ત્ર માટે વિધિવાક્ય ન હોવાથી, વેદનો પાઠમાત્ર કરતા સ્વર્ગની સિદ્ધિ થાય છે, અને સમાવર્તનશાસ્ત્રનો અનુગ્રહ થાય છે, તેથી ધર્મવિચારશાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ એ રીતે પૂર્વપક્ષનો સંક્ષેપ છે^{૧૩}.

સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે —

અન્યથી પ્રાપ્ત હોવાથી આ સ્વલ્લે વિધિ પ્રાપ્ત થતો નથી તો મહે ન થાઓ, પરંતુ વીજો જે નિયમપક્ષે તે તો હ્રદહાયમા યજ્ઞહૃદને આવે તો પણ યજ્ઞો શકે તેમ નથી. તે આ પ્રમાણે — સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્ય એ વાક્યમા તવ્ય પ્રયય પ્રેરણા છે અપરપર્યાય જેનો અર્થ પુરુષપ્રવૃત્તિરૂપ અર્થભાવનાથી સમજાતી અભિધામાનનાની પ્રતીતિ કરાવે છે, અને તે (અભિધામાવના) અર્થમાનનાસહગત અનુવદ્ધ ભાવ્યની આવાશ્ચા કરે છે. તેમા યદ્ સમાનવદ (અધ્યેતવ્ય) થી હત્યન્ન થતા અધ્યયનમાન્યનો

સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે અધ્યયન શબ્દથી બોધિત થતો વાળી અને મનનો વ્યાપાર કે જે પોતાના શીખેલાપાઠનું ઉચ્ચારણ માત્ર છે અને જે હેશાગ્રહ છે તેને માત્ર વ્યાપારનો સમાવેશ થતો નથી. તેમજ આજ્ઞા પદથી સૂચિત થતો સ્વાધ્યાય પણ માત્ર એક શબ્દનો નથી, કારણ કે સ્વાધ્યાયશબ્દવાચ્ય અક્ષરસમૂહ (વેદ) નિત્ય અને વિભુ હોવાથી તેમાં ઉત્પત્ત્યાદિ ચાર ક્રિયાફલનો અસમાવેશ છે, માટે વિધિવાક્યના સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થતો અવબોધ પણ માત્ર એક એમ અનિશ્ચિત રહ્યું. ' જે અર્થ છે, સમર્થ છે અને વિદ્વાન્ છે તે અધિકારી છે ' એ ન્યાયથી દર્શન અને પૂર્ણમાસાદિ યજ્ઞના વિષયના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરનાર પુરુષો તેના તત્ત્વાર્થના જ્ઞાનને માટે પોતાનું અધ્યયન યોજે છે. વળી અધ્યયનના વિધિથી લેખેલા પાઠો વિગેરેનું વ્યવર્તન થાય છે, માટે તે ઉપરથી એવો અર્થ નીકળે છે સ્વાધ્યાયથી અધ્યયન સંસ્કારને પામે છે. (ગુરુમુખથી મળતા મળેલો પાઠ પવિત્ર થાય છે.) વળી જેમ દર્શનપૂર્ણમાસાદિજન્ય પરમ અપૂર્વ અઘાતાદિજન્ય અગામ્ય અપૂર્વને કલ્પે છે તેજ પ્રમાણે સમસ્ત યજ્ઞજન્ય સર્વ અપૂર્વ, જ્ઞાનનું સાધન જે અધ્યયન તેના નિયમથી ઉત્પન્ન થતા અપૂર્વને કલ્પે છે. નિયમનું ફલ અદૃષ્ટ છે એમ અંગીકાર કરો તો શ્રુતિમાનો વિધિપણ નિષ્ફળ થશે. વિશ્વજિત્ ન્યાયે કરીને સ્વર્ગના ફલનો કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ, કારણકે અર્થબોધ એ દૃષ્ટફલ છે તો ફલાન્તરની કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે.^{૧૪}

કહ્યું છે કે —

જ્યાં દૃષ્ટફલ લભ્યમાન હોય ત્યાં અદૃષ્ટફલની કલ્પના કરવી, પરંતુ વિધિ નિયમના અર્થમાં હોવાથી તે નિર્વર્થક ગણાય નહિ.^{૧૫}

હવે કોઈ કહેશે કે માત્ર એકલા વેદનું અધ્યયન કરના-

રને અર્થનો અવબોધ થતો નથી, પરંતુ સાંગ વેદનું અધ્યયન કરનારને અર્થનું જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે, અને તેથી વિચારશાસ્ત્ર નિષ્ફળ ટેરે છે, તો તેને કહેવાનું કે આ પ્રમાણે માનવું અવધાર્ય છે, કારણ કે એકલા વોધનો સંભવ હોય તો પણ નિર્ણય તો વિચારને અધીન છે. જેમ કે ‘ ચોપડેલી શર્કરા આપે છે ’ એ વાક્યમાં ધૂત વડે ચોપડેલી તૈલાદિથી ચોપડેલી નહિ એ પ્રકારનો અર્થનિર્ણય, વ્યાકરણ નિગમ કે નિરુક્તથી થતો નથી પરંતુ ‘ તે ઘી છે ’ એ વાક્યશેષથીજ વિચારશાસ્ત્રવડે અર્થનિર્ણય થાય છે. માટે વિશારદશાસ્ત્રનો વિધિ સિદ્ધ થાય છે. વળી ‘ વેદનું અધ્યયન કરીને સ્નાન કરવું ’ એ વાક્ય કે જે ગુરુને ઘેરથી પાછાવળવાનું જણાવે છે અને જે વ્યવધાનનું પ્રતિબંધક છે તેને આથી વાધાવાવે છે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે સ્નાન કરીને ભોજન કરે છે એ વાક્યની પેઠે પૂર્વ કાર્ય અને અપર કાર્યનો એકજ કર્તા છે એમ એ વાક્ય જણાવે છે અને તેથી કરીને અધ્યયન અને સમાવર્તન વચ્ચે કંઈ અંતર ન હોવું જોઈએ સમ સિદ્ધ થતું નથી; માટે વિધિના સામર્થ્યથીજ સહસ્ર અધિકારણ વાળા પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્રનું અધ્યયન આરંભવું જોઈએ’.

આ અધિકરણ શાસ્ત્ર સાથે ઉપોદ્ઘાત રૂપે સંબંધ ધરાવે છે. કહ્યું છે કે:—

પ્રાકૃત વિષયને સિદ્ધ કરવાનું ચિંતન તે ઉપોદ્ઘાત કહેવાય છે.”

હવે ગુરુ (પ્રભાકર) મતાનુસાર આ અધિકરણનો ઉપન્યાસ કરીએ છીએ.

‘ અષ્ટવર્ષે બ્રાહ્મણમુપનયીત તમધ્યાપયીત ’ (આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને ઉપનયન આપીને તેને ભણાવવો જોઈએ) આ પ્રકારનું અધ્યાપન નિયોગનો વિષય છે એમ જણાય છે. નિયો-

ગ નિયોજ્યની અપેક્ષા કરે છે. હવે આ સ્થળે નિયોજ્ય કયો તો તેનો ઉત્તર એ છે કે આચાર્યત્વની ઇચ્છા કરનાર નિયોજ્ય છે કારણ કે ‘સમાનનોત્સંજનાચાર્યકરણપ્રાપ્તભૂતિચિ-ગણનગ્યયેપુનિય’ (૧૧૩૧૩૬) એ પ્રકારના પાણિનિના અનુશાસને કરીને નયતિ (ની) ધાતુના આત્મનેપદનુ વિધાન આચાર્યકરણમા ધાય છે તેથી ઉપનયનમા જે નિયોજ્ય છે તેજ અધ્યાપનમા છે કારણ કે ઉપનયન અને અધ્યાપન એ બંને નો એકજ નિયોગ છે અને તેથીજ મનુગુનિ કહે છે કે —

જે દ્વિજ શિષ્યને ઉપનયન આપીને યંગ તથા રહસ્ય સાહિત વેદ ભણાવે છે તેને આચાર્ય કહે છે.

હવે આચાર્ય કર્તૃક અધ્યાપન શિષ્યકર્તૃક અધ્યયન વિના સિદ્ધ થતું નથી તેથી અધ્યાપનનો વિધિ હોવાથી જ અધ્યયનાનુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પ્રયોજ્યના વ્યાપાર વગર પ્રયોજકના વ્યાપારનો નિર્વાહ થતો નથી. હવે જો તમે પૂછો કે આ પ્રમાણે લેતા ‘વેદોઽધ્યેતવ્ય’ એ વાક્યનુ વિધિત્વ સિદ્ધ થશે નહિ, તો હમે કહીએ છીએ કે મહે નાસિદ્ધ થાય, તેમા હમને શી હાનિ છે ? કારણ કે પૃથક્ અધ્યયન વિધિને સ્વીકારવા માટે પ્રયોજન નથી, અને નિત્યઅનુવાદથી છે એમ લેતા પણ તેનુ વિધિત્વ હપત્ત છે તેથી અધ્યયનને માટે વિધિ છે એમ લઈને જે પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્ત પ્રથમ જણાવ્યા છે તે (આવિચારને અનુકૂળ આવે એવી) બીજી રીતે વતલાવવા જોઈએ.”

વિચારશાસ્ત્રને માટે વિધિ નથી માટે તેનો આરંભ ન કરવો જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત છે. ત્યાં વિધિ છે એમ કહેનાર સિદ્ધાન્તીને પૂર્વપક્ષી કહે છે કે કહો કે અધ્યાપન વિધિમા શિષ્યને અર્થનો બોધ થયો એમ પણ સૂચવાય છે કે તેણે પાઠમાત્ર કરવો એમ સૂચવાય છે ? પ્રથમ પક્ષ લેનારો નહિ, કારણ કે અર્થના અવગોચ વગર પણ અધ્યાપનની સિદ્ધિ છે. (જો તેમ ન હોય

તો શિષ્યના મૂર્ખત્વને લીધે તેને વૌધ ન થાય માટે તે અધ્યાપન પણ ન ગણાય.) વીજો પક્ષ પણ ન લેનાય, કારણ કે પાઠ માત્ર લેતાં વિચારના વિષયનો અને પ્રયોજનનો અસંભવ છે, કારણ કે માત્ર ઉપર ઉપરથી અને અપૂર્ણ રૂપે જોતાં સંદેહવાળો જણાતો અર્થ વિચારશાસ્ત્રનો વિષય છે, અને એમ છે તો ત્યાં અર્થનું જ્ઞાનજ નથી ત્યાં સંદેહની તો વાત જ શી કરવી અને વિચારનું ફલ જે નિર્ણય તેની આશા તો દૂરજ રહેવાની. વળી ' જે અસંદિગ્ધ અને ઉપયોગી છે તે ઢાહ્યા માણસોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો વિષય છે, જેમ કે મન અને ઇન્દ્રિય સાથે સંનિકર્ષમાં આવેલો અજાણ્યામાં રહેલો ઘટ ' એ ન્યાયથી વિષય અને પ્રયોજનના અસંભવથી વિચાર શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષ છે.^{૧૮}

સિદ્ધાન્તી:—મહે હમે સ્વીકારીએ છીએ કે અર્થાવવૌધ એ અધ્યાપનનું પ્રયોજન છે એમ ન લેશો તો પણ અંગસહિત વેદને મળનાર પદ અને પદાર્થની સંગતિ જાણનાર પુરુષ પૌરુષેય પ્રવંધમાં જેમ અર્થજ્ઞાનને પામે છે તેમ વેદમાં પણ પામે છેજ.^{૧૯}

પૂર્વપક્ષી:—જેમ ' વિષ રા ' એ વાક્યનો પ્રતીત થતો અર્થ તે વિવક્ષિત અર્થ નથી, કારણ કે 'તેને ઘેર રહાઈશ નહિ ' એ પ્રકારે મોજનનો પ્રતિષેધ એ માતાના વાક્યનો વિષય છે, તે પ્રમાણે વેદનો અર્થ માત્ર વિવક્ષિત અર્થને જણાવતો નથી તેથી મીમાંસાના અધ્યયનમાં જે વિષયાદિ અભાવરૂપ પૂર્વનો દોષ છે તે પાછો આવે છે.^{૨૦}

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહેવું છોડું છે, કારણ કે તેમાં દૃષ્ટાન્ત અને દર્શાન્તના વૈષમ્યનો સંભવ છે. વિષમોજનનું વાક્ય આસ વાક્ય છે અને તેથી મુલ્યાર્થ લેતા વાધ આવે છે;

માટે તે વિવક્ષિત નથી એમ જણાય છે પરંતુ અપૌરુષેય જે વેદ તેમાં વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ શાથી ન થાય ? અને વેદના વિવક્ષિત અર્થમાં જે જે પુરુષને સંદેહ થાય તે તે વિચારશાસ્ત્રનો વિષય થશે અને તેનો નિર્ણય તે પ્રયોજન થશે માટે અધ્યયનના ત્રિધિમાં પ્રયુક્ત થઈ અધ્યયન કરી પ્રાપ્ત થઈ અર્થને માટે વિચાર કરવો એ યોગ્ય હોવાથી વિચારશાસ્ત્ર વિધિઅનુસાર છે માટે તેનો આરંભ કરવો જોઈએ એ રીતે સિદ્ધાન્તસંગ્રહ છે.^{૨૨}

ન્યાયપ્રાદી.—ઠીક, એમ લઈએ, પરંતુ વેદ અપૌરુષેય છે એમ શી રીતે કહો છો ? તેને પ્રતિપાદન કરવાને પ્રમાણ નથી તો એમ શા માટે માનો છો કે વેદ અપૌરુષેય છે ? ‘સંપ્રદાય (લોકવાર્તા) અવિચ્છિન્ન હોવા સાથે તેના કર્તાનું સ્મરણ નથી માટે આત્માની પેઠે’ એ અનુમાન જો તમે સ્વીકારો તો હમે કહીશું કે આ અનુમાન-મદ છે, કારણ કે તે વિશેષણો સિદ્ધ નથી. વેદ પૌરુષેય છે એમ માનનારા પ્રહય વચ્ચે સંપ્રદાયનો વિષ્ણુ છે એમ સ્વીકારે છે. વળી કર્તાનું સ્મરણ નથી એટલે શું ? કર્તા પ્રતીયમાન નથી કે સ્મરણગોચર નથી ? પ્રથમ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે ईશ્વર કર્તા છે એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે એમ હમારું માનનું છે, બીજો પક્ષ લેતા તેમાં આ પ્રમાણે વિકલ્પ આવશે. એકને કર્તાનું સ્મરણ નથી કે સર્વને નથી ? જો કહો કે એકને નથી તો ‘યોધર્મશિલો જિતમાનરોપઃ’ એ મુક્તના વર્ણનરૂપ વાક્યમાં વ્યભિચાર થશે. (અર્થાત્ અમુક એક માણસના સ્મરણમાં આ શ્લોકને કર્તા નથી માટે તે પણ અકર્તૃક થશે.) બીજો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ, કારણ કે સર્વને અસ્મરણ છે એ વાત જે પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી તેને દુર્જાત છે. (અસર્વજ્ઞ મનુષ્યથી એમ પણ કહેવાય નહિ કે સર્વને તેના કર્તાનું સ્મરણ નથી.) વળી વેદ પૌરુષેય છે તેને માટે પ્રમાણ પણ છે. ‘વેદ-

વાક્ય પીરુપેય છે, વાક્ય હોવાથી, કાલિદાસાદિનાં વાક્યની પેઠે.’
‘વેદ વાક્ય આપ્તપ્રણીત છે, કારણ કે તે પ્રમાણ હોવાસાથે
વાક્ય છે, મન્વાદિનાં વાક્યની પેઠે.’^૩

મીમાંસક:—

સર્વ વેદાધ્યયની પૂર્વે ગુરુનું વેદાધ્યયન હોવું જોઈએ,
કારણ કે આધુનિક વેદાધ્યયન અને પૂર્વનું વેદાધ્યયન એ
અભયની ઘડ્ઘે સામાન્ય રહેલું છે.

હવે હમે કહીશું કે આ અનુમાનને આધારે તમે જે
વેદને પીરુપેય કહો છો તેનું સ્કંડન કરી હમે તેને નિત્ય
ઠરાવીએ છીએ.^૪

નૈયાયિક:—આ અનુમાન પણ પ્રમાણનોટિમા પ્રવેશ
કરી શકતું નથી, કારણ કે,

સર્વ ભારતના અધ્યયનનો પૂર્વે ગુરુનું ભારતાધ્યયન
હોવું જોઈએ, કારણ કે આધુનિક ભારતાધ્યયનના જેટલું
સાર્થકાલિક ભારતાધ્યયન હોવું જોઈએ.

હવે આ અનુમાનથી જેમ ભારતને નિત્ય કે અપીરુપેય
ઠરાવતું અયોગ્ય છે તેમ તમારા અનુમાનથી પણ છે.^૫

મીમાંસક:—પણ ભારતના સંવંધમાં તો વ્યાસ કર્તા છે
એમ સ્મરણ થાય છે, કહ્યું છે કે:—

મહાભારતનો કર્તા પુંડરીકાક્ષથી અન્ય કયો પુરુષ
હોઈ શકે ?

નૈયાયિક:—આ તમારું માનવું અસાર છે, કારણ કે
‘તેમાથી ઋક્ અને સામ થયા, તેમાથી હંદ થયા તેમાથી યજુસ્
થયો.’ इत्यादि पुरषसूक्तना मंत्रोमां वेद सकर्तृक છે એમ પ્રતિ-
પાદન કર્યું છે. થઠ્ઠી વીજું અનુગાન પણ હમારા લાભમાં છે; તે
આ પ્રમાણે:—

જે આપણા જેનાની બાહ્યેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે તે અનિત્ય છે, ઘટની પેઠે; શબ્દ બાહ્યેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે, માટે તે અનિત્ય છે.^{૩૬}

મીમાસક:—પરંતુ આ તમારું અનુમાન ' આ તેજ 'ગ' કાર છે ' એ પ્રકારના પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણથી ધ્વંસિત થાય છે.^{૩૭}

નૈયાયિક:—આ તમારું કહેવું ઘણુંજ તુચ્છ છે, કારણ કે તોઢી નાહ્યા પછી ફરીથી ઉત્પન્ન થયેલા કેશ કે ચૂંટી ડીધા પછી પાછા અવિલાં પુષ્પના સંબંધમાં જેમ જોવામાં આવે છે તેમ પ્રત્યભિજ્ઞાનો વિષય સામાન્ય છે અને તેથી તે (પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ) હમારા અનુમાનનું બાધક નથી.^{૩૮}

મીમાસક:—પરમેશ્વરને તાલુ આદિસ્થાન ન હોવાથી તે સ્પષ્ટ વર્ણોદ્ધાર કરે એ વાર્તા અસંભવિત છે તો પછી તે વેદનો કર્તા શી રીતે હોઈ શકે ?

નૈયાયિક —આ તમારું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે સ્વભાવથી તો તે અશરીર છે તો પણ ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે તે લીલા વિગ્રહ ધારણ કરે છે એ વાત સંભવિત છે. માટે વેદ અપૌરુષેય છે એ વાચોયુક્તિ યુક્ત નથી.

હવે આ સર્વનું મીમાસકો આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે.

મીમાસક.—જે સિદ્ધ કરવાનું પૌરુષેયત્વ તમે કહો છો તેનો અર્થ શુ ? આપણાથી પ્રતિદિન ઉચ્ચારતા વેદની પેઠે માત્ર પુરુષથી ઉત્પન્નવ, અથવા તો જેમ આપણે કોઈ પ્રવંધની રચના કરીએ છીએ તેમ અન્ય પ્રમાણને આધારે અર્થ ગ્રહણ કરીને તેને પ્રકાશવાને માટે કરેલું રચિતત્વ ! જો પ્રથમ પક્ષ (પૌરુષેયત્વ-ઉત્પન્નત્વ) હો તો તમારે અને હમારે કંઈ વિરોધ નથી, (કારણ કે ઉચ્ચારણને તો હમે પણ અનિત્ય માનીએ છીએ;) હવે જો તમે બીજો પક્ષ હો તો હમે પૂછીશું કે તે તમે અનુમાનના વઢથી ટરાવો છો કે આગમના વઢથી ? જો અનુમાનના વઢથી ટરા-

ચતા હો તો માહત્તામાધ્યાદિ કલ્પિત કથાઓનાં વાક્યોમાં વ્યભિચાર આવશે. (કારણ કે તે જો કે પ્રમાણ નથી તોપણ વેદની પેઠે પ્રમાણ ઠી જશે.) હવે જો તમે ‘ પ્રમાણત્વ હોઈને ’ ઇટહુ (રચિતત્વસાથે) વધારો તોપણ તેથી વિપશ્ચિત્ પુરુષના મનને સંતોષ થશે નહિ, કારણ કે ‘ અન્ય પ્રમાણથી અગોચર અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય તે વેદવાક્ય ’ એમ માનવામાં આવે છે. હવે તેને અન્ય પ્રમાણથી ગોચર અર્થનું પ્રતિપાદક માનના ‘ મહારી માતા વ્ય્યા છે ’ એમ કહેવામાં જેનો વ્યાઘાત આવે છે તેનો વ્યાઘાત આવશે. વહ્લી પરમેશ્વર હીલાનિમ્રહ ધારણ કરે છે એમ માનીએ તોપણ તેથી એમ સિદ્ધ નહિ થઈ શકે કે તે અતીન્દ્રિય અર્થનું પ્રહણ કરી શકશે, કારણ કે દેશકાલ અને સ્વભાવે કરીને વિપ્રકૃષ્ટ ધણા તે અર્થનું પ્રહણ કરવાને તેનીપાસે કંઈ સાધન હશે નહિ. તેના નેત્ર આદિ તેના પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન્ છે એમ પણ માનવું નહિ, કારણ કે આપણે દૃષ્ટને અનુસારે કલ્પના કરીએ છીએ.^૧ વેદનો કર્તા સર્વજ્ઞ છે એ મતનું નિરાકરણ કરતી વચ્ચે ગુરુ (પ્રભાકર) કહે છે કે.—

ત્યાં જ્યાં આપણે કોઈ પ્રકારનો અતિશય જોઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં તે પોતાના અર્થનું અતિલંબન કર્યા ધગરજ પ્રવર્તે છે. વહુજ આપણો અથવા અતિસૂક્ષ્મપદાર્થ જોવારૂપ અતિશય નેત્રમાં હોઈ શકે પણ શ્રોત્રનો વિષય રૂપ થઈ શકે નહિ.^૨

વહ્લી રચિતત્વ આગમને આધારે પણ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, કારણ કે તેન પ્રોક્તમ્ એ પાણિનિનું અનુશાસન જાગ્રન્ છે તો પણ કાઠક, કાઠાદ તૈત્તિરીય ઇત્યાદિ શબ્દો કઠ, ક-શ્પી ઇત્યાદિ અભ્યયનપ્રવર્તક પુરુષોને હાનુ પાડવામાં આવે છે,

અને તેજ પ્રમાણે 'તેમાંથી ક્રમ્ ઉત્પન્ન થયો' એ વાક્ય પળ સં-
પ્રદાયપ્રવર્તકનેજ લાગુ પાડવું જોઈએ^{૩૧}

બઢી અનુમાન (જો કોઈ હોય તો)ના બઢી શબ્દ અનિત્ય છે એમ સિદ્ધ થઈ શકેજ નહિ, કારણ કે (પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે) પ્રત્યભિજ્ઞાને વિરોધ આવે છે. તમે કહેશો કે ' પૂ-
ર્વનો ગકાર અને આ ગકાર એક નથી તો પણ ઉભયમાં સામાન્ય
હોવાથી તે એક જેવા લાગે છે ' તો તે કહેવું પણ યુક્તિપુરઃસર
નથી, કારણ કે હમે આ પ્રમાણે પૂછીશું:—તમે જે ઉભયમાં સા-
માન્ય હોવાનું કહો છો તે કોઈ વલ્લવાન્ બાધકને આધારે કહો
છો કે કોઈ કોઈ વાર વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે તેને આધારે
કહો છો ? જો વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે તેને આધારે કહેતા
હો તો તેના સંબંધમાં હમે વેદને સ્વતઃપ્રમાણ માનનારા મીમાંસકો
આપ્રમાણે કહીશું.

(નિશ્ચયનું) વાધન અજ્ઞાત હોય તોપણ જે કોઈ મો-
હ્યથી તેને ધારી લે તે સંશયાત્મા પુરુષ સર્વ વ્યવહારને વિષે
વિનાશને પામે છે.

નૈયાયિક:—પણ આ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય ગત્વાદિ જા-
તિ છે ગાદિ વ્યક્તિ નથી, કારણ કે પ્રતિપુરુષમાં તેનો ભેદ
જોવામાં આવે છે; જો તેમ ન ઈર્ષ્ય તો 'સોમશર્મા અધ્યયન કરે
છે' ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આપણે જે વિભાગ જણાવીએ છીએ તે જ-
ણાવી શકાય નહિ^{૩૩}

મીમાંસક:—આ તમારું કહેવું શોભારહિત છે, કારણ કે
ગાદિ વ્યક્તિના ભેદમાં જેમ પ્રમાણનો અભાવ છે તેમ ગત્વાદિ
જાતિનાં કલ્પના કરવામાં પણ પ્રમાણનો અભાવ છે. જેમ ગત્યને
નહિ જાણનાર પુરુષને ભિન્નદેશ, પરિમાણ, સ્થાન અને વ્યક્તિના
ઉપાધિથી એકાંજ ગત્ય જાણે ભિન્ન દેશમાં આવેલું, નહાનું, મહો-

ટું, લાંબુ કે ટુંકુ જણાય છે તેજ પ્રમાણે ગવ્યક્તિને નહિ જાણનાર પુરુષને પણ એકજ ગકાર વ્યંજકના ભેદથી ભિન્નભિન્ન ધર્મ-વાળો જણાય છે. આપ્રમાણે એકજ ગકારમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ કરવામાં આવે છે એમ સિદ્ધ થતાં એ ગકારને વિષે જે ભેદ પ્રતિભાસે છે તે મિથ્યા ઠરે છે.^{૩૩}

હવે આપણે જોઈએ કે ભેદને સાધનાર વિરુદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ તે સ્વાભાવિક છે કે પ્રાતીતિક છે ? પ્રથમ પક્ષ હેતાં તેમાં અસિદ્ધિ દોષ આવે છે, કારણ કે તેમ હેતાં અર્થાત્ સ્વાભાવિક ભેદ હેતાં આપણે એમ કહેવું પડત કે ચૈત્ર દશ ગકાર બોલ્યો; પરંતુ આપણાથી એમ ન કહેવાત કે તે એક ગ દશવાર બોલ્યો. હવે જો વિરુદ્ધ ધર્માધ્યાસ પ્રાતીતિક છે એ પક્ષ હોઈએ તો સ્વાભાવિકા ભેદસિદ્ધિ સંભવશે નહિ, કારણ કે વાહ્ય ઉપાધિના ભેદથી સ્વાભાવિક એકપનો નાશ થશે નહિ. ઘટ્ટાદિરૂપ ઉપાધિભેદથી આકાશનો સ્વાભાવિક ભેદ છે એમ આપણાથી ધરાયજ નહિ. ગકારોના સંબંધમાં ‘ ભિન્ન ’ એવો જે વ્યવહાર થાય છે તે (ભિન્ન ભિન્ન) નાદને લીધે થાય છે.^{૩૪}

આચાર્ય કહે છે કે:—

(નૈયાયિકો) ગત્ય જાતિનો સ્વીકાર કરી જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવા માગે છે તેજ વસ્તુ ગ વર્ણ હેતાં પણ સિદ્ધ થાય છે; અને ગ વ્યક્તિથી જે ઘસ્તુ તેઓ સિદ્ધ કરવા માગે છે તે નાદથી સિદ્ધ થાય છે: માટે ગત્ય જાતિનો સ્વીકાર કરવો ય વૃથા છે.^{૩૫}

વઢી

જ્યાં સુધી શબ્દમાં પ્રત્યભિજ્ઞા પૂર્ણ રીતે જાગ્રત્ છે ત્યાં સુધી શબ્દને અનિત્ય ઠરાવનારાં સઘળાં અનુમાનોનો પાઘ થાય છે.^{૩૬}

આથી કરીને વાગીશ્વર ‘ માનમનોહર ’ નામના ગ્રન્થમાં ‘ શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયવિશેષનો ગુણ છે, જેમ રૂપ નેત્રનો ગુણ છે તેમ. ’ એ વાક્યથી શબ્દને અનિત્ય ઠરાવે છે તેનું खंडन થઈ જાય છે.^{૩૭}

નીચે પ્રમાણે પણ ઉપરના નૈયાયિક મતનું खंडन કરી શકાય. ‘ શબ્દ દ્રવ્ય છે ’ એ મત સ્વીકારનારાઓ (સાંખ્ય અને વેદાન્તવાદીઓ) ના મત પ્રમાણે તો નૈયાયિક મતનું તરતજ खंडन થઈ જશે. (કારણ કે તે ગુણ ઠરશે નહિ). જો શબ્દને ध्वन्यंશમાં લઈએ તો તેથી હમે જે સિદ્ધ કરીએ છીએ તેજ સિદ્ધ થશે; વળી અશ્રાવણત્વહાનિવાદી વાદિત હોવાથી પણ શબ્દ અનિત્ય છે એ મતનું खंडन થઈ જશે. ઉદયનાચાર્ય મહાન પ્રયત્ન કરીને સિદ્ધ કરે છે કે જો કે શબ્દનો આશ્રય (આકાશ) અપ્રત્યક્ષ છે તો પણ આકાશનો આશ્રયી જે શબ્દ તેનો અભાવ પ્રત્યક્ષ છે. અને શબ્દનું અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાટે ‘ કોલાહલ્લ બંધ પડી ગયો ’ ‘ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો ’ इत्यादि વ્યવહારનું કારણ તે પ્રત્યક્ષને માને છે. તેને પણ હમે આટલુંજ કહીએ છીએ કે વિરુદ્ધ ધર્મના અધ્યાસથી મિથ્યા ભેદ જણાય છે અને આ પ્રમાણે તાલને રક્તનું બલિ આપીને વેતાલને પણ વિદાય કરીએ છીએ. વળી ન્યાયભૂષણકાર કહે છે કે જો શબ્દ નિત્ય હોય તો તે મર્વદા ઉપલબ્ધ કે અનુપલબ્ધ હોવો જોઈએ, પરંતુ આ મતનું પણ હમે ‘ પ્વાનિધી સસ્કૃત હોય તે શબ્દ ઉપલબ્ધ હોય ’ એમ કહીને નિરાકરણ કરીએ છીએ. વળી નૈયાયિકો કહે છે કે ‘ સંસ્કારક અને સંસ્કારીની વચ્ચે જે નિયત સંબંધ ધારણમાં આવે છે તે છેજ નહિ, કારણ કે વને એકી વસ્તુને ઇન્દ્રિય સંબંધ કરે છે પરંતુ તેમનું આ અનુમાન આત્માને વિશે અનેકાન્તિક છે.^{૩૮}

આ પ્રમાણે સર્વ વિરુદ્ધ વાદીઓનો કલકલ શાંત થતાં વેદ અપૌરુષેય ઠરે છે અને તેથી સર્વ શંકાઓનો નિરાસ થતાં તે ધર્મમાં સ્વતઃપ્રમાણ છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.^{૩૧}

પૂર્વપક્ષી:—તમે કહો છો તે ઠીક છે પરંતુ:

સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે પ્રમાણત્વ અને અપ્રમાણત્વ એ ઉભય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. નૈયાયિકો કહે છે કે વંને અન્યથી (અનુમાનથી) સિદ્ધ છે. વૌદ્ધો કહે છે કે અપ્રમાણત્વ સ્વતઃ સિદ્ધ છે પરંતુ પ્રમાણત્વ અન્યથી સિદ્ધ છે, અને દેવવાદીઓ એમ માને છે કે પ્રમાણત્વ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, પરંતુ અપ્રમાણત્વ અન્યથી સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા વાદીઓનો વિવાદ જોવામાં આવે છે તેથી ધર્મપ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ શી રીતે સ્વીકારાય? વઢી સ્વતઃપ્રામાણ્ય ઇટલે શું? એનો અર્થ એમ લેવો કે પ્રામાણ્ય પોતાની મેલે જન્મેલું? અથવા તો સ્વાશ્રયના જ્ઞાનની જન્મેલું? અથવા તો સ્વાશ્રયજ્ઞાનની સામગ્રીમાંથી જન્મેલું? અથવા તો જ્ઞાનની સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવિશેષનું આશ્રિત? અથવા તો જ્ઞાન સામગ્રીમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવિશેષનું આશ્રિત?

પ્રથમ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે જ્યાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં ત્યાં ભેદ હોય અને તેથી પોતે કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે એકજ વસ્તુમાં રહી શકે નહિ, અર્થાત્ કાર્ય અને કારણ એકજ હોઈ શકે નહિ. ત્રીજો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ, કારણ કે જ્ઞાન જે એક ગુણ છે તેને પ્રામાણ્યનું કારણ માનીએ તો તે સમગ્રાધિ કારણ થવાથી દ્રવ્ય થશે. ત્રીજો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ કારણ કે પ્રામાણ્યને ઉપાધિ માનીએ કે જાતિ માનીએ તો પણ તે ઉત્પન્ન થયું એમ કહેવાશે નહિ, શાથી કે સ્મૃતિત્વાનધિકરણ જ્ઞાનના વાધનો અત્યન્તાભાવ તે પ્રામાણ્યોપાધિ, હવે અ-

ત્યન્તાભાવને નિત્ય માનવામાં આવે છે માટે તેને ઉત્પન્ન કહેવાય-
જ નહિ. વર્ણી જાતિ માનીએ તો તો આપણાથી જરા પળ કહી
શકાશે નહિ કે તે ઉત્પન્ન થયું. ચોથો પક્ષ પળ લેવાશે નહિ,
કારણ કે અપ્રમા પળ એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે, અને વિશેષની સા-
મગ્રીમાં સામાન્યની સામગ્રીનો અનુપ્રવેશ થાય છે, જેમકે શિશુપા-
ની સામગ્રીમાં વૃક્ષસામાન્યની સામગ્રી આવી જાય છે, કારણ કે
જો એમ ન માનીએ તો વિશેષની ઉત્પત્તિ આકાસ્મિક થવાનો પ્ર-
સંગ આવે; માટે પરતઃ સિદ્ધ માનવામાં આવેલું જે અપ્રામાણ્ય
તે પળ વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્યઆશ્રિત થાય અને તેથી તમારું
લક્ષણ સવ્યભિચાર ટેરે. હવે પાંચમા પક્ષનો વિચાર કરી-
એ. જ્ઞાનસામગ્રીમાત્રજન્ય એટલે દોષાભાવસહકૃતજ્ઞાન સામ-
ગ્રીજન્ય કે દોષાભાવઅસહકૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્ય? પ્રથમ પક્ષ
લેવાય નહિ, કારણ કે પરતઃપ્રામાણ્યવાદીઓ પળ એમ માને
છે કે પરતઃ પ્રામાણ્ય એટલે દોષાભાવસહકૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વ;
બીજો પળ ન લેવાય. કારણ કે દોષાભાવસહકૃત હોવાથી સામગ્રી-
માં સહકૃતત્વ સિદ્ધ થતાં જ્ઞાન અને દોષાભાવ ઉભયમાં અનન્યથા
સિદ્ધ અન્વયવ્યતિરેક સિદ્ધ થાય છે અને તેથી દોષભાવની કાર-
ણતા વજ્રલેપ જેવી સજ્જડ થઈ જાય છે. જો કહેશે કે અભાવ
કારણ થઈ શકે નહિ તો હમે પૂછીશું કે અભાવ કાર્ય હોઈ શકે
કે નહિ? જો ના કહેશે તો પડનો પ્રખંડ અનુપપન્ન હોવાથી તે
નિત્ય ઠરશે; જો કહેશે કે અભાવ કાર્ય હોઈ શકે તો તે કારણ
પળ શા માટે ન હોઈ શકે? આ પ્રમાણે તમારે ગળે બંને તરફ-
થી પાશ આવી પડશે.^{૧૨} ઉદયનાચાર્ય કહે છે કે.—

જેમ ભાવ તેમજ અભાવ પળ કાર્યની પેઠે કારણ
થઈ શકે છે.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રયોગના રૂપમાં આ પ્રમાણે મૂકી શકાય.

પ્રમા જ્ઞાનના હેતુથી અતિરિક્ત અન્ય હેતુને અધીન છે, કારણ કે તે કાર્ય હોઈને જ્ઞાનવિશેષ છે; અપ્રમાનાં પેઠે પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન પરથી થાય છે, કારણ કે અનમ્યાસ દશામાં તે સાંશયિક છે; અપ્રામાણ્યની પેઠે, માટે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ અને હ્રિતિ બંને પરથી હોવાથી તેને સ્વતઃ સિદ્ધ કહેવું એ કોહી ગણા કોઝા જેવું (અર્થાત્ પેંકી દેવા જેવું) છે.^૩

મીમાંસક:—આ સર્વ તમારું કહેવું આકાશને મુક્કીઓ મારવા જેવું (મિથ્યા) છે. પ્રમા વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્ય હોઈને તદતિરિક્તહેતુજન્ય હોવાથી સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ નિરુક્તિ છે. અનુમાન પણ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે:—પ્રમા વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્ય હોઈને તદતિરિક્તજન્ય હોઈ શકે નહીં, કારણ કે તે અપ્રમાત્વનું અધિકરણ નથી; ઘટની પેઠે. વઝી ઉદયનના અનુમાનથી પસ્તસ્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે પ્રતિસાધનરૂપ પ્રહથી તે પ્રસ્ત થાય છે; તે આ પ્રમાણે: દોષવ્યતિરિક્ત એવા જ્ઞાનના હેતુથી વ્યતિરિક્ત કારણથી પ્રમા ઉત્પન્ન થતી નથી, કારણ કે તે જ્ઞાન છે, અપ્રમાની પેઠે; અ્યારે માત્ર જ્ઞાનસામગ્રીથી પ્રમાનો સંભવ છે તો પછી તદતિરિક્ત ગણ કે દોષાભાવને કારણ ગાનધ્યામાં કલ્પના ગૌરવ આવે છે.^૪

પૂર્વપક્ષી:—પણ દોષ અપ્રમાનો હેતુ હોવાથી દોષનો અભાવ એ પ્રમાનો હેતુ છે એમ માન્યા વગર ચાલશે નહિ.^૫

મીમાંસક:—તમારું આ માનવું છોટું છે, કારણ કે દોષાભાવ અપ્રમાનો પ્રતિબંધક હોવાથી તે અન્યથા સિદ્ધ છે (અને તેથી તે પ્રમાનું કારણ થઈ શકે નહિ.^૬) કહ્યું છે કે:—

માટે ગુણથી દોષાભાવ નક્કી કરાય છે, ગુણાભાવથી બંને પ્રકારનું (સંદિગ્ધ અને નિશ્ચિત) અપ્રામાણ્ય નક્કી કરાય છે અને તેથી ઉત્સર્ગ નક્કી કરાય છે.

તેજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાની જ્ઞાતિ પણ જ્ઞાનજ્ઞાપક સામગ્રી (નેત્રાદિ) થીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તમારાથી એમ પણ ન કહેવાય કે એમ માનતા સંશયનો ઉદય નહિ થવા રૂપ બાધક આવે છે, કારણ કે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારાં પુષ્કળ કારણો હોવા છતાં પણ જો પ્રતિબંધક દોષાદિ હોય તો સંશયનો ઉદય થવો સંભવિત છે. વઢી તમે જે (પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ નથી એમ ઠરાવવા માટે) અનુમાન કરો છો તે સ્વતઃ પ્રમાણ છે કે નહિ? જો તમે કહેશો કે સ્વતઃ પ્રમાણ છે તો અનૈકાન્તિક દોષ આવશે. જો કહેશો કે નથી, તો તેનું પ્રામાણ્ય બીજાથી લેનું પડશે, અને તે પ્રમાણે થતાં અનવસ્થા દોષ આવશે. વઢી ઉદયન કુસુમાંજલિમાં ઉતાવળથી એકદમ કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ પ્રામાણ્યને અધીન નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે કહે છે કે ‘પ્રવૃત્તિ ઇચ્છાની અપેક્ષા કરે છે, હવે પ્રવૃત્તિ એકદમ થાય તો ઇચ્છા પણ એકદમ થવી જોઈએ. ઇચ્છા છે તે ઇષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન તે ઇષ્ટ જાતીયત્વ લિંગનો અનુભવ છે અને આ અનુભવ ઇન્દ્રિય અને અર્થના સનિકર્ષ ઉપર આધાર રાખે છે; આ પ્રમાણે જોતાં ઉક્ત પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષ કોઈ પણ સ્થળે પ્રામાણ્યનું પ્રહણ કરતો જણાતો નથી.’ પરંતુ તેનું આ કહેવું કોઈ ચોર જેમ બગલમાં ચોરેલું સોનું ઘાલી દઈ પોતાના સર્વ અંગ દેલાડે તેના જેવું મિથ્યા ડોલ છે, કારણ કે ઇષ્ટ વસ્તુના સાધનનું જ્ઞાનજ ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરે છે અને આ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપે (પ્રવૃત્તિ કરનારથી) મનાય છે માટે આ સ્થળે પ્રામાણ્યપ્રહણનો ઊગયોગ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. વઢી કોઈવાર પણ વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ સશયથી થાય એમ માનીએ તો સર્વદા તેમ થવાનો સંભવ હોવાથી પ્રામાણ્ય નો નિશ્ચય નિરર્થક ઠરે, અને જ્યારે અનિશ્ચયનું અસ્તિત્વજ દુર્લભ ઠરે ત્યારે પડી પ્રામાણ્યને તો જલાજલિ આપનારી રહે, પણ આ વિસ્તાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, કારણ કે કાલ્પ છે કે.—

માટે સત્ત્વીશ્લેષક હોવાથી પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિની જે પ્રમાણતા તેનું અર્થના અન્યથાત્વના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષજ્ઞાનથી સંકલન યાય છે.^{૧૧}

માટે ધર્મના સંબંધમાં વેદનું સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રામાણ્ય છે.

વેદના ત્રણ ભાગ છે, વિધિ, અર્થવાદ અને મંત્ર. તેમાં ‘જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજેત’ એ વિધિ છે. અહીં (‘યજેત’ માં) તે પ્રત્યય પ્રકૃતિના અર્થથી ઉપરક્ત થયેલી માવનાનું અભિધાન કરે છે એમ વ્યુત્પત્તિનો સ્વીકાર કરનાર અભિહિતાન્વયવાદી મહાચાર્યનું મત છે; વ્યુત્પત્તિને અનુસરનાર અન્વિતામિધાનવાદી પ્રભાકરગુરુનું એ મત છે કે એ વાક્ય યાગવિષયક નિયોગ છે.^{૧૨} આ પ્રમાણે સર્વ સુસ્પષ્ટ છે.

પાણિનિદર્શન.

કોઈ પૂછે કે આ પ્રકૃતિ ભાગ અને આ પ્રત્યય ભાગ એમ પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ હમે શી રીતે જાણીએ તો તેને કહેવાનું કે આ પ્રશ્ન જેઓ એ પાતંજલિ જલનું પાન કર્યું છે તેઓના મનમાં કંઈ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરશે નહિ, કારણ કે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો હેતુ પ્રકૃતિપ્રત્યયના વિભાગને જણાવવાનો છે એ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે. મહાભાષ્યના કર્તા ભગવાન્ પતંજલિનું પ્રથમ વાક્ય આ પ્રમાણે છે:—

અથ શબ્દાનુશાસનમ્.

આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ છે; અધિકાર એટલે પ્રસ્તાવ અથવા આરંભ. ‘શબ્દાનુશાસન’ એ શબ્દ બડે પાણિનિપ્રણીત વ્યાકરણ શાસ્ત્રની વિવક્ષા ધાય છે. ‘શબ્દાનુશાસન’ એટલુંજ કહેનામાં એક સંદેહ થવાનો સમય છે. એમાં આપણે શું સમજીએ? શબ્દાનુશાસનનો આરંભ કરવામાં આપે છે કે નથી આવતો? પરંતુ આના પ્રકાશના સંદેહનો પ્રસંગ ન રહે માટેજ અથ શબ્દ મુખ્યો છે અથ શબ્દના પ્રયોગથી અન્ય અર્થના વ્યુદાસપૂર્વક શબ્દાનુશાસનનો

આરંભ કરવામાં આવે છે એમ સૂચવાય છે. આ શાસ્ત્રથી શક્તો-
દેવીઆર્મીષ્ટય ઇત્યાદિ વૈદિક શબ્દો તેમજ તેના ઉપકારી ગૌ,
અશ્વ, પુરુષ, હસ્તી, પક્ષી ઇત્યાદિ લૌકિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ
આપી તેમનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ પ્રત્યયના
વિભાગનો વૌધ કરવામાં આવે છે.

પૂર્વપક્ષી:—ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ એ સૂત્રથી અનુશાસનનું
કર્મ પટ્ટીમાં મુકી શકાય અને તેમ કરતાં શબ્દાનામ્ અનુ-
શાસનમ્ એમ અર્થ લેવો પડે; પરંતુ કર્મણિચ્છ એ સૂત્રથી
કર્મણિપટ્ટીનો સમાસ થઈ શકે નહીં; માટે શબ્દાનુશાસન શબ્દ
અપ્રમાણ છે.

સિદ્ધાન્તી:—તમારી આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે
થાય છે. જે કૃત્ પ્રત્યયમાં કૃત અને કર્મ ઉભયની પ્રાપ્તિ થતી
હોય ત્યાં કર્મણિ પટ્ટીજ થઈ શકે કર્નરિ નહિ, એ પ્રકારે સૂત્ર-
માંનો ઉભયપ્રાપ્તિ શબ્દ બહુબ્રીહિ લઈને આપણે નિયમ ઠરાવી
શકીએ છીએ જેમ કે આશ્ચર્યો ગવાં દોહોઽશિક્ષિતેન ગોપેન.
કેટલાક કહે છે કે કર્નરિ પટ્ટી પણ થઈ શકે. કાશિકા-
વૃત્તિમાં કહે છે કે કેટલાક કહે છે કે આ સ્થલે કોઈ પણ
પ્રકારના વિશેષ વગર બેમાંના એકનું પ્રહણ કરવું; જેમ કે
આ ‘આચાર્યનું શબ્દોનું.અનુશાસન’ કે ‘આચાર્યથી શબ્દોનું અનુ-
શાસન’ પરંતુ ‘શબ્દાનામનુશાસનમ્’ એ વાક્યની, શબ્દોનું
અનુશાસન લેવું અર્થનું નહિ’ એમ વિવક્ષા છે; અને કર્તા જે
આચાર્ય તેના ઉપાદાન વગર પણ આ પ્રમાણે સમજી શકાય
છે, માટે આચાર્ય શબ્દનું ઉપાદાન કરવું નિરર્થક છે. આ
પ્રમાણે જોતાં ઉભયની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ
એ સૂત્ર અહીં લાગુ પડતું નથી, પરંતુ કૃત્કર્મણોઃ છત્તિ એ
સૂત્ર લાગુ પડે છે. આ સૂત્રથી કૃત્ પ્રત્યયના યોગે કર્તરિપટ્ટી

અને કર્માણિપદી ઉભયનું ગ્રહણ કરી શકાય. આ પ્રમાણે કૃયોગલક્ષણાપદી લેતાં ‘ હ્રિમ્પ્રવચ્ચન, ’ ‘ પલાશશાતન, ’ इत्यादि समासनी पेठे ‘ શબ્દાનુશાસન ’ એ પણ સપ્રમાણ સમાસ લઈ શકાય. અથવા તો આ સ્થળે પદી પેશે એ સૂચી શોપ-લક્ષણા પદી લેતાં કંઈ પણ શંકા રહે નહિ.

પૂર્વપક્ષી:—આ પ્રમાણે કરીએ ત્યારે તો શોપલક્ષણા પદી સર્વત્ર લઈ શકાય અને તેમ થાય તો પછી પદીસમાસનાં પ્રતિપેદ્યસૂત્રો નિરર્થક થાય.

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું ખરું છે; અને તેથીજ વાક્ય-પદીયમાં કહ્યું છે કે એ સર્વ સૂત્રો વેદના સ્વરનો વિચાર કરવાના સંબંધમાં ઉપયોગી છે. મહામહોપાધ્યાય વર્ધમાન કહે છે કે:—

લૌકિક વ્યવહાર (ઉચ્ચારણ) માં મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકે; પરંતુ ધૈવિક માર્ગમાં તો વિશેષ વચન ઉપર લક્ષ્ય આપવુંજ જોઈએ. આ પ્રમાણે પાણિનિ સૂત્રનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે તે જાતેજ ‘ જનિ કર્તુ ’ અને ‘ તત્પ્રયોજક ’ જેવા શબ્દ વાપરે છે.

માટે પતંજલિના વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે: ‘ શબ્દાનુશાસન છે અપર નામ જેનું એવા વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ’

પૂર્વપક્ષી:—‘ અથ વ્યાકરણમ્ ’ એટલુંજ કહ્યું હોત તો ઉપરના અર્થની પ્રાપ્તિ તરતજ થાત, તો પછી ‘ અથ શબ્દાનુશા-શનમ્ ’ એવું લાંબુ વાક્ય શા માટે કહેવું જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તી:—તમારું આ પ્રમાણે ધારવું યોગ્ય છે, કારણ કે ‘ શબ્દાનુશાસન ’ એ પદનો શબ્દશઃ અર્થ લેતા વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર વેદાગ છે એમ પ્રતિપાદન થાય છે અને તેથી તેનું અધ્ય-યન સપ્રયોજન થઈ શકે છે, અન્યથા પ્રયોજન વગર તેનું અધ્ય-યન કરવાને અધ્યયન કરનારાઓની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ.

पूर्वपक्षी:—परंतु षडंगोच्चेदोऽध्येतव्यः (छ अंग सहित वेदनु अध्ययन करवु जोईए) ए विधि वाक्यार्थाज व्याकरणना अध्ययनननु प्रयोजन प्रतिपादित थाय छे तो पछी फरीने प्रयोजन कहेवानी शी जरूर छे ?

सिद्धान्ती:—तमे कहो छो ते प्रमाणे विधान छे, परंतु व्याकरणज छ अंगमानुं एक अंग छे एम ज्यासुधी जणावनामा न आवे त्यासुधी तेमा प्रवृत्ति थई शके नहि.

पूर्वकालमा वेदनुं अध्ययन कर्या पछी भणनाराओ त्वराधी आ प्रमाणे कहेता हता.—

शु वैदिक शब्दो वेदधी अने लौकिक शब्दो लोकव्यवहारधी सिद्ध थता नथी ? तो पछी व्याकरण भणवानु शु प्रयोजन छे ?

माटे जे लोको व्याकरणने वेदनु अंग मानता हता तेज मात्र तेनु अध्ययन करता हता. आ प्रमाणे जोता वर्तमान कालमा पण तेम थयानो (सर्वने व्याकरण न भणयानो) सभन छे अने तेवो प्रसंग न आने माटे ते वेदांग छे एम प्रतिपादन करनार प्रयोजन जणानु जोईए. प्रयोजन जणाव्या छता पण जो लोको प्रवृत्ति न करे तो तेओने लौकिक शब्दना सत्कारनु ज्ञान थाय नहि अने तेथी यज्ञकर्ममा तेमने प्रत्ययाय नडे तथा धर्मनी हानि थाय, माटेज याज्ञिको कहे छे के ‘ अग्निहोत्रानि अपशब्द वापरार्थी प्रायश्चित्त नडे तो तेणे तारस्वती इष्टि करी बलि आपनो जोईए. ’ माटे आ सर्वनो विचार करी व्याकरणशास्त्र वेदांग छे एम प्रतिपादन करनार प्रयोजन सूचयवाने ‘ अथ व्याकरणम् ’ एम नहि कहेता ‘ अथ शब्दानुशासनम् ’ एम कह्य छे ‘ जेनो उद्देश करीने मनुष्य प्रवृत्ति करे ते ते प्रवृत्तिनु प्रयोजन कहेवाय ’ ए न्यायधी जेम स्वर्ग

ને ઉદ્દેશાને યજ્ઞને માટે પ્રવૃત્ત થનારનું સ્વર્ગ પ્રયોજન છે તેજ પ્રમાણે શદ્ધાનુશાસનનું પ્રયોજન પણ શદ્ધની અનુશિષ્ટિ અર્થાત્ શદ્ધસંસ્વાર છે’.

પૂર્વ વક્ષી — આ પ્રમાણે છે તોપણ અર્ભાષ્ટ પ્રયોજનનો લાભ તો થવાની નથીજ, કારણ કે તેને માટે ઉપાય નથી. જો તમે કહેશો કે વેદના પ્રત્યેક પદનો પાઠ કરવો તો તે ધાર્યું મિથ્યા છે, કારણ કે શદ્ધ અને અપશદ્ધના ભેદે વરીને શદ્ધ અનત છે. ગ્રાહણમા વરુ છે કે વૃહસ્પતિ? શ્વને દેવલોકોના સહસ્ત્ર વર્ષ સુધી પદપાઠના પ્રત્યેક શદ્ધનું અધ્યયન કરાવ્યું તો પણ તેનો પાર આવ્યો નહિ વૃહસ્પતિ શીખનાર હતા, શ્વ શીખનાર હતો, અને દેવ લોકોના સહસ્ત્રવર્ષ જેટલો અધ્યયનને માટે વચ્ચત હતો તો પણ શદ્ધ સાગરનો પાર આવ્યો નહિ, તો પછી વર્તમાનમા તો કોઈ ગમેતેટલું છારુ આયુષ્ ભોગવે અને તેમા અધ્યયન કરે તો પણ તેનો પાર ન પામે એ સ્પષ્ટજ છે. અધ્યયન, વોધ, આચરણ, અને પ્રચારણથી ત્રિધા ઉપયુક્ત થાય છે. પરંતુ પ્રતિપદનો પાઠ કરતા તો અધ્યયનમાજ સર્વ આયુષ્ ઉપયુક્ત થઈ જાય તેમ છે, માટે શદ્ધના જ્ઞાનને માટે પ્રતિપદનો પાઠ કરવો એ કઈ સાધન કહેવાય નહિ અને તેથી પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ’.

સિદ્ધાન્તી — આ તમારું માનવું જોડું છે, કારણ કે હમે કહી એમ નથી કહેતાકે પ્રતિપદનો પાઠ કરવો. વઢી સામાન્યવિશેષ રૂપ લક્ષણાની પ્રકૃત્યાદિ વિભાગની કલ્પનાવાળા લક્ષ્યો પ્રતિ એકવારજ પ્રજ્ઞતિ થતા, વર્ષાદિની પેઠે વહુ શદ્ધનો વોધ થઈ શકે તેમ છે. ઉદાહરણરૂપે કર્મણ્યણ્ એ એક સામાન્યરૂપ લક્ષણે કાસને કર્મોપપદધાતુમાત્રથી અણ્ પ્રત્યય કરતા ‘કુમ્ભકાર,’ ‘કાણ્ડલાન’ इत्यादि અનેક શદ્ધ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે

આપણે જાણીએ છીએ. એજ પ્રમાણે આતોઽનુપસર્ગે કઃ એ અર્થવાદનિયમ પળ પદપાઠનું અશક્યત્વ પ્રતિપાદન કરે છે.^{૧૧}

પૂર્વપક્ષાઃ— વેદનાં બીજાં અંગ તો ઘણાં છે, તો વ્યાકરણ પ્રતિજ શા માટે આદર વતાવવો જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તીઃ—તેનું કારણ એ છે કે અંગોમાં વ્યાકરણ પ્રધાન અંગ છે, અને પ્રધાનને માટે કરેલો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

વ્યાકરણ ગ્રહણી લગ્ગોલગ પાસે છે; તપ માત્રમાં તે ઉત્તમ તપ છે; અને હાહ્યા પુરુષો તેને વેદનું પ્રથમ અંગ કહે છે.

માટે શદ્ધાનુશાસન એ વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન છે અને વેદનું રક્ષણ इत्यादि પરંપરા પ્રયોજન છે; અને તેથીજ ભગવાન્ ભાષ્યકાર કહે છે કેઃ—

રક્ષણ, ઝહ, આગમ, લઘુ અને અસંદેહ એ પ્રયોજન છે.^{૧૨}

વઢી સાધુ શદ્ધના પ્રયોગથી કલ્યાણ પળ થાય છે. કાલ્યાયન કહે છે કેઃ—

શાસ્ત્રપૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે; તે વેદશબ્દની તુલ્ય છે.

અન્ય મંથકારો પળ કહે છે કેઃ—

એક શબ્દ સમ્યક્ રીતે જાણ્યો હોય તથા સમ્યક્ રીતે તેનો પ્રયોગ કર્યો હોય તો તે સ્વર્ગ લોકમાં કામધેનુ થાય છે.

વઢી તેઓ કહે છે કે—

તેઓ શબ્દને સમ્યક્ રીતે જાણનાર તથા વાપરનાર વાર્તાજોડેલા સુયુક્ત રથમાં વેસીને અમીષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ-પૂર્વક સ્વર્ગ લોકને વિષે જાય છે. પરંતુ અધિક્રમત જેવાં

અશુદ્ધ રૂપ વાપરનારાઓ ને તો ત્યાં પગ ઘસતાં જવું પડે છે^{૧૩} ?

જો કોઈ પૂછે કે અચેતન એવો જે શબ્દ તેનું આટલું વધુ સામર્થ્ય શી રીતે સંભવે ? તો તેને કહેવાનું કે એ પ્રમાણે માનવું જોઈએ, કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે તેનું મહત્ત્વ દેવ સાથે સામ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:—

ચત્વારિઙ્ગજ્ઞાસ્ત્રયો અસ્યપાદા દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો
અસ્ય ત્રિધા વદ્ધો વૃષભો શૈરવીતિ મહોદેવો મર્ત્યાઃ આધિ-
વેશ ॥

(તેને ચાર શીંગડાં છે, ત્રણ પગ છે, બે માથાં છે, સાત હાથ છે, તે ત્રણ ઠેકાણે બાંધેલો વૃષભ મહોટો સ્વ કરે છે, મહા-
દેવે મર્ત્યોમાં પ્રવેશ કર્યો છે.)

ભાષ્યકાર આ મંત્રનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે; ચાર શીંગડાં તે ચાર જાતનાં—નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિપાત પદ છે; તેના ત્રણ પગ એટલે ‘લટ્’ આદિથી કહેવામાં આવતા ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન એ ત્રણ કાલ છે; બે માથાં એટલે વ્યંજ્ય અને વ્યંજક ભેદથી પ્રસિદ્ધ એવા નિત્ય શબ્દો અને અનિત્ય અથવા કાર્યરૂપ શબ્દો છે. સાત હાથ એટલે તિઙ્ (ક્રિયાપદના) પ્રત્યયો સહિત સાત સુપ્ (વિભક્તિના) પ્રત્યયો છે. ત્રણ સ્થાને બાંધેલો એટલે ઊરસ્, કંઠ, અને શિરસ્ એ ત્રણ સ્થાનમાં વદ્ધ. વૃષભ એટલે વૃષભનું રૂપક કારણ કે તે વર્ણ કરે છે અર્થાત્ જ્ઞાનપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાથી તે ફલને આપે છે. મહોટો સ્વકરે છે એટલે તે શબ્દ કરે છે; કારણ કે રૂ ધાતુનો અર્થ શબ્દ કરવો એવો થાય છે; ‘ શબ્દ ’ શબ્દથી પ્રપંચની વિવક્ષા થાય છે. ‘ મહાદેવે મર્ત્ય લોકોમાં પ્રવેશ કર્યો છે’ મહાદેવ એટલે શબ્દ, મર્ત્યોમાં પ્રવેશ કર્યો છે એવલે મરણશીલ મનુષ્યલોકોમાં પ્રવેશ

કર્ચો છે. આપ્રમાણે મહાદેવ જે પરબ્રહ્મ તેની સાથે શદ્ધનુ સામ્ય કહ્યું છે.”

સ્ફોટસજ્જન નિત્ય નિરવયન શદ્ધ તેજ વચ” ભર્તૃહરિ બ્રહ્મ-વાક્યમા કહે છે કે —

જે અનાદિ અનત અક્ષર શદ્ધતત્ત્વ બ્રહ્મ છે તે પદાર્થમા વે કરીને વિવર્તને પામે છે, અને તેમાંથી જગત્ની પ્રક્રિયા છે.

પૂર્વપક્ષી —પરંતુ નામ અને આરયાત (ક્રિયાપદ) ના ભેદે કરીને પદ વે પ્રકારના છે તો તમે ચાર જાતિના શી રીતે કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી —આ પ્રમાણે ધાર્યું હોય છે, કારણ કે અન્ય સ્થળે ચાર પ્રકાર પણ ગણાવ્યા છે. પ્રકીર્ણક્રમા કહ્યું છે કે —

કેટલાક પદના વે ભેદ કરે છે, કેટલાક ચાર અને કેટલાક પાંચ ભેદ પણ કરે છે. આપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ પ્રત્યય इत्या-दिनीપેટે તેઓ વાચ્યોમાંથી તેમનું ઉદ્ધરણ કરીને કરે છે.”

કર્મપ્રવચનાય નામનો પાંચમો ભેદ લઈને હેલારાજ પદ ના પાંચ પ્રકાર કરે છે. પરંતુ કર્મપ્રવચનીય ત્રિયાશિષેષની ઉપજનિત સવચના અન્યઽદેનો હેતુ હોવાથી સવચના ચોતનદ્વારા ત્રિયાશિષેષનું ચોતન કરે છે માટે તેમનો ઉપસર્ગમા અતર્ભાવ થાય છે એમ વિચાર કરીને ભાષ્યકારે જે પદના ચારપ્રકાર કર્યા છે તે યથાર્થ છે એમ સમજ્યું.”

પૂર્વપક્ષી —તમે સ્ફોટારય નિત્ય શદ્ધની વાત તો કરો છો પરંતુ તે અમને સમજાતી નથી, કારણ કે તેને સિદ્ધ કરના માટે કઈ પ્રમાણ નથી.

સિદ્ધાન્તી —તમારી આ શકાના સમાધાનમા હમે નીચે પ્રમાણે કહીએ ડીયે પ્રત્યક્ષ એજ આને માટે પ્રમાણ છે, કારણ કે ‘ ગૌ ’ એ એક પદ છે એમ તેના જુદા જુદા અક્ષરોથી વ્યતિરિક્ત એક પદનો સર્વ મનુષ્યને વોધ થાય છે. વ્યામુર્ધી કોઈ

વાધક ન હોય ત્યાં સુધી પદનો અનુભવ મિથ્યા થાય છે એમ પણ તમારાથી કહી શકાય નહિ. વહી પદાર્થની પ્રતીતિ અન્યથા અનુપપન્ન હોવાથી પણ સ્ફોટનો સ્વીકાર કરવો પડશે. વર્ણધીજ પદની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહેવું મિથ્યા છે, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનું સમાધાન કરવું અશ્યક્ત છે: વર્ણ સમસ્ત રૂપમાં અર્થ-પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરે છે કે વ્યસ્ત રૂપમાં ? પ્રથમ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે વર્ણો ક્ષણિક હોવાથી તેમનો સમૂહ સંભવતો નથી. વીજો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ, કારણ કે વ્યસ્ત વર્ણથી અર્થની પ્રતીતિ સંભવતી નથી. અને વ્યક્ત કે સમસ્ત સીવાય અન્ય પ્રકાર સંભવતો નથી માટે વર્ણોનું વાચકત્વ અનુપપન્ન હોવાને લીધે જેના ચલથી અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે તે સ્ફોટ આ પ્રમાણે વર્ણથી અતિરિક્ત પણ વર્ણથી વ્યંગ્ય એવો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર નિલ શબ્દ 'સ્ફોટ' છે એમ તેને જાણનારાઓ કહે છે. માટે 'વર્ણથી જે સ્ફુટ થાય છે અર્થાત્ સ્પષ્ટ થાય છે તે સ્ફોટ' એ પ્રકારે વ્યુત્પત્તિ કરતા સ્ફોટનો અર્થ 'વર્ણોનું અભિવ્યંગ્ય એવો થાય છે, તેમજ 'જેમાંથી અર્થ સ્ફુટ થાય છે તે સ્ફોટ' એમ વ્યુત્પત્તિ કરતા સ્ફોટનો અર્થ 'અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર' એવો થાય છે. આ પ્રમાણે સ્ફોટ શબ્દનો કે રીતે અર્થ કરવામાં આવે છે. મગ્ગાન્ પતંજલિ પણ મહાભાષ્યમાં કહે છે કે 'હવે 'ગૌ' ઇટલે કયો શબ્દ ? જેનું ઉચ્ચારણ કરવાથી સાસ્ના (ગાયને ગળે ગોદડી જેવું હોય છે તે) પુછડું, સાંબ, खरीभो, અને શીંગડાની એકી વચ્ચે પ્રતીતિ થાય છે તે શબ્દ'. કેયટ, 'વૈયાકરણો કહે છે કે વર્ણવ્યતિરિક્ત પદ એ વાચક છે, કારણ કે વર્ણને વાચક માનતા વીજા અને તે પછીના વર્ણોનું ઉચ્ચારણ નિર્સ્થક થઈ જાય છે' એ વાક્યથી આરંભી 'સદ્વ્યતિરિક્ત નાદથી અભિવ્યંગ્ય જે સ્ફોટ તે વાચક એમ વ્યાક્યપદોયમાં સવિસ્તર વ્યવસ્થાપિત કર્યું છે' એ વાક્યના અંત સુધીમાં ઉપરના ભાષ્યકારના વચનનું વિચરણ કરે છે."

પૂર્વપક્ષી:—સ્કોટ પણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર છે એમ કહ્યું ઘટતું નથી, કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થઈ શકતો નથી. શું અભિવ્યક્ત સ્કોટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે કે અનભિવ્યક્ત? અનભિવ્યક્ત સ્કોટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેમ ધારતાં અર્થની પ્રતીતિરૂપ કાર્ય સર્વદા ધ્યાનો પ્રસંગ આવે, શાથી કે સ્કોટને નિત્ય માનતાં નિરપેક્ષ હેતુ સર્વદા હોવાથી કાર્યનો ત્રિલંબ અયોગ્ય થાય. આ દોષ દૂર કરવાને એમ સ્વીકારવામાં આવે કે અભિવ્યક્ત સ્કોટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે તો હમે પૂઠીશું કે (અર્થનું) અભિવ્યંજન કરનાર વર્ણ છૂટા છૂટા અભિવ્યંજન કરે છે કે મેળા થઈને ? વન્ને પક્ષમાં વર્ણને વાચક માનતાં જે જે દોષ તમે જણાવ્યા તે સર્વ નડવાના^{૧૬} મટ્ટાચાર્ય મીનાંસાશ્લોકાર્તિકમાં કહે છે કે:—

જે કોઈ એમ માને છે કે અચરાચરહિત એવો સ્કોટ વર્ણના જ્ઞાનથી વ્યક્ત થાય છે તે એક પણ અડચણમાંથી મુક્ત થતા નથી.

વઢી જેને સુસ્ત કે તિડન્ટ પ્રસય્ય હોય તે પદ કહેવાય એમ પાણિનિ કહે છે અને ગૌતમ પણ કહે છે કે વિભક્ષ્યન્ત તે પદ. આ પ્રમાણે પદનાં લક્ષણ જોતાં સંકેતના પ્રહણથી અનુગ્રહ્યશાત્ વર્ણમાંજ પદવૃદ્ધિ થઈ ગયે છે; જો તમે કહેશો કે “એમ થાય તો તો ‘સર’ એ પદમા જેટલા અને જે જે વર્ણો છે તેટલા અને તે તે ‘રસ’ માં પણ છે અને તેજ પ્રમાણે ‘નર’ અને ‘વન’ ‘દીન’ અને ‘નદી’ ‘સમ’ અને ‘માર’ ‘રાજા’ અને ‘જાર’ इत्यादिमा પણ જોવામા આવે છે, માટે આ સર્વ સ્થલે ભિન્ન અર્થની પ્રતીતિ થયી સમજે નહિ;” તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં હમે કહીશું કે ઋમના ભેદથી અર્થના ભેદનો સંભવ છે. તૌતાતિત (કુમારિલ) કહે છે કે:—

જેટલા, જેવા, જે, અને જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ વર્ણો હોય તે, તેવીજ રીતે, તેજ અર્થનો, બોધ કરે છે.

માટે ઉભયપક્ષને સમાન એવો જે દોષ હોય તે એક પક્ષ વાળા ઉપર ન મુકી શકાય એ ન્યાયથી વર્ણનું વાચકત્વ ઉત્પન્ન હોવાથી વર્ણથી અતિરિક્ત સ્ફોટની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે.^{૧૦}

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું કાશકુશના અગલંબન જેવું છે (આધાર વગરનું છે), કારણ કે નીચેનો ત્રિકલ્પ અસહ્ય છે. હમે તમને પૂછાશું કે પદની પ્રતીતિ ઢૂટા ઢૂટા વર્ણ ઉપર આધાર રાखે છે કે વર્ણ સમૂહ ઉપર ? પ્રથમ પક્ષ લેનારો નહિ, કારણ કે જેમ સૂત્ર વિના પુષ્પને ત્રિપે માલની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ પરસ્પર ત્રિલક્ષણ એના કર્મોમા નિમિત્ત વગર અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. વીજો પક્ષ પણ લઈ શકાશે નહિ, કારણ કે પ્રથમ ઉચ્ચાર થયા પછી વર્ણોનો નાશ થઈ જાય છે તેથી તેમનો સમૂહ થયો અસંમિત છે. જે અનેક પદાર્થો એક સ્થાનમા રહેલા અનુભવાય તેને આપણે સમૂહ કહીએ છીએ, જેમકે એકસ્થાનમા સાથે રહેલા ધાવડો, ચેર પાંપલો ઇત્યાદિ; અથવા એકસ્થાનમા રહેલા હાથી, ઘોડો, મનુષ્ય ઇત્યાદિ, પરંતુ વર્ણો તો ઉત્પન્ન થયા પછી નાશને પામે છે તેથી તેમનો સમૂહરૂપે અનુભવ થતો નથી. અભિવ્યક્તિ પક્ષ લઈએ તો પણ અભિવ્યક્તિ કરમે કરિને થવાને લીધે સમૂહ અસંમિત રહેવાનો. વળી વર્ણમા કાલ્પનિક સમૂહ પણ ધારી શકાય નહિ, કારણ કે પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે; જેમ કે વર્ણને ત્રિપે એક અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાનો ધર્મ સિદ્ધ થતા તેઓમા પદત્વની પ્રતીતિ થશે, અને તેમને ત્રિપે પદત્વ સિદ્ધ થતા તેઓ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાના ધર્મવાળા થશે. માટે વર્ણોનું વાચકત્વ અસંમિત હોવાથી સ્ફોટનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.^{૧૧}

પૂર્વપક્ષી —પણ સ્ફોટને વાચક માનીએ તોપણ પૂર્વે કહેલો ત્રિકલ્પ તો નહિજે અને તેમ થતા ઘટ્ટકુટીપ્રભાતાયિત થશે.^{૧૨}

સિદ્ધાન્તી —આ પ્રમાણે માનવું તે મનોરાજ્યના ઉદય જેવું છે, કારણ કે ઉભય પક્ષમા વિપમતા રહેલી છે. પ્રથમ ધ્યાન

જો કે અભિવ્યંજક છે તો પણ તે સ્ફોટને અસ્ફુટ રૂપમાં વ્યક્ત કરે છે, અને પછી ઉત્તરોત્તર અભિવ્યંજકના ક્રમથી તે વધારે ને વધારે સ્ફુટ થાય છે. જેમ કે વેદનો એકવાર પાઠ કરતાં તે સ્મરણમાં રહેતો નથી, પણ ચારંવાર પાઠ કરતાં તે દૃઢ થાય છે, અથવા તો જેમ રચના પ્રથમ જોતાં તેના તત્ત્વનું સ્ફુટ જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ છેલ્લાંબારે તેનું પરીક્ષણ કરતાં તે યથાવત્ જણાય છે. પ્રમાણનીય પુરુષો કહે છે કે ‘નાદથી બીજ રોપાય છે, અને જ્યારે આવૃત્તિથી તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે અંત્યજ્ઞાનની સાથે શબ્દ બુદ્ધિમાં ઠરે છે.’ માટે “-‘આ શબ્દથી આપણે અર્થને પામી-એ છીએ’ એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે તેથી વર્ણો અર્થવાચક છે એમ કહેવું અનુપપન્ન ઠરે છે.” એમ ભર્તૃહરિ પ્રથમ કાંડમાં કહે છે તેથી નિરવયવ અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર, અને શબ્દતત્ત્વ એવા સ્ફોટ નામના ભાવને આપણે સ્વીકારવો જોઈએ. ‘પરમ અર્થ જે બ્રહ્મ તેનું સમ્યગ્જ્ઞાન એ છે લક્ષણ જેનું એવી સત્તાજાતિ એજ સર્વ શબ્દનો અર્થ છે’ એમ પ્રતિપાદન કરનાર જાતિસમુદેશમાં આ સર્વનું ભાષ્યકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે.”

પૂર્વપક્ષી:—પણ જો સર્વ શબ્દની સત્તાજાતિ હોઈએ તો વધા શબ્દ એક બીજાના પર્યાય ધરાવના અને તેથી વેચાર શબ્દને (વાક્યના રૂપમાં) સાથે વાપરવાનું કામ નિરર્થક થવાનું; આ પ્રમાણે જોતાં તો સર્વ શબ્દનો અર્થ સત્તા છે એમ કહેવામાં તમે જે ચાતુર્ય વાપર્યું તેને પણ ધન્ય છે ! કહ્યું છે કે:—

પર્યાયોનો પ્રયોગ સાથે કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે અર્થનું જ્ઞાન અનુક્રમે કરાવે છે, સંહતિથી નથી કરાવતા, માટે આ તમારો પક્ષ જાનવા જેવો નથી.”

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું માનવું ઘૂમાડાના વાચકા જેવું છે, કારણકે જેમ સ્ફટિક રંગરહિત છે તોપણ નીલ, રક્ત, પીત, શ્યાદિ હપંજક દ્રવ્યના ભેદે કરીને તેમાં ભેદની પ્રતીતિ થાય છે તેજ પ્રમાણે સંબંધીના ભેદથી સત્તા પણ તે તે ભેદરૂપે પ્રતીત

થાય છે અને તેથી ગોસત્તાદિરૂપ ગોન્વાદિભેદ ઉપર આધાર રાખનાર વ્યવહારનું વૈલક્ષણ્ય ઉપપન્ન થયે છે. ^{૧૧} આસ વાક્ય પળ આ પ્રમાણે છે —

સ્ફટિક રંગરહિત દ્રવ્ય છે તોપણ નીલ, રક્ત, પીત્ત આદિ દ્રવ્યના યોગથી તેમાં તે તે રંગ જણાય છે.

ભર્તૃહરિ પળ કહેછે કે —

સઘથી ના ભેદથી સત્તા એજ ય્યારે ગગાદિને વિષે બિઘમાન હોયછે ત્યારે તે તેતે જાતિ કહેવાય છે, અને સર્વ જ્ઞાન્ન તેમા વ્યવસ્થિત છે તેનેજ પ્રાતિપદિચાર્ય અને ધાત્વચાર્ય કહેછે તેજ સત્તા છે, અને તેજ મહાન્ આત્મા છે અને તેજ ત્વતલાદિ છે ^{૧૨}

આશ્રયભૂત સઘથીઓળ કરીને બિઘમાન્ કલ્પિત મદવાળી, ગોઅશ્વ આદિમા રહેલા સત્તા એજ અર્પાત્ સામાન્ય એજ જાતિ છે, અને ગોત્વાદિ અપરસામાન્ય પરમાર્થત તેથી બિન્ન નથી ગોસત્તા એજ ગોત્વ અને અશ્વસત્તા એજ અશ્વત્વ છે, તે કદ જુદા અર્થથી નથી. આ પ્રમાણે ગગાદિના ભેદવાળી સત્તા-જાતિમાજ સર્વ ગોશબ્દાદિ વાચકરૂપે વ્યવસ્થિત છે અને પ્રાતિ-પદિકનો અર્થ તે સત્તા છે એમ પ્રસિદ્ધ છે માવચ્ચનો ધાતુ એ પક્ષમા માત્ર એજ સત્તા છે અને તેથી ધાતુનો અર્થ તેજ સત્તા થાયછે ક્રિયાવચ્ચનો ધાતુ એ પક્ષમા પળ “અનેક વ્યક્તિમા રહેનાર ક્રિયાને વીજા પુરુષો જાતિ કહેછે” એ જાતિ પદાર્થ ના લક્ષણને અનુસાર ક્રિયા અનેક વ્યક્તિમા રહેલી છે એમ કહેવામા આવ્યું છે તેથી ધાતુનો અર્થ તેજ સત્તા છે. તસ્ય મા વસ્ત્વત્તલો એ પાણિનિસૂત્રમા માત્ર જણાવ્યો હોયતો ત્વ અને તલ્ (તા) પ્રત્યય વાપરવાનું વિધાન કરવામા આવેછે માટે ત્વતલાદિ પળ સત્તાવાચિ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે આ સત્તા ઉપત્તિ તથા વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે, સર્વ પ્રપચનો તેમાથી વિવર્ત થવાને લીધે દેશ કાલ અને વસ્તુથી અપરિચિન્ન હોવાથી તે મહાન્ આત્મા છે આ પ્રમાણે ઉપરની ભર્તૃહરિનો બે કારિકાઓ

નો અર્થ છે. વઢી પદદ્રવ્યના અર્થનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એ છે લક્ષણ જેનું એવું જે તત્ત્વ તે સર્વ શબ્દનો અર્થ છે એમ સંબંધસમુદ્દેશમાં પ્રતિપાદિત કર્યું છે:—

સત્ય વસ્તુની અવધારણા તેના જેવા આકારવાઢી અસત્ય વસ્તુઓથી થાય છે. અસત્યઉપાધિયુક્ત શબ્દોપ કરીને સત્યનું અભિધાન થાય છે. અધ્વ નિમિત્ત કરીને દે-વદત્તના ઘરનું ગ્રહણ થાય છે પરંતુ માત્ર ગૃહશબ્દથી શુદ્ધ-વસ્તુનું (ઘરધની વગરના ઘરનું) અભિધાન થાય છે.

માખ્યકારે પણ “ સિદ્ધે શબ્દાર્થ સંબંધે-” (શબ્દઅર્થ અને સંબંધ સિદ્ધ થતાં—) એ વાતિતનુ વ્યાખ્યાન કરતા, “ દ્રવ્ય નિત્ય છે ” ઇત્યાદિ વાક્યો વડે, અધ્વ ઉપાધિથી અ-વચ્છિન્ન ગ્રહણતત્ત્વ એજ દ્રવ્ય શબ્દથી વાચ્ય છે અને તે સર્વ શબ્દ-નો અર્થ છે એમ નિરૂપિત કર્યું છે.”

શબ્દનો અર્થ જાતિ છે એમ કહેનાર વાજપ્યાયનના મન પ્રમાણે ગરાદિ શબ્દો ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યસાથે સમગાયસંબંધ ધરા-વનાર જાતિનું અભિધાન કરે છે. તે જાતિનું ગ્રહણ થતાં તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે. શુદ્ધાદિ શબ્દો ગુણ સાથે સમગાયસંબંધ ધરાવનાર જાતિનું અભિધાન કરે છે. જાતિ સાથે સંબંધ હોવાથી ગુણની પ્રતીતિ થાય છે, અને ગુણ સાથેના સંબંધથી દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે. શૂન્ય, કૌમાર, યૌવન, ઇત્યાદિ અવ-સ્થાભેદ હોવા છતાં પણ જન્મથી તે મરણ સુધીમા ‘તે આજ’ એમ આપણે ઓઢગી શકીએ છીએ તેથી સજ્ઞાશબ્દોની પણ દેવદ-ત્તનાદિ જાતિ માનવી જોઈએ. ત્રિયાને ત્રિણે પણ જાતિની લક્ષણા થાય છે, અને તે ધાતુથી વાચ્ય છે, જેમકે ‘પઢતિ’ ઇત્યાદિમાં; કારણ કે સર્વ પઢનકરનાગઓમાં અનુદત્ત એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.”

પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે (જાતિ નથી) એમ માનનાર વ્યા-કિનું મત એમ છે કે શબ્દની વ્યક્તિનો પ્રતિભાસ અભિગ્રાથી થા-

ય છે, પણ જાતિનો પ્રતિભાસ તો હક્ષણાથી થાય છે; આ પ્રમાણે માનતાં આનન્દ્યાદિ દોષનો અવકાશ રહેતો નથી.^{૩૧}

પાણિનિ આચાર્ય આ વેને મનને માન્ય કરે છે. જાત્યા વ્યાયામેકસ્મિન્ વહુવચનમન્યતરસ્યામ્ એ સૂત્રમાં પદનો અર્થ જાતિ છે એમ તે સ્વીકારે છે; તેમજ સરૂપાણામેકશેષ એકવિભક્તૌ એ સૂત્રમાં પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે એમ સ્વીકારે છે. વ્યાકરણ સર્વ પક્ષને અનુકૂલ હોવાથી બે પક્ષ સ્વીકારવામાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી માટે અદ્વય સત્ય અને પર એવું બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વ શબ્દનો અર્થ છે એમ સિદ્ધ થયું.^{૩૨}

કહ્યું છે કે:—

માટે શક્તિના વિભાગે કરીને, સત્ય સર્વ અને વ્યદાત્મક એવો એક અર્થ શબ્દથી વાચ્ય એવાં વહુ રૂપમાં પ્રકાશ છે.^{૩૩}

શબ્દના સત્ય સરૂપના સંબંધમાં પણ ભર્તૃરરિષે સંબંધસમુદેશમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

જેમાં દ્રષ્ટા દશ્ય અને દર્શન આવકાલ્પત છે તે અર્થને વેદાન્તના જાણનારાઓ સત્ય કહે છે.^{૩૪}

દ્રવ્યસમુદેશમાં પણ કહ્યું છે કે:—

કુંડલગતસુવર્ણની પેટે વિકાર આવવા છતાં પણ જે સત્ય રહે છે, અને જેમાંથી વિકાર જતો રહ્યો છે, તેને પરાપ્રકૃતિ કહે છે.

સ્વીકારવામાં આવેલા અદ્વિતીયત્વના નિર્વાહને અર્થે વાચ્ય અને વાચક (શબ્દ અને અર્થ) માં ભેદ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે —

(ઉપર કહેલી) પરાપ્રકૃતિ સર્વ શબ્દની વાચ્યા છે, અને તે શબ્દથી પૃથક્ નથી, આ પ્રમાણે વેને અપૃથક્ છે તોપણ તેઓની ઘરૂંચે આત્મા પરમાત્માના જેવો સંબંધ છે.

આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વ શબ્દનો વિષય છે, આ બ્રહ્મતત્ત્વમાં પ્રતિનિયત આકારોના ઉપા-

ધિયી રૂપભેદ જોવામાં આવે છે, અને આ સર્વ ભેદ ઉપાધિથી કલ્પિત હોવાથી સર્વ વ્યવહાર માત્ર અવિદ્યાથી કલ્પિત ઠરે છે. પરમાર્થતઃ તો આ બ્રહ્મતત્ત્વ ભેદરહિત છે. પરંતુ માયાકૃત સંવૃત્તિ (આવરણ) ને લીધે વ્યવહારદશામા સ્વભાવસ્થાની પેઠે ઉચ્ચાવચ પ્રપંચ વિવર્તને પામે છે.^{૩૭} વેદાન્તમાં નિપુણ એવા પુરુષો કહે છે કે:—

જેમ મહારે વિષે માયાથી વિસ્તારાતો આ સ્વપ્ન પ્રપંચ છે તેજ પ્રમાણે મહારે વિષે માયાથી વિસ્તારાતો આ જાગૃત્પ્રપંચ છે.

આ પ્રમાણે કૂટસ્થ પરબ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદરૂપ અને પ્રયગ્નાત્માથી અભિન્ન માનતાં અંગાદિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે અને તેથી તે (કૂટસ્થાદિ વિશેષણયુક્ત) બ્રહ્મ સાથે એક્ય એ છે લક્ષણ જેનું એવો મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

શદ્દબ્રહ્મને વિષે નિષ્ણાત પુરુષો પરબ્રહ્મને પામે છે.

આ પ્રમાણે શદ્દાનુશાસનશાસ્ત્ર મોક્ષનું સાધન છે એમ સિદ્ધ થયું. કહ્યું છે કે:—

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તે (વ્યાકરણશાસ્ત્ર) મોક્ષનું દ્વાર છે, વાણીના વ્યાધિનું ઓષધ છે, સર્વ વિદ્યાઓને પવિત્ર કરનાર છે, અને સર્વ વિદ્યાઓની વિદ્યા છે.

વળી

સિદ્ધિરૂપ સોપાન (દાદર)નું તે પગથીયું છે, અને મોક્ષના માર્ગનો તે સીધો રાજમાર્ગ છે.

માટે વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરમપુરુષાર્થનું સાધન હોવાથી તેનું અધ્યયન કરવું જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું.

સાંખ્યદર્શન.

સાંખ્યમતવાદોઓથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવતો આડો આવનાર પરિણામવાદ જ્યાં સુધી જાગ્રત્ છે ત્યાંસુધી વિવર્તવાદ ઉપર શી રીતે આદર કરી શકાય ? સાંખ્યશાસ્ત્રમાં સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારના પદાર્થ માનવામાં આવે છે; કોઈ પદાર્થ માત્ર પ્રકૃતિ છે, કોઈ માત્ર વિકૃતિ છે, કોઈ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંને છે, અને કોઈ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. તેમાં જે કેવલ પ્રકૃતિ છે તે ‘પ્રધાન’ પદથી ઓળખાય છે. તે મૂળપ્રકૃતિ છે અને તે કોઈની વિકૃતિ નથી. ‘પ્રકર્ષે કરીને કરે છે તે પ્રકૃતિ’ એ વ્યુત્પત્તિથી સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણનાં સામ્યાવસ્થાનું અભિધાન થાય છે અને તેથી ‘મૂળ પ્રકૃતિ અવિકૃતિ છે’ એમ કહેવામાં આવે છે. મૂળ એવી જે પ્રકૃતિ તે મૂળપ્રકૃતિ, તે મહત્ આદિ કાર્યસમૂહનું મૂળ છે; આ પ્રધાનનું અન્ય કોઈ મૂળ નથી, કારણ કે તેમ હેતાં અનવસ્થા દોષ આવે. કોઈ કહેશે કે વીજ અને અંકુરની પેઠે હેતાં અનવસ્થા દોષ ન આવે તો તેનું આ કહેવું યોગ્ય છે, કારણ કે તેમ સિદ્ધ કરવાને કંઈ પ્રમાણ નથી. મહત્ અહંકાર અને તન્માત્રા એ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંને છે. કહ્યું છે કે:—

મહત્ત્વને આદિ લઈને સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે,

આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: પ્રકૃતિ એવી જે વિકૃતિ તે પ્રકૃતિવિકૃતિ, સાત એટલે મહત્ત્વને આદિ લઈને સાત તત્ત્વ, તેમાં અંતઃકરણાદિ પદ્યથી વેદનીય મહત્ત્વ અહંકારની પ્રકૃતિ છે, અને મૂળ પ્રકૃતિ (પ્રધાન) ની તે વિકૃતિ છે. ૧ પ્રમાણે અભિમાન એ જેનું વીજું નામ છે એવું અહંકારતત્ત્વ મહત્ત્વી વિકૃતિ છે; અને તેજ અહંકારતત્ત્વ તામસ હોઈને સૂક્ષ્માભિધાન પંચ તન્માત્રાની પ્રકૃતિ છે, અને સાત્ત્વિક હોઈને અગિઆર ઇન્દ્રિયો—ચક્ષુઃ શ્રોત્ર ગ્રાણ રસના અને ત્વક્ ૧ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને વાક્, પાણિ, પાદ, પાસુ અને ઉપસ્થ ૧ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને ઉભયાત્મક મનસ્—ની પ્રકૃતિ છે. રજસ્ પણ વ્યર્થ નથી, કારણ કે વંને સ્થલે ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે પણ કારણ ઠરે છે.

ઈશ્વરકૃષ્ણ કહેછે કે:—

અભિમાન જે અહંકાર તેમાંથી વે પ્રકારનો સર્ગ પ્રવર્તે છે; એક અગિઆરનો ગણ અને વીજો તન્માત્રાપચંક. વૈકૃત અહંકારમાંથી સાત્ત્વિક એવો અગિઆરનો ગણ પ્રવર્તે છે. ભૂતનો આદિ જે (અહંકાર) તેમાંથી તન્માત્રા પ્રવર્તે છે; તન્માત્રાપચંક છે તે તામસ છે. આ વંને પ્રકારનો સર્ગ રાજસ અહંકારમાંથી પ્રવર્તે છે. ચક્ષુઃ શ્રોત્ર ગ્રાણ રસના અને ત્વક્ ૧ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે અને વાક્ પાણિ પાદ પાસુ અને ઉપસ્થ ૧ કર્મેન્દ્રિય છે. મન ઉભયાત્મક છે, તે સંકુલપચિકલપાન્મક છે અને ઇન્દ્રિય સાથે તેનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે પણ ઇન્દ્રિય છે.

આ સર્વનું તત્ત્વકૌમુદીમાં આચાર્ય વાચસ્પતિ ૧ વિવરણ કર્યું છે.

કેવલ વિકૃતિ તે આકાશાદિ પંચ મહાભૂત અને અગિઆર ઇન્દ્રિય છે. કહ્યું છે કે:—

પોઙ્ગકસ્તુવિકાર:.

સોઢ સંત્યાનો ગણ તે પોઙ્ગક; તે વિકાર-વિકૃતિ છે પ્રકૃતિ નથી. કોઈ કહેશે કે પૃથિવ્યાદિ પણ ગૌ, ઘટ, ઇત્યા

દિનાં પ્રકૃતિ છે તો તેને કહેવાનું કે તે પૃથિવ્યાદિથી જૂદા તત્ત્વ નથી અને તેથી તે પ્રકૃતિ નથી, આ મતમા 'જૂદા તત્ત્વનું ઉપાદાન તે પ્રકૃતિ' એમ પ્રકૃતિનું લક્ષણ માનવામા આવે છે. ગૌ વદ્દેશ્યાદિમા દ્યૂલ્લત્ત્વ અને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ સમાન હોવાથી તે જૂદાં તત્ત્વ કહેવાય નહિ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ સૂક્ષ્મ તન્માત્રામાના અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર, અને પાંચમાથી એક, બે, ત્રણ, ચાર, અને પાંચ ગુણનાઢ્યા આકાશાદિ પંચભૂત ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્દ્રિયસૃષ્ટિના સમયમા પૂર્વે કહી ગયા છીએ. સારય-કારિકામા કહે છે કે —

(મૂલ) પ્રકૃતિથી મહત્, મહત્થી અહંકાર, અહંકારથી સોલ્લનો ગણ (પાંચ તન્માત્રા અને અગિયાર ઇન્દ્રિય) અને સોલ્લમાંના પાંચ (તન્માત્રા)થી પંચ મહાભૂત ઉત્પન્ન થાય છે

પુરુષ છે તે પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. કારિકામા કહ્યું છે કે —

ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિ પુરુષ. ॥

પુરુષ કૂટસ્થ નિત્ય અને અપરિણામી છે તે કોઈની પ્રકૃતિ પણ નથી અને કોઈની વિકૃતિ પણ નથી, આ પ્રમાણે ઉપરની કારિકાનો અર્થ છે "આ પચીસ તત્ત્વના સાધકરૂપે ત્રણ પ્રમાણનો અર્ગીકાર કરવામા આવે છે. કહ્યું છે કે —

પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને આસવાન્ય (શબ્દ) એ ત્રણ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે, કારણ કે તે સર્વ પ્રમાણ ઝિજ્ઞ છે પ્રમેયની સિદ્ધિ પ્રમાણથી છે.

કાર્ય કારણ ભાવના સમયમા ચાર પ્રકારનો વાદ હોય છે વૌદ્ધો એમ માને છે કે અસત્માથી સત્ ઉત્પન્ન થાય છે, નૈયાયિકાદિ એમ માને છે કે સત્માથી અસત્ ઉત્પન્ન થાય છે, વેદાન્તીઓ એમ માને છે કે કાર્ય સમૂહ છે તે સત્નો વિવર્ત છે, તે વસ્તુસત્ નથી, અને સામ્યમતવાદીઓ એમ માને છે કે સત્માથી સત્ ઉત્પન્ન થાય છે^૬

असत्मांथी सत् उत्पन्न थाय छे ए पक्ष मानवा जेवो नथी, कारण के शशत्रिपाण जेवुं निरुपाख्य असत् कारण थई शके ए मानी शकाय तेम नथी, तेमज असत् अने सत् वच्चे तादात्म्य होय एम पण मानी शकाय नहि.

सत्मांथी असत् पण उत्पन्न थई शके नहि, कारण के कारकना व्यापारनी पूर्वे शशत्रिपाणजेवा असत्मांथी उत्पात्ति अर्थात् सत्तासंबंध संभवज नहि; गमे तेवो निपुण पुरुष पण नीलने पीत करी शके नहि. कोइ कहेशो के सत्त्व अने असत्त्व ए घटना धर्म छे तो तेने केहेवानुं के ए बात मानना जेवी नथी, कारणके जो धर्मा असत् होय तो 'तेनो धर्म' एम कही शकायज नहि अने कद्दी कोइ कहे तो ते सत् थई जाय. माटे कारकना व्यापारनी पूर्वे पण कार्य सत् होवुं जोईए. जेम तल पिलमाथी तेलनी, अथवा जेम गाय दोवाथी दूधनी अभिव्यक्ति थाय छे तेम जे सत् होय छे तेनी अभिव्यक्ति थाय छे. बट्ठी उत्पात्ति पहेलां असत् एवा पदार्थने सिद्ध करवाने कोइ उदाहरण पण नथी. बट्ठी हमे पूछीशुं के कार्यने उत्पन्न करनार कारणनो ते कार्यनी साथे संबंध छे के नथी? जो कहेशो के छे तो कार्य सत् यशे, कारण के सत् वस्तुओनोज संबंध होई शके एवो नियम छे. जो कहेशो के नथी तो गमे ते कार्य गमे ते कारणमांथी उत्पन्न थशे, कारण के असंबंधत ए काइ विशेष नथी.

सांख्याचार्य कहे छे के:—

कार्यने असत् मानतां तेनो सत्त्वसंगी कारणो साथे संबंध होतो नथो अने असंबंधनी उत्पत्ति इच्छनारथी कही व्यवस्था थई शकती नथी.

जो तमे कहेशो के कारण कार्य साथे असंगत होय तो पण ज्वां तेनी शक्ति होय लां ते कार्य उत्पन्न करी शके अने शक्तिनुं अनुमान कार्यना दर्शनथी थई शके, तो तेना संबंधमां हमे कही-शुं के ए प्रमाणे धारुं असंगत छे, कारण के तलमां 'तेलने ल-

ત્વજ કરવાની શક્તિ છે' એ સ્થાલે તેલ અસ્તત્ હોવાથી, હમે જે સંનંદન અસનંદનનો વિકાસ કલ્પો તેનું સમાધાન થઈ શકશે નહિ અને તેથી શક્તિનું નિર્ગ્લપણ કરવું અશક્ય થઈ પડશે."

કાર્ય કારણનો અભેદ માનતાં કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણથી પૃથક્ થતું નથી; જેમ કે પટ તંતુથી બિન્ન નથી, કારણ કે તેમાં તેના ધર્મ જોવામાં આવે છે. જેમાં તેના ધર્મ જોવામાં નથી આવતા તે તેનાથી અભિન્ન નથી, જેમ કે ગાય અને ઘોટો; પરંતુ પટમાં તંતુના ધર્મ જોવામાં આવે છે માટે તે તેનાથી અભિન્ન છે. જો તમે કહેજો કે એમ હોય તો પ્રત્યેક તંતુ પટનું કાર્ય કરે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં હમે કહીશું કે જો તંતુઓને અમુક સ્થિતિમાં મુકો તો પટનું કાર્ય થાય, જેમ કે કૂર્મનાં અંગ કૂર્મના શરીરમાં પાછા જતા તે અદ્દશ થાય છે, અને બહાર નીકળતા તે દ્દશ થાય છે તેમ તંતુઆદિમાંથી પટઆદિ વિશેષો બહાર નીકળતા તે પટાદિ રૂપે પ્રકટ થાય છે અને ત્યારે પટાદિની ઉત્પત્તિ થઈ એમ આપણે કહીએ છીએ; અને મૂલ રૂપમાં નિવેશ કરતા અદ્દશ થાય ત્યારે તેનો વિનાશ થયો એમ આપણે કહીએ છીએ. સ્વરં જોતાં અમત્નો ઉત્પત્તિ થતાં નથી અને સત્નો વિનાશ થતો નથી. મગ્નદ્રીતામાં કહ્યું છે કે.—

અસત્ત્વં અસ્તિત્વ અને સત્ત્વો અભાવ જણાતો નથી.
માટે કાર્યના અનુમાનથી પ્રધાનની સિદ્ધિ છે." કહ્યું છે

કે.—

અસત્ત્વા અકરણથી, ઉપાદાનના ગ્રહણથી, સર્વ સંમ-
ચના અભાવથી, શક્તિના શક્યકરણથી, અને કારણભા-
વથી, કાર્ય સત્ ટરે છે."

યક્ષી સત્ એવા ગ્રહાતત્ત્વનો વિમર્ત્ત તે પ્રપચ છે એમ પણ મનાતું નથી, કારણ કે પ્રપચ સત્ય છે એ મતને વાધ આપે એવું કંઈ પ્રમાણ નથી તેમજ અધિષ્ઠાન (બ્રહ્મ) ચેતન અને આરોપ્ય (જગત્) જડ હોવાથી બનેલી વચ્ચે સોના અને રૂપાની પેઠે

સાંખ્ય ન હોવાને લીધે આરોપ અસંભવિત છે. માટે સુખ દુઃખ મોહાત્મક જગત્તુનું કારણ પળ તેવુંજ માનવું જોઈએ.^૩ પ્રયોગના રૂપ-માં આ આ પ્રમાણે મુકી શકાય:—

જગત્તુનું કારણ સુખદુઃખ મોહાત્મક વસ્તુ હોવી જોઈએ, કારણ કે તે (જગત્) માં તેનો અન્વય જોવામાં આવે છે;

જેમાં જેનો અન્વય જોવામાં આવે તે તેનું કારણ હોવું જોઈએ;

જેમ કે અલંકારમાં સોનાનો અન્વય જોવામાં આવે છે માટે સોનું તેનું કારણ છે.

જગત્માં સુખદુઃખ મોહાદિનો અન્વય જોવામાં આવે છે, માટે તેનું કારણ પળ સુખ દુઃખ મોહાત્મક છે.^૪

જેને આપણે જગત્માં સુખાત્મકતા કહીએ છીએ તે તેના કારણમાં સત્ત્વ ગુણ છે, જેને દુઃખાત્મકતા કહીએ છીએ તે રજો-ગુણ છે અને જેને મોહાત્મકતા કહીએ છીએ તે તમોગુણ છે. આ પ્રમાણે જગત્તુનું કારણ ત્રિગુણાત્મક (પ્રધાન) છે એમ સિદ્ધ થયું.^૫ આપણે જગત્માં જૂદાજૂદા પદાર્થ ત્રણ ગુણ યુક્ત જોઈએ છીએ.

પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીમાં મૈત્રને સુખનો અનુભવ થાય છે તે તે (મૈત્ર)ના પ્રતિ તેમાંના (સત્યવતીમાંના) સત્ત્વ ગુણના પ્રાદુર્ભાવને લીધે થાય છે, સત્યવતીમાં સત્યવતીની શોક્યોને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે તેઓના પ્રતિ તેમાંના રજોગુણના પ્રાદુર્ભાવને લીધે થાય છે; તેને નહિ પ્રાપ્ત કરનાર ચૈત્રને મોહ થાય છે તે તેના પ્રતિ તેમાંના તમોગુણના પ્રાદુર્ભાવને લીધે થાય છે. એ પ્રમાણે અન્ય કોઈ ઘટાદિ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં સુખ કરે છે, વીજાદી તેનું હરણ થતાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ઉદાસીન પ્રતિ તે ઉપેક્ષાનો વિષય છે. ઉપેક્ષાનો વિષય થવા પળું તે મોહ; કારણ કે મોહ શબ્દ ‘મુહ વૈચિલ્યે’ એ ધાતુ ઉપરથી થયો છે, અને ઉપેક્ષણીય પદાર્થ પ્રતિ ચિત્તની વૃત્તિનો ઉદય થતો નથી. માટે સુખ દુઃખ

મોહાત્મક સર્વ પદાર્થ (ભાવસમૂહ) નું કારણ ત્રિગુણ પ્રધાન છે એમ હમે માનીએ છીએ.^{૧૬} શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—
અજામેકાં લોહિતશુક્લશુષ્ણાં વદ્મહીઃ પ્રજા જનયન્તીં સરુપાઃ
અજોદ્યૈકો હ્રુપમાણોનુશેતે જહત્યેનાં ભુક્તભોગામજોન્યઃ

અહીં લોહિત શુક્લ અને શુષ્ણગદ્યનું રંજકત્વ પ્રકાશત્વ અને આવરકત્વ સાથે સાધર્મ્ય હોવાથી તે રજસ્ સત્ત્વ અને તમસ્ ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે.^{૧૭}

પૂર્વપશ્ચી:— પળ અચેતન એવું જે પ્રધાન તે ચેતનથી અનધિષ્ટિત હોય તો મહદાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને તેનો વ્યાપાર સંભવે નહિ; માટે કોઈ ચેતન અધિષ્ઠાતૃ હોયું જોઈએ. આ પ્રમાણે જોતાં સર્વદર્શી પરમેશ્વરનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.^{૧૮}

સિદ્ધાન્તી:— આ પ્રમાણે ધાર્યું અસંગત છે, કારણ કે અચેતન એવા પ્રધાનની પળ પ્રયોજનવશાત્ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. ચેતનથી અનધિષ્ટિત એવું અચેતન પુરુષના અર્થને માટે પ્રવર્તતું આપણે જોઈએ છીએ; જેમકે ઘસની વૃદ્ધિને અર્થે અચેતન દૂધ પ્રવર્તે છે, અથવા જેમ અચેતન જલ લોકના ઉપકારને અર્થે પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે અચેતન પ્રવૃત્તિ પળ પુરુષના મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તી શકે. કહ્યું છે કે:—

અચેતન દૂધની જેમ ઘસની વૃદ્ધિને માટે પ્રવૃત્તિ છે તેજ પ્રમાણે પુરુષના મોક્ષને અર્થે પ્રધાનની પળ પ્રવૃત્તિ છે.^{૧૯}

વઢી ‘ પરમેશ્વર કે જે કરુણાદ કરીને પ્રવર્તક છે ’, એવો પરમેશ્વરાસ્તિત્વવાદીઓનો પોત્કાર તે ગયા શ્વાતે છે, કારણ કે નીચેનો ત્રિકલ્પ અસદ્ય છે; ईश्वर સૃષ્ટિની પહેલાં પ્રવૃત્તિ કરે છે કે સૃષ્ટિના ઉત્તર કાલમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે? જો પ્રથમ પક્ષ હો તો તે સંભવતું નથી, કારણ કે શરીરાદિના અભાવથી દુઃખની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે જીવોના દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા અનુપપન્ન થો છે. બીજો પક્ષ હો તો તેમાં પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે છે, કારણ કે કરુણાથી સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિથી કરુણા એમ માનવું પડે છે.^{૨૦}

માટે ચેતનથી અનધિષ્ટિત અચેતન પ્રધાનનુ મહદાદિરૂપે પરિ-
ણામ પુરુષોના અર્થને માટે પ્રયુક્ત છે અને પુરુષ અને પ્રધાનનો
સયોગ તે તેનુ નિમિત્ત છે. જેમ નિર્વ્યાપાર અયસ્કાન્ત (લોહચુવક)ના
સાનિધ્યથી લોહનો વ્યાપાર થાય છે તે પ્રમાણે નિર્વ્યાપાર પુરુષના
સાનિધ્યથી પ્રધાનનો વ્યાપાર યોગ્ય છે, અને પ્રકૃતિ અને પુરુષનો
સંબંધ પાગલા અને આવઝાની પેઠે એક બીજાની અપેક્ષાને આધારે
છે. પ્રકૃતિ ભોગ્ય હોવાથી ભોક્તા એના પુરુષની અપેક્ષા કરે છે,
અને પુરુષ પણ પોતે પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એ વાતના અજ્ઞાનથી બુ-
દ્ધિની છાયામા આવી પડવાથી પ્રતીત થતા જે બુદ્ધિગત દુઃખ-
ય તેને દૂર કરવાને કૈવલ્યની અપેક્ષા કરે છે, અને કૈવલ્ય પ્રકૃતિ
અને પુરુષના ત્રિેક ઉપર આધાર રાખે છે અને તેના વગર તેનો
સમન ન હોવાથી તે કૈવલ્યને અર્થે પ્રધાનની અપેક્ષા કરે છે.^{૧૧}
જેમ કોઈ પાગલો અને આંધલો માર્ગમા સાથે જતા હોય તે દૈવ-
યોગથી છુટા પડે અને ધીમે ધીમે આમ તેમ મટકે તમા મથથી
આકુલ બ્યાકુલ વાય, પણ પછી દૈવયોગથી તે મેળા થાય ત્યારે
આંધલો પાગલને પોતાનો લાઘવ ઉપર સ્વચ્છી છે અને દેખાડેલા
માર્ગથી આંધલો ઇચ્છેલા સ્થાનને પામે અને પાગલો પણ આંધ-
લની લાઘવે પેઠેલો હોવાથી ધારેલા જગાએ જઈ શકે, તેજ પ્રમાણે
એક બીજાની અપેક્ષા કરનાર જે પ્રધાન અને પુરુષ તેના ઉપર
સર્ગ (સૃષ્ટી) નો આધાર છે. કહ્યું છે કે —

પુરુષના દર્શનને (ચિન્તાને) માટે અને કૈવલ્યને
માટે તેનો પ્રધાન સાથે પાંગળા અને આંધલની પેઠે સંબંધ
છે, આ સંબંધથી સૃષ્ટિઓનો પ્રાદુર્ભાવ છે.^{૧૨}

પૂર્વપક્ષી —પુરુષના અર્થને માટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ તો હમે
સ્વીકારીએ છીએ પણ તેની નિશ્ચિતી શી રીતે સમજાય ?^{૧૩}

સિદ્ધાન્તી —જેમ કોઈ સ્વચ્છદી સ્ત્રીમા તેના પતિએ દોષ
જોયા હોય અને તે પછી જેમ તે સ્ત્રી તેની પાસે જઈ શકે નહિ,

અથવા જેમ પોતાની ભૂમિકા ભજવ્યા પછી નર્તકી નિવૃત્તિને પામે તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના સંબંધમાં પણ થાય. કહ્યું છે કે:—

જેમ પોતાનો રોલ વતાવ્યા પછી નર્તકી નૃત્યથી નિવૃત્ત થાય છે તેજ પ્રમાણે પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ દેસાડી પ્રકૃતિ પણ નિવૃત્ત થાય છે.

આમાટે નિરીશ્વર સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રવર્તક કાપિલના અનુયાયીઓના મતનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

પાતંજલ દર્શન.

હવે સેશ્વર સાહ્ય પ્રવૃત્તક પતંજલિ યોગે મુનિઓના મતને અનુસરનારાઓનું મન જળાવીએ છીએ. ત્યાં સાહ્યપ્રવચન એના બીજા નામસાલુ પતંજલિપ્રણીત યોગશાસ્ત્ર ચાર પાદનું છે તેમાના. પ્રથમ પાદમા મળ્યાનું પતંજલિ

અથ યોગાનુશાસનમ્

(હવે યોગનું અનુશાસન)

૧ સૂત્રથી યોગશાસ્ત્રના આરમ્ભની પ્રતિજ્ઞાનું વિધાન કરીને

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ

(ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ)

ઇત્યાદિ સૂત્રથી યોગના લક્ષણનું અભિધાન કરી સપ્રપચ સમાધિનો નિર્દેશ કરે છે. બીજા પાદમા

તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ

(તપ, સ્વાધ્યાય અને શ્વરપ્રણિધાન ૧ ક્રિયાયોગ છે.)

ઇત્યાદિ સૂત્રોવડે ન્યુત્થાન પામેલા ચિત્ત વાઙ્માને માટે ક્રિયાયોગ

અર્થાત્ યમાદિ પંચ વહિરંગ સાધનો જણાવવામાં આવે છે. ત્રીજા પાદમાં,

દેશવંધ ચિત્તસ્ય ધારણા.

(અમુક દેશમાં ચિત્તનો વંધ તે ધારણા)

ઇત્યાદિ સૂત્રો વડે ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ સંયમ પદથી ઓઢાયાતાં અંતરંગ સાધનો, તથા તેમાં અવાન્તર પછ, જેવાકે અનેક પ્રકારની વિભૂતિઓ; એ સર્વ જણાવવામાં આવે છે. ચોથા પાદમાં;

જન્મૌપધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ

(જન્મ, ઓષધિ, મંત્ર, તપ, અને સમાધિથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.)

ઇત્યાદિ સૂત્રોથી પાંચ સિદ્ધિઓના પ્રપંચન સાથે, પરમ પ્રયોજન જે કૈવલ્ય, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પ્રાનાદિ પચ્ચાસ પ્રાચીન (સાંસ્ય વાઢાના) તત્ત્વ આ દર્શનમા સંમત છે. અને છન્વીસમું તત્ત્વ પરમેશ્વર છે. તે ધર્મ ત્રિપાક અને આશય જેને સ્પર્શ કરતા નથી એવો પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી નિર્માણ કરેલા શરીરમાં રહી, લૌકિક અને વૈદિક સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવે છે, તથા સંસારાગારમાં તત્ત્વ યતા પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે.

પૂર્વપક્ષીઃ—પણ આત્મા તો કમલના પત્ર જેવો નિર્લેપ છે, તો તેને તાપનો સમગ્ર ક્યાથી હોય કે પરમેશ્વરને અનુગ્રાહક રૂપે સ્વીકારાય ?

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકાના સમાધાનમાં હમે આ પ્રમાણે કહીએ છીએઃ રજોગુણ છે તે તાપક છે અને સત્ત્વગુણ છે તે તપ્ય છે, અને તેજ સત્ત્વગુણ વુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે. દેવે વુદ્ધિની સાથે પોતાને તમોગુણને લીધે અભિન્ન માનનાર પુરુષ સત્ત્વગુણ તપતાં ‘ તપે છે ’ એમ કહેવાય છે. આચાર્ય કહે છે કેઃ—

બુદ્ધિભાવને પામેલું સત્ત્વ તપ્ય છે, અને રાજસભાવ તાપક છે. તપ્ય સાથે પુરુષને અભિન્ન મનાવનારી તામસી વૃત્તિને લીધે આત્મા તપ્ય છે એમ કહેલું છે.

પતજલિ પણ કહે છે કે —

મોક્તૃશક્તિ, જે અપરિણામિની અને અપ્રતિસક્રમા છે, તે પરિણામી અને પ્રતિસન્નન્ત પદાર્થને વિષે તદ્વૃત્તિને અનુભવે છે.

મોક્તૃશક્તિ તે ચિત્ શક્તિ કહેવાય છે, અને તેજ આત્મા છે, તે પરિણામી, અને બુદ્ધિતત્ત્વમા પ્રતિસન્નન્ત અર્થાત્ પ્રતિબિંબિત, પદાર્થમા તદ્વૃત્તિને અનુભવે છે, એટલે કે બુદ્ધિમા પ્રતિબિંબિત થઈને તે ચિત્ શક્તિ ઉપર બુદ્ધિની છાયા પડવાને લીધે તે બુદ્ધિની વૃત્તિનુ અનુકરણ કરે છે આ પ્રમાણે પુરુષ જો કે શુદ્ધ છે, તો પણ તે બુદ્ધિહત પ્રતીતિને અનુસાર જુને છે, અને આ પ્રમાણે બુદ્ધિહત પ્રતીતિને અનુસાર જોનાર આત્મા (જો કે તદ્વ્યતિરિક્ત છે તો પણ) જાણે તદામક હોય તેમ જણાય છે આ પ્રમાણે સપ્યમાન પુરુષ, આદરથી અટક્યા વગર અને શાન્તા વચ્ચે સુધી યમ નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનુ અનુષ્ઠાન કરે છે તથા પરમેશ્વરનુ પ્રણિધાન કરે છે, ત્યારે તેને સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતા શુદ્ધ રૂપમા જણાય છે, અને તે વચ્ચે અભિયાદિ પચ્ચેશ સમૂલ નાશને પામે છે તથા સારા કે નટારા કર્મશાય પણ મૂલ મારી નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પછી નિર્લેપ પુરુષનુ પૂર્ણ મુક્ત રૂપે કરીને (કૈવલ્ય રૂપે કરીને) અવસ્થાન તે તેનુ કૈવલ્ય છે.^૩

યોગ શાસ્ત્રના

અથ યોગાનુશાસનમ્

૧ પ્રથમ સૂત્રે કરીને બુદ્ધિનાન પુરુષની પ્રવૃત્તિને માટે વિષય, પ્રયોજન, સમય અને અધિકારીત્વ અનુસંધાનુષ્ઠયનુ પ્રતિ

પાદન કરવામાં આવે છે.* અહીં અથ શબ્દ અધિકારાર્થે (આરંભાર્થે) સ્વીકારવામાં આવે છે.

પૂર્વપક્ષી:—‘અથ’ ના તો અનેક અથ થાય છે તો આરંભાર્થે શા માટે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે? નામલિંગાનુશાસન (અમરકોશ) માં ‘ અથ શબ્દ મંગલ, આનંતર, આરંભ, પશ્ચ અને સકલ (કાતર્ત્ન) ના અર્થનો વાચક છે ’ એ પ્રમાણે તેના મંગલાદિ અનેક અર્થ આપેલા છે. તેમાં આ સ્થલે પ્રશ્ન અને સકલ (કાતર્ત્ન) નો સંભવ નથી, તો પણ આનન્તર્ય, મંગલ, પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા અને આરંભ એ ચાર અર્થનો સંભવ છે તો માત્ર આરંભાર્થ લેવો અયોગ્ય છે.

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણે કહેનારને હમે કહીએ છીએ કે એમ નથી, કારણ કે બીજા અર્થ લેતાં નાંચેનો વિકલ્પ નડે છે. આનંતર્ય (પછી) અર્થ લેતાં કોના પછી ? ગમે તેના પછી કે ‘પૂર્વવૃત્તિભાવ’ લક્ષણથી લક્ષ્ય જે કારણ તેના પછી? ‘ગમે તેના પછી’ એ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે કંઈ પણ કર્યા વગર કોઈ પણ પ્રાણી ક્ષણમર પણ રહે તો નથી એ ન્યાયથી સર્વ કોઈ કંઈ કર્યા પછીજ કંઈ કરે છે; અને આ પ્રમાણે હોવાથી પછી શબ્દ ન કહ્યો હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત છે, અને તેથી અથ શબ્દ પછીના અર્થમાં લેતાં તે નિરર્થક ઠરે છે. ‘પૂર્વવૃત્તિભાવ જે કારણ તેના પછી’ એ પક્ષ પણ લેવાશે નહિ, કારણ કે શમાદિ પછી યોગની પ્રવૃત્તિ છે એ વાત તો ખરી છે, તો પણ તે અનુશાસનની પ્રવૃત્તિના અનુબંધ હોવાથી શબ્દતઃ મુલ્ય નથી.” તમે કહેશો કે શબ્દતઃ પ્રધાનભૂત જે અનુશાસન તે શમાદિની પછી છે એમ ‘અથ’ નો અર્થ શા માટે ન લેવાય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં હમે કહીશું કે તમારાથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ‘જેણે કારણે લક્ષણ, ભેદ, ઉપાય અને ફલ સહિત યોગનું અનુશાસન અર્થાત્ વ્યાખ્યાન કરાય છે તે અનુશાસન’ એ વ્યુત્પત્તિથી અ-

નુશાસનનો અર્થ શાસ્ત્ર થાય છે. હવે અનુશાસન શમાદિ પઠી છે એો કદ નિયમ નથી, કારણ કે સ્વરૂ જોતા તે તત્ત્વનાજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઈચ્છા પઠી છે અને શમાદિ પઠી તો જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાન છે. શ્રુતિમા કહ્યું છે કે —

માટે શાન્ત, દાન્ત, ઉપરત, તિતિશ્ચ, શ્રદ્ધાચાર્ અને સમાહિત થઈને આત્મામા આત્માને જોવા જોઈય.

તમે કદેશો કે અધનો અર્થ ‘તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઈચ્છા પઠી’ એમ લેો તો હમેકહીશુ કે તે સ્વરૂ, પરંતુ શ્રોતાની પ્રતિપત્તિને માટે એ વને અનુપયોગી છે માટે આ સ્પષ્ટે તે અભિધેય નથી વઢી આ સ્પષ્ટે એક પ્રશ્ન ડટે છે. યોગાનુશાસનને નિ શ્રેયસના હેતુ રૂપે લઈને તે પ્રમિત કર્યું છે કે નહિ? જો કદેશો કે નિ શ્રેયસને હેતુરૂપે લઈને તે પ્રમિત કર્યું છે તો શિષ્ય પ્રશ્નાદિનો અભાવ હોયતો પણ તે ઉપાદેય ઠરે છે. જો કદેશો કે નિ શ્રેયસને લીધા વગર તેને પ્રમિત કર્યું છે તો શિષ્ય પ્રશ્નાદિ હોના છતા પણ તે હેય છે. પણ વસ્તુત તો યોગ નિ શ્રેયસનો હેતુ છે એમ પ્રમિત કરાણુ છે.

શ્રુતિમા કહ્યું છે કે —

અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિવડે ધીર પુરુષ મનન કરીને શોક અને દર્પને સ્વજે છે

સ્મૃતિમા પણ કહ્યું છે કે —

સમાધિને વિષે અચલ ધર્મો બુદ્ધિ યોગને પામશે

માટે અધનો અર્થ ‘શિષ્યપ્રશ્ન, તપશ્ચરણ, અને રસાયનાદિના ઉપયોગ પઠી’ એમ લેઓ એ નિર્ણય છે’.

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

એ સૂત્રમા બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના અનધિચાર્ય અનેલાધે બધ શબ્દ અધિકારાર્થે છે એ વાતનો ત્યાગ કરીને સાધન ચતુષ્ટયવિશિષ્ટ

અધિકારીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપવા માટે શમદમાદિ પછી એમ 'અથ' શબ્દનો અર્થ શંકરાચાર્ય કરે છે.^{૧૧}

પૂર્વપક્ષી:—મળે ત્યારે પછીના અર્થમાં અથ શબ્દ ન લેશો. પણ મંગલાર્થે તે શા માટે ન લેવાય ?

સિદ્ધાન્તી:—એ પ્રમાણે ન લેવાય, કારણ કે મંગલાર્થનો વાક્યાર્થમાં સમન્વય જોવામાં આવતો નથી. અર્નાદિત્ત એવા અભીષ્ટની પ્રાપ્તિ તે મંગલ અને અભીષ્ટ પટલે સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખના પરિહાર પૂર્વક ઇચ્છેલું. હવે યોગ સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી માટે યોગાનુશાસનની મંગલતા ઘટતી નથી. વળી યોગાનુશાસન મંગલ છે એમ પણ પ્રતિપાદિત થઈ શકતું નથી, કારણ કે મૃદંગધ્વનિની પેટે 'અથ' શબ્દનું શ્રવણ માત્ર કાર્ય કરી શકે છે તેથી 'અથ' શબ્દનો વાચ્યાર્થ તેમજ લક્ષ્યાર્થ મંગલ થતો નથી.^{૧૨}

પૂર્વપક્ષી:—પણ જેમ આર્થિક અર્થનો વાક્યાર્થમાં નિવેશ થાય છે તે પ્રમાણે કાર્યનો પણ નિવેશ શા માટે ન થઈ શકે ?^{૧૩}

સિદ્ધાન્તી:—તમારી શંકાના સંબંધમાં હમે કહીએ છીએ કે વાક્યના અર્થને માટે એક પદના અર્થમાં વીજા પદના અર્થનો સમન્વય કરવામાં આવે છે; જો તેમ ન હોયતો 'શાબ્દી આકાંક્ષા શબ્દે કરીનેજ પૂરવી જોઈએ' એ વૈયાકરણીઓના નિયમનો ભંગ થાય.

પૂર્વપક્ષી:—પણ ગ્રરિસ્તિત પ્રવંધની પરિસ્માપ્તિમાં આડે આવનાર અડચણોને દૂર કરવા માટે, અને શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવા માટે, શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલાચરણ કરવું જોઈએ. કારણ કે ડાહ્યા પુરુષો કહી ગયા છે કે જે શાસ્ત્રોના આરંભમાં મધ્યમાં અને અંતમાં મંગલાચરણ કરવામાં આવે તે સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ થાય અને તેનું અધ્યયન કરનારાઓ દીર્ઘ આયુષ્વાઝા

તથા ત્રિજયી થાય અને ‘અથ’ શબ્દ મગલાર્થમા છેજ, કારણ કે સ્મૃતિમા કહ્યું છે કે —

ઑંકાર અને અથ શબ્દ પૂર્વે વ્રહ્મદેવનો કંઠ મેદોને થ હાર આવ્યા માટે તે માગલિક છે

વઢી પાણિનિ પળ વૃદ્ધિરાદૈચ્ એ પ્રથમ સૂત્રના આર-મમા ‘વૃદ્ધિ’ શબ્દ વાપરે છે અને જેમ તે મગલાચક છે તે પ્રમાણે આ સૂત્રમા ‘અથ’ શબ્દ પણ મગલાચક લેતો જોઈએ^{૧૫}

સિદ્ધાન્તી — આ પ્રમાણે ધારવું મિથ્યા છે, કારણ કે અન્ય અર્થને માટે વાપર્યો હોય તો પણ ‘અથ’ શબ્દ વાળા વેળુ આદિના ધર્મિના પેઠે મગલફલ ને આપનારો છે જો કહેશોકે અન્ય અર્થને માટે અર્થાત્ આરભાર્થને માટે વાપરેલા ‘અથ’ શબ્દને અન્યફલ શી રાતે સમજે તો હમે કહાશુ કે જેમ અન્ય કાર્યને માટે લઈ જવામા આવતો જલકુભ પ્રવાસે નાકઢનારને મગલપ્રદ છે તેમ અન્ય અર્થ (અધિકારાર્થ) મા વાપરેલો અથ શબ્દ પણ મગલપ્રદ છે આ પ્રમાણે લેતા સ્મૃત્તિનો પણ વ્યાકો પ થતો નથી, કારણ ઑંકાર અને અથ માગલિક કહ્યા છે ત્યાં માગલિક એટલે મગલપ્રયોજક એમ વિવક્ષા છે^{૧૬}

પૂર્વ પ્રકૃતાપેક્ષાના અર્થમા પણ ‘અથ’ શબ્દ લઈ શકાતો નથી, કારણ કે ‘અથ’ શબ્દ પૂર્વપ્રકૃતની અપેક્ષાના અર્થમા લેતા તેમા પડીનો અર્થ આવે છે અને તેમા પછાના અર્થ ને માટે ને દૂષણ કહ્યા છે તે સર્વ આ સ્થળે પણ નહિ છે વઢી જો કે ‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ છે અથવા આનતર્યાર્થ છે^{૧૭} એ પ્રકારના ત્રિમર્શ વાક્યમા પક્ષાન્તર જણાવતા અથ શબ્દ પૂર્વ પ્રકૃતની અપેક્ષાના અર્થમા વપરાય છે, તો પણ ચાલતા વિષયમા તેનું કંઈ ન હોવાથી એ પ્રમાણ અર્થ થઈ શકતો નથી^{૧૮} માટે પરિશેપાનુમાનથા ‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ (આરભાર્થ) છે

એમ માધ્યમાર જણાવે છે. ‘અથેપજ્યોતિ’ ‘અથેપવિશ્વ-
જ્યોતિ.’ इत्यादि वाक्यमा अथ शब्द यज्ञविशेषना प्रारम्भना
अर्थमा लेखामा आव्यो છે, તેમજ ‘અથશબ્દાનુશાસનમ્’ એ
સૂત્રમા પણ ‘અથ’ શબ્દ વ્યાકરણ શાસ્ત્રના અધિકાર (આરમ્ભ)
ના અર્થમા લેવામા આવ્યો છે. વ્યાસના યોગસૂત્રના માધ્યમા
કહ્યું છે કે ‘અથ’ શબ્દ અધિકાર (આરમ્ભ) ના અર્થમા વપ-
રાય છે અને વાચસ્પતિ તેનું વ્યાખ્યાન પણ એજ રીતે કરે છે.
મોટે ‘અથ’ શબ્દ અધિકારવ્યોત્ક્રાંતિ તથા મગ્ધાર્થ છે એમ સિદ્ધ
વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે આ ‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ છે એ પક્ષ
હેતા શાસ્ત્ર રૂપે આરમ્ભાત્તા યોગની પ્રાપ્તિયો સમસ્ત શાસ્ત્રના તા-
ત્પર્યના વ્યાખ્યાને કરીને શાસ્ત્રના સુખાનુભવપૂર્વક શ્રોતાની
પ્રવૃત્તિ થાઓ

પૂર્વપક્ષી — ‘હિરણ્યગર્ભ યોગના વક્તા છે, અન્ય કોઈ
પુરાતન પુરુષ નથી,’ એપ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ છે તો પતંજલિ
યોગનું શાસન કરનાર છે એમ શી રીતે કહેનાય ?

સિદ્ધાન્તી — તમારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા હમે કહીએ છીએ
કે ભિન્ન ભિન્ન રૂપમા યોગ હુદા હુદા પુરાણાદિમા પ્રક્ષીર્ણ હો
વાથી તેનો અર્થ દુર્ગ્રાંથ છે એમ માનાને, ભગવાન હૃષીકેશ પતંજ-
લિ (પતંજલિ) એ સારસંગ્રહ કરવાની इच्छા કરાને, અનુ-
શાસનનો આરમ્ભ કર્યો છે, સાક્ષાર શાસનનો આરમ્ભ કર્યો
નથી. ૨૦

‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ હેતા પ્રથમ સૂત્રનો અર્થ આ પ્ર-
માણે વાય છે, ‘યોગાનુશાસન શાસ્ત્ર આરમ્ભાયુ છે એમ જાણવું
જોઈએ’ આ શાસ્ત્રમા યોગનું વ્યુપાદન કરવાનું છે મોટે કહ
તથા સાધન સહિત યોગ તેનો વિષય છે તેનું વ્યુપાદન એ
શાસ્ત્રના પદ છે અને વ્યુપાદિત થયા પછી કેવલ્ય તેનું પરમ
પ્રયોજન છે શાસ્ત્ર અને યોગનો પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકભાવ સ્વયં

છે, અને યોગ અને કૈવલ્યનો સાધ્યસાધનભાવ સંગ્રહ છે. આ સર્વ શ્રુતિ આદિમા પ્રસિદ્ધ છે એમ હમે પૂર્વે જ કહી ગયા છીએ. મોક્ષની ઇચ્છા કરનારાઓ આ શાસ્ત્રના શ્રવણના અધિકારી છે એમ લક્ષણાથી સિદ્ધ થાય છે.^{૨૧} ‘અઘાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ એ સુત્રમા અધિકારીની સિદ્ધિ લક્ષણાથી થતી નથી, કારણ કે ત્યાં ‘અથ’ શબ્દ ‘પઠી’ ના અર્થમા છે તેમજ અધિકારીને વેદાત્તનુ જ્ઞાન પ્રણાલિકાદ્વારા આપનું એમ મિદ્ધ થયું છે તેથી લક્ષણાનો લદયગ્ન થતો નથી.^{૨૨} અને તેથી જ કહ્યું છે કે —

શ્રુતિપ્રાપ્તે પ્રકરણાદીનામનવકાશઃ

આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે ત્યાં થનિર્ધી અર્થનો લાભ ન થાય ત્યાં પ્રકરણાદિથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, અન્ય-સ્થળે નહિ; પરંતુ ત્યાં શબ્દર્થોના અર્થનો લાભ થાય છે ત્યાં વી-જાનો સમાવેશ નથી, કારણ કે અર્થનો શાંતિપ્રાપ્ત કરનારી શ્રુતિથી અર્થ જગાવવામા આવ્યો હોયતો પઠી પ્રકરણાદિ તેથી વિરુદ્ધ અર્થ જણાવે છે કે અવિરુદ્ધ : જો તે વિરુદ્ધ અર્થ જણાવે છે એમ કહો તો તે વિરુદ્ધ અર્થને જણાવનાર હોવાથી વાધિત છે. જો કહેણો કે અવિરુદ્ધ અર્થ જણાવે છે તો તે વ્યર્થ છે.

કહ્યું છે કે —

શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાસ્યા ઇત્યેત્યાં પ્રત્યેક પઠી પઠીનું વધારેને વધારે ડુર્યત્ છે, કારણકે તેનો અર્થ વધારેને વધારે દૂર છે.^{૨૩}

શ્રુતિ સર્વનો વાધ વરે છે, અને સમાસ્યાનો સર્વથી વાધ થાય છે, અને મધ્યમ (લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ અને સ્થાન) સર્વ વાધવર્તી અપેક્ષાથી વાધ્ય છે.^{૨૪}

માટે યોગાનુશાસનશાસ્ત્રપદ્ય વિષયાદિવાચ્છેદી પ્રદ્ધ-વિનાશક શાસ્ત્રની પેઠે તેનો જારમ થયો જોઈએ એમ મિદ્ધ થયું.

પૂર્વપક્ષી:—પણ અહીં યોગનું પ્રતિપાદન કરવામાં અવિ છે માટે તે પ્રસ્તુત વિષય છે શાસ્ત્ર નથી.

સિદ્ધાન્તી:—તમે કહોછો તે સાચ છે, યોગ પ્રતિપાદ્ય હોવાથી પ્રાધાન્યતઃ તે પ્રસ્તુત વિષય છે અને તે છે વિષય જેનો એવા શાસ્ત્રવડે તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જોતાં યોગના પ્રતિપાદનમાં કરણ શાસ્ત્ર છે અને કર્તાના વ્યાપાર કરણગોચર છે, કર્મગોચર નથી, જેમ કે વૃક્ષાદિને છેદનાર દેવદત્તનો વ્યાપાર જે (કોવાઢીને) ડંચે નીચે કરવા રૂપ કર્મ, તે કરણભૂત પરશુ (કોવાઢી) ગોચર છે, કર્મભૂત વૃક્ષાદિ ગોચર નથી, તેજ પ્રમાણે વક્તા જે પતંજલિ તેના વચન રૂપ વ્યાપારની અપેક્ષા કરીતે, કરણભૂત યોગશાસ્ત્ર અધિકૃત છે, અને અભિધાન વ્યાપારની અપેક્ષા કરીને યોગ અધિકૃત છે. આપ્રમાણેના વિભાગથી યોગશાસ્ત્રનો આરભ સમાવનોય છે અને ચિત્તવૃત્તિનિરોધ જે યોગ તે અનુશાસનીય છે.^{૧૬}

પૂર્વપક્ષી:—પણ યોગ શબ્દ ‘યુજ્ સંયોગ કરવો’ એ ધાતુઝગરથી સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેનો અર્થ સંયોગ જ થયો જોઈએ, તો પછી તમે નિરોધ કહોછો તે શી રીતે સંભવે ?^{૧૭}

યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ કહે છે કે.—

જોવાત્મા અને પરમાત્મા સંયોગને યોગ કહ્યો છે.

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું નિર્વ્યક્ત છે, કારણ કે જીવ અને પરમાત્માના સંયોગમાં કારણ જે વૈમાના એકનુ કર્મ (ક્રિયા) તે અસંભવિત છે, વઢી વે નિત્ય પદાર્થનો સંયોગ થતો નથી એમ કળાદ અને ગૌતમનુ મત છે. જો કે મીમાસકો વે નિત્ય પદાર્થોના સંયોગનો સ્વીકાર કરે છે તો તે નિત્ય સિદ્ધ હોવાથી સાધ્ય થયો સંભવતો નથી, અતઃ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. વઢીધાતુના અનેક અર્થ હોવાથી યુજ્ ધાતુનો અર્થ સમાધિ પણ થઈ શકે તેમ છે. કહું છે કે.—

નિષાત, ઉપસર્ગ અને ધાતુના અનેક અર્થ થાય છે; પાઠ એજ તેમનું નિદર્શન છે.

અને તેથીજ કેટલાક ‘ યુજિ સમાધૌ ’ એમ પાઠ આપે છે.^{૨૧} વઢી યાજ્ઞવલ્ક્યના વચનનો પણ આ પ્રમાણે અર્થ હેતાં વ્યાકોપ થતો નથી, કારણ કે ત્યાં પણ યોગનો અર્થ સમાધિ એવો થઈ શકે છે. તે પોતે કહે છે કે:—

સમાધિ ષટ્કલે જીવાત્મા અને પરમાત્માની સમતાય-સ્થા, પ્રત્યગાત્માની બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ તે તેની સમાધિ છે.

ભગવાન્ વ્યાસ પણ કહે છે કે:—

યોગ: સમાધિ:

પૂર્વપક્ષી:—ભગવાન્ પતંજલિ

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગ છે.

એ સૂત્રથી અષ્ટાંગ યોગના છેલ્લા અંગને સમાધિ કહે છે. હવે અંગી અંગ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ઉપકારી અને ઉપકાર-કના આયતન ભિન્ન હોવાથી તેઓ દર્શન પૂર્ણમાન અને પ્રય-જાદિની પેઠે એક વીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે જોતા સમાધિ યોગ શબ્દનો અર્થ થઈ શકે નહિ.^{૨૨}

સિદ્ધાન્તી:—તમારું કહેયું મિથ્યા છે, કારણ કે વ્યુપત્તિ માત્રથી જોતા સમાધિ શબ્દ યોગના છેલ્લા અંગનો વાચક છે તો પણ ‘ જે ધ્યાન પદાર્થના રૂપને ધારણ કરે છે અને પોતે જાણે સ્વરૂપશૂન્ય હોય તેવું ધાય છે તેનું નામ સમાધિ છે ’ એ પ્રમાણે તેનું લક્ષણ આપેલું છે તેથી, સમાધિ યોગથી — એ એમ સૂત્રકારનું કહેવાનું તાપર્ય સ્પષ્ટ સમજાય છે.^{૨૩} વ્યુત્પત્તિના વલ્કીજ સર્વત્ર શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ કહેતાં ‘ ગચ્છતીતિ ગૌ: ’ એ વ્યુપત્તિથી

ઢેઠેલી ગાય તે ગાય નહિ કહેવાય, અને ગમન કરતો દેવદત્ત તે ગાય કહેવાશે. ઘડી-ચિત્તની શુત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ એમ પૂર્વે કહ્યું છે તે ઉપરથી પળ સમાધિ શબ્દ સ્પષ્ટ સમજાશે.^{૩૨}

પૂર્વપક્ષી:— તમે કહો છો કે યોગ એટલે શુત્તિનો નિરોધ. હવે શુત્તિઓ જ્ઞાન છે માટે તે આત્માશ્રય છે અને તેઓનો નિરોધ અર્થાત્ પ્રવ્ચંસ પળ આત્માશ્રય થવો જોઈએ, કારણ કે પ્રાગભાવ અને પ્રવ્ચંસાભાવનો આશ્રય અને તેઓના પ્રતિયોગીઓનો આશ્રય એકજ હોવો જોઈએ એવો નિયમ છે. આમ થતાં ‘આ નવો ઉત્પન્ન થયેલો ધર્મ ધર્મીને વિકૃત કરે છે’ એ ન્યાયથી આત્માના કૂટસ્થપણાને હાનિ થશે.^{૩૩}

છે, તથા તેના પરિણામીપણાને માટે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા ઉત્પન્ન થતી નથી. પરંતુ જે વિષયે કરીને ચિત્ત ઉપરક્ત થાય છે તે વિષય જ્ઞાત થાય છે અને જેણે કરીને તે ઉપરક્ત થતું નથી તે અજ્ઞાત રહે છે. આ પ્રમાણે અયસ્કાન્ત મણિ જેવા પદાર્થના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના કારણભૂત ઉપરાગ અને અનુપરાગ ધર્મ થાય છે, માટે આયસ (લોહ) ના જેવા ધર્મ ચાલુ ચિત્ત પરિણામી કહેવાય છે.^{૩૪}

પૂર્વપક્ષી.—પણ ચિત્ત અને અહંકારજન્ય ઇન્દ્રિયો સર્વગત હોવાથી તેઓનો સર્વ વિષય સાથે સર્વદા સંબંધ થવો ઘટે છે અને તેથી સર્વને સર્વદા સર્વત્ર જ્ઞાન થવાનો પ્રસંગ આવે છે.^{૩૫}

સિદ્ધાન્તી:—તમે કહો છો તે ઠીક છે; પણ જો કે ચિત્ત સર્વગત છે તો પણ જે શરીરમા તે વૃત્તિમત્ હોય તે શરીર સાથે જે વિષયોનો સંબંધ હોય તેજ વિષયોમા તેને જ્ઞાત થાય છે, અન્યત્ર થતું નથી. અને તેથીજ અયસ્કાન્ત મણિ જેવા ધર્મવાળા વિષયો આયસના જેવા ધર્મવાળા ચિત્તનો ઇન્દ્રિય-દ્વારા સંબંધ કરી તેને ઉપરક્ત કરે છે. માટે વૃત્તિઓ ચિત્તના ધર્મ છે, આત્માના ધર્મ નથી.^{૩૬} શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

કામ, સંકલ્પ, યિચિકિત્સા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, મૃત્તિ, અમૃત્તિ ય સર્વ મનજ છે.

પંચશિષાચાર્ય પણ ચિત્ત શક્તિનું અપરિણામિત્વ જણાવે છે:—

મોષ્ઠશક્તિ અપરિણામિની છે.

પાતંજલિ પણ કહે છે કે:—

• ચિત્તવૃત્તિઓ સદાશત છે, કારણ કે પ્રમુ જે પુરુષ તે અપરિણામી છે.

चित्त परिणामी छे एना सन्धमा अनुगान पण आ प्र-
माणे थाय छे —

चित्त परिणामी छे, कारण के तेना विषय ज्ञाताज्ञात छे,
श्रोत्रादिनी पेछे.

परिणाम धर्म लक्षण अने अवस्थाना भेदधी त्रण प्रका-
रनु प्रसिद्ध छे. धर्मा जे चित्त तेनु नीलादिने जोवु ते धर्म परिणाम
छे, जेमके सोनानु कटक मुकुट इत्यादि एवु, धर्मनु वर्तमान भूत
के भविष्यत् एवु ते लक्षण परिणाम छे. नीलादि आलोचननु
स्फुट थनु इत्यादि ते अवस्था परिणाम छे, तेमज कनकादिनु
नवापणु अने जुनापणु ते अवस्था परिणाम छे^{३०} आ प्रमाणे
अन्यत्र पण त्रणे प्रकारनु परिणाम लई सकाय. माटे प्रमाणादि
वृत्तिओ चित्तना धर्म होवाथी तेओना निरोधनो आश्रयचित्त छे
अने कइ पण अनुपपन्न नैथी.

पूर्वपक्षी — पण वृत्तिनो निरोध ते योग एम अगीकार
करता समुत्पादिगा ज्यारे चित्तक्षिप्त के मूढ होय त्यारे पण तेनी
वृत्तिओनो निरोध एयो सभरे छे अने तेथी एम थता योग
एयो एम कहेंनु पडे पण ते कइ योग्य नही, कारण के क्षिप्ता-
दि अवस्थामा छेशना नाश वगेरेनो असंभव छे, तेमज ते मो-
क्षना मार्गमा आडे आये छें. क्षिप्त एटले जुदा जुदा विषयोमा
फँकातु अस्तिर चित्त. तम समुद्रमा निमग्न थयेतु निद्रावृत्ति
वाळु चित्त ते मूढ अने क्षिप्तनो विशेष प्रकार ते विक्षिप्त गी-
तामा कह्यु छे के —

हे वृष्ण! मन छे ते चंचल, प्रमाथी, बलवान् अने
रुढ छे.

आ प्रमाणे मन जो के अस्थिर छे तो पण कोइ कोइ
वार ते विषयना स्वर्यथा स्थिर थाय छे. चित्तनी अस्थिरता

કાંતો સ્વાભાવિક હોય છે કે કાંતો વ્યાધિ આદિથી થયેલી હોય છે. કહ્યું છે કે.—

વ્યાધિ, સ્થાન, સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરાતિ, આંતિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ, અનવસ્થિતત્વ, એ ચિત્તના વિક્ષેપ છે અને તે અંતરાય કહેવાય છે.

તેમા દોષત્રયનાં વિપમતાથી થતો જ્વરાદિ તે વ્યાધિ છે, ચિત્તનું કંડ ન કરવાપણું તે સ્થાન, બે નિરુદ્ધ કોટિઓનું અવગાહન કરનાર જ્ઞાન તે સંશય, સમાધિનાં સાધનોનું અસંભાવન તે પ્રમાદ, શરીર વાળી અને ચિત્તના ગુરુત્વથી થનાર પ્રવૃત્તિનો અભાવ તે આલસ્ય, વિષયનો અભિલાષ તે અવિરાતિ, જે તે ન હોય તેમા તદ્વૃદ્ધિ થતી તે આંતિદર્શન, કોઈ પણ નિમિત્તને લીધે સમાધિભૂમિકાનો અભાવ તે અલબ્ધભૂમિકત્વ, સમાધિ ભૂમિકાનો લાભ થયો હોય તો પણ તેમા ચિત્તની અવસ્થિતિ થાય નહિ તેનું નામ અનવસ્થિતિ. માટે વૃત્તિનિરોધ તે યોગ એ પક્ષ લેવાય તેનો નૈયી.

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણેનું તમારું કહેવું નિરર્થક છે, કારણ કે ક્ષિપ્તાદિ ત્રણ અવસ્થાઓને હેય ગણનામા આવી છે અને તેથી તેમા જે વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે તેને પણ હેય માનેલો છે, પણ એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે અવસ્થાઓને ઉપાદેય માની છે, અને તેથી તેમા જે વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે તે યોગ છે. એકજ વિષયમા ચિત્તનું એકતાન થવું તે એકાગ્ર કહેવાય છે અને જેમા સ્કાલ વૃત્તિઓનો નિરોધ થયો છે અને માત્ર સંસ્કાર શૈષ રહ્યા છે એવું જે ચિત્ત તે નિરુદ્ધ કહેવાય છે.”

ઉક્ત સમાધિના બે પ્રકાર છે, સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત. તેમાં એકાગ્ર ચિત્તમા જે શાશ્વ વિષયવાળી પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓનો નિરોધ તે સમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. જેમા પ્રકૃતિથી વિવિક્ત રૂપે ચિત્ત સારીરીતે જણાય છે તે સમ્પ્રજ્ઞાત એ સમ્પ્રજ્ઞાત શ-

બ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. તેના સવિકાર, સવિચાર, સાનંદ અને સા-
સ્મિત એ રીતે ચાર પ્રકાર છે. સમાધિ એટલે ભાવના છે; અને અન્ય
વિષયના પરિહાર પૂર્વક ભાવ્યનુચિત્તમા ફરી ફરીને નિવેશન કરવું
તે ભાવના છે. ભાવ્યના બે પ્રકાર છે, ईश्वर અને તત્ત્વો. તત્ત્વો પણ
બે પ્રકારનાં છે, જડ અને અજડ. પ્રકૃતિ, મદ, અહંકાર इत्यादि
ત્રીવીસ તત્ત્વો જડ છે અને પુરુષ અજડ છે. તેમાં વ્યારે પૃથ્વી આદિ
સ્થૂળ તત્ત્વોને વિષયરૂપે રહીને પૂર્વાપરના અનુસંધાને કરીને અને
શબ્દના અર્થ અને હલ્લેત્વના સમ્યગ્ ભેદે કરીને જે ભાવનાની
પ્રવૃત્તિ થાય છે તે સવિતર્ક સમાધિ કહેવાય. વ્યારે તન્માત્રા
અને અંતઃકારણ જેવા સૂક્ષ્મ વિષયનું આલંબન કરીને દેશ કા-
લાદિના અવચ્છેદે કરીને ભાવના પ્રવર્તે તે સત્રિચાર સમાધિ
કહેવાય. વ્યારે તમસ્ અને રજસ્ના લેશથી અનુવિદ્ય ચિત્તની ભા-
વના કરવામાં આવે ત્યારે સુષ્ણ પ્રકાશમય સત્ત્વના હ્રેકથી સા-
નંદ સમાધિ થાય. વ્યારે રજસ્ અને તમસ્ના લેશથી પણ રહિત
એવા શુદ્ધસત્ત્વનું અલંબન કરીને જે ભાવના પ્રવર્તે ત્યારે સા-
સ્મિત સમાધિ થાય, કારણ કે આ ભાવનામાં સત્ત્વનો ન્યમભાવ
થાય છે અને ચિત્તિશક્તિનો હ્રેક થાય છે અને તેથી સત્તામાત્ર
અગ્રિણ રહે છે. સર્વ શ્રુતિઓનો નિરોધ તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ
કહેવાય છે. ૪

પૂર્વપક્ષી.—તમે કહ્યું છે કે સર્વ શ્રુતિનો નિરોધ તે યોગ
પણ સમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિમાં તમારું આ લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે,
કારણ કે સત્ય અને પુરુષના અન્યપણાનો વિચાર કર્યો એ જેનું
લક્ષણ છે એવી સત્ત્વપ્રધાના શ્રુતિનો તેમાં નિરોધ થતો નથી. ૫

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણે કહેવું ઘટતું નથી, કારણ કે
'દેશ વર્મ વિપાક અને આરાયનો જેના અટકાવ થાય છે એને
વિષ્ણુશ્રુતિનિરોધ તે યોગ' એવું યોગનું લક્ષણ હમે સ્વીકારીએ

छीएँ' केश पाच प्रकारना छे, अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष अने अभिनिवेश.

पूर्वपक्षी.—पण अविद्या शब्दथी शु समजवु ? 'अमक्षि-
कवर्तते' ए वाक्यमाना अमक्षिकना जेरो पूर्वपदप्रधान अव्ययी
भात्र समास लेरो के 'राजपुरुषना' जेरो उत्तरपदप्रधान
कर्मधारय लेरो अथना 'अमक्षिकोदेश' ए वाक्यमाना अम-
क्षिकना जेरो अन्यपदप्रधान बहुव्रीहि लेबो? अव्ययीभात्र लेनाय
नहि, कारण के पूर्वपद प्रधान थता अध्यामानो 'अ' प्रसज्य
प्रतिषेधनो निषय थशे अने तेथी अनिद्या केशादिने करे उ एम
मानी शकाशे नहि, तेम आखो शब्द स्त्रीलिंग रहेशे नहि.
अनिद्या शब्द कर्मधारय पण लेनाशे नहि, कारण के कोइना पण
अभात्र करीने विशिष्ट होय तो पण विद्या केशादिनो परिपथिनी होना-
थी ते केशादिनु मूल छे एम कहेनाशे नहि बहुव्रीहि पक्ष पण
लेनाशे नहि, कारण के 'नञ् अने अस्त्यर्थ' शब्दोनो बहुव्रीहि
थाय छे अने तेमा उत्तर पदनो विकल्पे लोप थाय छे' ए वा-
क्तिककारना वचनने अनुसार 'अविद्यमाना विद्या यस्या सा
अविद्या (बुद्धि)' एम विग्रह करता अनिद्या केशादिनु बीज
छे एम कहेनु अनुपपन्न ठरशे, जो के गोमे तो ते निषेकपूर्वक
सर्व वृत्तिना निरोधयुक्त होय तो पण ते (अनिद्या होनाथी)
केशादिनु बीज धनीज जोईए छीए.

अस्मितादि केशनु अनिद्या कारण छे एम तो कहेहुन
छे —

बीजा सर्व केश प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न के उदार
होय तो पण अविद्या तेओनु मूल होय छे.

तेमा प्रमोदना सहकारीओना अभावने लीधे जेओनी
अभिव्यक्ति थई नथी ते सुप्त; प्रतिपक्षनी भावनाए करीने
शिथिल थएला ते तनु; कोइ बलवान् केशयी अभिभूत थ-

પણ તે વિચિત્ર, અને સહકારીના સાનિધ્યથી કાર્ય કરનાર તે ઉદાર વ્યાસભાષ્યની વ્યાખ્યામાં, વાચસ્પતિમિશ્ર કહે છે કે —

તત્ત્વલીન પુરુષોના ક્લેશ તે પ્રમુક્ત છે, યોગીના ક્લેશ તે તનુ છે, અને વિષયસગી પુરુષોના ક્લેશ તે વિચિત્ર અને ઉદાર છે

વળી, સમાસનો ચતુર્થ પ્રકાર—ઉભયપદપ્રધાન દ્વદ્વનો પણ આસ્થાએ અપકાશ નથી, કારણ કે અવિદ્યા શબ્દમાં થે સ્વતંત્ર પદાર્થ જોવામાં આવતા નથી માટે ઉપરના ત્રણ પદમાં નો ગમે તે હોય તો પણ અવિદ્યાને પ્રસિદ્ધ રીતે ક્લેશનું મૂલ માનવામાં આવે છે તે જોડાઈ ઠેર છે.^{૫૪}

સિદ્ધાન્તી —આ તમારું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે વૃદ્ધ પુરુષોએ પર્યુદાસ શક્તિનો આશ્રય હોઈને અવિદ્યા શબ્દ વિદ્યા વિરુદ્ધ જે વિપર્યયજ્ઞાન તેનું અભિધાન કરે છે એમ સ્વીકાર્યું છે

કહ્યું છે કે —

નામ અને ધાત્વર્થસાથે નજ્ પ્રતિપેદ્યક નથી; જેમ કે અબ્રાહ્મણ પટલે બ્રાહ્મણવિરુદ્ધ, અધર્મ પટલે ધર્મવિરુદ્ધ इत्यादि.

વળી

આપણે વૃદ્ધોના પ્રયોગથી શબ્દના અર્થ જાણીએ છીએ માટે જે શબ્દ વૃદ્ધોએ જે અર્થમાં વાપર્યો હોય તેમાંથી તેને યસેડવો નહિ.

વાચસ્પતિમિશ્ર પણ કહે છે કે —

શબ્દ અને અર્થના સમઘનુ અવધારણ લોપ્તાધીન છે, હવે તત્પુરુષ સમાસ ઉત્તરપદપ્રધાન છે તો પણ આપણે સ્થાલે સ્થાલે જોઈએ છીએ કે તેમાંનો નજ્, ઉત્તર પદથી જે અર્થ કહેવાનો છે તેનો વિરુદ્ધ હોવાથી તેના અર્થને ઓછો કરી નાખે છે, અને તેજ

પ્રમાણે અહીં પણ અવિદ્યાનો અર્થ વિદ્યાપિરુદ્ધ એમ હર્ષ શકાય
આ સર્વનો વિચાર કરીને ભગવાન્ પતંજલિ કહે છે કે:—

અનિત્ય અશુચિ દુઃસ્થ અને અનાત્મનેવિધે નિત્યત્વ
શુચિત્વ સુલ્લત્વ અને આત્મત્વની પ્રતીતિ ય અવિદ્યા. ૪૬

વિપર્યયનુ લક્ષણ પણ

જે તે નથી તેમાં તદ્દબુદ્ધિ તે વિપર્યય.

ए प्रमाणे आप्युं છે તે યોગ્ય છે. જેમકે ઘટાદિ જે અનિત્ય
છે તેમાં નિત્યત્વબુદ્ધિ કરવી; અથવા શરીર કે જે

स्थान (गर्भ,) बीज, घटना (वात कफ અને પિત્ત)
स्वेद અને मृत्युથી, તેમ જ તે પવિત્ર કરવાનું છે એમ મા-
નવામાં આવે છે તેથી, શરીરને પંડિતો અપવિત્ર માને છે

ए वचनने अनुसार अशुचि છે, તેમાં શુચિત્વ (પવિત્ર-
પણું) માનવું; અથવા

परिणाम, ताप અને संस्कारने લીધે તેમજ ઋણ
गुणना परस्पर विरोधने લીધે વિવેકીને સર્વ દુઃખ છે

ए वाक्यानुसार माला, चंदन, स्त्री आदि दु खरूप पदा-
र्थमा सुखबुद्धि करवी; अथवा देहादि જે અનાત્મ છે તેમાં આત્મ-
બુદ્ધિ કરવી. કહ્યું છે કે.—

अनात्म एनां જે દેહાદિ તેમાં દેહીઓની આત્મબુદ્ધિ થતી
તે અવિદ્યા છે; અવિદ્યાથી બંધ થાય છે અને તેના નાશથી મોક્ષ
પામ્ય છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યાના ચાર ભેદ છે ૪૭

पूर्वपक्षी:—પણ આ ચાર અવિદ્યાના ભેદ તો કહ્યા પણ
તે સર્વમાં અનુગત એવું એક સામાન્ય લક્ષણ કહેવું જોઈએ, નહિ
તો વિશેષ લક્ષણ અસ્તિત્વ થશે. મહાચાર્ય (કુમારિલ) કહે
છે કે:—

સામાન્ય લક્ષણનો ત્યાગ કરીને ફોવલ વિશેષનું લ-
ક્ષણ આપી શકાય નહિ, માટે તે કહેવું પણ જોઈએ નહિ.

સિદ્ધાન્તી —પણ આ તમારું કહેનું નિર્ણય છે, કારણ કે 'જે તે નથી તેમા તદ્બુદ્ધિ' એવું સામાન્ય લક્ષણ આપેલું છે."

સત્ત્વ અને પુરુષની 'દુ' છો' એ પ્રકારની એકતાનું અભિમાન તે અસ્મિતા. કહ્યું છે કે —

દુઃ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા

સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખના સાધનોમા જે તૃષ્ણારૂપ ઇચ્છા તે રાગ. દુઃખને જાણનારની દુઃખ-સ્મરણપૂર્વક દુઃખના સાધનોમા જે નિંદાનુદ્ધિ તે દ્વેષ. કહ્યું છે કે —

સુપ્પાનુશયીતે રાગ; દુઃપ્પાનુશયીતે દ્વેષ

પૂર્વપક્ષી —અનુશયી શબ્દ કેવી રીતે લેવો ? તાઢી-લ્યાર્યે ' ણિનિ ' પ્રત્યય લેવો કે મત્તર્યાય 'ઇનિ' પ્રત્યય લેવો ? ણિનિ પ્રત્યય લેવાશે નહિ, કારણ કે

સુપિ સ્થ:

એ સૂત્રમા ' સુપિ ' પદ આવે છે અને પછીના સૂત્રોમા તેને લઈ શકાય તેમ છે તોપણ

સુપ્યજાતૌ ણિનિસ્તાઢીદ્યે.

એ સૂત્રમા ' સુપિ ' પદ ફરીને આવે છે અને તે નિર્ણયક ન થાય માટે એમ સમજવું જોઈએ કે તે ઉપસર્ગની નિવૃત્તિને માટે છે. આ ઉપરથી જોતા ઉપસર્ગ સહિતના ધાતુને ' ણિનિ ' પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ. કદાપિ કોઈ અન્ય પ્રકારે ' સુપિ ' પદની વ્યવસ્થા કરવામા આવે તોપણ

અચોઞ્ઞિણિ.

એ સૂત્રથી ધાતુની શુદ્ધિ થતી જોઈએ અને તેથી અતિ શાચીની પેઠે અનુશાયી શબ્દ થતો જોઈએ. તદ્વિત પ્રત્યય 'ઇનિ' પણ લઈ શકાય નહિ, કારણ કે

‘ઇનિ’ અને ‘ઇન’ પ્રત્યય. પ્કાશ્વર શબ્દ પછી, કુદંત પછી, જાતિ વાચક શબ્દ પછી, અને સપ્તમીમાં વા-
પરી શકાય નહિ.

એ વચનથી અનુશય શબ્દ કે જે અજન્ત હોવાથી કુદંત
છે તેને ‘ઇનિ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ. માટે અનુશયી
શબ્દ સાધુ ઠરતો નથી.”

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું સોદુ છે, કારણકે ઉપરનું
વચન માત્ર પ્રાયિક (સામાન્ય) છે. કૃત્તિકાર

ઇનિથી કરાતા વિવક્ષાર્થનો સર્વથા સંધધ થાય છે.

એ વાક્યથી ઉપરનો નિયમ પ્રાયિક છે એમ જણાવે છે અને
તેથી ‘કાર્યો’ ‘કાર્યિક’ ‘તંડુલી’ ‘તંડુલીક’ એના શબ્દો
કોઈ કોઈવાર જોવામાં આવે છે. કુદંત અને જાતિવાચક શબ્દ
પછી ‘ઇનિ’ પ્રત્યયનો નિયમ પ્રાયિક થતાં અનુશય શબ્દ
કુદંત હોવા છતાં પણ તેને ‘ઇનિ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય છે,
અને તેથી અનુશયી શબ્દ સાધુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.”

પૂર્વ જન્મોમાં અનુભૂત મરણ દુઃખના અનુભવની વાસના
ના વચ્ચી કૃમિની તે વિદ્વાન્ સુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓમાં ઉત્પન્ન થતો
‘શરીર અને વિષયોનો મને વિયોગ ન થાયતો સાર’ એ પ્રકારનો
ચગર નિમિત્તે પ્રવર્તનારો જે ભયકેશ, તે પાંચમો ક્લેશ ‘અગ્નિ-
વેશ’ છે, તેને ‘હું મરે નહિ’ ‘હું જીવું’ इत्यादि इच्छा કરતા પ્રલે-
ક પ્રાણીથી અનુભવાય છે એ વાતથી સિદ્ધ થાય છે.” કહ્યું
છે કે:—

પોતાની મેલેજ વહન કરતો અને વિદ્વાન્માં પણ તે-
ટલાજ વચ્ચી જોવામાં આવતો અભિનિવેશ છે.

આ અનિવાર્ય પાંચ વિવિધ સાંસારિક દુઃખના હેતુરૂપે
પુરુષને પીડેછે (ક્લિષ્ણન્તિ) માટે તે ક્લેશ કહેવાય છે.

જ્યોતિષ્ટોમ, વ્રહ્મહત્યા इत्यादि વિહિત પ્રતિષિદ્ધ રૂપ તે

સિદ્ધાન્તી:—પણ આ તમારું કહેવું નિર્થક છે, કારણ કે ‘જે તે નથી તેમાં તદ્વુદ્ધિ’ એવું સામાન્ય લક્ષણ આપેલું છે.”

સત્ત્વ અને પુરુષની ‘હું છો’ એ પ્રકારની એકતાનું અભિમાન તે અસ્મિતા. કહ્યું છે કે:—

દુઃખ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા.

સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખના સાધનોમાં જે તૃષ્ણારૂપ ઇચ્છા તે રાગ. દુઃખને જાણનારની દુઃખ-સ્મરણપૂર્વક દુઃખના સાધનોમાં જે નિંદાવુદ્ધિ તે દ્વેષ. કહ્યું છે કે:—

સુખાનુશયીતે રાગ; દુઃખાનુશયીતે દ્વેષ.

પૂર્વપક્ષી.—અનુગમી શબ્દ કેવી રીતે લેવો? તાત્પર્ય-લ્પાર્થે ‘ગિનિ’ પ્રત્યય લેવો કે મત્વર્થીય ‘ઇનિ’ પ્રત્યય લેવો? ગિનિ પ્રત્યય લેવાશે નહિ, કારણ કે

સુપિ સ્થ:

એ સૂત્રમાં ‘સુપિ’ પદ આવે છે અને પછીનાં સૂત્રોમાં તેને ઈડં શકાય તેમ છે તોપણ

સુપ્યજાતો ગિનિસ્તાત્ત્તીન્યે.

એ સૂત્રમાં ‘સુપિ’ પદ ફરીને આવે છે અને તે નિર્થક ન થાય માટે એમ સમજવું જોઈએ કે તે ઉપસર્ગની નિવૃત્તિને માટે છે. આ ઉપરથી જોતા ઉપસર્ગ સહિતના ધાતુને ‘ગિનિ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ, કદાપિ કોઈ અન્ય પ્રકારે ‘સુપિ’ પદની વ્યંજસ્થા કરવામાં આવે તોપણ

અચોઙ્ગિનિ.

એ સૂત્રથી ધાતુની શુદ્ધિ થતી જોઈએ અને તેથી જાતિ-જ્ઞાપીની પેઠે અનુશયી શબ્દ થયો જોઈએ. તદ્વિત પ્રત્યય ‘ઇનિ’ પણ ઈડં શકાય નહિ, કારણ કે

‘ ઇનિ ’ અને ‘ ઠન ’ પ્રત્યય. પચાક્ષર શબ્દ પછી, ઠ્ઠદંત પછી, જાતિ ઘાચક શબ્દ પછી, અને સપ્તમીમાં ઘા-પરી શકાય નહિ.

ए वचनयी अनुदाय शब्द के जे अजन्त होवायी कृदन्त छे तेने ‘ इनि ’ प्रत्यय लगाडी शकાય नहि. माटे अनुदायी शब्द साधु ठरतो नयी^{५५}

सिद्धान्ती.—आ तमार कहेनु खोदु छे, कारणके उपरनु वचन मात्र प्रायिक (सामान्य) छे. वृत्तिमार

इनियी कराता विवक्षार्थतो सर्वत्र संबध धाय छे.

ए वाक्ययी उपरनो नियम प्रायिक छे एम जणाये छे अने तेयी ‘ कार्या ’ ‘ कार्याक ’ ‘ तंदुली ’ ‘ तंडुलीक ’ एवा शब्दो कोइ कोइनार जोनामा आवे छे. कृदन्त अने जातिघाचक शब्द पछी ‘ इनि ’ प्रत्ययनो निषेध प्रायिक धत्ता अनुदाय शब्द कृदन्त होवा छता पण तेने ‘ इनि ’ प्रत्यय लगाडी शकાય छे, अने तेयी अनुदायी शब्द साधु छे एम सिद्ध थाय छे.”

पूर्व जन्मोमा अनुभूत मरण दु खना अनुभवनी वासना ना बढयी कृमियी ते विद्वान् सुधीना सर्व प्राणीओमा उत्पन्न थतो ‘शरीर अने त्रिष्योनो मने त्रियोग न धायतो सार’ ए प्रकारनो बगर निमित्ते प्रवर्तनारो जे भयक्लेश, ते पाचमो क्लेश ‘अभिनिवेश’ छे, ने ते ‘हु मरु नहि’ ‘हु जीउ’ इत्यादि इच्छा करता प्रत्येक प्राणीयी अनुभवाय छे ए वातयी सिद्ध थाय छे.” कष्ट छे के —

पोतानी मेढेज बहन करतो अने विद्वान्‌मां पण ते षट्ताज बळयी जोवामां आवतौ अभिनिवेश छे.

आ अविद्यादि पाच विविध सासारिक दु खना हेतुस्वै पुरपने पीडेछे (क्लिभन्ति) माटे ते क्लेश कहैवाय छे.

ज्योतिष्टोम, ब्रह्महत्या इत्यादि विहित प्रतिषिद्ध रूप ते

કર્મ. વિપાક ઇટલે કર્મના ફલ જેવા કે જાતિ, આયુષ્, ભોગ
 રૂપાદિ. ફલના વિપાક સુધી જે ચિત્તભૂમિમા રહે છે તે આશય
 જેવાકે ધર્માધર્મ સસ્કાર, આ સર્વનો પરિપન્થી જે ચિત્તવૃત્તિનિ-
 રોધ તે યોગ. આ નિરોધ અભાવરૂપ માનવામા નથી આવતો,
 કારણ કે તેમ માનતા તે ભાવરૂપ સસ્કારને ઉત્પન્ન કરવાને અ-
 સમર્થ થાય, પરંતુ તે મધુમતી, મધુપ્રતીકા, ત્રિશોકા, અને સસ્કાર-
 રોપતા એ નામથી ઓઢાઈતી, અભાવાશ્રય, ચિત્તની અમુક
 પ્રકારની અવસ્થા છે એમ માનવામા આવે છે^{૨૨} ' નિરોધાય છે
 ચિત્તની વૃત્તિઓ જેમા તે નિરોધ એ પ્રકારે એકાદની વ્યુત્પત્તિ છે.
 વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે.

સ્થિતિને માટે યત્ન તે અભ્યાસ, પ્રકાશ પ્રવૃત્તિ અને
 નિયમરૂપ વૃત્તિઓથી રહિત ચિત્તનું સ્વરૂપનિષ્ઠ પરિણામ-
 વિશેષ તે સ્થિતિ સ્થિતિને માટે યત્ન અર્થાત્ વારંવાર ચિત્તને
 વિષે વૃત્તિઓનો તદભિનરૂપે અભિનિવેશ તે અભ્યાસ. (સ્થિતૌ-
 યત્ન અહીં સત્તમી નિમિત્તાર્થે છે જેમ કે ચર્મણિ દ્વિપિનો હન્તિ
 રૂપાદિ વાક્યોમા) ' દૃષ્ટ અને આનુશ્રવિક વિષયની તૃણારહિત
 પુરુષની જે વશીકારસજ્ઞા (મે આ તૃણા ને વશ કરી છે એવું
 માન) તે વૈરાગ્ય. ' દૈહિક અને પારલૌકિક વિષયાદિમા દોષ-
 દર્શન કરીને નિરાભિલાષ થઈ પુરુષનો ' આ વિષયો મહોરે વ-
 ર્ણ છે હું તેમને વશ નથી ' એ પ્રકારનો જે વિમર્શ તે વૈરાગ્ય
 એ હપરના સૂત્રનો અર્થ છે^{૨૩}

સમાધિપરિપથી ક્રેશને ઓછા કરવામાટે અને સમાધિના
 લાભને માટે યોગીએ પ્રથમ ક્રિયાયોગનું સેવન કરવું, કારણ કે
 અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો ક્રિયાયોગમા સમ્ભવ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે —

યોગનું આરોહણ કરવાની રચના કરનાર મુનિને

માટે કર્મ છે તે સાધન છે પણ તે જ્યારે યોગારૂઢ થાય ત્યારે શમ સાધન કહેવાય છે.

પતંજલિ ક્રિયાયોગનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

તપ સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન તે ક્રિયાયોગ છે.

યાજ્ઞગલ્ક્ય તપના સ્વરૂપનું આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે:—

વિધિથી કહેલા માર્ગે કરીને છૂછૂચાન્દ્રાયણાદિ યજ્ઞે શરીરનું શોષણ કરવું તે સર્વ તપમાં ઉત્તમ તપ છે.

પ્રણર, ગાયત્રી, ઇત્યાદિનું અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય; મંત્ર બે પ્રકારના છે, વૈદિક અને તાત્રિક; વૈદિક બે પ્રકારના છે. પ્રગીત અને અપ્રગીત; સામમંત્ર તે પ્રગીત; અપ્રગીત બે પ્રકારના છે, હંદો-બદ્ધ અને તેથી વિલક્ષણ; ઋચાઓ પ્રથમ પ્રકારના મંત્ર છે અને યજુર્ વીજા પ્રકારના છે.

જૈમિનિ કહે છે કે —

તેઓમાંના જેમાં અર્થવશાત્ પદ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે તે ઋચાઓ છે. જે ગદ્યાય છે તે સામ કહેવાય છે અને બાકીનાને યજુર્ કહે છે.

કામ્યકર્મનું પ્રપંચન કરનાર તંત્રોમા જે મંત્રોનું વર્ણન કર્યું છે તે તાત્રિક મંત્ર છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, સ્ત્રીમંત્ર, પુરુષ મંત્ર અને નપુંસક મંત્ર.

કહ્યું છે કે:—

સ્ત્રી, પુરુષ, અને નપુંસકના ભેદે કરીને મંત્ર ત્રણ જાતિના હોય છે. જે મંત્રને છેડે સ્વાહા આવે તે સ્ત્રીમંત્ર છે, જે મંત્ર ને છેડે “ નમસ્ ” આવે તે નપુંસક છે, બાકીના પુરુષ મંત્ર છે તે સિદ્ધ છે અને વર્ણીકરણાદિ ને માટે પ્રશસ્ત છે.

આપનાદિ સંસ્કારના અભાવે પણ તે સમસ્ત દોષથી રહિત હોવાથી સિદ્ધિના હેતુ રૂપ છે માટે તે સિદ્ધ કહેવાય છે.

શારદાતીલક્ષ્માં સંસ્કારના દશ પ્રકાર કહેલા છે:—

સિદ્ધિને આપનાર એવા મંત્રોના દશ સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.

સારી રીતે સંસ્કૃત કરેલા મંત્રો નિર્દોષ થાય છે.

જનન, જીવન, તાડન, વૌધન, અભિષેક, વિમલીકરણ, આપ્યાયન, તર્પણ, વૌપન અને ગુપ્તિ એ દશ મંત્રના સંસ્કાર છે.

માતૃકાવર્ણમાંથી મંત્રનું ઉદ્ધરણ તે જનન, મંત્રના વર્ણને પ્રણવાન્તરિત કરીને મંત્રમાં જેટલા વર્ણ હોય તેટલી ધાર તેનો જાપ કરવો તે જીવન.

મંત્રનાવર્ણને લક્ષીને ચંદનના પાણી વડે પ્રત્યેક વર્ણનું વાયુવીજ (જમ્) વડે તાડન કરવું તે તાડન.

મંત્રનાવર્ણને લક્ષીને મંત્રનાવર્ણ જેટલાં કરેણનાં પુષ્પ વડે તેમનું હનન કરવું તે વૌધન.

પોતાના તંત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે મંત્ર સિદ્ધ કરનાર પુરુષે મંત્રના વર્ણ જેટલાં પિપ્પલાનાં પાનાં વડે મંત્ર ઉપર અભિષેક કરવો તે મંત્રની શુદ્ધિનો અભિષેક કહેવાય.

મનમાં મંત્રનું ચિંતન કરીને જ્યોતિર્મંત્ર વડે મંત્રના ઘ્રણ મલનું સાધકે નિર્દહન કરવું તેનું નામ વિમલીકરણ કહેવાય.

પ્રણવ તથા વ્યોમ અને અગ્નિના મંત્રો તે જ્યોતિર્મંત્ર છે.

કુશોદક વડે જલના વીજ (વં)ના જાપ પૂર્વક મંત્રના પ્રત્યેક વર્ણનું વિધિથી પ્રોક્ષણ કરવું તે આપ્યાયન કહેવાય છે.

મંત્રથી પવિત્ર કરેલા પાણીવડે મંત્રનું તર્પણ કરવું તે તર્પણ કહેવાય.

प्रणव तथा माया अने लक्ष्मीनां बीज (ह्रीं अने श्रीं) मंत्रसाथे जोड़यां तेनुं नाम दीपन कहेवाय.

जे मंत्र नो जाप करवानो छे ते कोइने कहेवो नहि तेनुं नाम गोपन कहेवाय.

आ मंत्रना दश संस्कार सर्व तंत्रोमां गुप्त राखेला छे. पोताना संप्रदायने अनुसरीने आ संस्कार करवाथी साधकने मंत्र बांछित फल आपे छे.

आ उत्तम संस्कारोप करीने रुद्ध, कीलित, चिच्छिन्न सुप्त अने शप्त इत्यादि मंत्र दोपो नाशने पामे छे.

पण आटेलथीज हमे आ अप्राप्तगिक तांडव जेबुं मंत्र रहस्यनुं उद्घोषण बंध करीए छीए.

ईश्वरप्रणिधान एटछे अभिहित के अनभिहित सर्व क्रियाभोनुं फलनी अपेक्षा न राखता परम गुरु परमेश्वर ने समर्पण करसु ते.

कछुं छे के—

इच्छाथी के इच्छा बगर जे जे शुभाशुभ हुंकरुं ते सर्व तारामां विन्यस्त छे, ताराथी प्रयुक्त थपलो हुं सर्व ते ते करुं छुं.

क्रियाना फलनो सन्यास, ते पण भक्तिविशेष छे अपर पर्याय जेनो, एवं ईश्वरप्रणिधान ज छे, कारण के सर्व कोइ फलनी इच्छाथीज कर्म करे छे.

भगवान् गीतामा कहे छे के—

कर्ममां तारो अधिकार छे; फलमां नथी. कर्म करवामां हुं फलने हेतुरूप मानतो नहि, तेमज कर्ममां असंग पण रहीश नहि.

फलनी इच्छा हानिकारक छे एम भगवान् नीलकंठ-भारती पण कहे छे.—

પ્રયત્ન ઘડે સિદ્ધ કર્યું હોય તો પણ કામનાથી દુ-
ષિત થયું હોય તે તપ કૃતરાણ ઘોટેલા દૂધ જેવું છે; તેથી
મહેશ્વર સંતુષ્ટ થતા નથી.

આ તપ સ્વાધ્યાય અને ईश्वरप्रणिधानरूप क्रिया यो-
गनुं સાધન હોવાથી શુદ્ધસારોપલક્ષણાવૃત્તિથી યોગ કહેવાય
છે; જેમ કે આયુષ્ છે તેથી છે.” શુદ્ધસારોપલક્ષણા એ એક
લક્ષણાનો ભેદ છે. જ્યાં મુહ્યાર્થનો વાધ થતો હોય અને અન્ય અર્થ
માં શબ્દનો યોગ હોય તો તેનો અન્ય અર્થ લેવો તે લક્ષણા. તેના
બે પ્રકાર છે, રૂઢીમૂળા અને પ્રયોજનમૂળા.

કાવ્યપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

मुख्यार्थनो वाध यतो होय अने अन्य अर्थમાં શબ્દ-
નો યોગ થતો હોય તો રૂઢી અથવા પ્રયોજનથી અન્ય અર્થ
લેવો તે લક્ષણા અર્થાત્ શબ્દની આરોપિતા ક્રિયા કહેવાય.

‘अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया’ અહિં
યત્ પછી તત્ આવશે જોઈએ પરંતુ તત્ શબ્દ લક્ષ્યતે
પદમાં ગુણીભૂત એવું કોઈ નયુંસકપદ સૂચવે માટે તે ન લખતાં
‘સાલક્ષણા’ એમ પ્રતિનિર્દિષ્યમાન (લક્ષણાપદ)ની અપેક્ષા
કરીને તત્ પદનું સ્ત્રીલિંગ રૂપ સા લલ્યું છે. કૈયટ પણ કહે છે
કે નિર્દિષ્યમાન અને પ્રતિનિર્દિષ્યમાનનું જે સર્વનામ એક ઠરા-
વનાર હોય તે અનુક્રમે તે તે જાતિમા મુકાય. ત્યાં ‘કર્મમા કુશલ’
એ રૂઢીલક્ષણાનું ઉદાહરણ છે. કુશલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘કુશાન્-
લાતીતિકુશલ’ છે અને તેનો યૌગિક અર્થ કુશ દર્ભને લુટ-
નાર એવો થાય છે, અને તેજ શબ્દ પ્રવિણના અર્થમાં વપરાય છે,
કારણ કે ભયમાં વિવેક વૃદ્ધિનું સારૂપ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે
કુશલશબ્દ પ્રવિણના અર્થમાં વપરાતા કોઈપણ પ્રયોજનની અપેક્ષા
રહેતી નથી, કારણ કે તે વાચ્ય અર્થની પેઠે અનાદિ શુદ્ધવ્યવહાર-
ની પરંપરાથી ચાલતો આવે છે.

કહ્યું છે કે —

કેટલીક રૂઢીલક્ષણાઓ વાચ્યઅર્થની પેટે સામર્થ્યથી છે

માટે રૂઢીલક્ષણાને પ્રયોજનની અપેક્ષા નથી. પ્રયુક્ત શબ્દ પ્રથમ મુખ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને પછી તે અર્થ કરીને અન્ય અર્થની લક્ષણા કરાવે છે તેથી જો કે લક્ષણા અર્થ નો (શબ્દનો નહિ) ધર્મ છે, તો પણ તે મુખ્યાર્થપ્રતિપાદક શબ્દમાં સમારોપિત હોનાથી શબ્દવ્યાપાર કહેવાય છે આ અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લઈને કહ્યું છે કે — ‘લક્ષણારોપિતા ક્રિયા’ પ્રયોજનલક્ષણા છ પ્રકારની છે, ઉપાદાનલક્ષણા, લક્ષણલક્ષણા, ગૌણસારોપા, ગૌણસાધ્યવસાના, શુદ્ધસારોપા અને શુદ્ધસાધ્યવસાના. માલા પ્રવેશ કરે છે (માલાવાલા પુરુષો પ્રવેશ કરે છે) એ ઉપાદાનલક્ષણા છે, છાટલો રહે છે (અર્થાત્ છાટલા ઉપર બેઠેલો પુરુષ રહે છે) એ લક્ષણલક્ષણા, આ ગાડીવાન બઢ્ઢા જેવો છે એ ગૌણસારોપા (અહીં વનેમાં મૂર્ઝતાનો ગુણ સમાન છે), આ (મનુષ્ય) બઢ્ઢા છે એ ગૌણસાધ્યવસાના, પી છે તે આયુષ્ છે એ શુદ્ધસારોપા અને આ આયુષ્ છે એ શુદ્ધસાધ્યવસાના. કાવ્યપ્રકાશમાં આસત્રધમાં કહેવામાં આવ્યું છે માટે હમે કાવ્યમીમાસાના મર્મનું મથન આટલેથીજ અટકાવીએ છીએ.

યમ આદિના મેદે કરાને યોગ આઠ અંગનાઓ કહ્યો છે. તેમાં અહિંસાદિ તે યમ છે.

પત્તજલિ કહે છે કે —

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, વ્રહ્મચર્યા અને અપરિગ્રહ એ યમ છે

શૌચાદિ તે નિયમ છે

કહ્યું છે કે —

શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાપ્ચાય અને રૂઢિપ્રણિધાન એ નિયમ છે

આ યમ અને નિયમ વિષ્ણુપુરાણમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે —

યોગી પુરુષે કામનાથી રહિત રહીને અને યોગ્યતા પ્રતિ પોતાના મનને દોરીને બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહનું સેવન કરવું જોઈએ

પોતે નિયમવાન રહીને સ્વાધ્યાય, શૌચ, સતોષ અને તપ કરવાં જોઈએ તથા પોતાના મનને પરબ્રહ્મમાં રોકવું જોઈએ.

આ પ્રકારે પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ ગણાવવામાં આવ્યા છે, તે સકામ કર્મમાં વિશિષ્ટ ફલને આપે છે અને નિષ્કામ પુરુષોને મુક્તિ આપનારા છે

જે સ્થિર અને સુણ્નરૂપ છે તે આસન છે, તેના દશ પ્રકાર છે; પદ્માસન, ભદ્રાસન, વીરાસન, સ્વસ્તિકાસન, દઢાસન, સોપાશ્રય, પર્યંકાસન, ક્રૌંચનિપદન, ઝૂંટૂનિપદન અને સમસંસ્થાન.

હાથના વ્યુત્ક્રમ વડે પગના અંગુઠાનું દૃઢ ગ્રહણ કરવું તથા હે વિપ્રેન્દ્ર! ઉભય પાદ તલને ઉભય ઝરૂ ઉપર રાખવાં, આ પ્રમાણે સર્વથી અમિષ્ટજિત એવું પદ્માસન થાય છે.

હ્યાદિ શ્લોકવડે યાજ્ઞતલ્કયે પદ્માસનાદિ સર્વ આસનોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે તે પ્રથમાથી જોઈ લેવું.

આસન સ્થિર થતા પ્રાણાયામ સ્થિત થાય છે. શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિષ્ણુદ એ પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ છે. શ્વાસ એટલે બાહ્ય વાયુનું અંતરમાં લાવવું; અને પ્રશ્વાસ એટલે કોઠાના વાયુને બહાર કઢાડવો તે ઉભયના સચરણનો અભાવ તે પ્રાણાયામ.

પૂર્વપક્ષી --પણ આ કહ પ્રાણાયામનું સામાન્ય લક્ષણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તે રેચક, કુમ્ભક અને પૂરક એજ પ્રાણાયામના વિશેષ મેદ તેને લાગુ પડતું નથી.

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણે કહેવું મિથ્યા છે, કારણ કે એ સર્વમાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિના વિચ્છેદનો સંભવ છે. તે આ પ્રમાણે: કોઠાના વાયુનું વહાર નિઃસરણ તે રેચક અને પ્રશ્વાસ શબ્દથી તે પૂર્વમાં કહેવામાં આવ્યો છે. વાહ્ય વાયુનું અંતરમાં ધારણ તે પૂરક છે અને શ્વાસ શબ્દથી તેનો પહેલાં નિર્દેશ કર્યો છે. અંતઃસ્તંભવૃત્તિ તે કુંભક; જેમ કુંભમાં જલ રહે છે તે પ્રમાણે આ પ્રાણાયામમાં પ્રાણવાયુ નિશ્ચલરૂપે સ્થાપનામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ સર્વમાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસબંનેની ગતિનો વિચ્છેદ છેજ, માટે શંકાનો અવકાશ રહેતો નથી.

આ વાયુ સૂર્યોદયથી આરંભી અટ્ટી અટ્ટી પટિકા પર્યંત ઘટ્ટીયંત્રના ઘટધ્રમણની પેઠે પ્રત્યેક નાડીમાં રહે છે. રાત્રિ અને દિવસ મઝીને શ્વાસ પ્રશ્વાસની સંખ્યા એકવીસ સદસ અને છશો થાય છે, અને તેથીજ મંત્રસમર્પણનું રહસ્ય જાણનાર પુરુષો અજ-પા મંત્રના સમર્પણના સંયમમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—

મહારા કરેલા જાપમાંથી હું છશો ગણેશને, છ સદસ સ્વયંભૂને, છ સદસ વિષ્ણુને, છ સદસ શિવને, વફ સદસ ગુરુને, સદસ પરમાત્માને એ સદસ મહારા આત્માને અર્પે છું.

છે તેટલો વલત એક નાડીધી ધીજી નાડીમાં વાયુને સક્તમણ કરતા લાગે છે. વને નાડીઓમાંની પ્રત્યેકમા પાંચ તત્ત્વ અહ-
ર્નિશ વણા કરે છે. અને યતિ પુરતોએ તે જાણવા જોઈએ. અગ્નિ તત્ત્વ ઊર્ધ્વમાં વહે છે, જલતત્ત્વ નીચે વહે છે, વાયુનુ વહન તિ-
ર્યક્ હોય છે, પૃથ્વી તત્ત્વનું અર્ધ પુટમાં અને આકાશ તત્ત્વનું વહન સર્ગ્ય હોય છે. વને નાડીઓમાં તત્ત્વોનો ક્રમ વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી અને આકાશ એ રીતે હોય છે. પૃથ્વી તત્ત્વ પચાસ પલ્લ વહે છે, જલ તત્ત્વ ચાઠ્ઠીશ પલ્લ વહે છે, અગ્નિ તત્ત્વ ત્રીશ પલ્લ વહે છે, વાયુ તત્ત્વ બીશ પલ્લ વહે છે અને આકાશ તત્ત્વ દશ પલ્લ વહે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક તત્ત્વના વહનનો કાલ છે. પંચ તત્ત્વ આ પ્રમાણે નાડીઓને બિન્હલ કરે છે તેનુ કારણ એ છે કે પૃથ્વીના પાંચ ગુણ છે, જલના ચાર ગુણ છે, અગ્નિના ત્રણ ગુણ છે, વાયુના બે ગુણ છે અને આકાશનો એક ગુણ છે, અને પ્રત્યેક ગુણને માટે દશ પલ્લ જાય છે. એ રીતે પૃથ્વીને માટે પચાસ પલ્લ છે અને તે પૂર્વના પ્રત્યેકમા દશ દશ પલ્લ ઓછી થતી જાય છે. પૃથ્વીના પાંચ ગુણ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ છે. શાંતિકાર્યમા પૃથ્વી અને જલ તત્ત્વથી ઉન્નતિ થાય છે. અગ્નિ તત્ત્વ વાયુતત્ત્વ અને આકાશ તત્ત્વમા કોઈ કાર્ય કરવામા આવે તો તે અનુક્રમે દીપ્ત અસ્થિર અને અધિક થાય છે. હવે પૃથ્વી, જલ, વાયુ અને આકાશના ચિન્હ કહીએ છીએ. પૃથ્વી તત્ત્વમા ચિત્ત સ્થિર રહે છે, જલતત્ત્વમા કામોદ્ભવ થાય છે, અગ્નિ તત્ત્વમા ક્રોધ અને સતાપ થાય છે, વાયુ તત્ત્વમા ચિત્ત ચચલ થાય છે અને આ-
કાશ તત્ત્વમા કાતો ચિત્ત શૂન્ય થઈ જાય છે કે કાતો ધર્મ વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. બે કાનના ઊદ્ગર ઉપર બે હાથના અંગુઠા રાખના, બે હાથની મધ્યમા આગળીઓ બે નાક ઉપર રાખવી, છેલ્લી અને તે સાથેની આગળીઓને મોંના ચૂના ઉપર રાખવી, અને બાકીની (તર્જની) બે આગળીઓને બે નેત્ર ઉપર રાખવી,

આ પ્રમાણે કરતાં પૃથ્વી આદિતત્ત્વનું તેના અંતરમાં જ્ઞાન થશે. પૃથ્વી તત્ત્વનું જ્ઞાન પાતવર્ણાત્મકા ત્રિદુર્ધા થશે તેમજ જલનું શ્વેતત્રિદુર્ધા, તેજનું રક્ત ત્રિદુર્ધા અને વાયુનું શ્યામત્રિદુર્ધા થશે. આકાશ તત્ત્વને કેન્દ્ર રૂપ નથી. પ્રાણવાયુના તત્ત્વને યથાવત્ જાણીને તેનું નિયમન કરતાં વિવેક જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર કર્મનો ક્ષય થાય છે. પ્રાણાયામ કરતાં વીજું અધિક તપ નથી.

કહ્યું છે કે:—

જેમ ધાતુઓને ધમતાં તેના મલનું દહન થાય છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયસર્પનું પ્રાણાયામથી દહન થાય છે.

આ પ્રમાણે યમાદિ વડે પોતાના મનને સંકુલ કરીને યોગીએ સંયમવ્રત્યાહાર કરવો. ઇન્દ્રિયોને વિષયથી પ્રતીપ (હલ્કી) હર્ષજવી (દ) તે પ્રત્યાહાર એ વ્યુત્પત્તિથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ રાખનાર જે રાગ ક્રોધ અને મોહને ઉત્પન્ન કરનાર જુદા જુદા વિષયો, તે સાથેના તેઓના સંવ્રમનો ત્યાગ કરાવી તેમને, અવિકૃતસ્વરૂપમા પ્રવળ જે ચિત્ત તદ્દનુકાર કરવી તે પ્રત્યાહાર.^{૧૬}

પૂર્વપક્ષી:—પણ રાહ જોતાં તો ચિત્તનો અભિનિવેશ થાય છે ઇન્દ્રિયોનો થતો નથી, કારણ કે તેમનો આહા વિષય સાથે મંબંધ હોયથી તેઓ અભિનિવેશને માટે અસમર્થ છે. આ પ્રમાણે છે તો પછી ઇન્દ્રિયોનો ચિત્તાનુકાર શી રીતે મંભવે ?

મિદ્ધાન્તી:—તમારું કહેવું ઘરાબર છે, અને તેથીજ ને પ્રમાણે ધ્યું અસંભવિત ધારીને સૂત્રકાર (સૂત્રમાં) સાદૃશ્ય વાચક એ શબ્દ વાપરે છે; ‘ સ્વવિષયાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર ઇન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહાર: ’ (વિષયસાથેના અનુપ્રયોગપૂર્વક ઇન્દ્રિયોનું ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર જેવું કઈ તે પ્રત્યાહાર.) ચિત્તાનુકાર માટે વિષયનો અસંપ્રયોગ તે અહીં સાદૃશ્ય છે. જ્યારે ચિત્તનો નિરોધ થાય છે ત્યારે નેત્રગદિના નિરોધને માટે નવો પ્રયત્ન કરવો

પડસો નથી, જેમ મધમાર્ણાઓ મધુકરરાજ (રાણા અથવા મુહ્ય માર્ણા) નું અનુવર્તન કરે છે. તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો ચિત્તનું અનુવર્તન કરે છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

યોગ જાણનારે શબ્દાદિને ધિપે અનુરક્ત પૃથ્વી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને ચિત્તાનુકારી કરવી અને આ પ્રમાણે તે પોં પ્રત્યાહારપરાયણ થવું.

આ (પ્રત્યાહાર) થી અતિ ચલાત્મક ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયગણ વશ્ય હોતો નથી ત્યારે યોગીના યોગને બાધ આવે છે.

નાભિચક્ર હૃદયકમલ નાઙ્ગ્યપ્ર ઇત્યાદિ જેવા આધ્યાત્મિક ભાગમાં અથવા પ્રજાપતિ, વાસવ, હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ જેવા નાઙ્ગ્ય ભાગમાં ચિત્તને અન્ય વિષયના પરિહારપૂર્વક સ્થિર કરવું તે ધારણા.

કહ્યું છે કે:—

ચિત્તનો અમુક દેશમાં બંધ તે ધારણા.

પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પ્રાણાયામ વડે પવન અને પ્રત્યાહાર વડે ઇન્દ્રિયને વશ્ય કરીને ચિત્તસ્થાનને પોતાનો સુભાશ્રય કરવું.

તે સ્થાનમાં ધ્યેયનું અવલંબન કરનાર પ્રત્યયનો વિસદ્દશ-પ્રત્યયના પરિત્યાગપૂર્વક પ્રવાહ તે ધ્યાન.

કહ્યું છે કે —

ત્યાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન.

અન્ય પ્રયોગોમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તદ્રૂપમાં પદ્મા અને અન્યનિસ્પૃહ પૃથ્વી પ્રત્યયસંત-તિ તે ધ્યાન. તે પ્રથમનાં છ અંગથી સિદ્ધ થાય છે.

છેલ્લું અંગ જે સમાધિ તેના સંબંધમાં પ્રસંગ આવવાથી પૂર્વે કરી ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે આદરથી નિરંતર અને લઘુ કાલસુધી યોગનાં અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી સમાધિવિરોધી ક્લેશનો ક્ષય થતા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યે કરીને મધુમતી આદિ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પૂર્વપર્યાય:—આ પ્રમાણેના કર્ણાટ ગોડ છાટ ભાષાના અતિ વિકટ શબ્દોથી હમને શા માટે ભયભીત કરો છો ?

સિદ્ધાન્તો:—હમે તમને ભયભીત કરતા નથી, પણ મધુમતી આદિના નિરૂપણે કરીને તમને સંતુષ્ટ કરીએ છીએ. માટે જરાપણ ભય રાહ્યા વગર સાવધાન થઈને સાંભળો. ત્યાં મધુમતી ઇંદ્રે ઋતંભરાપ્રજ્ઞા નામની સિદ્ધિ છે; તે અભ્યાસવૈરાગ્યાદિ વડે રજમ્ અને તમસ્ અશતઃ દૂર કરીને અને સુખ પ્રકાશમય સત્ત્વની ભાવના કરીને સિદ્ધકરાતા અનન્ય શુદ્ધતાના વિયોતન રૂપ છે.”

સૂત્રમા કથું છે કે:—

ત્યાં ઋતંભરા પ્રજ્ઞા થાય છે.

આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.—ઋત જે મય તેને ધારણ કરે છે અને વિપર્યયથી જેનું આચ્છાદન થતું નથી તે ઋતંભરા. ત્યાં ઇંદ્રે સ્થિતિમા અર્થાત્ દૃઢતા આવતા સ્થિતિમા દૃઢ થયા પછી દ્વિતીય પ્રકારના યોગીને આ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચાર પ્રકારના યોગી છે, પ્રથમકાલ્પિક, મધુભૂમિક, પ્રજ્ઞા-વ્યોતિ અને અતિક્રાંતભાવનાય. ત્યાં જે યોગના અભ્યાસીમા વ્યોતિની પ્રવૃત્તિ માત્ર થઈ છે તે પ્રથમકાલ્પિક યોગી છે.

કથું છે કે:—

આ યોગીથી પરચિત્તાદિગોચર જ્ઞાનરૂપ જે વ્યોતિ તે વશ કરાઈ નથી.

ત્રીજા પ્રકારના યોગીને તત્ત્વભગ પ્રજ્ઞા થઈ નોય ને: ત્રી-

જા પ્રકારના યોગીં ભૂત અને ઇન્દ્રિયનો જય કર્યો હોય છે; અને
ચોથા પ્રકારનો યોગી પરવૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે.

મનોજવિત્વાદિ મધુપ્રતીકસિદ્ધિઓ છે.”

‘ તે મનોજવિત્વ, વિકરણભાવ અને પ્રધાન જય છે ’
એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. મનોજવિત્વ એટલે શરીરને મનના જેવી ઉત્ત-
મ ગતિની પ્રાપ્તિ થયી. વિકરણભાવ એટલે શરીરની અપેક્ષાવગર
ઇન્દ્રિયોને ગમે તે દેશમાં અને ગમે તે કાલમાં રહેલા વિષયને જાણ-
વાની શક્તિની પ્રાપ્તિ. પ્રધાનજય એટલે પ્રકૃતિના સર્વ વિકારને
વડ્ય વર્તાવવાની શક્તિ. આ સિદ્ધિઓ વારણપંચક અને તેનાં
ગ્રહણાદિરૂપના જયથી ત્રીજા પ્રકારના યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.
જેમ મધુનું પ્રત્યેક વિંદુ સ્વાદુ હોય છે તે પ્રમાણે આ સિદ્ધિઓ-
માંની પ્રત્યેક સ્વાદુ છે માટે તે મધુપ્રતીક કહેવાય છે.

સર્વ ભાવાદિ ઉપર અધિષ્ઠાતૃત્વાદિ રૂપ સિદ્ધિ તે વિશે-
કા સિદ્ધિ છે.”

કહ્યું છે કે:—

સર્વ અને પુરુષની અન્યતાના વિવેક માત્રમાં પ્રતિષ્ઠિ-
ત પુરુષને સર્વભાવ ઉપર અધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત
થાય છે.

વ્યવસાયવ્યવસેયાત્મક અને ગુણપરિણામરૂપ જે ભાવ
તેઓનું સ્વામીની પેઠે આક્રમણ કર્યું તે સર્વ ભાવાધિષ્ઠાતૃત્વ. તે
સર્વ ભાવ શાન્ત હૃદિત કે અવ્યપદિશ્ય છે એમ ગણવા રૂપ જે
વિવેકજ્ઞાન તે સર્વજ્ઞાતૃત્વ.

સર્વ શક્તિનો અસ્ત થતાં પર વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર યો-
ગીના જે જાણાદિના બીજરૂપ કેશ તેનો નિરોધ કરવાને સમર્થ
એવી નિર્બીજ અસપ્રજ્ઞાતસમાધિ તે સંસ્કારશેષતા છે.”

કહ્યું છે કે:—

પ્રત્યયાભ્યાસ પછી વિરામ છે અને તેમાં કેવલ સંસ્કારશેષ રહે છે.

આપ્રમાણે સર્વથી નિરક્ત થતા મહાપુરુષનાં ક્લેશના બીજ નિર્દગ્ધશાલિબીજવત્ પ્રસવના સામર્થ્યથી રહિત થાય છે અને મનના લય સાથે તેમનો પણ લય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તેઓનો લય થતાં નિરુપપ્લવ ત્રિેકજ્ઞાનના પરિપાકને લીધે કાર્યકારણાત્મક સર્વ વસ્તુનો પ્રધાનમાં લય થાય છે, અને ચિત્તિ-શક્તિ (આત્મા), સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, તથા બુદ્ધિ અને સત્તાના સંબંધથી રહિત થઈ કૈવલ્યને પામે છે. પતંજલિ કહે છે કે મુક્તિ એ વે સિદ્ધિઓ છે; ભોગ અને મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થના વિનાશક ગુણોનો લય અથવા ચિત્તિશક્તિની સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા. કોઈકદેશે કે આ પ્રમાણે થાય તો પણ પુનર્જન્મનો અંત શી રીતે આવે તો તેને કહેવાનું કે આ શંકા નિરર્થક છે, કારણ કે કારણાભાવ હોય તો કાર્યાભાવપણ હોય એ પ્રમાણથી એ સિદ્ધ થયું છે. અને તેથી આ શકા નિયોગરૂપ પણ નથી અને અનુ-યોગ રૂપ પણ નથી. જો કારણ ન હોય તોપણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તો અથ પણ મણિવેધ કરી શકે, અને લૌકિક કહેતોમા જે પદાર્થો અશક્ય જણાવ્યા છે તે શક્ય થાય.”

શ્રુતિમા કહ્યું છે કે —

અંધને મણિની પ્રાપ્તિ થઈ તેને તેને વિંધ્યો, આંગણાં વગરના મનુષ્યે તેનું ગ્રહણ કર્યું, ઢોક વગરના મનુષ્યે તેને પહેર્યો અને જીમ વગરના મનુષ્યે તેની પ્રશંસા અને સ્તુતિ કરી.”

વૈદ્યકશાસ્ત્રની પેઠે યોગશાસ્ત્ર પણ ચાર પ્રકારની રચના વાળું છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં રોગ, રોગના હેતુ, અરોગતા અને ઓપધોનો વિચાર કરવામા આવે છે તેજ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રમાં પણ

સંસાર સંસારહેતુ મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાય એ ચારનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ત્યાં સંસારદુઃખમય છે અને તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. પ્રધાન અને પુરુષનો સંયોગ તે દેય એવા ભોગનો હેતુ છે. તેની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ એ તેનો નાશ છે અને સમ્યક્ દર્શન નાશનો ઉપાય છે. વીજાં શાસ્ત્રપણ આપ્રમાણે ચાર પ્રકારની રચના વાઙ્માં સમજી લેવાં. આ પ્રમાણે આ સર્વ સ્પષ્ટ છે.

આ પછી સર્વદર્શન શિરોમણિ શંકરદર્શન છે, પણ તે અન્યત્ર લખેલું હોવાથી આ સ્થળે લખતા નથી.’

વિવરણ.

ચાર્વાકદર્શન.

૧. માધવાચાર્ય પોતાના સર્વદર્શનસંગ્રહમાં પ્રથમ ચાર્વાકદર્શન આપે છે. પ્રથમ શિષ્ટાચારને અનુસરી, શિષ્યશિક્ષાર્થે મંગલાચરણ કરી, ચાર્વાકદર્શનનું અવતરણ કરે છે. અવતરણ કરવાની રીત એવી છે કે પૂર્વપક્ષના રૂપમાં કોઈ પણ વાક્ય લઈ તેના સંબંધમાં પોતાનો વિષય જણાવવો. આ પ્રમાણે કરવા માટે મંગલાચરણના પ્રથમ શ્લોકમાં હૈથરને કલ્યાણના નિધિ કહે છે એ વાતનો આશ્લેષ કરવા માટે ‘હવે પરમેશ્વર કલ્યાણપ્રદ છે એમ શી રીતે કહેવાય ?’ એ વાક્ય લઈ છે. માધવાચાર્ય જે દર્શન આપે છે તે જાણે પોતેજ તેના પક્ષકાર હોય તેમ સંપૂર્ણ રીતે આપે છે.

૨. ચાર્વાકમતાનુયાયીઓ જો કે શ્રુતિને પ્રમાણ માનતા નથી, તો પણ શ્રુતિને પ્રમાણ માનનારા આ મતને શ્રુતિવિરુદ્ધ ન કહી શકે એવી ઇચ્છાથી, ‘વૈતન્ય નિત્ય નથી પણ અવ્યત્તિન્નિનાશને પામનાર છે’ એ જે પોતાનો સિદ્ધાન્ત તે શ્રુતિને આધારે છે એમ જગાવવાને આ વૃદ્ધ-દારણ્યનું પ્રમાણ આપે છે. સ્વર્ગે જોતાં આ શ્રુતિવાક્યનો અર્થ ચાર્વાક-મતાનુયાયીઓ જેવો સમજાવે છે તેવો નથી. અહીં જે વિજ્ઞાનપત્ર પૃથ્વી આદિ ભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ભૂતના પછી નાશ પામનાર કલ્પ છે તે વિશેષ વિજ્ઞાન છે. આ વિશેષ વિજ્ઞાન માત્રાસંસર્ગથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી સંસર્ગનો અભાવ થતાં તેનો નાશ થાય છે. માટે આ વાક્ય, ચાર્વાક માને છે તેમ, આત્માનો સ્વચ્છેદ્દ જણાવતું નથી.

૩. જ્યાં પૂર્વોપર વિરોધ આવે ત્યાં વ્યાપાત દોષ થાય છે. બંધરાનો પુત્ર એમ કહેતાં દોષ થાય છે તે વ્યાપાત છે.

૪. વેદને ત્રયી એવી સંજ્ઞા આપે છે.

૫. ‘હુ કુળ (કાળો) છું’ અહીં હું સત્ત્વવાચ્ય પદાર્થ અને

કૃષ્ણશબ્દવાચ્ય પદાર્થ એકજ હોવાથી એ બે સમાનાધિકરણ કહેવાય છે. સમાન છે અધિકરણ (રહેવાનું સ્થાન) જેઓનું તે સમાનાધિકરણ કહેવાય.

૬. વસ્તુતઃ રાહુ કેવલ મસ્તકરૂપ છે, તો પણ વ્યવહારમાં રાહુનું માથું એમ બોલાય છે. આ પ્રમાણે ધોલધુ તે જેમ લાક્ષણિક છે તે પ્રમાણે ‘મારુ શરીર’ એમ જે બોલાય છે તે પણ લાક્ષણિક છે. વસ્તુતઃ હું તો કેવલ શરીરરૂપજ છું.

૭. (પૃષ્ઠ ૪. પક્ષિ ૧૪.). અહીં પૂર્વપક્ષી અનુમાન અને શબ્દપ્રમાણ આવશ્યક છે એમ જણાવે છે, પણ ચાવીક તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

૮. થી ૧૧. આ વિષય ન્યાયનો હોવાથી આ સ્થલે જરા લંબાણ કરવું યોગ્ય જણાય છે. ન્યાયવાળા બુદ્ધિ અથવા જ્ઞાનને આત્મા (જે તેઓના માનવા પ્રમાણે એક દ્રવ્ય છે તે)નો ગુણ માને છે. બુદ્ધિના સ્મૃતિ અને અનુભવ બે પ્રકાર માનેલા છે. અનુભવ પણ ચચાર્થ અને અચચાર્થ એ રીતે બે પ્રકારનો ગણાયો છે. ચચાર્થ અનુભવને ‘પ્રમા’ સજ્ઞા આપવામાં આવે છે. પ્રમાનું કરણ અર્થાત્ પ્રમા જેથી થાય છે તે પ્રમાણ કહેવાય છે, અને પ્રમા પ્રત્યક્ષા અનુમિતિ ઉપમિતિ અને શાબ્દી એ રીતે ત્રણ પ્રકારની હોવાથી, પ્રમાણના પણ પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન અને શાબ્દ એ રીતે ત્રણ પ્રકાર કરે છે; હૃદય અને અર્થના સંનિકર્ષથી થતી પ્રમા પ્રત્યક્ષા છે અને તે પ્રમાનું કરણ હૃદય અને અર્થનો સંનિકર્ષ છે. દૂરના પર્વતમાંથી ધૂમ નીકળતો જોતો આપણને જ્ઞાન થાય છે કે, હાં આગ છે. જો કે આપણે પર્વતમાં આગ પ્રત્યક્ષ જોયો નથી તો પણ આપણને હાં આગળના આગનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન અનુમિતિ છે. આ અનુમિતિનું કરણ તે અનુમાન છે. હવે અનુમિતિ ધવામાં કોઈ શાપક અથવા ગમક (અર્થાત્ અનુમિતિનો વોધ કરનાર) હોવો જોઈએ. પર્વત ઘનિદમાન છે એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ નથી તેમજ કોઈએ આપણને કહ્યું નથી તો પણ આપણે તે જાણીએ છીએ તો તેમાં કોઈ હેતુ હોવો જોઈએ. આપણે પર્વતમાંથી ધૂમ નીકળતો જોઈએ છીએ ને તેથી માનીએ છીએ કે પર્વત ઘનિદમાન છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે ધૂમ એ અનુમિતિનો હેતુ છે. પણ ધૂમ ગમે હાં નીકળતો હોય તેથી કંઈ અનુક પર્વત ઘનિદમાન છે એમ કહી શકાય નહિ; જે પર્વતની યાત્રા કરીએ છીએ તેમાંથી

ધૂમ નીકળતો હોય તો આપણથી કહી શકાય કે પર્વત બન્દિમાન્ છે. પણ આ સ્થળે એક થીજો વિચાર પણ કરવાનો છે. જ્યાં સુધી ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચેના સંબંધનું આપણને જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પર્વત ઉપર ધૂમ જોઈએ તો પણ આપણને ત્યાં અગ્નિ હશે એમ માનવાને કારણ મળે નહિ. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એમ આપણે રસોડા કિનેરમાં કરેલા અનુભવ ઉપરથી જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જો આપણે અનુભવ હોય કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોયજ, અને તે સાથે જો આપણે કોઈ પર્વતમાંથી ધૂમ નીકળતો જોઈએ તો આપણે નજરે જોયા વગર અથવા કોઈને મોઢેથી સાંભળ્યા વગર પણ જાણી શકીએ કે તે પર્વતમાં અગ્નિ છે. આટલું જાણ્યા પછી વ્યાસના વ્યાસિ આદિ પારિભાષિક શબ્દ વાચકને સ્પષ્ટ સમજાશે.

જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ જ ધૂમ અને અગ્નિનો હમેશાં સાથે રહેવાનો નિયમ તે વ્યાસિ કહેવાય છે. જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની છે તે સાધ્ય કહેવાય છે; જેમકે પર્વતમાં અગ્નિ સિદ્ધ કરવાનો છે માટે અગ્નિ સાધ્ય કહેવાય છે. જે વડે અગ્નિ સિદ્ધ કરવાનો છે તે સાધન કહેવાય છે; લિંગ અને હેતુ એ સાધનના પર્યાય છે. ધૂમ એ ચાલતા ઉદાહરણમાં લિંગ છે.

જ્યાં સાધન વડે સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તે પક્ષ કહેવાય છે; ધૂમવડે બન્દિ પર્વતમાં સિદ્ધ કરવાનો છે માટે પર્વત પક્ષ કહેવાય છે.

સાધનનું પક્ષમાં રહેતું તે પક્ષધર્મતા કહેવાય છે; જેમકે ધૂમનું પર્વત ઉપર રહેતું તે. આ પ્રમાણે પર્વત બન્દિમાન્ છે એમ અનુમિતિ થવામાં જે ધૂમને હેતુરૂપે લઈએ તેની અગ્નિસાથે વ્યાસિ હોવી જોઈએ અને તે પક્ષધર્મતાયુક્ત અર્થાત્ પક્ષ (પર્વત) ઉપર રહેવા રૂપ ધર્મવાળો હોયો જોઈએ.

૧૨. ધૂમ અને અગ્નિનું નિયત સાદૃશ્ય તે વ્યાસિ એમ આપણે વ્યાસિનું લક્ષણ કર્યું; પણ અનુમાન સ્વરૂપ થવામાં વ્યાસિ શુદ્ધ અર્થાત્ ઉપાધિથી રહિત હોવી જોઈએ. ઉપાધિ એટલે શું અને વ્યાસિ ઉપાધિથી રહિત શા માટે હોવી જોઈએ એ સમજવાને આપણે એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. ઉપર આપણે ધૂમને સાધન લઈ અગ્નિને સાધ્ય લઈ અને પર્વતને પક્ષ લઈ

અનુમાન કર્યું કે પર્વત બનિહમાન છે; ધૂમથી. પણ હવે આપણે અગ્નિને સાધન લઈ અને ધૂમને સાલ્ય લઈ અનુમાન કરીએ કે પર્વત ધૂમવાન છે; અગ્નિથી. હવે ઉપર જેમ આપણે કાતુ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય તેમ અહીં આપણાથી કહી શકાશે નહિ કે જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય, કારણ કે લોચડના તપાવેલા ગોળામાં અગ્નિ છે તો પણ ત્યાં ધૂમ નથી. આ પ્રમાણે આ વીજા ઉદાહરણમાં વ્યાસિ શુદ્ધ નથી માટે અનુમાન સરુ કહેવાય નહિ. લોચડનો તપાવેલો ગો-
ળો ધૂમવાન છે, અગ્નિથી; એમ કહેવું આપણને અસંભવિત લાગશે. હવે આપણે જો કહીએ કે જ્યાં જ્યાં લીલા લાકડાંયુક્ત બનિહ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય તો તે કહેવું કોઈથી પણ સોટું પાડી શકાશે નહિ. આ ઉપરથી બાવકને સમજાયું હશે કે જ્યાં જ્યાં બનિહ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય, એ વ્યાસિ હમેશાં સરી નથી પણ લીલાં લાંકડાંયુક્ત એટલા શબ્દ ઉમેરવાથી તે હમેશાં સરી થઈ શકે છે. માટે જ્યાં જ્યાં બનિહ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય એમ કહેવામાં લીલાલાકડાંયુક્ત એટલું કહેવાની અપેક્ષા રહે છે તેથી તે સોપાધિક વ્યાસિ કહેવાય છે; અને અનુમાન સ્થાપ્ય થવા માટે જે વ્યાસિ જોઈએ તે ઉપાધિ રહિત હોવી જોઈએ. ઉપાધિ-
કોને કહેવો તે તથા તેના એ ભેદના સ્વપદમા આપણે હમણાજ ચોલવું પડશે માટે આ રથલે વિશેષ કહેવાનું પ્રયોજન નથી.

હવે એ પદાર્થ વચ્ચે વ્યાસિ છે એટલાજ ઉપરથી આપણાથી અનુમાન કરી શકાતું નથી પણ વ્યાસિ છે એમ જ્ઞાન થાય તોજ આપણાથી અનુમાન કરી શકાય છે. હવે જેમ કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, કે શબ્દથી થાય છે તેમ વ્યાસિનું જ્ઞાન પણ આ ચાર સાધનોમાના કોઈથીપણ થઈ શકે છે કે નહિ તે સ્વાર્થિક તપાસે છે અને નિશ્ચય કરે છે કે કોઈપણ પ્રકારે વ્યાસિનું જ્ઞાન થવું સંભવિત નથી તો પછી અનુમાન કે જે વ્યાસિજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે તેનીતો આજ્ઞા માન્ય કરવી.

વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ ક્યારે કહેવાય કે ત્રણે કાલમા અને સર્વજ્ઞ સભયનુ સાહચર્ય હોય તો, પગ આ પ્રકારનું સાહચર્ય સર્વજ્ઞ અને સર્વદા હૃદિય સાધેના સસર્ગમા આવતુ નથી માટે વાચ્ય પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન થનુ નથી.

૧૪. ૨૫ ઉપર જણાવ્યુ કે ધૂમ અને ચન્દિ વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એ પ્રત્યક્ષથી જણાતુ નથી, પણ કોઈ કહેશે કે ધૂમ અને ચન્દિ વચ્ચે પ્રાપ્તિ છે એમ નહિ લેતાં ધૂમત્વસામાન્ય અને ચન્દિત્વસામાન્ય વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ માનીએ તો શી હરકત ? તો તેને કહેવામા આવે છે કે, આ પ્રમાણે જે સામાન્ય વચ્ચે વ્યાપ્તિ હોય તે ઉપરથી જે વ્યક્તિઓ વચ્ચે વ્યાપ્તિ હોય એમ માનવાને કંઈ સાધન નથી. મનુષ્ય વ્યક્તિ છે અને મનુષ્યત્વ જાતિ અથવા સામાન્ય છે. હવે મનુષ્યત્વ અને યુદ્ધિમત્ત્વ જે વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે તે ઉપરથી એમ ન કહી શકાય કે મનુષ્ય અને યુદ્ધિમત્ત્વ વચ્ચે પણ વ્યાપ્તિ છે. ગાડો માણસ યુદ્ધિમાન્ નથી હોતો એ બાપણે જાણીએ છીએ, અને તો પણ તે મનુષ્ય છે. અવિભાભાવ પડતે નિશ્ચયસવધ અથવા નિયત સાહચર્ય.

૧૬. વ્યાપ્તિજ્ઞાન અનુમાનથી થાય એમ માનીએ તો પ્રત્યેક અનુમાનમા જોઈતી વ્યાપ્તિનુ જ્ઞાન અનુમાનથી માનતા કોઈવાર પણ દેહો આવશે નહિ. ધારો કે વ્યાપ્તિ અનુમાનથી ઠરાવી, હવે આ અનુમાનમા જે વ્યાપ્તિ જોઈએ તે વીજા અનુમાનથી ઠરાવવી પડશે, તેમા ચક્કી જે વ્યાપ્તિ જોઈશુ તે ત્રિજા અનુમાનથી ઠરાવવી પડશે અને એ પ્રમાણે કર્યા કરવુ પડશે અનવસ્થા દોષ એવો દોષ છે કે જેમા વિચારની અશ્વસ્થિતિ અથવા આસ્તરનો નિધય કદીપણ થઈ શકે નહિ

શબ્દ સમયનુ એકજ હોઈને જેના સંબંધમાં ક્રિયા થાય છે તે એકજ પદાર્થ “ ગાય ” શબ્દથી ઓઠણાય છે એમ ઘાઠક જાણે છે. પછી જ્યારે જ્યારે “ ગાય ” એમ ઉચ્ચારણ થાય છે ત્યારે ત્યારે સાક્ષા (ગાયને ગળે ગોદડી જેવું દોય છે તે) વગેરે ઘાઠા કોઈ પ્રાણિવિશેષનો વિચાર તેના મનમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ‘ ગાય ’ શબ્દ અને સાક્ષા વગેરેવાળું પ્રાણિવિશેષ એ બેના સંબંધનું જ્ઞાન શુદ્ધવ્યવહારથી થાય છે માટે શુદ્ધ વ્યવહાર તે શાબ્દી પ્રમાણમાં હેતુ અથવા લિંગ છે.

હવે ‘ ગાય ’ અને ‘ સાક્ષાદિયુક્ત પ્રાણિવિશેષ ’ એ બેનો સંબંધ શુદ્ધવ્યવહારરૂપ લિંગથી સમજાય છે એમ જો સ્વીકારીએ તો લિંગ ઉપર અનુમાનના સંબંધમાં કહ્યું તે પ્રમાણે વ્યાપ્તિ અને પશ્ચર્મ-તાયુક્ત દોંયું જોઈશે; અને જ્યાં સુધી વ્યાપ્તિજ્ઞાન થશે નહિ ત્યાં સુધી શબ્દલિંગથી શબ્દવાચ્ય પદાર્થનો बोध થશે નહિ; પરંતુ વ્યાપ્તિ-જ્ઞાન અસંભવિત છે એ તો આપણો પ્રસ્તુત વિષયજ છે અને જ્યાં સુધી તેનું નિરાકરણ થયું નથી ત્યાં સુધી શુદ્ધવ્યવહારરૂપ લિંગથી શબ્દ અને શબ્દબોધ્ય પદાર્થનો સંબંધ સમજવો અશક્ય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન થાયજ નહિ, કારણ કે શબ્દ જ વ્યાપ્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. ઘડી શબ્દથી જ્ઞાન થવામાં શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા છે, પણ પાર્વાક્રમતાનુયાયીઓ કહે છે કે જેમ મન્વાદિનાં યાત્ર્યોમાં હમને યદ્દા નથી તેમ કોઈ કહેશે કે ધૂમ અને અગ્નિ વગેરે વ્યાપ્તિ છે તો તેનાં વચન પણ હમે માનતા નથી. માટે શબ્દ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનું સાધન નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૧૮. ઘડી કહે છે કે જો શબ્દને વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં આવશ્યક માનીએ તો સ્વાર્થાનુમાન નિરર્થક થાય છે. પણ સ્વાર્થાનુમાન તો સ્વીકારવામાં આવે છે જ; માટે વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં શબ્દ આવશ્યક નથી.

અનુમાનના બે પ્રકાર છે:—સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન રસોડા વગેરેમાં વારંવાર ધૂમ અને અગ્નિનું સાદ્વચર્ય જોવાથી મનુષ્ય નિશ્ચય કરે છે કે, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય. આ સ્વાર્થાનુમાન—પોતાને માટેનું અનુમાન છે. પછી બીજાને સમજાવવામાટે કહે છે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય જેમ કે રસોડા વગેરેમાં;

પર્વતમાં ધૂમ છે, માટે પર્વતમાં વગ્નિ છે. આ ષીજાને સમજાવવામાટેનું અનુમાન તે પરાર્થાનુમાન. સ્વાર્થાનુમાનમાં કોઈના કદ્દા વગર પોતેજ ધૂમ અને અગ્નિનું સાહચર્ય વારંવાર જોઈ તેના નિયત સંબંધનો નિશ્ચય પોતાની મેલેજ પોતાને માટે કરવામાં આવે છે. હવે જો અનુમાનમાં શબ્દને આવશ્યક માનીએ તો ઉપર કહેલું સ્વાર્થાનુમાન નિરર્થક થઈ જાય, માટે શબ્દ આવશ્યક નહિ હોવાથી પણ તે વ્યાસિ-જ્ઞાનનો ઉપાય નથી.

૧૯. હવે કોઈ કહેશે કે ઉપમાન પ્રમાણથી વ્યાસિનું જ્ઞાન થઈ શકે તો તેને માટે કહે છે:—સંજ્ઞા અને રાગિના સંબંધનું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ કહેવાય છે.

ઉપમિતિનું કરણ તે ઉપમાન છે. કોઈ નગરવાસી જાણતો નથી કે ગવય સંજ્ઞા કયા પ્રાણીને લગાડવામાં આવે છે. (ગવય એ સંજ્ઞા અથવા નામ છે, અને જે પ્રાણીને એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે તે સંગી છે). પછી તે કોઈ વનવાસીને મોંઢેથી સાંભળે છે કે ગાયના જેવું પ્રાણી તે ગવય છે. આ પ્રમાણે સાંભળ્યા પછી પ્રસંગવશાત્ પેલો નગરવાસી વનમાં જાય છે અને ગાય જેવું કોઈ પ્રાણી જુએ છે. આ ઘટ્ટે તેના સ્મરણમાં આવે છે કે ગાય જેવું પ્રાણી તે ગવય. આ ઉપરથી પેલા પ્રાણીને તે ગવય જાણે છે. આ પ્રમાણે ગવય સંજ્ઞા અને ગવયશબ્દવાચ્ય પ્રાણિવિશેષ જે સંજ્ઞા તે ઘટેના સંબંધનું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ છે. અને ગાય અને ગવયની વચ્ચે સાદૃશ્ય છે એમ તે જાણે છે તેને લીધે આ જ્ઞાન તેને ધાય છે માટે સાદૃશ્ય-જ્ઞાન તે ઉપમાન છે. આ પ્રમાણે ઉપમાન પ્રમાણ રાજા અને સશ્ત્રિ વચ્ચેના સંબંધનો बोध કરનાર હોવાથી અને ઉપાધિરહિત વ્યાસિ-નિયતસાહચર્યનો बोध કરનાર નહિ હોવાથી તે વ્યાસિજ્ઞાનનો ઉપાય નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૨૦. થી ૨૩. અત્યાર સુધીમાં જણાવવામા આવ્યું કે પ્રત્યક્ષ અનુમાન શબ્દ કે ઉપમાન કોઈથી પણ વ્યાસિનું જ્ઞાન થતું નથી. હવે વહી પોતાનો પક્ષ વધારે દૃઢ કરવાને કહે છે કે ઉપાધિરહિતસંબંધ તો કોઈપણ પ્રકારે જણાતો નથી. પ્રથમ તો ઉપાધિરહિત સંબંધ એમ કહેવામાં આપણે સમજવું જોઈએ કે ઉપાધિના અભાવ યુક્તસંબંધ; માટે ઉપા-

થિનો અભાવ સમજાય તોજ તદ્દહિત સંબધ સમજાય; હવે ઉપાધિ કાતો પ્રત્યક્ષ હોય કે અપ્રત્યક્ષ હોય. પ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવ પ્રત્યક્ષ હોઈ શકે પણ અપ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવતો અપ્રત્યક્ષજ રહે અને અનુમાન અપમાન કે શબ્દથી અપ્રત્યક્ષ પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી એમ જે ઉપર જણાવ્યું તેજ રીતે જણાવી શકાય કે અપ્રત્યક્ષ ઉપાધિના અભાવનું જ્ઞાન પણ અનુમાનાદિથી થઈ શકે નહિ. હવે કોઈ કહેશે કે અમુક પ્રસંગમાં સર્વે ઉપાધિ પ્રત્યક્ષ છે અને તેથી સર્વના અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ છે તો ત્યાં વીજો વિરોધ આવે છે તે આ પ્રમાણે:—કોઈજ વસ્તુના અભાવનું જ્ઞાન થાય તે પહેલાં આપણને તે વસ્તુનું જ્ઞાન થવું જોઈએ એવો નિયમ છે. હવે આ નિયમ પ્રમાણે આપણે ઉપાધિનો અભાવ જાણીએ તે પૂર્વે ઉપાધિ જાણવો જોઈએ, માટે પ્રથમ ઉપાધિનું લક્ષણ આપવામાં આવે છે પછી તે લક્ષણ યથાર્થ છે એમ જણાવવાને તેની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, અને તે પછી કહેવામાં આવે છે કે ઉપાધિનું જ્ઞાન અશક્ય છે.

આપણે પાઠક કહી ગયા છીએ કે “જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય” એમ કહેવું અવ્યયાર્થ છે, કારણ કે તપાવેલા લોલકાના મોઝામાં અગ્નિ છે. (કારણ કે તપાવેલા મોઝાનો સ્પર્શ ઉષ્ણ છે અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાનું એ અગ્નિનું લક્ષણ છે.) પણ ત્યાં ધૂમ નથી. પરંતુ જો આપણે કહીએ કે “જ્યાં જ્યાં ‘લીલા લઠકાયાનું’ અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય” તો તે કહેવું સદોષ છે એમ કોઈથી કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે ‘લીલા લઠકાનો યોગ’ એમ જે શુદ્ધ વ્યાપ્તિની સિદ્ધિને માટે કહેવું પડે છે તેને ઉપાધિ નામ આપવામાં આવે છે. ઉપાધિનું લક્ષણ મૂલમાં (આ ભાષાન્તરનું પૃષ્ઠ ૬) આપેલું છે તે આ પ્રમાણે છે. સાધનનો અવ્યાપક હોઈ સાધ્ય સાથે જગી સમવ્યાપ્તિ હોય તે ઉપાધિ કહેવાય. સાધન અને સાધ્ય વચ્ચે કહેવા તે પાઠક થયું છે. હવે વ્યાપ્ય વ્યાપક અને સમવ્યાપ્તિ એ પ્રશ્ન શબ્દો સમજાવીએ. જે અવિષ્ક દેશમાં રહે તે વ્યાપક કહેવાય અને જે અલ્પ દેશમાં રહે તે વ્યાપ્ય કહેવાય. એમ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં ચંદ્રિ હોય એ વાસ્તવમાં ધૂમ જેટલા દેશમાં રહે છે તેના કરતાં અગ્નિ વધારે દેશમાં છે, કારણ કે કેટલેક ઠેકાણે અગ્નિ જોવામાં આવે છે, પણ ધૂમ જોવામાં આવતો નથી. આ પ્રમાણે અગ્નિ ધૂમની અપેક્ષાએ અધિક દેશમાં રહેનાર હોવાથી તે ધૂમનો વ્યાપક

કહેવાય અને ધૂમ વ્યાપ્ય કહેવાય. સાધારણ રીતે વ્યાપ્ય વાક્યના પ્રથમ ભાગમાં મૂકાય છે અને વ્યાપક દ્વિતીય ભાગમાં મૂકાય છે. જે પદાર્થો વચ્ચે સમવ્યાપ્તિ કર્યારે કહેવાય કે જ્યારે તેઓ સમાન દેશમાં રહેતા હોય. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં વનિહ હોય એ વાક્યમાં ધૂમ વ્યાપ્ય અને વનિહ વ્યાપક હોવાથી ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ કહી શકાય, પરંતુ જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય એ વાક્યમાં અગ્નિ વ્યાપ્ય (થોડા દેશમાં રહેનાર) અને ધૂમ વ્યાપક નહિ હોવાથી અગ્નિ અને ધૂમ વચ્ચે વ્યાપ્તિ કહી શકાય નહિ. (ધૂમ અને અગ્નિ અને અગ્નિ અને ધૂમ એ બેમાં મેદ છે તે વાત્કે સમજવો). ત્રિકોણ એટલે ત્રણ સીધી રેસાઓની બનેલી આકૃતિ. આ વાક્યમાં ' ત્રિકોણ ' અને ત્રણ સીધી લીટીઓની બનેલી આકૃતિ એ બે વચ્ચે સમવ્યાપ્તિ છે કારણ કે જે જે ત્રિકોણ હોય તે તે ત્રણ સીધી લીટીઓની બનેલી આકૃતિ હોય અને જે જે ત્રણ સીધી લીટીઓની બનેલી આકૃતિ હોય તે તે ત્રિકોણ હોય. ટુકામાં કહીએ તો આ બંને સમાનદેશવર્તી છે. આ સર્વે ઉપરથી વાત-કને વ્યાપ્ય, વ્યાપક, સમવ્યાપ્તિ, સાધન, સાધ્ય इत्यादि પારિભાષિક શબ્દ સમજાયા હશે. હવે તેનાથી ઉપાધિનું લક્ષણ રામજી શકાશે.

‘ જ્યાં જ્યાં લીલાં લાકડાં યુક્ત અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય,
પર્વતમા લીલા લાકડા યુક્ત અગ્નિ છે;
માટે પર્વત ઉપર ધૂમ છે. ’

આ ઉદાહરણમાં ધૂમ પર્વત ઉપર સિદ્ધ કરવાનો છે માટે તે સાધ્ય છે અને અગ્નિથી તે સિદ્ધ કરવાનો છે માટે અગ્નિ સાધન છે. હવે લીલાં લાકડાનો યોગ એ સાધનનો અવ્યાપક છે, કારણ કે ‘ જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં લીલાં લાકડાનો યોગ હોય ’ એમ આપનાથી કહી શકાય નહિ. માટે લીલાં લાકડાનો યોગ એ સાધન જે અગ્નિ તેનો અવ્યાપક થયો. હવે ‘ જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં લીલાં લાકડાનો યોગ હોય અને જ્યાં જ્યાં લીલા લાકડાનો યોગ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય ’ એમ આપનાથી કહી શકાય છે, માટે ધૂમ જે સાધ્ય તેની સાથે લીલા લાકડાના યોગની સમવ્યાપ્તિ છે આ ઉપરથી લીલાં લાકડાંનો યોગ તે ઉપાધિ કહેવાય છે, કારણ કે તે સાધન (અગ્નિ) નો અવ્યાપક હોઈ સાધ્ય (ધૂમ) સાથે તેની સમવ્યાપ્તિ છે.

૨૪. અવ્યાપ્તસાધન પટલે સાધનનો અવ્યાપક.

૨૫. ઉપર ઉપાધિનું લક્ષણ થતું તેમા મુખ્ય ત્રણ વાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે, (૧) ઉપાધિ સાધનનો અવ્યાપક હોવો જોઈએ, (૨) તે સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ, (૩) અને સાધ્ય તેનું વ્યાપક હોવું જોઈએ. હવે આ લક્ષણની પરીક્ષા કરવી જોઈએ—અર્થાત્ જોવું જોઈએ કે આ ત્રણ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે. શબ્દને મીમાંસાવાદ્યા નિત્ય માને છે પણ ન્યાયવાદ્યા તેને અનિત્ય માને છે. શબ્દ અનિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાને નૈયાયિકો આ પ્રમાણે અનુમાન લાવે છે.

શબ્દ અનિત્ય છે, શબ્દત્વને લીધે.

અહીં શબ્દત્વ અને અનિત્ય વચ્ચે નિરૂપાધિક વ્યાપ્તિ હોય તોજ આ અનુમાન યથાર્થ કહેવાય. હવે જો આપણે ઉપાધિનું લક્ષણ ‘ તે સાધ્યનો વ્યાપક હોય, અને સાધ્ય તેનો વ્યાપક હોય ’ પટલુજ લઈએ, અને ‘ તે સાધનનો અવ્યાપક હોય ’ એ ન લઈએ તો આ અપૂર્ણ લક્ષણ પ્રમાણે ‘ જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ હોય તે તે અનિત્ય હોય ’ એ વ્યાપ્તિ સોપાધિક થશે. કારણ કે અહીં ‘ સકર્તૃકત્વ ’ એ ઉપાધિ થશે. આપણે જોઈએ કે એ પ્રમાણે કી રીતે થાય. ઉપરના ઉદાહરણમા ‘ અનિત્ય ’ સાધ્ય છે, અને ‘ જ્યાં જ્યાં સકર્તૃકત્વ હોય તે તે અનિત્ય હોય ’ એમ કે પટ. અને ‘ જે જે અનિત્ય હોય તે તે સકર્તૃક (કર્તાવાલુ) હોય, એમકે પટ. ’ એ પ્રમાણે સકર્તૃકત્વ સાધ્યનો વ્યાપક અને સાધ્ય તેનો વ્યાપક થયા તેથી તે (આ અપૂર્ણ લક્ષણ પ્રમાણે) ઉપાધિ કહેવાય. પરંતુ ઉપાધિ સાધનનો અવ્યાપક હોવો જોઈએ એમ જો સ્વીકારીએ તો (અને નૈયાયિક પક્ષના ઉપાધિથી દોષ વતલાવવાને મીમાંસકને નૈયાયિક ઉપાધિનું જે લક્ષણ કહે તે સ્વીકારવું જોઈએ) સકર્તૃકત્વ ઉપાધિ થશે નહિ, કારણ કે ‘ જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ હોય ત્યાં ત્યાં સકર્તૃકત્વ હોય ’ એમ કહેવું એ અર્થાર્થ છે એમ સિદ્ધ કરી આપવામાં આવે તોજ કહી શકાય કે સકર્તૃકત્વ શબ્દત્વનું અવ્યાપક છે, પણ આપણા અનુભવ ઉપરથી (મેરી મૃદગાદિથી થતા શબ્દ ઉપરથી) આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં સકર્તૃકત્વ પણ હોય છે. આ પ્રમાણે સકર્તૃકત્વ શબ્દત્વનો વ્યાપક થયો તેથી તે ઉપાધિ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જો તે સાધન (શબ્દત્વ) નો અવ્યાપક પણ હોય તોજ

તે ઉપાધિ કહી શકાય. આ પ્રમાણે કોઈ પ્રતિપક્ષી સર્ક્તૃકત્વને ઉપાધિ ઠરાવવા માગે તો તે ઠરી શકે માટે નૈવાયિકો 'સાધનનો અવ્યાપક' એ પદ લાવે છે.

દ્વે ઉપાધિના લક્ષણનો ત્રીજો ભાગ (સાધ્ય તેનો વ્યાપક હોવો જોઈએ) કેટલો આવશ્યક છે તે જોઈએ.

ધારોકે આ ભાગ નથી રાખતા તો ઉપાધિનું લક્ષણ 'તે સાધનનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્ય તેનો વ્યાપક હોય' છૂટલું માન થશે.

આ પ્રમાણે લક્ષણ લેતા 'શબ્દત્વ અને અનિત્ય વચેની વ્યાપ્તિ સોપાધિક થશે, કારણ કે 'ઘટત્વ' એ ઉપાધિ થઈ શકશે શી રીતે તે આપણે જોઈએ.

ઘટત્વ એ (સાધન) શબ્દત્વનો અવ્યાપક છે. (કારણ કે જ્યાં જ્યાં ઘટત્વ હોય ત્યાં ત્યાં શબ્દત્વ હોય એવો કંઈ નિયમ નથી).

(સાધ્ય) અનિત્ય ઘટત્વનો વ્યાપક છે, (કારણ કે જ્યાં જ્યાં ઘટત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અનિત્યત્વ હોય એ અનુભવ સિદ્ધ છે. ઘટમાન અનિત્ય છે એમ આપણે જાણીએ છીએ)

આ પ્રમાણે અપૂર્ણ લક્ષણ લેતા ઘટત્વને તે લાગુ પડશે અને તેથી ઘટત્વ ઉપાધિ થઈ શકશે. પરંતુ એ પ્રમાણે મીમાંસક ન કરી શકે માટે 'તે સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ' એ પદ મૂકવામાં આવે છે. આટલું વધારતા ઘટત્વ ઉપાધિ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે જ્યાં જ્યાં અનિત્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં ઘટત્વ હોય એમ આપણથી કહી શકાશે નહિ. (શરીરાદિને વિષે અનિત્યત્વ છે પણ ઘટત્વ નથી). આ પ્રમાણે લક્ષણનો ત્રીજો વિભાગ 'તે સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ' એ કેટલો આવશ્યક છે તે સિદ્ધ થાય છે.

દ્વે ધારો કે ત્રીજો વિભાગ 'સાધ્ય તેનું વ્યાપક હોવું જોઈએ' એ નિરર્થક છે. આ પ્રમાણે જોતા 'જે સાધનનો અવ્યાપક હોય' અને 'જે સાધ્યનો વ્યાપક હોય' તે ઉપાધિ એમ લક્ષણ થશે પણ આ પ્રમાણે લક્ષણ લેતા મીમાંસકો અભ્રાવણતા (નહિ સમજાવા પળું) ને ઉપાધિ કહી શકશે. તે આપ્રમાણે —

અશ્રાવણતા શબ્દત્વ (સાધન) નો અવ્યાપક છે. (કારણ કે જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અશ્રાવણતા હોય એમ કોઈથી કહી શકાતો નહિ. શબ્દમાત્રમાં સમઘાવાપણુ છે.)

અશ્રાવણતા સાધ્ય (અનિત્ય) નો વ્યાપક છે. (કારણ કે ષટ્ઠઠાદિ અનેક અનિત્ય પદાર્થમાં અશ્રાવણતા (નહિ સમઘાવાપણાનો ધર્મ આપણે જોઈએ છીએ.)

આ પ્રમાણે અપૂર્ણ લક્ષણ લેતાં અશ્રાવણતા ઉપાધિ થઈ પડે પણ પૂર્ણ લક્ષણ સર્વે તો તેમ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સાધ્ય (અનિત્ય) અશ્રાવણતાનો વ્યાપક નથી. આકાશાદિમાં અશ્રાવણતા છે પણ તેમાં અનિત્યત્વ નથી. આકાશને નિત્ય માનવામાં આવે છે. માટે લક્ષણનો ત્રીજો ભાગ લેતા અશ્રાવણતા ઉપાધિ થઈ શકતો નથી.

આ ઉપરથી નૈયાયિકનું ઉપાધિનું લક્ષણ તે સાધનનો અવ્યાપક હોઈ સાધ્ય સાથે તેની સમઘ્યાતિ હોવી જોઈએ એ પૂર્ણ છે. તર્કસમૂહ વગેરે આધુનિક નૈયાયિકો ઉપાધિનું લક્ષણ માત્ર ' તે સાધનનો અવ્યાપક હોઈ સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ ' પડતુજ આવે છે. ઉપાધિના સદિગ્ધ અને નિશ્ચિત એવા બે ભેદ છે તે ઉપરથી મૂઝા (પૃષ્ઠ ૪) 'બંને પ્રકારના ઉપાધિથી રહિત' એમ કહ્યું છે. સદિગ્ધ ઉપાધિ કોને કહેવો અને નિશ્ચિત કોને કહેવો તેનું અત્ર પ્રયોજન નહિ હોવાથી તેના લક્ષણ અહીં ન આપતા અક્ષપાદદર્શનના વિવરણમાં આપ્યા છે.

૨૬. આચાર્ય = ઉદયનાચાર્ય.

૨૭. આ શ્લોક આત્મો આ પ્રમાણે છે.

સમાસમાવિનાભાવાયેકત્રસ્તો યદા તદા ।

સમેન યદિનો વ્યાસસ્તયોર્હીનોઽપ્રયોજકઃ ॥

અર્થ — જ્યારે સમઅવિનાભાવ, અને અસમઅવિનાભાવ, એ બંને એક સ્થળે હોય, ત્યારે જો અસમઅવિનાભાવનો હેતુ તે બે અવિનાભાવ-માંના (તયો.) સમઅવિનાભાવથી વ્યાસ ન હોય તો તે અપ્રયોજક જાણવો.

સમ અવિનાભાવ = સમઘ્યાતિ, જેમ કે ' જ્યાં જ્યાં લીલાં ત્યાં-કદાંયુક્ત આત્મિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય, '

અસમ અવિનાભાવ=અસમવ્યાપ્તિ, જેમ કે 'જે જે વન્દિમાન્ તે તે ધૂમવાન્' અહીં આપણાથી કહી શકાય કે તપાવેલો લોખંડનો મોઢો વન્દિમાન્ છે પણ ધૂમવાન્ નથી માટે આ વ્યાપ્તિ અસમ કહેવાય.

(૧) પર્વત ધૂમવાન્ છે, લીલાં લાકડાંયુક્ત અમિને લીધે.

(૨) પર્વત ધૂમવાન્ છે, અમિને લીધે.

આ પ્રમાણે 'પર્વત ધૂમવાન્ છે' એ અનુમાનમા એ હેતુ છે; તે- માંના એકનો સાધ્ય (ધૂમવાન્) સાથે સમઅવિનાભાવ છે, અને બી- જાનો સાધ્ય સાથે અસમઅવિનાભાવ છે. આ બેમાંનો એક અસમઅ- વિનાભાવસંબંધ ધરાવનાર હેતુ (અમિ), તે સમ અવિનાભાવ સંબંધ ધરાવનાર હેતુ (લીલાં લાકડાંયુક્ત વન્દિ) થી વ્યાપ્ત નથી, (કારણ કે વ્યા જ્યાં વન્દિ હોય ત્યાં ત્યાં લીલાં લાકડાંયુક્ત વન્દિ હોય એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ), માટે તે (અમિ) અપ્રયોજક છે અ- ર્થાત્ તેથી સહ અનુમાન થતું નથી.

૨૮. પરસ્પરાશ્રયદોષ. ઉપર આપણે કહ્યું કે ઉપાધિરહિત સમથનું જ્ઞાન થાય તો અનુમાન થયાર્થ થાય. પણ સંવધ ઉપાધિરહિત છે એમ જાણવાને ઉપાધિ પ્રથમ જાણવો જોઈએ. હવે આપણે ઉપાધિના લક્ષણ ઉપરથી જોઈએ કે વ્યાપ્તિજ્ઞાન વગર ઉપાધિનું જ્ઞાન થાય નહિ. પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાન જ ઉપાધિના જ્ઞાન વગર સંભવતું નથી. માટે ઉપાધિજ્ઞાનને આશ્રયે વ્યાપ્તિજ્ઞાન રહ્યું છે અને વ્યાપ્તિજ્ઞાનને આશ્રયે ઉપાધિજ્ઞાન રહ્યું છે તેથી પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે છે.

૨૯. જર્ઝરી તુર્ફરી એ શબ્દ ઋક્ષદિતાના દશમ મહલમાં આવે છે. સંદિતામાં જર્ઝરી શબ્દ છે, પણ તુર્ફરીના ક સાથે મળતો આવે એવો ક મૂકી દઈ જર્ઝરી શબ્દ કેવલ બેદનું હાસ્ય કરવાને કર્યો છે. 'જર્ઝરી' નો અર્થ ભરણ કરનાર અને 'તુર્ફરીત્' નો અર્થ શત્રુને મારનાર એવો થાય છે, અને એ દ્વિવચનાત શબ્દો છે તથા અભિનીના વિશેષણ છે. તેઓનો ઉચાર યાચનિક માપાના જેવો થાય છે તેથી ચાર્વાકમતવાળા કહે છે કે આવા યાચનિક શબ્દો પણ સરા પડિતો વગર બીજા કોણ બોલે !

૩૦. મૂલ શ્લોકમાં પ્રાપ્ત પદ છે, પણ ત્યાં અપ્રાપ્ત વાચતાં અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

ચૌહદર્શન.

૧. અવિનાભાવ=નિયત સંબંધ. (જુઓ ચાર્વાકદર્શનનું વિવરણ).

૨. ૩. ચાર્વાક અનુમાનનું ટૂંકાવ કરે છે પણ ચૌહો તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ કહે છે કે ' સાધ્ય અને સાધનના સાદૃશ્ય દર્શનથી જો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) સિદ્ધ કરીએ તો તેમાં ચાર્વાકના જણાવેલા દોષ આવે, પરંતુ તાદાત્મ્ય (વસ્તુનો સ્વભાવ, વસ્તુ પોતે વસ્તુ છે એવો સંબંધ) અને તદુત્પત્તિ (કાર્યકારણભાવ સંબંધ) થી અવિનાભાવ સિદ્ધ કરી શકાય છે. '

૪. ધૂમને કાર્ય માનીએ અને અગ્નિને કારણ માનીએ તો ધૂમ અને અગ્નિનું સાદૃશ્ય ન જોવામાં આવે તોપણ કાર્ય (ધૂમ) થી કારણ (અગ્નિ) નું અનુમાન થઈ શકે. જો કોઈ એ પદાર્થ વચ્ચે કાર્યકારણ-સંબંધ ન હોય તો તેઓની વચ્ચે તાદાત્મ્યસંબંધ હોય. જો કોઈ વસ્તુ કોઈ કાર્યનું કારણ ન હોય તો તે વસ્તુના સ્વભાવથી-તાદાત્મ્યથી-તદ્વસ્તુત્વથી-તેનું અનુમાન થઈ શકે. શિશુપા (સીસમનું જાડ) વૃક્ષ છે એમ તેના સ્વભાવ ઉપરથી અથવા વીજા શબ્દોમાં કરીએ તો વૃક્ષ સાથેના તેના તાદાત્મ્યથી અનુમાન થઈ શકે છે.

૫. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ પ્રકારના વ્યવસ્થા જે વ્યાપ્તિ કરવામાં આવે તે અન્વયવ્યાપ્તિ કહેવાય.

૬. જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન હોય એ પ્રકારના નકારદર્શક વાચ્યથી જે વ્યાપ્તિ કહેવામાં આવે તે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ કહેવાય.

૭. ૮. સાધ્ય અને સાધન. (જુઓ ચાર્વાકદર્શનનું વિવરણ).

૯. ૧૦. અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં સાધ્યસાધનનું સાદૃશ્યદર્શન કે સાદૃશ્યદર્શન આવશ્યક છે, પરંતુ તે માત્ર યત્નમાનમાં ઉપલબ્ધ અવિનાભાવ જણાવવાને સમર્થ છે. ભૂતકાલમાંના પદાર્થ વ્યાપ્તિ કરતી મનસે પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી દર્શનાદર્શનનો અભાવ રહે છે, તેમજ ભવિષ્યકાલમાં વ્યાપ્તિ થવાની હોય તે પણ વ્યાપ્તિનો ઉપયોગ

કરતી વચ્ચે અનુયયોગી છે. વર્તમાનમા પણ સર્વ વ્યાપ્તિઓ ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે અનેક પદાર્થના વ્યવધાનથી વર્તમાનમા થતા હોય તેવી વ્યાપ્તિ પણ આપણાથી જોઈ શકાતી નથી. માટે વર્તમાનમા ઉપલબ્ધમાન વ્યાપ્તિ વગરની સર્વ વ્યાપ્તિઓમા વ્યભિચાર હોવાની કોઈ શકા કરે તો તે પાયાવગરની છે એમ કહી શકાશે નહિ (જાહી ચાવીંક જે કહે છે તેજ વૌદ્ધો કહે છે)

૧૧ કાર્યકારણસંબધથી અને તાદાત્મ્યસંબધથી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરતા પણ વ્યભિચાર દોષ રહે એમ કોઈ શકા કરે તો તેને કહે છે કે કાર્યવગર કારણ બને એમ કહેવું તે વધ્યાનો પુત્ર પરણવા જાય છે એમ કહેવાના જેવું પરસ્પર વિરોધ ભરેલું છે

૧૨ આ વાક્ય ઉદયનની કુસુમાજિતિમાનું છે. કોઈ સ્થળે શકા કરવી પડે પણ તે શકા જો પ્રવૃત્તિ માત્રનો વ્યાપ્તિ—અટકાવ કરે એવી હોય તો તે શકા ન કરવી. પ્રતિદિન સૂર્યના ઉદય થાય છે એમ અનુભવ હોવા છતાં પણ કોઈ શકા કરે કે અમુક દિવસે સૂર્યોદિ આકાશીય પદાર્થના ઉદય અસ્ત વંધ રહેશે તો, આ શકા તેની પ્રવૃત્તિ માત્રને અટકાવનારી હોવાથી તે નિરર્થક છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે

૧૩ કાંઈ યે પદાર્થ (અ અને ઘ) વચ્ચે કાર્યકારણ સંબધ છે કે નહિ તે આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે

(૧) અ (ધૂમ) ઉત્પન્ન ન થયો હોય ત્યાંથી તે પ્રલક્ષ જણાવો જોઈએ નહિ

(૨) પ્રથમ ઘ (અગ્નિ) પ્રલક્ષ જણાવો જોઈએ

(૩) ઘ પ્રલક્ષ જણાયા પછી અ પ્રલક્ષ થવો જોઈએ.

(૪) અ પ્રલક્ષ જણાયા પછી ઘ પ્રલક્ષ ન રહી શકે

(૫) ઘ પ્રલક્ષ ન રહ્યો કે અ પણ અપ્રલક્ષ થાય.

જો આપ્રમાણે અ અને ઘ ના સંબધમાં થાય તો જાણવું કે અ કાર્ય છે અને ઘ કારણ છે

૧૪ યે પદાર્થો વચ્ચે કાર્યકારણસંબધ છે તે આ પ્રમાણે જાણી કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરવું. દરહું કપા પાળી બીનો નિયમ જે તાદાત્મ્ય તેના સંબધમાં કહે છે,

શિશપા (સીસમનુ જ્ઞાઢ) અને વૃક્ષ એ બેની વચ્ચે તાદાત્મ્ય-સબધ છે, અને તેથી જો શિશપા હોય તે તે વૃક્ષ હોય એમ વ્યાપ્તિ કરી શકાય છે. કોઈ શકા કરે કે શિશપા વૃક્ષ નથી તો તેને કહેવાનું કે શિશપા શબ્દ કહેતા જો જે વિચાર આપણા મનમાં આવતા હોય તે સર્વમાર્થી વૃક્ષ શબ્દ કહેતા જો જે વિચાર આવે તે સર્વ દૂર કરી શકાય તો જ શિશપા વૃક્ષ નથી એમ કહી શકાય પરંતુ આપ્રમાણે કરતા શિશપા જાતેજ રહેશે નહિ. શિશપાનો એક પળ ધર્મ એવો નથી કે તે વૃક્ષનો ધર્મ ન હોય, માટે જો શિશપા અને વૃક્ષની વચ્ચે તાદાત્મ્ય હોય તો તે બોની વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ પણ કહ્યા શકાય કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શિશપા અને વૃક્ષનું નિયત સાદૃશ્ય જોવામાં આવતું હોય તેને આધારે તે બે વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ જો કોઈ કહે તો તેના સબધમાં (નિયત સાદૃશ્યદશનના સબધમાં) ચાર્વાક જો જો શકા બતાવે છે તે આળા શકાય અને વ્યાપ્તિ નથી એમ કહી શકાય. પરંતુ ઉભયના તાદાત્મ્યથી ઉભય વચ્ચે વ્યાપ્તિ ઠરાવવામાં આવે તો કોઈથી પણ શકા કરી શકાય નહિ કે વ્યાપ્તિ નથી, કારણ કે તેમ કરવા જતા શિશપાનું અસ્તિત્વજ રહેશે નહિ.

૧૫. હવે કોઈ અમુક બે પદાર્થો વચ્ચે તાદાત્મ્ય સબધ છે તે આપણે શી રીતે જાણવું ? વૈદ્યો કહે છે કે ઉભયના સામાનાધિકરણથી. જો બે પદાર્થોનું અધિકરણ સમાન હોય તે સામાનાધિકરણ કહેવાય. સામાનાધિકરણનો ભાવ તે સામાનાધિકરણ્ય શિશપા વૃક્ષ છે. અહીં શિશપા અને વૃક્ષ બંને શબ્દોનું અધિકરણ (વિભક્તિ) એક છે માત્ર તે સામાનાધિકરણ કહેવાય એટલે કે તે બેનું સામાનાધિકરણ્ય છે એમ કહી શકાય. જો એક પદાર્થ બીજાનો વિધેય થઈ શકે તો તે બે સામાનાધિકરણ છે એમ કહેવાય. ગાય અને અશ્વ એ સામાનાધિકરણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ગાય અશ્વ છે એમ આનણાર્થી કહ્યા શકાય નહિ, માટે ગાય અને અશ્વ વચ્ચે તાદાત્મ્ય છે નહિ. આજ પ્રમાણે ગાય ગાય છે એમ કહેવું પણ નિરર્થક છે, તેથી ઉભય પદાર્થ વચ્ચે અસ્યત્ત અગેદ હોય (તે બે એકજ હોય) તો પણ તેઓનું સામાનાધિકરણ્ય સમ્ભવે નહિ અને તેથી તેઓ વચ્ચે વૈદ્યો જેને તાદાત્મ્ય કહે છે તે પણ સમ્ભવે નહિ.

૧૬. માટે કાર્યથી કારણનું અને આત્મા (વસ્તુ) થી તદાત્મા (તદ્વસ્તુ) નું અનુમાન થઈ શકે.

૧૭. ૧૮. આ પ્રમાણે કાર્યકારણસંબંધ અને તાદાત્મ્યસંબંધથી અનુમાનપ્રમાણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે એન સમજાવી અનુમાનને ન સ્વીકારવામાં જો દોષ છે તેનું દર્શન કરાવે છે. અનુમાન પ્રમાણ નથી એમ કોઈએ કહ્યું તે ઉપરથીજ તે પ્રમાણ નથી એમ વીજાનો નિધય થાય નહિ. જો અનુમાન પ્રમાણ નથી એમ સિદ્ધ કરવાને તે કોઈ સાધનનો ઉપયોગ કરે તો તે અનુમાન વગર અન્ય હોઈ શકે નહિ. (ચૌદ્વો માત્ર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બેનેજ પ્રમાણ માને છે.) પણ અનુમાનથી અનુમાન યોગ્ય કહેવું એ પરસ્પર વિરોધ ભરેલું હોવાથી વ્યાધાત દોષથી દૂષિત થાય છે. અશિરસ્ક એટલે માધાવગરનું અર્થાત્ દગ ધડા વગરનું.

૧૯. પ્રમાણભાસ=દેશભાસ=સ્તોતું પ્રમાણ.

૨૦. કોઈ કહેશેકે હમે અનુમાન પ્રમાણ નથી એમ કહેતા નથી પણ તે સ્તોતું પ્રમાણ છે એમ કહીએ છીએ તો તેને કહેવાનું કે તમે આ પ્રમાણે શાથી કહો છો ? તે કહે શો કે તે ચકાર્થ પ્રમાણના જેવું—સમાન—જાતીય—એક જાતિનું—નથી તો તેને કહેવાનું કે આ પ્રમાણે કહેવું તે પણ અનુમાનનેજ આધારે છે; અહીં જો અનુમાન કરવામાં આવે છે તે તાદાત્મ્યસંબંધને આધારે કરવામાં આવે છે. અનુમાન અને પ્રમાણ વચ્ચે તાદાત્મ્ય ન હોય તો તે પ્રમાણનું અસજાતીય છે એમ તમારાર્થા કહે વાય નહિ. પણ અનુમાનના સંદર્ભમાં અનુમાનનોજ ઉપયોગ એ વ્યાહત છે (વ્યાધાત દોષ યુક્ત છે). તાદાત્મ્યસંબંધથી કરવામાં આવતું અનુમાન તે સ્વભાવાનુમાન.

૨૧. કોઈ નાવાક્રમતાનુચાર્યા કહેશેકે હમારા આચાર્ય કહે છે કે અનુમાન પ્રમાણ નથી અને તેથી હમે તે પ્રમાણે માનીએ છીએ તો તેને કહેવાનું કે તેમ કરવામાં વચનરૂપ હેતુનો સ્વીકાર કરતાં હમે જેને કાર્યલિંગક (કાર્યકારણસંબંધથી કરેલું) અનુમાન કહીએ છીએ તેનો સ્વીકાર તમારાથી ચલાતકારે થઈ જાય છે.

૨૨. “ ન્યાયશાસ્ત્ર અનુપલબ્ધિને પ્રમાણાન્તર માનતા નથી તેજ પ્રમાણે ચૌદ્વો પણ માનતા નથી, તો પણ ચૌદ્વો તેને અનુમાનનો પ્રકાર માને છે. કાર્યકારણસંબંધથી અનુમાન કરતાં કાંતો આવળે કાર્યની ઉ-

પલ્લિધી કારણનુ અનુમાન કરી શકીએ કે કાતો કાર્યની અનુપલ
લિધી કારણનો પ્રતિપેદ કરી શકીએ આ વીજા પ્રસંગમા અનુપલ
લિધેને હેતુ માની અનુમાન તો કરવુજ પડે છે માટે તેમ કરતા પણ
અનુમાનનો સ્વીકાર ચલાતકારે થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે યૌદ્ધો કેથી રીતે અનુમાનનો સ્વીકાર કરે છે તે કયા
પછી માધવાચાર્ય તેઓની ભિન્નભિન્ન શાખાઓ તથા તેઓના સિદ્ધાન્તનુ
દર્શન કરાવે છે

૨૩ સર્વે શૂન્ય શૂન્ય છે એવી એક શાદોની ભાવના છે આ ભા-
વના મૂલ ભાષાન્તરના પૃષ્ઠ ૧૮ મામા સિદ્ધ કરી છે આ ભાવનાને સ
પૂર્ણ અમે સ્વીકારવી તે સવશૂન્યત્વવાદ છે અને માધ્યમિકો તે પ્રમાણે
સ્વીકાર કરે છે (નુઓ પૃષ્ઠ ૧૯ અને તે ઉપરનુ વિવરણ)

૨૪ ૨૫ ૨૬ આ શાદોનુ સ્પષ્ટીકરણ આગલ ઉપર થાય છે તે-
મજ ઉપોદ્ધાતમા તેના સઘષમા કહેવામા આગ્યુ છે

૨૭ થી ૩૦ આ સર્વે ભાવનાઓ અનુક્રમે મૂલ ભાષાન્તરમા સિદ્ધ
કરા છે

૩૧ શાદો પદાર્થને ક્ષણ એવી સજ્ઞા આપે છે

૩૨ સત્ત્વ એ શબ્દનો અર્થ યૌદ્ધો અર્થક્રિયાકારિત્વ એમ સમજે
છે જે અર્થવતી ત્રિયા કરાવે તે તેઓની પરિભાષા પ્રમાણે સત્ કહેવાય
છે ભાવરૂપ પદાર્થમાત્ર આ પ્રમાણે સત્ ઠરે છે

૩૩ અસિદ્ધ હેતુ કોને કહેયો તે સમજવાને આપણે એક ઉદાહરણ
લઈએ પર્વત ઘનિદ્ધમાન્ છે, ધૂમળી, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં ઘનિદ્ધ
હોય, જેમ કે રસોડા વગેરેમા, જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન
હોય, જેમ કે સરોવરમા અહીંઆ ધૂમ છે તે હેતુ છે, અગ્નિ સાધ્ય છે,
અને પર્વત પક્ષ છે, કારણ કે તેના ઉપર અગ્નિ છે એમ જ્યાં મુધી સિદ્ધ
થયું નથી ત્યાં મુધી આપણને સંદેહ છે અને જેના ઉપર સાધ્યનો સંદેહ
હોય અર્થાત્ જે સદિગ્ધસાધ્યમાન્ હોય તે પક્ષ કહેવાય છે રમોડુ
સપક્ષ છે, કારણ કે તેમા સાધ્ય (અગ્નિ) ના અસ્તિત્વનો આપણને નિ-
ધય છે અને નિશ્ચિતસાધ્યમાન્ ને સપક્ષ કહે છે સરોવર વિપક્ષ છે,
કારણ કે તેમા સાધ્ય (અગ્નિ) ના અભાવનો આપણને નિધય છે અને
નિશ્ચિતસાધ્યાભાવમાન્ તે વિપક્ષ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે સપક્ષ, વિપક્ષ,

અને હેતુ, એ ત્રણ શબ્દ સમજાયા એટલે અસિદ્ધ હેતુ કોને કહેવો અને સિદ્ધ હેતુ કોને કહેવો તે સમજાશે. જે હેતુ સપક્ષમા હોય અને વિપક્ષ-માં ન હોય તેને સિદ્ધ હેતુ કહેવો પણ જે આથી કોઈ પણ પ્રકારે વિરુદ્ધ હોય તેને અસિદ્ધ કહેવો. હવે બોદો 'આ સર્વ ભાવ ક્ષણિક છે' એમ સિદ્ધ કરવાને સત્ત્વ (અર્થક્રિયાકારિત્વ) ને હેતુ રૂપે લે છે. આ હેતુ સપક્ષમાત્રમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અહીં સપક્ષ જલધર, નીલ, આદિ જેઓના ક્ષણિકરત્વનો આપણને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નિશ્ચય છે તે છે. અને આ સર્વ પદાર્થ અર્થવતી ક્રિયા કરે છે માટે સત્ત્વ તે સર્વમાં છે. પણ જ્યાં સુધી સત્ત્વ વિપક્ષમાત્રમાં નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે હેતુ અસિદ્ધ ગણાય; માટે 'વ્યાપકની વ્યાપ્તિ' इत्यादिથી તે વિપક્ષમાં નથી એમ બતાવે છે.

૩૫. વ્યાપ્ય અને વ્યાપકનો અર્થ ચાર્વાકદર્શનના વિવરણમાં આપ્યો છે. અહીં સત્ત્વ વ્યાપ્ય છે અને ક્ષણિક વ્યાપક છે. વ્યાપ્તિ= દૂર કરવા રૂપ ક્રિયા.

૩૬-૩૭. સત્ત્વ એ હેતુ સિદ્ધ થવા માટે પ્રથમ તો તે સપક્ષમા હોવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે છે એમ ઉપર બતાવ્યું; હવે તેની વિપક્ષમાથી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ક્ષણિક જે ન હોય તે અક્ષણિક કહેવાય. અને અક્ષણિક અસત્ છે એમ જો સિદ્ધ કરી શકાય તો હેતુ (સત્ત્વ) સિદ્ધ છે એમ કહેવામા કંઈજ વાધો રહે નહિ. નીલાદિ ક્ષણિક ભાવ સત્ત્વ (અર્થ ક્રિયાકારી) છે એમ તો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવગી જાણીએ છીએ પણ અક્ષણિક અસત્ છે એમ કંઈ આપણો અનુભવ નથી માટે બીજી કોઈ રીતે તે સિદ્ધ કરવું જોઈએ. આટલા સારા વૌદ્ધી એક ન્યાય ત્થા છે કે 'વ્યાપકની વ્યાપ્તિથી વ્યાપ્યની વ્યાપ્તિ થાય છે.' આ ન્યાય જરા પણ વાંધા ભરેલો નથી, પરંતુ તેને લગાવનો જોઈએ. હવે જેને આપણે ક્ષણિક કહીએ છીએ તે કાતો ક્રમવાર ક્ષણિક હોય કે કાતો એકદમ ક્ષણિક હોય. વૃક્ષ ક્ષણિક છે તે ક્રમવાર ક્ષણિક છે. અને મૃત વગેરેનો દેહાવ એકદમ જાતો રહે છે તે અક્રમવાર ક્ષણિક છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર પછી આપણે પદાર્થ માત્રમાંથી ક્રમવાર ક્ષણિક પદાર્થો અને અક્રમવાર ક્ષણિક પદાર્થોની વ્યાપ્તિ કરીએ તો શેષ માત્ર અક્ષણિક પદાર્થો રહેશે. પણ સત્ત્વ અથવા અર્થક્રિયાકારી પદાર્થનો સમાવેશ ક્ષણિક પદાર્થોમાં થાય છે (વ્યાપ્ય વ્યાપક સર્વભાષી) તેથી ક્ષણિકની વ્યાપ્તિ થતા સત્ત્વની

વ્યાપ્તિ પણ થઈ જવાની, આ પ્રમાણે અક્ષણિક અસત્ છે અથવા વીજી રીતે કહીએ તો અક્ષણિક સત્ નથી એમ સિદ્ધ થયું. ક્ષણિકના ક્રમ અને અક્રમ એ મેદ કર્યા તેવા સત્તા પણ પ્રગ અને અક્રમ એ મેદ સમજવા. હવે પ્રમ નહિ તે અક્રમ પરિતે પ્રમ અને અક્રમ એ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એવો કોઈ પણ પદાર્થ ન હોઈ શકે કે જે એમાનો એક (ક્રમવાર અર્થ-ક્રિયાકારી કે અક્રમવાર અર્થક્રિયાકારી) ન હોય. આ પ્રમાણે ઉભય પ્રકારના સત્ત્વની વ્યાપ્તિ થતા કેવલ અસત્ત્વ હોય રહે એ સ્પષ્ટ છે.

૩૮. થી ૩૯. ઉપર સિદ્ધ કર્યું કે અક્ષણિક અસત્ છે. હવે અર્થના વધારે સ્પષ્ટીકરણને માટે જણાવે છે કે અક્ષણિક ને સત્ (અર્થ ક્રિયાકારી) માનતા હોય પણ નહે છે જ્યારે કોઈ સિદ્ધાન્તની વે પક્ષમા યથવસ્થા થતી હોય અને તેમાનો એક પણ પક્ષ પ્રાપ્ત ન હોય તો તે સિદ્ધાન્ત ચોટો ઠરે છે. અક્ષણિક અર્થક્રિયાકારી છે એ પૂર્વપક્ષીનો સિદ્ધાન્ત છે

હવે તેને પૂછે છે કે તે અક્ષણિક પદાર્થમાં અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય છે કે સામર્થ્ય નથી જો તે કહેશે કે છે તો સામર્થ્ય નો નાશ થતો નથી માટે વર્તમાનમા પણ તેમાં ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલ સવધી અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ, અને તે સામર્થ્યના ચલથી તેને તે તે ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ, પણ એ પ્રમાણે કંઈ જોવામા આવતું નથી માટે એ પક્ષ તો અપ્રાપ્ય છે હવે જો તે કહેશે કે તેમા સામર્થ્ય નથી તો વર્તમાનમા પણ તેનાથી અર્થક્રિયા થઈ શકશે નહિ પરંતુના કડ-કામા અકુર ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી તો તે કોઈ કાલે પણ અકુર ઉત્પન્ન કરી શકશે નહિ. માટે અક્ષણિક પદાર્થમા અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય છે એમ પણ કહેવાશે નહિ અને નથી એમ પણ કહેવાશે નહિ, અને તેથી તે અર્થક્રિયાકારી છે એ સિદ્ધાન્ત દૂષિત ઠરશે

હવે પૂર્વપક્ષી કહેશે કે વહારના સહકારીઓ મળે છે તેથી અક્ષણિક પદાર્થ ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાલમા અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ થાય છે ચાકી તેનામા પોતામા તો સામર્થ્ય નથીજ. પરંતુ બીજી કહે છે કે આ પ્રમાણે માનતા પણ અરુચ્ચ નહે છે આ સહકારીઓ કાંતો તે ક્ષણિક પદાર્થના ઉપકારક હોય કે કાંતો ઉપકારક ન હોય જો ઉપકારક ન હોય તો તે નકામા છે, માટે ઉપકારક છે એમ કહ્યા

વગર નાલશે નહિ. હવે ઉપકારક એવા જે સહકારીઓ તે આપણે લીધેલા અક્ષણિક પદાર્થથી ભિન્ન હોય કે અભિન્ન હોય, જો અભિન્ન માનોતો સહકારી અને સહકૃતનો વ્યવસ્થાજ અસંભવિત થશે. જો ભિન્ન માનો તો અર્થક્રિયારૂપ કાર્યનું કારણ તે સહકારીઓ થશે અક્ષણિક પદાર્થ થઈ શકશે નહિ. આ પ્રમાણે અક્ષણિક પદાર્થને બાહ્ય સહકારીઓ મળવાથી તે અર્થક્રિયા કરી શકે છે એમ માનવું પણ જોઈએ.

હવે પૂર્વપક્ષી કહેશે કે હમે એમ માનીએ છીએ કે અક્ષણિક પદાર્થનો એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતાથી ભિન્ન એવા ઉપકારક સહકારી સાથે કાર્ય કરે છે અને તેથી તે કારણ થઈ શકે છે તો આ માનવું પણ જોઈએ, કારણ કે સ્વભાવ માનતાં તે નિત્ય માનવો જોઈએ (આતુક ધર્મ સ્વભાવ કહેવાય નહિ) અને સ્વભાવના નિત્યત્વને લીધે સહકારીઓનું સાદાગ્ય પણ તેને નિત્ય મળવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે થતાં અર્થક્રિયા નિરંતર એકરૂપમાં થવી જોઈએ; પણ તે પ્રમાણે થતું જોવામાં આવતું નથી, માટે સ્વભાવની પ્રક્રિયા પણ સ્વીકાર્ય જણાતી નથી.

હવે ધારોકે કોઈ પૂર્વપક્ષી એમ કહેશે કે અક્ષણિક પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી કોઈ બાહ્ય ઉપકારકને ચોલાવશે અને તે ઉપકારથી તે અક્ષણિક પદાર્થમાં કોઈ અતિશય (નવો વધારો) ઉત્પન્ન થશે. ઉદાહરણ—જેમ વીજ પોતાના સ્વભાવથી પૃથ્વીને પોતાના પ્રતિ આકર્ષણે અને તેથી તે વીજ ફૂલશે. આ ફૂલેલું વીજ તે મૂળ વીજમાં એક નવો અતિશય થયો. આ પ્રમાણે માનતાં નિત્ય પદાર્થ અર્થક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર ભાગ લેનાર ઠરશે અને તેથી તે અર્થક્રિયાકારી કહેવાશે. આ પ્રમાણે કહેનારને વીઢો કહેશે કે આ જે અતિશયપ્રક્રિયા તેપણ નિર્દોષ નથી, કારણ કે હમે પૂછીશું કે એક અતિશય વીજા અતિશયને આરંભે કે નહિ? ન આરંભે એમ તો કહી કહેવાય નહિ, કારણ કે એક અતિશય તે કહી અર્થક્રિયા નથી, અર્થક્રિયા થવાને તો અનેક અતિશય જોઈએ. વીજ મૂળરૂપમાં આવતા તેમા અનેક ભિન્નભિન્ન વૃદ્ધિઓ થાય છે. માટે એક અતિશય વીજા અતિશયને આરંભે છે એમ માનવું પડશે; પણ આ પ્રમાણે માનતા ત્રણ અનવસ્થાઓ આવશે.

(૧) વીજને અતિશય મળતાં સહકારીની અપેક્ષા રહે છે, (જો અપેક્ષા ન રહે તો સહકારીઓ નકામા પડે). સહકારીઓ અતિશય

ઉત્પન્ન કરવાના હેતુપૂર્વક મળવા જોઈએ. (જો આ હેતુ ન હોય તો સહકારીઓ (પવન, પાણી, વગેરે) નિરંતર મળે છે તેથી પથ્થર ઉપર પહેલા વીજને પણ તે મળતાં અતિશય ઉત્પન્ન થાય). આ પ્રમાણે અતિશય સહકારીની અપેક્ષા કરે અને સહકારી અતિશયની અપેક્ષા કરે એમ પાર ન આવે ત્યાંતુધી ચાલ્યા કરે.

(૨) સહકારીઓને વીજાદિની અપેક્ષા રહે, (જો ન રહે તો વીજાદિ નકામાં પડે). જો વીજાદિને અપેક્ષિત માનીએ તો અતિશય સહકારીથી થતા ઉપકારમાં થાય. પણ વીજાદિનો હેતુ અતિશય ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ (નહિ તો સહકારીઓને વીજનો જ્યારે જ્યારે યોગ થાય ત્યારે ત્યારે અકુર ઉત્પન્ન થાય). આ પ્રમાણે એક અતિશય ઉત્પન્ન કરવામાં વીજાદિને વીજા અતિશયની અપેક્ષા રહે અને એમ અનન્ત પરંપરા ચાલે.

(૩) વીજને અતિશય ઉત્પન્ન કરવાના ધર્મવાળુ માનીએ તો પણ સહકારીઓના ઉપકારની અપેક્ષા રહેશે (નહિ તો તેના ધર્મને લાંબે અતિશય વગરઉપકારે પણ મળે), પણ સહકારીના ઉપકાર વગર અતિશયનુ અસ્તિત્વ મનાય નહિ. આ પ્રમાણે જોતા વીજના ધર્મરૂપ અતિશયને ઉપકારની અપેક્ષા અને ઉપર વતાગ્યા પ્રમાણે ઉપકારને અતિશયની અપેક્ષા એમ નિરંતર ચાલ્યા કરશે. (અહીં વાચકે જોયું કે આ ત્રણ અનવસ્થાઓ અનુક્રમે સહકારીને, વીજને, અને ઉપકારને અપેક્ષિત માનીને દર્શાવી છે) આ પ્રમાણે અતિશયની પ્રક્રિયા પણ છોટી ઠરે છે.

હવે પૂર્વપક્ષી કહેશે કે જો અતિશય અને અશ્વણિક પદાર્થ મિત્ર હોય તો આ પ્રમાણે પરસ્પરની અપેક્ષાથી અનવસ્થાઓ આળી શકાય પણ હમે એમ માનીએ છીએ કે સહકારીઓ વડે વીજથી અભિન્ન અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે કહેનારને બૌદ્ધો કહે છે કે અહીં હમારે ઇ-દાપત્તિ છે. (હમે જે મત કહેવા ઇચ્છીએ છીએ તેનોજ તમારાથી સ્વાકાર થઈ જાય છે), કારણ કે જેને તમે અશ્વણિક ભાવ કહોછો અને જેનાથી અભિન્ન અતિશય સહકારીઓથી ઉત્પન્ન થયો એમ માનો છો તેમાથી આ અભિન્ન અતિશય કાઢી નાંચો તો પછી તે પદાર્થજ રહેશે નહિ. વીજથી અભિન્ન ફૂલેલુ વીજ માનતા મૂલ વીજ રહેશેજ નહિ. માત્ર ફૂલેલું વીજ કે જે અતિશય છે તેજ રહેશે અને તેને હમે કુર્વદ્રૂપ (રૂપ ઉત્પન્ન કરનાર) પૃથી સજ્ઞા આપીએ છીએ. આ પ્રમાણે હમારો

સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થાય છે. યાચકે જોવું કે ‘ અક્ષણિક અર્થત્રિયાકારી છે ’ એમ માનનાર પૂર્વપક્ષીને મોહોડે સ્વીકારાવ્યું કે જે અર્થત્રિયાકારી છે તે ક્ષણિક છે.

આ પ્રમાણે કોઈ નિત્ય પદાર્થ ઋતુવાર અર્થત્રિયાકારી થતો નથી એમ સિદ્ધ કર્યા પછી કોઈ પણ નિત્ય પદાર્થ અક્રમે (એકદમ) પણ અર્થત્રિયાકારી થતો નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે આ વિકલ્પ સરલ છે. (જુઓ બૌદ્ધદર્શન ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૧૫).

‘ જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે, જેમ કે જલધર ’ એમા જલધર સપક્ષ છે અને સર્વ માય ક્ષણિક છે એમ સિદ્ધ કરવાનું છે માટે ક્ષણિકત્વ એ સાધ્ય છે. હવે સાધ્ય સપક્ષમા સિદ્ધ હોવું જોઈએ માટે જલધર ક્ષણિક છે અથવા ચીજા શબ્દોમા કહીએ તો જલધર અક્ષણિક નથી એમ સિદ્ધ કરવાને આ પ્રમાણે કહે છે —

જે જે પદાર્થોમા વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ કરાતો હોય તે નાના હોય, જેમકે શીત અને ઉષ્ણ એ બેમા વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ થાય છે તેથી તે એક ચીજાથી ભિન્ન છે. હવે જલધરમા પણ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ થાય છે તેથી તે નાના છે અર્થાત્ એકરૂપ—અક્ષણિક નથી. જલધરમા વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ આ પ્રમાણે કરી શકાય —

જે કોઈ પદાર્થને પૂર્વપક્ષી સ્પર્શી (નિત્ય) માને છે તે પદાર્થ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાલભેદે કરીને અર્થત્રિયા કરવાને અસમર્થ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે તેમજ અસમર્થ નથી એમ પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. વળી તે પદાર્થ સમર્થ છે અને સમર્થ નથી એમ પણ આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી શકાય—‘જે જ્યારે જે કરે છે તે ત્યારે તે કરવાને સમર્થ છે, આ માત્ર અતીત અનાગત કાલમા અર્થત્રિયા કરે છે માટે તે તે કરવાને તે કાલમા સમર્થ છે જે જ્યારે જે નથી કરતો તે ત્યારે તે કરવાને સમર્થ નથી. આ માત્ર વર્તમાનમા અતીત અનાગત કાલસંબંધી ક્રિયા નથી કરતો માટે આ બચતે તે સમર્થ નથી આ પ્રમાણે જલધરમા કાલભેદે કરીને સમર્થ, સમર્થ નહિ, અસમર્થ અને અસમર્થ નહિ એ રીતે વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ કરી શકાય અને તેથી તે ભિન્નભિન્ન કાલમા એકરૂપ ભેદ શકાય નહિ પણ નાના ભેદ શકાય અને આ પ્રમાણે તે ક્ષણિક છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય.

૪૦. અત્યાર સુધીમાં જે કહેવામાં આવ્યું તે અહીં ટુંકામાં આપ્યું છે —ભાવમાત્ર ક્ષણિક છે, તેઓ સત્ હોવાથી, જે જે સત્ છે તે તે ક્ષણિક છે, જેમકે જલધરપટ્ટન, માવ સત્ છે, માટે તેઓ ક્ષણિક છે અહીં ‘ જે જે સત્ છે તે તે ક્ષણિક છે ’ એ અન્યથાવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી સિદ્ધ કરી શકાય છે અન્યથાવ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે છે જે જે અર્થત્રિયાકારી છે તે તે કાર્યભેદે કરીને તે તે અર્થત્રિયા કરવાને સમર્થ અને અસમર્થરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મથી યુક્ત હોય છે અને તેથી ભિન્નભિન્ન કાલમા નાના ઠરતા એકરૂપ અર્થાત્ અક્ષણિક ઠરતા નથી, માટે જે જે અર્થત્રિયાકારી (સત્) છે તે ક્ષણિક ઠરે છે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ આપ્રમાણે ઠરાવાય છે જે જે અક્ષણિક છે તે તે અસત્ છે, કારણ કે જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં સત્ વ્યાપ્ય છે અને ક્ષણિક વ્યાપક છે, અને વ્યાપ્ય વ્યાપકમાં રહેલો હોવાથી ભાવમાત્ર માથી ક્ષણિકને વ્યાપ્ત કરતાં તેની સાથે સત્ પણ વ્યાપ્ત થાય છે અને તેથી અક્ષણિક અસત્ રહે છે

૪૧. સર્વ ક્ષણિક છે એ સિદ્ધાન્ત આ શ્રેયક્રમા ટુંકામાં સમાવ્યો છે જે પદાર્થ સત્ છે તે ક્ષણિક છે ‘ સત્ ’ નો અર્થ અર્થત્રિયાકારી એમ સમજવાનો છે આકાશાદિ સિદ્ધ પદાર્થમાં સત્તાશક્તિ—અર્થત્રિયા કરવાની શક્તિ નિત્ય નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. અર્થત્રિયા કરવાની શક્તિ એકરૂપવાળી પણ નથી (આ પ્રમાણે અર્થત્રિયા કરવાની શક્તિ—સત્તાશક્તિ નિત્ય પણ નથી અને એક રૂપવાળી પણ નથી) પદાર્થ ક્રમવાર અર્થત્રિયા કરે છે એમ લેતા સર્વ સત્ પદાર્થ ક્ષણિક ઠરે છે.

૪૨. સત્ત્વ અથવા સત્તાનો અર્થ બૌદ્ધો અર્થત્રિયાકારિત્વ લે છે, ધાંત્રનારને સમજાર્થ હશે કે આ અર્થ લેવામાં તેમનો હેતુ એ છે કે કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ આપણે તે કોઈ વપયોગી (સમજી શકાય એવી) ક્રિયા કરે છે તેને આધારે સમજીએ છીએ પરંતુ કળાદ અને ગૌતમના મતનો અંગીકાર કરનારા એમ માને છે કે સત્તા એક જાતિ છે અને જે પદાર્થ આ સત્તાજાતિનો યોગી હોય તે સત્ કહેવાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે અર્થત્રિયા વગર પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે પણ આ વૈશ્વિક અને ન્યાયવાદીનો સિદ્ધાન્ત પાયા વગરનો છે એમ બૌદ્ધો જણાવે છે સામાન્ય વિશેષ અને સમવાયને પણ ન્યાયવાદી ભાવરૂપ પદાર્થ માને છે અને સત્તા માત્ર દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મની જાતિ હોવાથી

ઉપરના ત્રણ તેના યોગી થઈ શકતા નથી માટે તે અસત્ ઠરે છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ માનવામાં આવતા પદાર્થો અસત્ ઠરે એ વિરુદ્ધ છે માટે સત્ત્વનો અર્થ સત્તાજાતિનો યોગી એમ લેવાય નહિ.

૪૩. થી ૪૪. આ ત્રણ શ્લોકમાં સામાન્ય પોતાના સર્વ આશ્રય-ગત છે એમ માનતાં જે જે વિરોધ આવે તે તે દેખાડ્યા છે.

૪૫. બૌદ્ધો સામાન્યનો અગીકાર કરતા નથી એમ તો આપણે જોઈ પણ પદાર્થોમાં અનુચ્છિત્તિની પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ સામાન્યનો નિવેદ કરતાં આપણને સમજવું કઠિન પડે છે. આપણે એકનો એક ઘટ અનેક-વાર જોઈએ છીએ અને અનુચ્છિત્તિની પ્રતીતિને લીધે આપણે તેને ઓઢણી શકીએ છીએ. હવે જો હોઈ પણ સામાન્યનો અગીકાર ન કરીએ તો આ પ્રકારની પ્રતીતિ આપણને થાય નહિ. પણ બૌદ્ધો આ શકાનું સમાપાન એવી રીતે કરે છે કે અન્યતાનો અપોહ તે અનુચ્છિત્તિની પ્રતીતિનો આધાર છે. ‘ આ ઘટ જે હું આજ જોઈ છું તે મેં કાલે જોયો હતો તેના-થી જુદો નથી ’ એ વિચારને આધારે તે એકજ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, તેમાં રહેલા કોઈ સામાન્યને લીધે આપણે તેને ઓઢણી શકતા નથી. “ આ પદાર્થ એકનો એક છે ” અને “ આ પદાર્થ અન્ય નથી ” આ બે-માં કેટલો ફેર છે તે વાંચનારને વિચાર કરતાં સમજાશે.

૪૬. સર્વ દુઃખ છે એ થીજી ભાવના છે. આ ભાવનાને સિદ્ધ કરવાને માત્ર ઇચ્છુજ્ઞ કહેવામાં આવે છે કે સર્વ તીર્થકરો (ગુરુઓ) દુઃખના ઉપાય શોધવાને પ્રયત્ન કરે છે માટે તે સર્વસમત છે.

૪૭. પદાર્થ માત્ર ક્ષણિક હોવાથી એ પદાર્થ એક થીજાના જેવા છે એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ માટે પ્રત્યેક પદાર્થ પોતે પોતાના અવેશ છે એમ નિશ્ચય કરવો પડે છે. આ ભાવના ‘ સર્વ સ્વલક્ષણ છે ’ એ થીજી મા-વના છે.

શૂન્ય જેવા પદાર્થનો નિષેધ કરી શકાતો નથી.) આ પ્રમાણે આ વિશિષ્ટ દર્શન સત્ ઠરે છે, કારણ કે તે દૃષ્ટ અથવા અનુભૂત છે એમ ચલાત્કારે માનવું પડે છે. તેમજ ' આ ' એમ કહેવામા જે દ્વિતીયા આવે છે તેનો આશ્રય (આ શબ્દ જેને લગાડાય છે તે) પણ સત્ હોવો જોઈએ. યહી તેમાં જેનો અધ્યાસ થાય છે તે રજતાદિ પણ સત્ હોવું જોઈએ. આ અને રજત ઝમય વચ્ચેનો સ્વરૂપ પણ સત્ હોવો જોઈએ. પણ આ પદાર્થને કોઈ પણ સત્ કહી શકશે નહિ. માટે જે દૃષ્ટ છે તે સત્ છે એમ કહેવાય નહિ. કોઈ કહેશે કે સર્વ દૃષ્ટ છે તેમાના કેટલાક સત્ છે અને કેટલાક અસત્ છે તો તે અર્થગરતીય અસ્તિત્વ માન્ય કર્યું કહેવાય, તેથી શાધ્ય-સ્તાદિમાંનું એક અથવા વધારે અસત્ ઠરતા સર્વ અસત્ થશે. માટે સર્વ શૂન્ય છે એમ સિદ્ધ થયું.

૪૯. ૫૦ માધ્યમિકો એમ માને છે કે પદાર્થ સ્થાયી અથવા અનુકૂલવેદનીય (સુસ્થિત) અથવા કોઈ સર્વાનુગત એક સત્તાવાળા જાણાય છે એ કેવલ ભ્રાન્તિ છે એમ મગવાનું બુદ્ધિને કહેવું છે. તે સાથે તે સર્વને ક્ષણિક પણ માને છે. માટે એક પગલું આગળ ભરતાં (જેમ મીઠાની આગળી આપતા પોંદોનાને બાંધે છે તેમ ક્ષણિક પદાર્થો આ ઘમથી રહિત રૂપમાં સમજતા) તે સર્વ શૂન્યજ જાણાય છે. પદાર્થ માત્ર સત્ પણ કહેવાય નહિ તેમ અસત્ પણ કહેવાય નહિ. સત્ અસત્ પણ કહેવાય નહિ તેમ સત્ અસત્ નથી એમ પણ કહેવાય નહિ. જો પદાર્થને સત્ માનીએ તો ઘટ નિત્ય હોવો જોઈએ ને તેથી કુલાલાદિ વારકરનું પ્રયોજન ન રહે. જો અસત્ માનીએ તો કારક કશું કરી શકે નહિ. સત્ અસત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક પદાર્થ ઝમયાતમક કે અનુભયાતમક હોઈ શકે નહિ. (યોદ્ધો પદાર્થની મધ્ય સ્થિતિ માનતા નથી, તેઓ સત્ અને અસત્ એ બે વિરુદ્ધપદ માને છે અને તેથી મધ્ય સ્થિતિનો ઇસ-મવ ગમે છે. એનો અને વેદાન્તીઓ મધ્યસ્થિતિ માને છે અને તેથી વેદાન્તીઓ માયાને સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી એમ કહે છે.

૫૪.૫૫ જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે તે પ્રમાણે સ્વયંવેદનનો સ્વીકાર કરવો પણ આવશ્યક છે. બાહ્ય અર્થ ગ્રાહ્ય નથી એમ તો માની શકાય ત પણ સુદ્ધિ સર્વેનુ પ્રદર્શન કરનાર છે માટે તેને સત્ મનવી પડે છે અને સર્વ માણ્ય પદાર્થ તે સુદ્ધિનાં રૂપો છે.

૫૬ તાદાત્મ્યને અને કાર્યકારણસંબંધને આધારે અવિનાશાત્મક પ્રતિપાદન કરીને ગ્રાહ્ય ગ્રાહકને આ સ્થાને અભિપ્ર ઉઠાવે છે

૫૭ (પૃષ્ઠ ૨૧ પક્ષ ૧૧) ઉપર કહ્યું કે કોઈ આકાશાદિ મીલ પદાર્થ અને તેને જોવાથી તેજ વપડે થતી તદ્બુદ્ધિ એ અને એક છે, પણ હવે વોઈ શકા કરેકે કોઈકોઈવાર એમ પણ થાય છે કે બાહ્ય પદાર્થની ઉપલબ્ધિ ઘટતી પણ વિચારમાનથી તદ્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તો શું એમ સમજવું કે જે પદાર્થની તદ્બુદ્ધિ થઈ તે પદાર્થ (બાહ્ય ગ્રાહ્ય પદાર્થ) ઉત્પન્ન થયો ? શું મોદકની આશા થતાં તદ્બુદ્ધિનો જન્મ થયો તો મોદકની પ્રાપ્તિ થઈ એમ માની લેવું ? આવા પ્રકારની શકાના સમાધાનમા આ પ્રમાણે કહેવામા આવે છે —વસ્તુતઃ સુદ્ધિતો વેદાકાર પણ નથી અને વેદકાકાર પણ નથી, પરંતુ વાસનાના વચ્ચેથી સુદ્ધિ પોતાને વ્યવહાર કરનાર સમજે છે આ પ્રમાણ ત શાંત ન રહેતા ચલ્લ રહે છે અને આ વાસનાજન્ય ચાલત્યનું પરિણામ ગ્રાહ્યગ્રાહકભેદ છે આ પ્રમાણે વાસના જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી ગ્રાહ્યગ્રાહકભેદ છે અને તેથી આશા મોદક અને તદ્બુદ્ધિ અને વાસ્તવિક મોદક અને તદ્બુદ્ધિ એ અને સમાન નથી જ્યાં સુધી વાસનાનું વચ્ચે છે ત્યાં સુધી બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ સુદ્ધિ પોતાથી અભિપ્રરૂપમાં સ્વીકારી લે છે. માટે આશામોદક જેનું અસ્તિત્વ સુદ્ધિ એકરૂપમા માને છે તે કરતા વાસ્તવિક મોદકનું અસ્તિત્વ તે અન્યરૂપમા માને છે માટે આશામોદક અને ઉપાર્જિત મોદક એક નથી

૫૮ આ સિદ્ધાન્ત ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે

૫૯ માધ્યમિકોની પરિભાષા પ્રમાણે મોક્ષ મહોદય કહેવાય છે અને તેનું લક્ષણ ઘણું ઉત્તમ છે

૬૦ (પૃષ્ઠ ૨૨ પક્ષ ૧૧) વેદ વેદકથી અભિપ્ર છે, મહોદય લભ નિયમથી પરંતુ આપણે જાણતા નથી કે જે વેદકથી અભિપ્ર ન હોય તે વચ ન હોય, માટે આ અનુમાન યથાથ નથી

૬૧ માધ્યમિકો સહોપલભના નિયમથી વાલ્ય ગ્રાહ્યનું અસ્તિત્વ માનતા નથી સૌત્રાન્તિકો આ વિચારને અવધાર્ય કહે છે. તેઓ એમ માને છે કે જો કેવલ આન્તર અર્થનુજ અસ્તિત્વ માનીએ તો 'આ' એમ જે આપણે કોઈ વાલ્યપદાર્થના સવધર્માં જ્યવહાર કરીએ છીએ તે સૌપષ્ટિક ઠરાવી શકાય નહિ પ્રત્યેક વાલ્ય પદાર્થને માટે પણ 'હુ' પવોજ વ્યવહાર થાય. માધ્યમિક આનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહે છે કે આ પ્રમાણે વ્યવહાર થવામાં હેતુ વાસનાજન્ય આંતિ છે (જુઓ વિવરણ ૫૭) વસ્તુતઃ વાલ્ય પદાર્થ તદ્વબુદ્ધિથી ભિન્ન નથી, પણ આતિથી ભિન્ન જેવો લાગે છે પરંતુ સૌત્રાન્તિકો આ શિદ્ધાન્તના સવધર્માં એમ કહે છે કે ભિન્ન જેવો કહેતાંજ ભિન્નનું અનુમાન થાય છે જે વસ્તુ મૂલમાં હોયજ નહિ તેના જેવી ધીજી વસ્તુ છે એમ કહી શકાય નહિ માટે વાલ્ય પદાર્થ નથી એમ કહેવું સદોષ છે

૬૨ કોઈ માધ્યમિક કહેશે કે વાલ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ આપણને તેના જ્ઞાનથી જણાય છે અને પદાર્થનું જ્ઞાન અને પદાર્થ એ ઉભય સમકાચમાં થાય છે માટે જ્ઞાનથી પદાર્થ ભિન્ન છે એમ માનવાને આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી અને તેથી જેનું જ્ઞાન થયું તે પદાર્થ વાલ્ય છે એમ કહેવું સમવર્તું નથી આના પ્રત્યુત્તરમાં સૌત્રાન્તિકો કહે છે કે આ માધ્યમિક લોકોની પદાર્થનું જ્ઞાન થવાની પ્રક્રિયા સતી નથી, સતી પ્રક્રિયા તો આ પ્રમાણે છે —કોઈ પણ વાલ્ય પદાર્થ હૃદયની પાસે સંવધર્માં આવતાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનું છે તે જ્ઞાનમાં અર્ધાત્ નિર્ધિકલ્પ જ્ઞાન કે જે સવિકલ્પ રૂપે થયાનું છે તેમાં તે પદાર્થ પોતાનો આકાર સમર્પે છે અને તેથી તે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે આ પ્રક્રિયા સેતાં જે આકાર સમર્પિત થયો હોય તે પદે વાલ્ય પદાર્થનું અનુમાન થઈ શકે છે

હવે અને તેમ કરતાં બાહ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત થયે છે. હવે કોઈ કહેશે કે બાહ્ય પદાર્થ કદાચિત્ જ્ઞાત થાય છે (સર્વદા જ્ઞાત નથી) તેથી તે કદાચિત્ ઉત્પન્ન થનારો હોવો જોઈએ તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બાહ્ય પદાર્થ કદાચિત્ ઉત્પન્ન થનાર નથી પણ વાસનાપરિપાકપ્રત્યય જેના ઉપર તેના જ્ઞાનનો આધાર છે તે કદાચિત્ થનાર હોવાથી બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન કદાચિત્ થાય છે.

૬૪. વિજ્ઞાનને માનનારા બૌદ્ધોની પ્રક્રિયા તે વિજ્ઞાનવાદિનયઃ અહીં વાસનાપરિપાકપ્રત્યયનુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

૬૫. આ ચાર ચિત્તના પ્રત્યય છે એટલે ચિત્તમાં બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન થવાનાં કારણો છે.

૬૬. ચિત્ત અને ચિત્તના રૂપાન્તરો (ચૈત) એ ઉભયષટ્કૃત વિશ્વ તે ચિત્તચૈત્તાત્મક રૂઢ.

૬૭. દુઃખનાં કારણોનો સમુદાય યવામાં હેતુ પ્રત્યય (અર્થાત્ કારણોનો કાર્ય કરવા પ્રતિ જવાનો ધર્મ) માનવામાં આવે છે; કોઈ પણ ચેતનના સામર્થ્યથી આ કારણો મળે છે એમ બૌદ્ધો માનતા નથી. દુઃખનાં કારણોનું પરિણામ જે દુઃખભોગ તે કોઈ ईશ્વર જેવા ચેતનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થતું નથી પણ કારણોના સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૮. કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થવામાં કાર્યનું કારણને અનુસરીને થતું એવો જે કારણગત ધર્મ છે તેને સ્વીકારી કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય છે. કારણમાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો ધર્મ છે કે નહિ તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય અથવા ન થાય તેને આધારે નક્કી કરાય છે આ પ્રમાણે કારણમાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની ધર્મતા માનતા ચેતન માનવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. રસાયનશાસ્ત્રમાં પાણી ઉત્પન્ન થવામાં એ વાયુરૂપ તત્ત્વો કારણ માન્યા છે. આ એ તત્ત્વમાં પાણીરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની ધર્મતા હોવાથી કોઈ પણ ચેતન વગર તેથી પોતાની મેળેજ પ્રસંગ મળતાં સંયોગને પામે છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધો દુઃખના કારણોથી દુઃખ ઉત્પન્ન થવામાં ईશ્વરનો સ્વીકાર કેવી રીતે નથી કરતા તે સમજાવે.

૬૯. ધર્માદિક બૌદ્ધો માથે અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે. તેથી કહે છે કે વિદ્યેય (જેનું જ્ઞાન થાય છે તે બાહ્ય પદાર્થ, કેવલ અનુમેય છે એમ માની.

એ તો પ્રત્યક્ષ અર્થનો અભાવ થશે અને તેથી અનુમાન કરવામાં વ્યાપ્તિ કે જે પ્રત્યક્ષને આધારેજ ઠરાવવામાં આવે છે તે ઠરશે નહિ; આ પ્રમાણે થતાં અનુમાન નિરવકાશ થશે અને તેથી અનેક અઢચ્છનો ઉત્પન્ન થશે.

૭૦. આ શ્લોકમાં સવિકલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ ઠરાવે છે અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ ઠરાવે છે.

૭૧. સવિકલ્પને પ્રમાણ માનતાં મનુષ્યપ્રવૃત્તિ વાધિત થાય એમ કહેનારને કહે છે કે મણિપ્રભા એ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન છે અને મણિ એ સવિકલ્પ જ્ઞાન છે. હવે મણિપ્રભામાં મણિનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી મણિપ્રભાને માટે અથવા મણિપ્રભાથી પ્રવૃત્તિ કરનારની પ્રવૃત્તિ પરંપરા એ કરીને મણિને માટે અથવા મણિથી થાય છે. આ પ્રમાણે સવિકલ્પનો નિર્વિકલ્પમાં સમાવેશ થાય છે માટે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ માનતા પ્રવૃત્તિને વાધ આવતો નથી.

આર્હત દર્શનનું વિચરણ.

૧. ૨. બૌદ્ધો કાઝડી વાઝતા નથી માટે તેઓને મુક્તકચ્છ કહ્યા છે. જૈનોનો દિગ્ગર એક વર્ગ છે; દિગ્ગરનો અર્થ વહ્નરહિત; આ ઉપરથી તેમને વિવસન કહ્યા છે. મુક્તકચ્છનું મત વિવસનો ન સહન કરે એ દેહીતો વિરોધ છે. સાયણાચાર્ય દાસ્યરસ ભરેલી ભાષા લગ્ન વામાં કેવા કુશલ છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે

૩. ૪. ‘ સર્વ ક્ષણિક છે ’ એ બૌદ્ધોનો સિદ્ધાન્ત છે, આ સિદ્ધાન્તાનુસાર સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક માનતા કર્તા અને ભોક્તા પણ ક્ષણિક થાય છે, અને ક્ષણિક થતા કર્તા ભોક્તા રહેતો નથી અને ભોક્તા કર્તા હોતો નથી. આર્થા કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અભ્યાગમ થવારૂપ દોષથી આ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્ત હોવાથી તે અમાનનીય છે. અતિપ્રસંગ=અતિવ્યાસિ. સર્વ ક્ષણિક છે એ અતિવ્યાસિયુક્ત છે, અર્થાત્ જે જે પદાર્થને ક્ષણિક માનતા (જેવા કે કર્તા અને ભોક્તા) વાધ આવે તેવા પદાર્થોને પણ આ સિદ્ધાન્તાનુસાર ક્ષણિક માનવા પડે છે, આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષણિક છે એ મતમાં દોષ દર્શાવનાર જૈનોને બૌદ્ધો આ પ્રમાણે વહી શકે.—બૌદ્ધ મતમાં વાદ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અંગીકૃત નથી, વાદ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ જણાય છે તે આલયવિજ્ઞાનના એક સત્તાનમાં રહેનારી મિત્રાભિન્ન પ્રતીતિઓ (પ્રલયો) છે (પૃષ્ઠ ૨૪. ૨૫ ૨૬.). આ સાથે વહી કાર્યકારણ-ભાવને નિવામક માનવામાં આવે છે તેથી જે પ્રતીતિને ‘ ભોક્તા ’ સજ્ઞા આપવામાં આવે છે અને જેને ‘ કર્તા ’ સજ્ઞા આપવામાં આવે છે તે અને વધે કાર્યકારણવધ (જોકે પદાર્થોની પ્રતીતિઓ ક્ષણિક છે તો પણ) માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને ભોક્તાને સમાન સત્તાન વર્તી પૂર્વોક્ત પ્રલય માનતા અને કાર્યકારણભાવને નિવામક માનતા કર્તા ભોક્તા અણબદ્ધ રહેતા નથી અને તેથી કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અભ્યાગમ થતો જે દોષ કહેવામાં આવે છે તે કેવલ કલ્પિત છે. (જૈનો આ હકારની અયોગ્યતા પૃષ્ઠ ૩૨ માં દેતાયે છે)

૫. પદાર્થોને ક્ષણિક માનવા છતાં પણ કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અભ્યાગમ થવારૂપ દોષથી બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત (ક્ષણિકવાદ) મુદ્ધ

છે તે અજ્ઞાતવાને દૃષ્ટાન્ત આપે છે: કપાસના શીંગને લાક્ષારસની ભાવના આપીને ઘાવીએ તો તેના છોડ સ્વરૂપે જ કપાસ થશે તે રક્ત થશે; હવે જોકે ક્ષણભંગવાદ પ્રમાણે અંકુરાદિ વૃત્તન્ન થતાં વીજાદિ નષ્ટ થાય છે તો પણ લાક્ષારસની ભાવના આપવારૂપ કર્મ નિષ્ફળ જતું નથી; આ સ્વ-રૂપી એમ પિદ્ધ થાય છે કે જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન કરવામાં આવે છે તેજ સંતાનમાં ફલ સંધાય છે.

૬. અહીં જૈનો ક્ષણિકવાદને અસિદ્ધ ઠરાવે છે. તે આ પ્રમાણે: 'જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે, જેમકે જલધરપટલ ૬૦' એ અનુમાનમાં જલ-ધરપટલ દૃષ્ટાન્ત દોવાથી તે ક્ષણિક છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવામાં આવે છે. હવે જલધરપટલ ક્ષણિક છે એ 'જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે' એ અનુમાનથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે શીજી કોઈ રીતે? જો કહેણો કે એજ અનુમાનથી તો તેમાં બાધ આવશે; તમે જૈને ક્ષણિકત્વ માનો છો તે કોઢવાર અજાણે નહિ (જો સર્વદા જણાય તો તે ક્ષણિકત્વજ કહેવાય નહિ); અને તેથી મેષ અને ક્ષણિકત્વનો યોગ નિરંતર ન દોવાથી નિ-શ્ચયપૂર્વક કહી શકાશે નહિ કે મેષ ક્ષણિક છે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત અસિદ્ધ થવાથી અનુમાન થઈ શકશે નહિ. હવે જો કહેણો કે જલધર ક્ષણિક છે એમ હમે વીજા કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરીએ છીએ તો હમે ક-હીશું કે તેજ ન્યાયથી સર્વત્ર ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ કરી શકાશે અને તેથી સત્ત્વનું અનુમાન (જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે એ પ્રકારનું સત્ત્વને આધારે કરેલું અનુમાન) નકામું પડશે.

૭. બીજો સત્ત્વ ઇટલે અર્ધક્રિયાકારિત્વ માને છે, જૈનો કહે છે કે મિથ્યાસર્વર્વશાદિથી પણ મયાદિરૂપ અર્ધક્રિયા થાય છે માટે તે પણ સત્ ઠરે અને તેથી મિથ્યાને સત્ કહેવું પડે માટે સત્ત્વનો અર્થ 'જેને ઉત્પત્તિ લય અને ધ્રોવ્ય (ધ્રુવતા) સ્થિતિ છે તે' એમ લેવો.

૮. જો પદાર્થમાં ઉત્પત્ત્યાદિને માટે સામર્થ્ય છે એમ માનીએ તો સા-મર્થ્યના અનતિપાતને સીધે ઉત્પત્ત્યાદિ નિરંતર થશે અને જો સામર્થ્ય નથી એમ માનીશું તો ઉત્પત્ત્યાદિ કદી પણ થશે નહિ; આ પ્રમાણે સત્ત્વનો અર્થ ઉત્પત્ત્યાદિયુક્ત લેતા દોષ આવશે. (સામર્થ્ય અસામર્થ્યના વિ-કલ્પને માટે શુભો પૃષ્ઠ ૧૨. ૧૩. અને વિવરણ.)

૧. જૈનો ઉપરના દોષના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—આ દોષ હમને નહતો નથી, કારણ કે હમારા સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે એકજ પદાર્થ સમર્થ પણ હોઈ શકે અને અસમર્થ પણ હોઈ શકે. (આ સ્યાદ્વાદ અને અનેકાન્તતાના સંબંધમાં આગળ કહેવામાં આવશે.)

૧૦. કપાસના વીજનું દૃઢાન્ત કહ્યું તે ઉપરથી કતો મોક્ષા વચ્ચે ક્ષણિકવાદ સ્વીકારતાં કોઈ પણ રીતે સંબંધ થઈ શકતો નથી; કપાસના વીજમાર્થી અકુરાદિનો ઉદય છે તેમાં પ્રત્યેક પૂર્વવર્તી પદાર્થનો પ્રત્યેક ક્ષણે જૂદો જૂદો નાશ થાય છે એમ હમે સ્વીકારતા નથી. વઢી જો સંતાનને એક વીજા સાથે સપદ્ધ રૂપમાં રાશનાર કોઈ અક્ષણિક સંતાનીનો ઇંગીકાર ન કરીએ તો સંતાનજ સમજે નહિ. જે પદાર્થ સજાતીય હોય, ક્રમવાર ઉત્પન્ન થતા હોય કે એક વીજાને અડીને રહ્યા હોય તેજ એકસંતાનવર્તી છે એમ કહેવાય.

૧૧. કાર્યકારણભાવ માનતા પણ જો પદાર્થને ક્ષણિક માનીએ તો કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અભ્યાગમ ધવાનો પ્રસંગ રહે છે તે અહીં દૃઢાન્તથી જણાવ્યું છે.

૧૨. આ પ્રકારના ચાર દોષ આવવાથી ક્ષણભંગવાદ અયુક્ત ઠરે છે.

૧૩. પ્રયમ જ્ઞેય અને પછી જ્ઞાન એમ માનીએ તો (ક્ષણિકવાદ સ્વીકારતા) જ્ઞેયકાલે જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનકાલે જ્ઞેયનો નાશ માનતા શતા અને જ્ઞેય વચ્ચે સંબંધજ થઈ શકશે નહિ.

૧૪. જ્ઞેય અને જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન ક્ષણમાં નહિ માનવાથી અર્થીત્વ એકજ ક્ષણમાં માનવાથી જો કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો સંબંધ ધવો સમજશે તો પણ જ્ઞેય અને જ્ઞાન વચ્ચે કાર્યકારણસંબંધ સમજશે નહિ, કારણ કે કારણ સર્વદા કાર્યની પૂર્વજ હોવું જોઈએ એવો નિયમ છે. આ પ્રમાણે ધારતાં જેમ રાવા જમણી સીંગદામાં એક વીજાનું કારણ નથી તે પ્રમાણે જ્ઞાન જ્ઞેયનું કારણ થશે નહિ. આથી પ્રાણનો આલયન પ્રત્યય અસંભવિત થશે, કારણ પ્રાણની પ્રતીતિ પ્રાણ ઉપર આધાર રાશે છે.

૧૫. (વીજીવાર મુકાયેલો બંક) પૂર્વપક્ષી બૌદ્ધ આ પ્રમાણે કહી શકે: જ્ઞેય અને જ્ઞાન ભિન્ન ક્ષણવર્તી હોઈએ, અને જ્ઞેયને આકારનો અર્થ-ક માનીએ; આ પ્રમાણે લેતાં જ્ઞેય જો કે વીજી ક્ષણે નષ્ટ થઈ જાય તો પણ

તેણે પોતાનો આકાર અર્પણ કરેલો હોવાથી તેનું જ્ઞાન થવું સમયે છે. આ પ્રમાણે કહેનારને આદ્યતત્ત્વવાદી કહે છે: આ પ્રમાણે લેતા જ્ઞેય પોતાનો આકાર જ્ઞાનના અર્પ છે એમ માનવું પડે અને તેથી જ્ઞાન જ્ઞેયના આકાર અર્પણ કરવાના ધર્મનો આશ્રય થાય, પરંતુ જ્ઞાનને ક્ષણિક માનવામાં આવે છે, અને તેથી જ્ઞેય તેમાં આકાર અર્પણ કરી શકે ત્યાં સુધી તે રહે એમ માનવું અશક્ય છે. હવે ધારો કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેય આકાર અર્પણ કરતું નથી પણ જ્ઞાન પોતેજ આકાર છે, તો તેથી જ્ઞાન આકારઅર્પકતાનો આશ્રય છે એ જે બૌદ્ધસિદ્ધાન્ત તે વિકલ્પ થાય. આટલુંજ નહિ પણ જ્ઞાનને આકાર માનતા પ્રતિકર્મની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકે નહિ, કારણકે પટ, પદ, રૂપાદિ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોનું જ્ઞાન થવામાં જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એમ માનવા સીધાંચનો બીજો કોઈ હેતુ સ્વીકારવો પડે. હવે જો જ્ઞાનને નિરાકાર માનીએ અને પ્રતિકર્મની વ્યવસ્થા થવાને ભિન્ન ભિન્ન રૂપે થવાની તેની યોગ્યતા માનીએ તો ક્ષણિક જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એમ લેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૧૮. બૌદ્ધ કહે છે સ્વ જોતા આવે હોવું, પાસે હોવું, એ સર્વ જ્ઞેયતા ધર્મ છે અને લક્ષણથી તેમના જ્ઞાનને (ઘટપટાદિ જ્ઞાનને) આપણે આ ધર્મ લાગુ પાડીએ ઝીંએ તો તેને માટે કહે છે કે દર્પણમા પ્રતિ-
બિંબિત થયલા પદાર્થ (પદાર્થદર્શન) માં દૂરાન્તિક વ્યવહાર છેજ નહિ તેમ જ્ઞાનમા પ્રતિબિંબિત થયલા જ્ઞેય (જ્ઞેયજ્ઞાન) માં પણ આ વ્યવ-
હાર હોઈ શકેજ નહિ.

૧૯. કોઈ જડ અને નીલ પદાર્થનું જ્ઞાન બૌદ્ધનતપ્રમાણે જડ અને નીલ થાય, કારણકે પદાર્થના જડત્વ અને નીલત્વસ્વભાવ જ્ઞાનમા અર્પિત થાય છે એમ માનવામા આવે છે, આ પ્રમાણે જ્ઞાનને જડ કહેવું એ તેમનાજ મતથી વિરુદ્ધ છે જો કહેવું કે પદાર્થનો નીલત્વસ્વભાવ જ્ઞાનમા અર્પિત થાય છે પણ જડત્વસ્વભાવ અર્પિત નથી થતો તો પદાર્થ જડ છે એમ જે આપણને અનુભવ થાય છે તે સમજાશે નહિ. જો એક સ્વભાવના અર્પણથી સર્વ સ્વભાવનો અનુભવ થાય એમ માનીએ તો એક સામ માત્રનું જ્ઞાન થતા સર્વલ વિધનું જ્ઞાન થવું જોઈએ

૨૦. પાંચ પ્રમાણ તે પ્રલક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અને અર્થા-
પત્તિ છે, અનુપલબ્ધિ નિયેષરૂપ પ્રમાણ હોવાથી તેને લેતા નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ ને ચિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન છે, કોઈનો નિયેષ કરવાનું પ્રયોજન નથી.

૨૧ કોઈ જન કહેશે કે જૈનશાસ્ત્રો આદિત્યાદિ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને તે ત્યારે તમને પ્રાપ્ત છે ત્યારે તે જો કદ પ્રતિપાદન કરે તે તમને પ્રાપ્ત હોવું જોઈએ અને તેથી તે સર્વજ્ઞતાં વચન ને એમ માનવું જોઈએ, તો તેને કહેવામાં આવે છે કે બુદ્ધનો ધર્માધર્માદિયવધી ઉપદેશ પણ સર્વો પ્રાપ્ત છે અને તેથી બુદ્ધ પણ સર્વજ ઠરે છે, પરંતુ જૈનો તેને સર્વજ કહેતા નથી તેજ પ્રમાણે જૈનશાસ્ત્રો જૈનો વચન છે તેઓને હવે (વેદવાદીઓ) પણ સર્વજ કહેતા નથી. આ સ્થળે ચાલે જોવું કે વેદવાદીઓ ઈશ્વરને સર્વજ માને છે તે શ્રુતિને આધારે છે, શ્રુતિમાં જન-સર્વજ્ઞો માનવામાં આવતા નથી માટે તેઓ અમાનનીય છે.

૨૨. આ અનુમાન સ્પષ્ટ છે

૨૩. આત્મા સ્વરૂપ અર્થનું પ્રજ્ઞા કરવાના સ્વભાવ વાળો છે એમ માનવામાં આવે તો અર્થની ગિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેનો મને છે કે વિ

ધિ અને નિષેધ (સમ્યક્ષ્રુતિ) વાક્યોની મીમાંસા કરવાથી અર્થ માત્રનું જ્ઞાન થાય છે. હવે જો આત્માનો અર્થમાત્રને જાણવાનો સ્વભાવજ ન હોય તો આગતુક વિધિનિષેધવાક્યોની વિચારણાથી કંઈ પણ થઈ શકે નહિ.

૨૪. સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન, અને સમ્યક્ ચારિત્રથી આવરણનો છૂટ થઈ જાય છે તે તેથી આત્માને સર્વ જાણવામા જે અતરાય રહ્યો હોય છે તે જતો રહે છે.

૨૫. વેદવાચ્ય સર્વજ્ઞ દેશ્વરને અનાદિ મુક્ત માને છે અને તેથી આ પ્રકારની શાકા કરે છે.

૨૬. કોઈને અનાદિમુક્ત કહેવાય નહિ એમ જિનો મુક્ત શબ્દને અવલંબીને કહે છે.

૨૭. પૃથ્વી આદિ અનાદિ કાર્યનો કર્તા અનાદિ હોવો જોઈએ અને તેને આ સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાની સામર્થ્યનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ માટે તે સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ આ પ્રમાણે અનાદિ સર્વજ્ઞ માનતા આવરણનો અસંભવ હોવાથી આવરણક્ષય કહેવું અનુપપન્ન થાય છે.

૨૮. (પૃષ્ઠ ૩૭. લીટી. ૧.) પૃથ્વીઆદિને કાર્ય માનવામા આવે છે તે તે ઘટાદિના પેઠે સાવચક છે તેને આધારે છે. જિનો સાવચકત્વનું સંદર્ભ કરે છે તે હવે ચાલે છે. પ્રથમ સાવચકત્વના જૂદા જૂદા અર્થ હઈ પ્રત્યેક અર્થમા જે વાધ આવે છે તે જણાવવામા આવે છે.

૨૯. સાવચકત્વનો અર્થ અવયવસંયોગિત્વ હેતુ આકાશાદિ અવયવસંયોગી નહિ હોવાથી તે નિરવયવ ધર્મે અને તેથી તે અકર્તૃક ધર્મે. પરંતુ આકાશાદિને પણ સદ્કર્તૃક માનવામા આવે છે માટે સાવચક એટલે અવયવસંયોગી કહી શકાય નહિ.

અવયવ અને અવયવી અયુતસિદ્ધ કહેવાય અને તેઓની વચ્ચે જે નિત્ય સંબંધ રહેલો છે તેને સમવાયસંબંધ કહે છે. આ પ્રમાણે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે, ક્રિયા અને ક્રિયાવત્ વચ્ચે, જાતિ અને વ્યક્તિ વચ્ચે અને વિશેષ અને નિહ્યદ્રવ્ય વચ્ચે સમવાયસંબંધ રહ્યો છે. હવે પૂર્વપક્ષી જગત્ને સાવયવ કહે છે અને જો સાવયવનો અર્થ “ અવયવસમવાયી અર્થાત્ જેને તેના અવયવો સાથે સમવાય સંબંધ છે એવો ” એ પ્રમાણે લઈએ તો જૈનો કહે છે કે આ પ્રમાણે કરતાં સામાન્ય (જાતિ) માં અતિવ્યાપ્તિ આવશે; જાતિ સર્વદા પોતાની વ્યક્તિઓ સાથે સમવાયસંબંધ પરાવે છે. આથી જાતિને આપણે સાવયવ કહી શકીએ, પણ જાતિ સાવયવ નથી એમ ન્યાયવાદી તેને નિત્ય અને એક કહેવામાં સ્વીકારી લે છે. માટે સાવયવનો અર્થ અવયવસમવાયી લઈએ તો જાતિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે માટે તે અર્થ લેવાય નહિ. આપણે કોઈ પદાર્થનું લક્ષણ ઠરાવવું હોય અને તે લક્ષણ જે પદાર્થનું લક્ષણ કહેવાની આપણી ઇચ્છા નથી તે પદાર્થને પણ લાગુ પડે તો તે લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ વાળું કહેવાય. ગાયનું લક્ષણ ‘ જૈને ઋંગ હોય તે ’ એમ લઈએ તો તે લક્ષણ મદિપી આદિ (જે ગાય નથી તે) ને પણ લાગુ પડે માટે આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિવાળું કહેવાય. સાવયવનો અર્થ (લક્ષણ) અવયવસમવાયી લેતાં જે સાવ-યવ નથી એવી જાતિ તેને પણ તે લાગુ પડે માટે એ અર્થ અતિવ્યાપ્તિયુક્ત કહેવાય.

૩૦. હવે સાવયવનો અર્થ ‘ અવયવજન્ય ’ લઈએ. આપણે કહીએ કે જે અવયવજન્ય તે સાવયવ તો તેમાં આ પ્રમાણે સાધ આવે છે. અવ-યવજન્ય એટલે અવયવથી ઉત્પન્ન થયેલું. પણ ઉત્પન્ન થયેલું એ કાર્ય-નો પર્યાય છે. અને જગત્ કાર્ય છે કે નહિ તે તો સિદ્ધ કરવાનું છે. માટે આ અર્થ લેતા જે સાધનથી સાચ્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તે સાધન અને સાચ્ય ઉભય એકજ થઈ જાય છે. જગત્ કાર્ય (ઉત્પન્ન થયેલું) છે, વારણ કે તે અવયવથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ! !

૩૧. હવે સાવયવનો અર્થ સમવેતદ્રવ્ય લઈએ તો તેમાં પણ સાધ આવે છે. સમવેતદ્રવ્ય એટલે (૧) માત્ર સમવાયસંબંધવાળું અથવા (૨) ધીજા ગાયે સમવાયસંબંધમાં છે એવું દ્રવ્ય. હવે આપણે સમવેત દ્રવ્યનો અર્થ માત્ર સમવાયસંબંધવાળું દ્રવ્ય એવો લઈએ. આ પ્રમાણે ક-રતી ચળનાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે, કારણ કે ચળ (આકાશ) ના-

દ્રવ્યમાનું એક દ્રવ્ય છે અને આકાશનું લક્ષણ ન્યાયવાદ્યા એમ માને છે કે શબ્દગુણ (શબ્દ છે ગુણ જોતો તે) આકાશ છે. આ પ્રમાણે શબ્દ ગુણ અને આકાશ ગુણી થવાથી આકાશ સાથે શબ્દનો સમવાય સંબંધ છે. સારાંશ કે આકાશ સમવાયસંબંધવાળું દ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે આકાશ પહેલા અર્થ પ્રમાણે સમવેત દ્રવ્ય હોવાથી સાવચવ થયે, પણ આકાશને સાવચવ માનતા નથી માટે સાવચવનો અર્થ સમવેત દ્રવ્ય (પહેલા અર્થ પ્રમાણે) હરે શકાય નહિ. હવે ઘીજો અર્થ લઈએ. ઘીજા સાથે સમવાય સંબંધમાં છે એવું દ્રવ્ય તે સમવેત દ્રવ્ય. આ ટેકાણે ઘીજા સાથે એટલે ઘીજા અવયવો સાથે એમ આપણે માન્યું જોઈએ; પણ ઘીજા અવયવો સાથે જોનો સમવાય સંબંધ છે તે સમવેત દ્રવ્ય અને પૃથ્વી આદિનો તેના અવયવો સાથે સમવાય સંબંધ છે માટે તે સમવેત દ્રવ્ય છે અને તેથી તે સાવચવ છે એમ કહેવું સન્યાય નથી, કારણ કે પૃથ્વી આદી સાવચવ છે એતો આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે તો તે પહેલાં પૃથ્વી આદિ નો તેના અવયવો સાથે સમવાય સંબંધ છે માટે તે સાવચવ છે એમ કહેવું એ કેવું વિચિત્ર ? આ સ્થળે સાધ્યનેજ સાધનરૂપે વાપરવાનો દોષ થાય છે. આ પ્રમાણે સાવચવનો અર્થ સમવેતદ્રવ્ય પણ લેવાય નહિ એમ સિદ્ધ થયું.

અહીં માધવાચાર્ય જોનોનો એક મુદ્દા સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. જોનો સમવાયનો સ્વીકાર કરતા નથી.

૩૨. હવે સાવચવનો પાંચમો અને છેલ્લો અર્થ લે છે. અવચવવુદ્ધિનો વિષય તે સાવચવ એ અર્થ લેતાં પણ અવચવ નહે છે. ' હું શરીરી છું ' ' આ મદારા દ્વાય છે ' ' આ મદારા પગ છે ' इत्यादि कहे-
नामा ह (आत्मा) शरीरादि अवयवनों बुद्धिનો વિષય થાઉં અને તેથી આત્મા અવચવવુદ્ધિનો વિષય છે એમ કહેવું નિર્દોષ છે. પણ આત્મા જો કે અવચવવુદ્ધિનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિષય છે તો પણ તે કાર્ય નથી, માટે અવચવવુદ્ધિનો વિષય તે કાર્ય એમ કહેવું જોડું છે. (અહીં સાવચવનો અર્થ અવચવવુદ્ધિનો વિષય લઈએ તો જે સાવચવ હોય તે કાર્ય હોય એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અવચવવુદ્ધિનો વિષય હોય તે સાવચવ ન કહેવાય એમ કહેવામાં આવતું નથી).

મ્યગ્વાત્તી સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ જનિતને ક્ષયોપશમનુ વિશેષણ હૈંએ તો પળ અર્થ વેસે છે.

૪૦. ૪૧. મનઃપર્યાય અને કેવલના લક્ષણ સ્પષ્ટ છે.

૪૨. માધ્વાચાર્ય સમ્યક્ચારિત્રનુ જે રક્ષણ આપે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે નિષ્ક્રિય થવું તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

૪૩. સ્થાવરના જીવિતનો ક્ષય પળ હિંતા માનવામા આવે છે.

૪૪. સૂત્રત અથવા સત્ય તે એકે જે વીજાને પ્રીય લાગે, જે તેને પરિણામે લાભ કરે, અને જે જે રૂપમા હોય તેજ રૂપમા હોય.

૪૫. મનુષ્યની મિલકત છે તે મનુષ્યના વાહ્ય પ્રાણ છે અર્થાત્ તેને તે પ્રાણ જેટલી પ્રિય છે; જે કોઈ આ મિલકત હૈં લે છે તે એક રીતે મનુષ્યના પ્રાણ હૈં લે છે એમ કેવાય. (મૂઝ માપાતરમા વાહ્ય પ્રાણ છે તે મનુષ્યનો અર્થ છે એમ જણાય છે તેને વદલે મનુષ્યનો અર્થ છે તે તેના વાચ્ય પ્રાણ છે એમ પાંચવું)

૪૬. આ પ્રમાણે સદુપદેશના શાસ્ત્ર રચવા તે પળ પ્રમ્દ્વચર્ય છે.

૪૭. અવ્યયપદની સિધ્ધિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે

૪૮. પ્રત્યાગ્યાન-દૂર કરવું તે, પચ્છણ.

૪૯. ઉપયોગ એટલે આત્માની પ્રવૃત્તિનો સત્ય વ્યાપાર તે સમ્ય-જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન છે અને તેનું ફલ આત્માનું સહજ ચિદ્રૂપ પરિણામ છે. (અહીં પરિણામ શબ્દ ધ્યાન આપવા જેવો છે.) આત્મા અને કર્મ (તેમજ કર્મજન્ય દેહ) એ બંને પ્રદેશવંધથી એકતાને પામેલા છે, પણ આ એકતા અયધાર્થ ઠરાવી આત્મા કર્મ (તેમજ કર્મજન્ય દેહ) સાથે એક નથા એમ જે જણાવે છે તે ઉપયોગ છે. ચૈતન્ય એ જોકે સકલ જીવને સાધારણ છે તો પણ તે કહેવાતો જીવ જ્યારે સધાવસ્તુ પ્રીય થાય છે ત્યારેજ તેનું સ્વરૂપ ગણાય છે સધાવસ્તુ જીવ જીવપર્યાય (કહેવાતો જીવ) થયો છે તેમાં દેહનું ઉપશમ (બીપ્પશમિર મામ) નો ક્ષય છે તેમજ ક્ષય (ક્ષાયિક મામ) નો ઉપશમ (એક પ્રકારનો અ-માન) છે. ઉપશમના ક્ષયથી અને ક્ષયના ઉપશમથી માર્થનો ઉદય થાય છે અને તેથી સધાવસ્તુ જીવ કલુષાદિ (પાપાદિ) આકારે પરિણમે છે ક્ષય અને ઉપશમ અથવા ક્ષાયિક મામ અને બીપ્પશમિક મામનો લગ્ન નાંને આપ્યો છે પ્રદેશવળ (જુઓ વિવરણ ૭૪).

૫૦. પી ૫૪. આ પાંચ જીવનાં સત્ત્વ (સ્વરૂપ) છે. =

૫૫. આ પાંચ ભાવમાંથી જે જીવમાં વધારે ભાવ હોય તે વધારે મન્ય અને ઓછા હોય તે ઓછા મન્ય જાણવા. પણ આ ભાવ એજ જીવનું સત્ત્વ છે.

૫૬. અહીં આત્માનું સ્વરૂપ આપે છે. આત્મા જ્ઞાનથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી ઝગચાત્મક છે. જ્ઞાન આત્માને પૂર્વાપર છે.

૫૭. ચૌદ્ધો પ્રકારાન્તર સ્થિતિ માનતા નથી પણ જૈનો (સ્યાદ્વા-
દીઓ) પ્રકારાન્તર સ્થિતિ માને છે. સ્યાદ્વાદ (જુઓ સપ્તમંગીનય.
પૃષ્ઠ ૫૦ અને વિવરણ).

૫૮. અસ્તિકાય-જીવાદિ પાંચ તત્ત્વ. (અસ્તિકાયનો અર્થ મૂઝાનો
સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો છે.

૫૯. વ્રસ-જંગમ. (પોતાની મેઢે મતિ કરનાર).

૬૦. પૃષ્ઠી અને પૃષ્ઠીની ચનેલી ફેટ એ બેમાં જીવાજીવન્યવસ્થા
પરસ્વે ભેદ છે તે અહીં જણાવ્યો છે.

૬૧. ઘણુકાદિ જે આવે છે અને જાય છે તે પુદ્ગલ કહેવાય છે.

૬૨. ૬૩. ૬૪. ગુણનું લક્ષણ આપ્યું છે. પર્યાય એટલે કર્મ. પર્યા-
યનો અર્થ ભત પળ થાય છે. પણ આ રુપે કર્મ અર્થ સમજવો.

૬૫. કર્મમન્ય દેહ સાથે આત્માની, ક્ષાયિકભાવ અને ઔપશમિક
ભાવના અમાવથી થયેલી ઇકતાને સીધે આત્માની કર્મપ્રવૃત્તિ તે યોગ
અથવા આસ્ત્ર છે. આસ્ત્રવનું ચીજું લક્ષણ પણ નીચે આપ્યું છે.

૬૬. પૌરુષઞ્ચોતિ એટલે મૂલજ્ઞાન, તે વસ્તુતઃ એક છે પણ ઇન્દ્રિય-
દ્વારા તેનો ચાગ્ર પદાર્થ સાથે સંયોગ થતાં તે વિવિધ હોય એમ માણે છે.
રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ જ્ઞાન પૌરુષઞ્ચોતિનાં પરિણામ છે.

૬૭. મિથ્યાદર્શનાદિનાં લક્ષણ પૃષ્ઠ ૪૬ માં આપ્યાં છે તે જોવાથી
વંધનું સ્વરૂપ સમજાશે.

૬૮. આગઢ જણાવે છે કે મંપ ચાર પ્રકારના છે; તેમાં મિથ્યા
દર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કપાય એ સ્થિતિવંધ અને અનુભાવ
વંધના હેતુ છે અને યોગ એ પ્રકૃતિવંધ અને પ્રદેશવંધનો હેતુ છે. યોગ
(જુઓ વિવરણ ૬૫).

૬૯. આઠે પ્રકારના પ્રકૃતિવંધ નીચે આપ્યા છે.

૭૦. સ્થિતિવંધ. જુઓ માયાન્તર પૃષ્ઠ ૪૭.

૭૧. અનુભાવબંધ. જુઓ ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૪૭.

૭૨. જુઓ. પૃષ્ઠ ૪૭. અને વિવરણ ૭૪.

૭૪. વિશેષતઃ પ્રકૃતિબંધ આઠ પ્રકારનો છે તો પણ તેના અવાન્તર ભેદ અનેક થાય છે. (૧) સમ્યગ્જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ નથી એમ જે વિચાર થાય તે જ્ઞાનાવરણ પ્રકૃતિબંધ. (૨) આદેત મતના અભ્યાસથી મુક્તિ થતી નથી એમ માનવામા આવે તે દર્શનાવરણ પ્રકૃતિબંધ. (૩) તીર્થકરના દર્શાવેલા અનેક મોક્ષમાર્ગમાંથી કોઈ એકમાં વિશેષ ભાવ ન રાખવો તે અંતરાયપ્રકૃતિબંધ. આ ચાર ધાતિકર્મ કહેવાય છે, કારણ કે તે શ્રેયસુનો ધાત કરે છે. ચાકીના ચાર પ્રકૃતિબંધ અધાતિકર્મ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. (૧) વેદનીય—મહારે આ જાણવું જોઈએ એવું જે અભિમાન તે વેદનીય પ્રકૃતિબંધ. અથવા સીજી રીતે કહીએ તો સક્રિય સીજનો પવન અને પાવકને લીધે થનાર ઈપદ્ પનીમાવ કે જે શરીરાકાર પરિણામનો હેતુ છે તે વેદનીય પ્રકૃતિબંધ. (૨) આ છે એવું જે અભિમાન તે નામપ્રકૃતિબંધ અથવા સીજની કલલાવસ્થા અથવા મુન્દુદાવરથામાં સીજને વિષે થનાર આરંભક ક્રિયાવિશેષ તે નામપ્રકૃતિબંધ. (૩) હુ આના શિષ્યવંશમાં છુ એવું જે અભિમાન તે ગોત્રપ્રકૃતિબંધ, અથવા સીજની શરીરાકાર પરિણામ પામવાની શક્તિ તે ગોત્રપ્રકૃતિબંધ. (૪) શરીરયાત્રા નિમિત્ત કર્મ તે આયુષ્ પ્રકૃતિબંધ, અથવા શુક્લશોનિતનો ચોંગ થતાં ઉગયનુ સમિલિત રૂપ તે આયુષ્ પ્રકૃતિબંધ. આ પ્રમાણે અધાતિકર્મના પણ ચાર પ્રકાર છે. એ રીતે પ્રકૃતિબંધના આઠ પ્રકાર થયા.

૭૪. કર્મભાવથી પરિણત થયલા અને અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલ-સ્કંધોનો આરમ્ભપ્રદેશોમાં અનુપ્રવેશ તે પ્રદેશબંધ. આત્મા અને કર્મનું સમિશ્રણ—એકરૂપ થવું તે પ્રદેશબંધ.

૭૫. સમ્યક્પ્રવૃત્તિ તે સંવર એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

૭૬. નિર્જેર અને નિર્જેરા એકજ છે.

૭૭. સાત એકાન્ત મગનો સમાહાર તે સપ્તભંગી. સપ્તભંગીનો નય તે સપ્તભંગીનય. (મૂલમાં સપ્તભંગીનય છપાયું છે તે સદોષ છે). કોઈ વસ્તુ ' છે ' એમ નિધવપૂર્વક કહેવું અસાધ્ય (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૧) હોવાથી સ્યાદસ્તિ વગેરે શબ્દોમાં અનિયત રીતે કહેવું સાક છે.

રામાનુજદર્શનનું વિવરણ.

૧. આદ્યત દર્શનમાં સ્યાદ્વાદના સંવંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. રામાનુજાચાર્ય આ સ્થલે જૈનનું સંવેદન કરતાં કહે છે કે જૈનો જે અનેકાન્તિકધાદ માને છે તે માનવા જોવો નથી, કારણ કે જો વસ્તુ અનેકાન્ત હોય તો તે એકી વચ્ચે સત્ અને અસત્ બને હોય; પણ પ્રમાણદૃષ્ટિથી જોનારને જણાય છે કે જેમ એકજ વસ્તુ એકજ વચ્ચે સિત અને ઉષ્ણ હોઈ શકે નહિ તેમ એકજ ધર્મી એકજ વચ્ચે સત્ અને અસત્ હોઈ શકે નહિ.

૨. કોઈ જૈન કહેશે કે હમારું કહેયું એમ નથી કે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બને એકે કાલે એક ધર્મીમાં હોય, પરંતુ અમુક ધર્મી એકે કાલે કાંતો સત્ હોય કે કાંતો અસત્ હોય; અને જેમ 'યરોડુનાસિકેડુનાસિકો વા' એ સૂત્રથી યરના અનુનાસિકનો અને અનનુનાસિકનો વિકલ્પ થઈ શકે છે, અથવા જેમ 'જીવતાસુધી અમિહોત્ર કરવો' એ વિધિવાક્યથી અને 'મ્મહાવારી, યદસ્ય, વા વાનપ્રસ્થે શિક્ષાસૂત્રના લ્યાગપૂર્વક કર્મનો સંન્યાસ કરવો' એ વાક્યથી અમિહોત્ર કરવાનો અને કર્મનો લ્યાગ કરવાનો વિકલ્પ થઈ શકે છે, (અર્થાત્ સમય વિધાનોમાંનું પ્રત્યેક સ્થરું ગણાય છે), તેમ અહીં પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો એક ધર્મીમાં એક કાલે વિકલ્પ ઇમગવો. સારાંશ કોઈ કહે શે કે વસ્તુ સત્ છે તો તેપણ સત્ છે અને કોઈ કહેશે તેજ વસ્તુ અસત્ છે તો તે પણ સત્ છે એમ માનવું. આ પ્રમાણે કહેનારના વચ્ચન અયુક્ત છે એમ જણાવવાને રામાનુજાચાર્ય ન્યાય લાવે છે કે 'વિકલ્પ ક્રિયામાં હોઈ શકે વસ્તુમાં હોઈ શકે નહિ.' કોઈ પણ ક્રિયા કરવાની હોય તો પ્રસંગાનુસાર તે તેમજ તેથી વિરુદ્ધ એ બેમાંની પ્રત્યેક યોગ્ય હોય પણ વસ્તુ કે જે સ્થિત છે તેના સંવંધમાં આ પ્રમાણે હોઈ શકે નહિ.

૩. જેમ ગણેશમાં મનુષ્યત્વ અને હસ્તિત્વ બને છે, અથવા જેમ નૃસિંહમાં મનુષ્યત્વ અને સિંહત્વ બને છે તેમ વસ્તુમાં પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બંને હોઈ શકે. એમ જો કોઈ કહે તો તેને માટે કહે છે કે અહીં દૃષ્ટાંત ધાર્મિક સંવંધ ઘટતો નથી, કારણ કે દૃષ્ટાંતમાં દેશભેદ કરીને (શરીરનો એકભાગ મનુષ્ય અને બીજો હસ્તી અને સિંહ એ રીતે) સમય ધ-

મંત્રુ અસ્તિત્વ છે પણ દાર્ઘ્યતામાં તેમ છે નહિ. જૈનો એમ નથી માનતા કે વસ્તુનો એક ભાગ સત્ છે અને બીજો ભાગ અસત્ છે. વલ્લી કોઈ કહેશે કે વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે સત્ છે પણ પર્યાય રૂપે અસત્ છે તો તે પણ ખોટું છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને ગુણ બંને એક કાલમાં उत्पन्न થતા નથી, અને તેથી આ પ્રમાણે કહેવું તે વસ્તુ એક કાલમાં સત્ છે અને બીજા કાલમાં અસત્ છે એમ કહેવાની વરાવર છે, પરંતુ આ પ્રમાણે કાલભેદ માનતા અને કાંતતાને વાધ આવે છે. વસ્તુ એકજકાલે સત્ અને અસત્ હોય તોજ તે અનેકાન્ત કહેવાય.

૪. કોઈ જૈન કહેશે કે લાઘુ અને દુકુ એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તો પણ કોઈ એકજ વસ્તુ એક કાલે લઘાઈમાં લાઘુ અને પોહોઢાઈમાં દુકુ હોય છે તે પ્રમાણે એકજ વસ્તુ એક કાલે બે વિરુદ્ધ ધર્મયુક્ત હોઈ શકે તો તેને કહે છે કે અહીં દૃષ્ટાંત અને દાર્ઘ્યતામાં સરસતાપણુ નથી. વસ્તુમાં લાઘુ અને દુકુ એ બે ધર્મ જોવા છે તે બંને ભિન્નભિન્ન છે, લઘાઈ મળીનો ભાગ તે પોહોઢાઈ મળીનો ભાગ નથી. પરંતુ દાર્ઘ્યતામાં એવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. વસ્તુમાં પ્રતિયોગીઓનો ભેદ નથી અર્થાત્ જોને સત્ અને અસત્ વિરુદ્ધ ધર્મ લગાડવામાં આવે તે ભિન્ન નથી. -

૫. જૈનો માને છે કે વસ્તુમાત્ર અનેકાન્ત છે, સત્તમગીનય પણ આ પ્રમાણે અનેકાન્ત માનવો જોઈએ, નહિ તો વસ્તુમાત્ર અનેકાન્ત છે એ પ્રતિજ્ઞા ધોડી થશે. પણ ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે જો હેતુ અનેકાન્ત હોય તે હેત્વાભાસ (ધોડો હેતુ) હોય છે. આ પ્રમાણે જો સત્તમગીનય એકાન્ત માનવામાં આવે અથવા અનેકાન્ત માનવામાં આવે તો પણ જૈનોથી દોષયુક્ત થવાય નહિ.

૬. વસ્તુમાત્ર અનેકાન્ત (અનિશ્ચિત) કહેતાં સત્ત કે નવ પદાર્થના નિશ્ચયનું ફલ પણ અનિશ્ચિત થશે. તેજ પ્રમાણે નિશ્ચય કરનાર શિષ્ય અને નિશ્ચય કરાવનાર ગુરુ અને શાસ્ત્ર પણ વસ્તુમાત્ર અનિશ્ચિત હોવાથી અનિશ્ચિત ગણાશે. આ પ્રમાણે રામાનુજાચાર્ય સદ્વાસ્ય કહે છે કે જે મતમાં શિષ્ય, ગુરુ, શાસ્ત્ર, પ્રમાણ, પ્રમેય, એ સર્વ અનિશ્ચિત ઠરાવવામાં આવે તેમનો પ્રવર્તક તે સ્વચ્છેદનો તીર્થંકર કહેવાય !

૭. જૈનો જીવને શરીરપરિણામ માને છે તેનું આ સ્થળે સંદેહ છે.

૮. જો એમ માનવામાં આવે કે હાર્થાના શરીરમાં જીવ હાર્થા જીવનો હોય અને કીડીના શરીરમાં જતાં તેજ કીડી જીવનો થઈ જાય તો

તે પણ ચોટું છે, કારણ કે એમ માનતાં જીવ વિકારી થાય છે અને તેથી કૃતકર્મનો તારા અને અકૃતનો અભ્યાગમ થવાનો પ્રસંગ આવે છે.

૯. કોઈ અમુક મહાસાધે કેટલાક મઝ લડવાને આવ્યા હોય ત્યારે પેલો મન સામા આવનારાઓમાંના પ્રત્યેક સાધે ન લડતાં તેમાના એક મુહ્ય સાધે લડાને તેને દરાવે તો શાકીના સર્વેનો પરાજય થયો એમ માનવામાં આવે. આ પ્રમાણે કેટલીક વાતો હોય તેમાથી એક મુશ્યનું સંકટન કરવામાં આવે તો શાકીની સર્વેનું સંકટન થયું સમજાય. આ પ્રમાણે કરવાને પ્રધાનમહ્તનીવૃદ્ધનન્યાય કહે છે. જૈર્મનાં જીવપદાર્થેનું સંકટન થયું તે ઉપરથી શાકીના પદાર્થોનું પણ આ ન્યાયથી સંકટન સમજાવું.

૧૦. અહીં કેવલાદ્વૈતવાદીઓના મતનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે; દ્વે તેનું રામાનુજાચાર્ય કેવી રીતે સંકટન કરે છે તે આપવામાં આવશે.

૧૧. કેવલાદ્વૈતાવદીઓ અવિચા (અજ્ઞાન) ને અનાદિ, ભાવરૂપ, અને જ્ઞાનથી નિરુત્તર માને છે.

૧૨. કોઈ કદેશે કે અજ્ઞાન અનાદિ ભાવરૂપ છે એમ માનવું ચોટું છે, સહ જોતાં તો તે જ્ઞાનનો અભાવ છે તો તેને કેવલાદ્વૈતવાદી આ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે; પ્રત્યક્ષ એ જ્ઞાનાભાવનો વિષય નથી, કારણ કે પ્રમાકર અને કુમારિલ મઢ જ્ઞાનને એક અન્યભાવરૂપે સ્વીકારે છે.

૧૩. આ બે શ્લોકમાં અભાવ ભાવથી ભિન્ન માન્યો નથી પણ ભાવરૂપજ માન્યો છે એમ કશું છે

૧૪. જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી માટે તેનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ નથી, આથી જ્ઞાનાભાવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય છે એમ કહેવાય નહિ. જ્ઞાનાભાવ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણથી જણાય છે.

૧૫. જ્ઞાનાભાવ પ્રત્યક્ષ છે એમ કહેતાં આ પ્રમાણે વિરોધ આવે છે. “ હુ અજ્ઞ છું ” એ વાક્યમા “ હુ ” એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે, જો જ્ઞાનાભાવ પ્રત્યક્ષ હોય તો “ જ્ઞાનાભાવ ધર્મનો ધર્મો કોણ ? તો હુ એ પ્રમાણે થવું જોઈએ, “ હુ કોણ ? તો જ્ઞાનાભાવવાન્ ” એ પ્રમાણે થવું જોઈએ નહિ બીજી રીતે બોલીએ તો “ હુ ” એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે “ હુ ” જ્ઞાનનો પ્રતિ યોગી હોઈ તોજ થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જોતા જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ કરનાર હુ સ્વતંત્ર ન રહેતાં જ્ઞાનાભાવ ઉપર આધાર રાખનાર હુ છું, અને અનુભ-

વિતા સ્વતંત્ર ન હોવાથી અનુભવ અસંભવિત થાય છે. કોઈ કહે શે કે “હું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન તમે કહો છો તે પ્રમાણે નથી થતું પણ કોઈ અન્ય પ્રકારે ધાય છે તો તેને કહેવાનું કે જ્યારે જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ તેના ધર્મી ઉપર આધાર રાખે ત્યારે તેનો સ્વતંત્ર અનુભવ થવો અશક્ય થઈ પડે છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો “હું જ્ઞાનાભાવવાનું છું” અહીં આપણે જો જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ પ્રથમ માનીએ તો ધર્મી જે હું તેનો અનુભવ પછી થશે અને તેથી અનુભવિતા વગર પણ અનુભવ થાય એમ માનવું પડશે; જો હું એ પ્રકારની અવગતિ પ્રથમ ધાય છે એમ માનીએ તો જ્ઞાનાભાવ-ત્વ એ જે ધર્મ તે ધર્મી ઉપર આધાર રાખનાર થશે અને તેથી તેનો સ્વતંત્ર અનુભવ થશે નહિ.

૧૬. હવે ધારો કે અજ્ઞાન કોઈ ભાવરૂપ પદાર્થ છે તો તે માનતાં હું અને અજ્ઞ એ બેનો સંબંધ સ્પષ્ટ સમજાવો. જ્ઞાનાભાવને નિષેધ ધાત્વક માની-એ તો નિવિધ્યના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે; ભાવરૂપ માનીએ તો કોઈ અપેક્ષા રહે નહિ; માટે અભાવને ભાવરૂપ માનવામાં વધારે સુગમતા રહેલી છે.

૧૭. રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે ભાવરૂપ અજ્ઞાન માનો કે જ્ઞાનાભા-વ માનો એ બંને સરસાં છે. આ વાત નીચે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

૧૮. હું બ્રાહ્મણ છું એ વાક્યમાં બ્રાહ્મણ છું એવું જે જ્ઞાન ધાય છે તે જ્ઞાનનો વિષય અને આશ્રય જે “હું” તે આ જ્ઞાનથી ભિન્ન રૂપમાં અનુભવાય છે કે નહિ? જો અનુભવાય છે એમ કહોતો આ અનુભવ તે સ્વરૂપજ્ઞાન છે. હવે તમે એમ માનો છો કે અજ્ઞાન સ્વરૂપજ્ઞાનથી નિવૃત્ત ધાય છે. પણ ઉપર પ્રમાણે જ્યારે પ્રત્યેક અનુભવમાં સ્વરૂપજ્ઞાન ધાય છે તો પ્રત્યેક અનુભવમાં અજ્ઞાન પણ નિવૃત્ત થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અજ્ઞાન નિલ્લનિવૃત્ત થતાં તેને ભાવરૂપ માનવું એ કંઈ ઠીક લાગતું નથી. હવે જો કહેશો કે જ્ઞાનથી ભિન્ન રૂપમાં અર્થનો અનુભવ નથી થતો તો અજ્ઞાનનો અનુભવ પણ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે હું અજ્ઞાન છું એવો અનુભવ એ અનુભવના આશ્રય અને વિષય વગર થઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

૧૯. કોઈ શાકરમતવાદી કહેશે કે ઉપર જે તમે સ્વરૂપજ્ઞાન કહ્યું તે સ્વરૂપજ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માનવામાં આવતી નથી પણ શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માનવામાં આવે છે. હવે આ શુદ્ધ સ્વરૂપા-ભાસ તે માત્ર અજ્ઞાનવિરોધી જ્ઞાનથી આધિત ધાય છે. આ પ્રમાણે આશ્રય અને વિષયનું જ્ઞાન થતાં કંઈ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ જાય એમ કહેવાય નહિ.

માટે આશ્રય અને વિષય (હ) નુ જ્ઞાન હોય અને તે સાથે પણ અજ્ઞાનનો અનુભવ થઈ શકે.

આ પ્રમાણે કહેનારને રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે જો એમ માની તો જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ પણ આશ્રય અને વિષયના જ્ઞાનસાથે થશેજ. હુ અજ્ઞ છુ એ વાક્યમાં અજ્ઞ છુ એવો અનુભવ આ અનુભવનો આશ્રય અને વિષય જે હુ તે ઉપર આધાર રાસતો હશે તો પણ તેમાં વિરોધ આવશે નહિ. (વાચકને આ સ્થળે ૧૫ અને ૧૬ અક્ષરો વિવરણ જોવાને કહેવામાં આવે છે. શાંકરમતવાળા “હુ” ને જ્ઞાનાભાવનો ધર્મો અથવા પ્રતિયોગી લઈ “અજ્ઞ છુ” એ અનુભવની અશક્યતા દર્શાવે છે. રામાનુજાચાર્ય “હુ” ને “ અજ્ઞ છું ” એ અનુભવનો આશ્રય અને વિષય લઈ સ્વચ્છ અનુભવની શક્યતા પ્રતિપાદિત કરે છે)

૧૯. જેમ એક ધરમા કેટલાક પદાર્થ પડેલા છે પણ તે આપણને દેખાતા નથી, હવે જો કોઈ દીવો કરે તો આ પદાર્થ કે જે પ્રથમ અપ્રકાશિત હતા તે હવે પ્રકાશિત થાય છે. ત્યાં આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે દીપ થયો તે પૂર્વે અધકાર હતો અને તેથી દીપથી જે પદાર્થો પ્રકાશિત થયા તે અધકારને લીધે અપ્રકાશિત હતા આજ પ્રમાણે જીવાદિ પદાર્થના સ્વરૂપ, શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાન થયું તે પૂર્વે અપ્રકાશિત હતાં, માટે જ્યારે શુદ્ધસ્વરૂપજ્ઞાન (પ્રમાણજ્ઞાન) થી અપ્રકાશિત અર્થનો પ્રકાર થયો તો હમણાં પ્રકાશિત થયેલા પદાર્થો પૂર્વે અપ્રકાશિત થાથી હતા તેનું કારણ જાણવું જોઈએ. જેમ દીપના દટાંતમાં દીપથી પ્રકાશિત થયેલા પદાર્થો પૂર્વે અધકારને લીધે અપ્રકાશિત હતા તેમ સ્વરૂપજ્ઞાન થયા પૂર્વે અજ્ઞાનથી જીવાદિ પદાર્થોનાં સ્વરૂપઅજ્ઞાત હતાં આ પ્રમાણે અનાદિભાવ રૂપ અજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

૨૦. ૨૧. ઉપરનું અનુમાન સદોષ છે એમ રામાનુજાચાર્ય જણાવે છે, ઝીવાદિ પદાર્થોનાં સ્વરૂપ અજ્ઞાત હતાં પડેલે તેઓનું અજ્ઞાન હતું. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને સિદ્ધ કરવાને ઝીમા અજ્ઞાનને સ્વીકારવું પડે છે. પણ કેવલાદૈત વાદીઓ અજ્ઞાન એક છે એમ માને છે, માટે આ પ્રમાણે કરતાં અપસિદ્ધાંત થાય છે અર્થાત્ તેમનાજ સિદ્ધાંતનું ચરન થાય છે. જો કદાચ કેવલાદૈતવાદીઓ આ અજ્ઞાનાન્તરને સાધનરૂપે ન લે તો અનુમાન અધાર્થ થયું કહેવાશે નહિ

૨૨ પછી દૃષ્ટાન્ત પણ સ્તોટુ છે, કારણ કે दीपप्रभा शुद्ध स्वरूप-ज्ञानसाधे सरखावी शक्या तेम नहीं दीपप्रभातो मात्र चक्षुरिन्द्रियने उपकार करे છે અર્થનો વોધ તો જ્ઞાનથી જ થાય છે

૨૩ જેમ શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનનો આશ્રય શુક્તિકાદિ નથી તેમ અજ્ઞાનનો આશ્રય વ્રક્ષ નથી (આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાન કોઈ મિત્રભાવ રૂપ નથી પણ જ્ઞાનનો અભાવ છે)

૨૩. અપર વ્રક્ષને જ્ઞાનમાત્ર માર્ગી તે અજ્ઞાનનો આશ્રય ન થઈ શકે એમ કહ્યું પણ કોઈ એમ શકા કરે કે મને શુક્તિકાદિનું અજ્ઞાન છે એમ કહેવા માહુ એ શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનનો આશ્રય થયો હવે “હુ” ભાવ જે છે તેનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે તોપણ તે જેમ અજ્ઞાનનો આશ્રય થઈ શકે છે તેમ વ્રક્ષ જ્ઞાનમાત્ર છે તો પણ તે અજ્ઞાનનો આશ્રય થઈ શકે, પણ રામાનુજા ચાર્થ આ શકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે “ હુ ” જે અનુભવ કરનાર તે શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનનો આશ્રય નથી પણ અનુભવ અથવા અનુભૂતિ જે પાય છે તેનો સ્વભાવજ એવો છે કે અનુભાવ્ય (જેનો અનુભવ કરવાનો છે તે)ને અનુગુણ થવું મને શુક્તિકાદિનું અજ્ઞાન છે એમ કહેવાનો અર્થ એમ સમજવો કે મને જે અનુભવ પાય છે તે શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનને અનુગુણ છે

૨૪ અનુભવિતા અનુભવવાની ક્રિયા કરે છે અને જ્ઞાતાદિ જેના પર્યાય છે એવી અનુભૂતિ પણ અનુભવિતાનું જ્ઞાતૃત્વ-આત્મત્વ-છે, ઊર્ધ્વાત્ અનુભવિતા (આત્મા) જાતે જ્ઞાનરૂપ નથી પણ જ્ઞાન (અનુભૂતિ) ને સ્વીકારે તે જ્ઞાનવાનું છે, તાત્પર્ય કે આત્મા જ્ઞાનરૂપ નથી પણ જ્ઞાન આત્માનો ધર્મ-ગુણ-છે

૨૫ સૂર્ય પ્રમારૂપ છે તો પણ સૂર્યની પ્રભા એમ કહેવાય છે પ્રભા સૂર્યથી દૂર જઈ શકે છે તેમજ તે રૂપવાળી છે માટે તે દ્રવ્ય છે, પણ તે સાથે કોની પ્રભા એમ કહેતાં સૂર્યની પ્રભા એમ કહેવાય છે તેથી તે ગુણ છે આ પ્રમાણે આત્મા ચિદ્રૂપ છે તો પણ ચૈતન્ય તેનો ગુણ છે. નીચેના શ્રુતિ શાક્યથી પણ પિદ્ધ થાય છે કે આત્મા પોતામાં જ જ્ઞાનપન છે છટ્તું નહિ પણ બહાર પણ જ્ઞાનપન છે આત્માનું પોતામાં જ્ઞાનપન હોયું તે પોતાનું જ્ઞાનરૂપ હોયું છે, અને બહાર જ્ઞાનપન હોયું તે પોતાના જ્ઞાનગુણને સ્વીકારે છે બહાર પડે પોતાના આશ્રયથી અન્યથા આ પ્રમાણે જ્ઞાન પોતાના આશ્રયથી અન્યથા જાણ શકે છે માટે તે ગુણ પણ છે

૨૬. અનૂતેન દ્વિપ્રત્યુદા એ શ્રુતિથી અવિદ્યાનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થતું એમ વતલાવવામા આવે છે. અનૂત એટલે અજ્ઞાન નહિ પણ ઋતથી અન્ય કદક, ઋત એટલે ભક્તિથી થતો દૃષ્ટાક્ષાત્કાર. અનૂત એટલે સસારચક્રમા ફેરવનાર કર્મ.

૨૭. માયા એટલે અજ્ઞાન નહિ, પણ વિચિત્ર પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય.

૨૮. અર્ધાપત્તિથી ભાવરૂપ અજ્ઞાન સિદ્ધ કરવામા આવે તો તે પણ છોટું છે જો જીવનુ હંશર સાથે એક્ય થાય તોજ અર્ધાપત્તિથી કહેવાય કે એક્ય પૂર્વે દ્વિતનો અનુભવ હોવાના કારણરૂપે અજ્ઞાનને માનવું જોઈએ. પણ એમ કહી છેજ નહિ.

૨૯. તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો રામાનુજાચાર્ય આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે. તદેક્ષત વહુસ્યામ્ इत्यादि वाच्ययां तत् उत्पात्ति, स्थिति અને लय છે લીલા જેનાં એવા સગુણ બ્રહ્મનુ વાચક છે. ત્વપદ ત્રિવિધિશિષ્ટ બ્રહ્મ જેનું જીવ શરીર છે તેનું વાચક છે, કારણ કે તત્ અને ત્વનું સામાનાધિકરણ્ય છે, અને સામાનાધિકરણ્ય એ પ્રકારવાળી એકજ વસ્તુમા સમયે (એક પ્રકારની એ વસ્તુઓમા ન સમયે).

૩૦. શાકરમતવાદીઓ તત્ પદનો અર્થ બ્રહ્મ અને ત્વ પદનો અર્થ જીવ સર્વે ભાગત્યાગ લક્ષણાથી જીવના અલ્પજ્ઞત્વાદિ ભાગનો અન બ્રહ્મના સર્વજ્ઞત્વાદિ ભાગનો ત્યાગ કરી હમયનું સામાનાધિકરણ્ય શક્ય ગણી એક્ય જણાવે છે.

૩૧. વાચકે ઉપર જોયું હશે કે રામાનુજાચાર્ય એ પ્રકારવાળી એકજ વસ્તુનું સામાનાધિકરણ્ય શક્ય મારે છે, પણ શાકરમતવાદી દેશાન્તર અને કાલાન્તરમાં રહેલી એ વસ્તુઓનું “ આ તે ” એમ કહેવામાં સામાનાધિકરણ્ય રહ્યું છે એમ કહે છે. રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે જો દેશાન્તરમા ભિન્ન વસ્તુઓ ર્દેશ તો એ વસ્તુઓ માનવી પડે પણ કાલાન્તરમા ભિન્ન સર્દેશ તો એકજ વસ્તુથી ચાલે અને એતદેશસ્થને વર્તમાન-કાલગત માનીએ અને દૂરદેશસ્થને મૂતકાલાગત માનીએ તો પણ એક વસ્તુથી ચાલવાને કર્દ વાધ નડે તેમ નથી. માટે એકની એકજ વસ્તુમાં સામાનાધિકરણ્ય સમયે પણ એ વસ્તુઓમાં સમયે નહિ.

૩૨. 'તત્ સ્વમ્ અસિ' અહીં (લક્ષણા લેતા) તત્ને તેના રૂપમા નથી સમજતા પણ સર્વશત્વાદિ ભાગ રહિત રૂપમાં સમજીએ છીએ તેમજ સ્વમ્ને પણ અલ્પશત્વાદિ ભાગ રહિત સમજીએ છીએ. આ પ્રમાણે પ્રત્યભિશા (પૂર્વાનુભૂતવસ્તુનુ વસ્તુદર્શન યચ્છતે યતુ સ્મરણ) નો સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી. હવે રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે આ પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞાને ન માનીએ અને એકની એક વસ્તુને તત્તાવિશિષ્ટ અને હૃદતા—વિશિષ્ટ માનીએ તો એકજ વસ્તુનાં તત્તા અને હૃદતા એકનાં એક નહિ રહેતાં જુદા જુદા થશે અને આમ ધવાધી પદાર્થમાં સ્થાયિત્વ રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે ઉભયપદમા લક્ષણા (ભાગત્યાગ લક્ષણા) લેતા બાધ નહોતો માટે તે પ્રમાણે કરવું યાચક છે.

૩૩. જીવ બ્રહ્માત્મક કહેવાય છે તેનો અર્થ રામાનુજના મત પ્રમાણે બ્રહ્મ જીવનો આત્મા છે અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મનુ શરીર છે એવો ધાય છે. બ્રહ્મ આત્મા યસ્ય સ બ્રહ્માત્મક એમ સમાસ લેવો.

૩૪. સર્વ શબ્દ પરમાત્માના વાચક છે, પણ સર્વ શબ્દથી કહેવામા આવતા પદાર્થ પરમાત્મા નથી. દેવશરીર, મનુષ્યશરીર, હૃદ્યાદિ (જેને દ્વાર કહે છે તે) જીવના શરીર છે આ સર્વ શરીર કદ એક કહેવાય નહિ તેમજ જીવસાથે તેઓની એકતા પણ મનાય નહિ. આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મનાં શરીર છે અર્થાત્ બ્રહ્મ સૂત્રાત્મા સર્વમા રહે છે પણ તેથી સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહેવાય નહિ.

૩૫. દેવાદિ સર્વ શબ્દ જો કે તત્ત્વાદ્ય વિવિધ પદાર્થના વાચક છે, તો પણ પરપારાએ કરીને તે જીવ અને રૂશ્વરના વાચક છે.

૩૬. દેવાદિ શબ્દ જીવના વાચક છે અને જીવ દેવાદિથી પૃથક્ નથી. દેવશરીર અને જીવના યોગને દેવ કહીએ છીએ, પણ આ યોગ વગરની સ્થિતિને જીવ કહેવું તે આપણે જાણતા નથી. જીવાત્માના યોગ વગરનો મનુષ્યદેહ મનુષ્ય કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે દેવ, મનુષ્ય હૃદ્યાદિ શબ્દ જીવાત્માયુક્ત દેવશરીર કે જીવાત્માયુક્ત મનુષ્યશરીરના વાચક છે.

નિર્વિકલ્પ નથી, કારણ કે જ્યારે તે પદાર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે ત્યારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે ' જે થોડા વસ્તુ ઉપર નિર્વિકલ્પ (અસ્પષ્ટ) જણાતો હતો તેજ આ પદાર્થ છે. ' આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પત્વ એક વિકલ્પ છે

૩૯. શાંકરમતવાદીઓ માને છે કે તત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્યથી સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે માટે સંસાર માયા (અવિદ્યા) નું કાર્ય છે, કોઈ પણ વસ્તુ નથી, રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે આ પ્રમાણે થતું નથી, કારણ કે એ વાક્ય પણ અજ્ઞાનમૂલક છે

૪૦. બ્રહ્મને સત્ત્વ પ્રપચનું કારણ માનતા પણ ' એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે ' તો પછી પ્રપચને મિથ્યા માનવાનું કઈ ફલ નથી

૪૧. અસત્ત્વુ વિજ્ઞાન અસંભવિત હોવાથી ' કયા એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે ? ' એ પ્રતિજ્ઞા વાધિત થાય છે

૪૨. મૃદ્ એ એક સત્ત્વ છે અને ઘડોદિ સર્વ મૃદના વિકાર છે. નામમાત્રનું મૂલ વર્ણીમા છે. દેહ્યાદિ વાક્યોનું તાત્પર્ય જગત્તે અસત્ કહેવાનું નથી પણ કારણાવસ્થા બ્રહ્મને પ્રલય અને કાર્યાવસ્થા બ્રહ્મને ઘટિ માનતાં આ શ્રુતિનો સિદ્ધાન્ત અધિક સુસ્પષ્ટ થાય છે.

૪૩. કેટલાક અભિવાક્યો બ્રહ્મના નિર્ગુણત્વનો વીધ કરે છે તેનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે એમ નથી પણ તે પ્રકૃતિના હેય ગુણથી રહિત છે એમ સમજવું બ્રહ્મ સર્વ શોભન ગુણથી યુક્ત છે

૪૪. નાનાત્વનો નિયેધ જગત્તું મિથ્યાત્વ સૂચવતો નથી પણ બ્રહ્મથી પૃથગ્ વસ્તુના સદ્ભાવનો નિયેધ કરે છે.

૪૫. આ રૂપમાં રામાનુજાચાર્ય અગેદનો સ્વીકાર કરે છે.

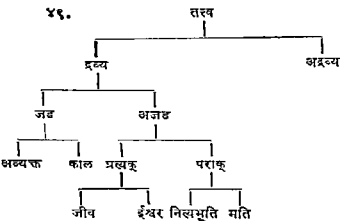
૪૬. બ્રહ્મ એક હોવા છતાં પણ સ્વલીલાથી અનેક થાય છે એમ માનવામાં આવે છે તેથી આ સપ્રદાયવાદી ભેદાભેદ વાદી (ભેદ અને અભેદ વચ્ચેનો સ્વીકાર કરનાર) કહેવાય છે

૪૭. ચિન્ (જીવ) અચિત્ (જડ) અને દેશ્વર એમનાં સ્મરણ તથા સ્વરૂપ એક એકથી નિમ્ન માનવામાં આવે છે તેથી ભેદનું પ્રદર્શન થાય છે

આ પ્રમાણે અભેદ, ભેદાભેદ, અને ભેદ એ ત્રણે આ નયનાં તત્ત્વ છે

૪૮. અહીં જીવનુ સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. અવિદ્યાનો અર્થ મિ-
થ્યાજ્ઞાન નહિ પણ કર્મ છે. જીવ વસ્તુતઃ ચિદ્રૂપ છે તો પણ આ અજ્ઞાદિ
કર્મરૂપ અવિદ્યાથી વેષ્ટિત છે. કર્માનુસાર તેના સ્વાભાવિક જ્ઞાનનો સ-
કોચ વિકાશ થાય છે અને આ સકોચ વિકાશને અનુસાર અચિત્ જે
ભોગ્ય તે સાથે તેનો થોડો અથવા ઘણો સંસર્ગ થાય છે અને તે પ્રમાણે
તે સુખ દુઃખ અનુભવે છે. ईश्वरનુ જ્ઞાન (ઓઢઢાણ) અને તેની પ્રા-
પ્તિ ઇ જીવના સ્વભાવ છે.

૪૯.

દ્રવ્યનું લક્ષણ:—નાના દશાવાલુ હોવાપણુ.

અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) નુ લક્ષણ:—સત્ત્વાદિ ગુણથી યુક્ત.

કાલ:—સવત્સરાદિરૂપ.

જીવ —અણુરૂપ અને યોધવાનુ.

ईश्वर —જીવથી અન્ય આત્મા (જીવધર્મથી રહિત આત્મા)

નિત્યભૂતિ:—શુદ્ધસત્ત્વરૂપતા, પરમ વલ્લ્યાળ.

મતિ=જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અવભાસ.

૫૦. રામાનુજાચાર્ય જીવના આ સ્વરૂપથી જીવ ईश्वરના એકયનો
નિવેધ કરે છે.

૫૧. ચિત્ અચિત્ અને ईश्वર ઇ ત્રણમાંના બીજા પદાર્થનુ સ્વરૂપ
આપે છે.

૫૨. જગત્તુ નિમિત્ત તેમજ ઉપાદાન કારણ ईश्वर છે.

૫૩. ૫૪. આ સ્થાળે વાચકે રામાનુજમત અને શાંકર મતનો ભેદ જોવાનો છે. ‘ યાયાત્મ્યના અનુભવને અનુગુણ ’ એ ईश्वરના સ્વપદ્મું વિશેષણ છે; આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે લેવો, પોતે તદ્વત્ થયો છે એવો અનુમય જેમા રહેલો છે તેવું; આ પ્રમાણે કહેવાનો હેતુ એ છે કે જીવ ईश्वર થતો નથી; મોક્ષ (ईश्वરપદ) માં પણ તેને હું ईश्वરના જેવો પણ ईश्वરથી વ્યતિરિક્ત છોંં એવું માન રહે છે

૫૫. ૫૬. વ્રજ્ઞનો અર્થ સગુણ પુરુષોત્તમ લેવામાં આવે છે. અયા- તો ધર્મજિજ્ઞાસાથી આરંભાતા પૂર્વમીમાંસામાં કહેલાં કર્મના જ્ઞાન અને અનગ્રાનથી પરંપરાય વ્રદ્વજ્ઞાન થાય છે. માટે પર્વ અને ઉત્તર મીમાંસાન

કયથી જેનું વિધાન કરવામા આવે તે ઉપરથી કોઈ અન્યનિ કર્તવ્યતાનું અનુમાન થાય તો તે અનુવાદથી થયુ એમ કહેવાય.

૬૩. અમુક પુરુષને કારણવશાત્ શાસ્ત્રના અર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પણ તેથી શાસ્ત્ર અર્થરહિત છે એમ કહેવાય નહિ, શાસ્ત્ર તો અર્થવત્ છેજ. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર કે જે નિત્ય અર્થવત્ છે તેના અર્થના પ્રદર્શનને માટે ધ્વજ સાથે મનનની પણ આવશ્યકતા જણાય છે, માટે મનનનુ ઝોકે વિધાન નથી તો પણ અનુવાદથી તેની કર્તવ્યતા સિદ્ધ થાય છે.

૬૪. આ પ્રમાણે રામાનુજાચાર્ય નામસ્મરણને પ્રાધાન્ય આપે છે.

૬૫. ધ્યાન અથવા ઉપાસના તે સ્મરણ અને આ સ્મરણ તેજ આત્માનુ દર્શન છે

૬૬. આ વાક્ય જ્ઞાન થવામા ईश्वरપ્રસાદની આવશ્યકતા દર્શાવે છે.

૬૭. ભક્તિનુ આ લક્ષણ પ્રશસ્ય છે. ભક્તિ એટલે જ્ઞાનવિશેષ. ભક્તિનુ પ્રયોજન ભક્તિજ હોવાથી ભક્તિ સાધ્ય અને સાધન બને છે ભક્તિથી પુરુષોત્તમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૬૮. આ લક્ષણથી લક્ષિત જગત્નો અર્થ વિશ્વ છે.

૬૯. શાસ્ત્રજ્ઞાનથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અને આત્મજ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનનો હેતુ છે.

૭૦. તને પુત્ર થયો છે એ વાતન્ય માત્ર બનેલી વાત જણાવે છે, એ કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનો નિયેધ કે વિધાન કરતુ નથી, તો પણ તે નિષ્પ્રયોજન છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે હર્ષ ઉત્પન્ન કરવારૂપ કાર્ય તે કરે છે.

પૂર્ણપ્રજ્ઞદર્શન.

૧. કેવલાદ્વૈતવાળા બ્રમ્હ ને સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત એ ત્રણે ભેદથી રહિત માને છે, આત્મતીર્થના અનુયાયીઓ (મધ્વસપ્રદાયવાળા) બ્રમ્હ ને ભેદયુક્ત માને છે, કેવલાદ્વૈતવાદીઓ (શાકરગતવાદીઓ) કહે છે કે અપનિપદ્મ તાત્પર્ય બ્રમ્હ ન ભેદરહિત ઠરાવવાનું છે મધ્વસપ્રદાયવાળા કહે છે કે અપનિપદ્મ તાત્પર્ય બ્રમ્હને ભેદરહિત ઠરાવવા એવું દેખાય છે પણ તેમ હોય જોઈએ નહિ, કારણ કે શ્રુતિનો અર્થ ટીકા પ્રમાણને અનુસાર સમજવો જોઈએ. હવે જો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના બ્રમ્હના ભેદ સિદ્ધ થાય તો શ્રુતિ પણ ભેદપર છે એમ સમજવું

૨. પૂર્વપક્ષી (અભેદવાદી) ભેદને પ્રત્યક્ષ માનનાર ને પૂછ છે કે ભેદ પોતેજ પ્રત્યક્ષ છે કે ભેદ ધર્મ જેનો છે એવા ધર્મના સબધમાં તે પ્રત્યક્ષ છે ? ઘટ પટના મિત્ર છે એમ કહેવામાં ઘટનો પટથી ભેદ પોતેજ પ્રત્યક્ષ છે કે આ ભેદનો ધર્મો જે ઘટ તેનો પ્રતિયોગી જે પટ તેને આધારે પ્રત્યક્ષ છે ?

૩. ઘટનો પટથી ભેદ છે એમ કહેવામાં પટની અપેક્ષા થાય છેજ અને તેથી ઘટના જ્ઞાન વગર ભેદનું જ્ઞાન પણ ન થાય, માટે ભેદ પોતેજ પ્રત્યક્ષ છે એમ તો કહેવાય નહિ.

૪. હવે જો પટ કે જે ભેદ ધમના ધર્મો ઘટનો પ્રતિયોગી છે તેના જ્ઞાનને આધારે ભેદનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો પટના જ્ઞાન પછી ભેદનું જ્ઞાન થાય છે કે પટનું જ્ઞાન અન ભેદનું જ્ઞાન સપાતે થાય છે?

૫. બુદ્ધિનો વ્યાપાર વિરામ લઈ લઈને (અર્થાત્ પ્રથમ એકનું જ્ઞાન પછી ટીકાનું એ પ્રમાણે) થતો હોય તો પટના જ્ઞાન પછી ઘટના ભેદનું જ્ઞાન સમયે પણ એ પ્રમાણે થતું નથી, માટે પટનું જ્ઞાન અને ઘટના ભેદનું જ્ઞાન સપાતે થાય છે એ પણ લેવો જોઈએ.

૬. ભેદજ્ઞાન એ ઘટજ્ઞાનનું કાર્ય છે માટે તે સપાતે ઉત્પન્ન થાય છે એમ પણ મનાય નહિ, કારણ કે કાર્ય કરતાં કારણ પ્રથમ હોય જોઈએ

૭. હપર મેદ પ્રત્યક્ષ માનતા જે જે વાધ નહે તે જણાવ્યા હવે આ સ્થળે આ વાધ નિરર્થક છે એમ જણાવી મેદ પ્રત્યક્ષ છે એમ સિદ્ધ કરવામા આવે છે. મેદ વે પ્રકારનો છે વસ્તુસ્વરૂપમેદ અને ધર્મિમેદ; હપર જે દૂષણ કહ્યા તે ધર્મિમેદના સ્વધર્મા છે વસ્તુસ્વરૂપ મેદના સ્વધર્મા નથી.

૯. મધ્યસપ્રદાયવાળા વસ્તુસ્વરૂપમેદને માને છે અને હપર જે દૂષણ કહ્યા તે ધર્મિમેદના છે, માટે તે દૂષણ અહીં નિરર્થક છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપમેદ માનનારને ધર્મિમેદના દૂષણથી દૂષિત કરવો તે એકને કરવાની શિક્ષા વીજા કોઈ ગમે તેને કરવા જેવું છે.

૧૦. મેદ સર્વત્ર પ્રતિયોગીની અપેક્ષાપૂર્વક જોવામા આવે છે, ઘટ પટથી ભિન્ન છે એમ આપણે પટની અપેક્ષા જાણીએ છીએ આ પ્રમાણે મેદના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમા પ્રતિયોગીની અપેક્ષા અનુભવ સિદ્ધ છે હવે જો વસ્તુસ્વરૂપમેદ માનીએ તો ઉક્ત અપેક્ષા નિરર્થક થાય છે આ પ્રમાણે અનુભવ સિદ્ધ વસ્તુ નિરર્થક થઈ જાય માટે વસ્તુસ્વરૂપમેદ જેવું કંઈ છે જ નહિ

सिद्ध थाय છે કે ગવયદર્શન પહેલાં પણ ગાય ગવયધી ભિન્ન છે એમ તે માને છે.

૧૫. દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ એકરૂપ થઈ જાય છે અને ત્યાં બે ભિન્ન વસ્તુઓ રહેલી છે એમ આપણે જોઈ શકતા નથી; હવે જો ભેદ વસ્તુસ્વરૂપ છે એમ માનીએ તો આ મિશ્રણમાં પણ પ્રલોકના ભેદનો અવ-માસ થવો જોઈએ; પણ તે પ્રમાણે થતું નથી; માટે ભેદ વસ્તુસ્વરૂપ નથી. આમ કહેનારને કહે છે કે અતિદૂરત્વ, અતિસામિપ્ય, દ્રવ્યાદિ કારણોને લીધે ભેદનું પ્રહન થતું નથી જો કે ભેદ તો છેજ. દૂધ અને પાણીના અતિસામિપ્યથી તેઓનો પોતપોતાનો વસ્તુસ્વરૂપભેદ જણાતો નથી.

૧૬. ઉપર વસ્તુસ્વરૂપભેદ પ્રલક્ષ છે એમ સિદ્ધ કરી હવે ધર્મભેદ પણ પ્રલક્ષ માનતાં કર્કે ઘાથો નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. ઘટના ધર્મનો ભેદ ઘટના અને પ્રતિયોગી પટના જ્ઞાનથી સમજાય છે. હવે કોઈ કહે-શે કે ધર્મભેદ માનતા એક પ્રકારની અનવસ્થા આવે છે. ભેદ પોતે પણ એક ધર્મ છે અને આ ધર્મ પણ કોઈ અન્ય ધર્મથી ભિન્ન હોવો જોઈએ (નહિ તો ધર્મભેદ મનાશે નહિ). આ પ્રમાણે એક ભેદ ત્રીજા ભેદથી ભિન્ન, ચત્તી તે ત્રીજાથી ભિન્ન એમ પાર ન આવે ત્યાં સુધી જવું પડશે; માટે ધર્મ-ભેદ આ અનવસ્થા દોપને લીધે સ્વીકાર્ય નથી. આ પ્રમાણે શકા કર-નારને કહે છે કે આ અનવસ્થાથી કર્કે મૂલ્ય ભેદનો ઉચ્છેદ થતો નથી. અનવસ્થા ઉચ્છેદક હોય તોજ દોષ ગણાય; એટલુંજ નહિ પણ ભેદ અને ભેદ છે ધર્મ જેનો એવો ભેદી એ વે તો ભિન્ન રહેવાનાજ. માટે ધર્મભેદ પણ પ્રલક્ષ છે.

૧૮. ઉપર જે અનવસ્થા કહી તેમા એમ કહ્યું કે ભેદને પણ ભેદ હોવો જોઈએ, કારણ કે ઉપરનું અનુમાન કરવાને દૃષ્ટાંત લેવું જોઈએ; હવે જો આ દૃષ્ટાંત ભેદ લઈએ તો તે લઈ શકાશે નહિ, કારણ કે દૃષ્ટાંતરૂપે લીધેલો ભેદ પણ ભેદવાલો હોવાથી સાધ્યવત્ થશે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંતનો ઘાત થવાથી નિર્દોષ અનુમાન થઈ શકશે નહિ. આ પ્રમાણે અનવસ્થા લા-વવા જતાં અડચણ પડશે અને તે હમારા સામમાં એટલે સુધી ઉત્તરશે કે હમે થોડું (ચોક્ક માન) માગીએ તો પણ તમે ઘણું (તેલનો પડો) આપી દેશો માટે અનવસ્થા પણ અસિદ્ધ છે.

૧૯. હવે જો કહો કે દૃષ્ટાંતને માટે જે ભેદ લેવામાં આવે છે તે ભેદરહિત છે તો એમ સિદ્ધ થયું કે ભેદ ભેદરહિત હોઈ શકે, આ પ્રમાણે

દષ્ટાત લેતાજ અનુમાનથી સિદ્ધ કરવાનો વિષય સ્તોટો થઈ જશે, અને વરને મારવાને કન્યા પરણાવ્યા જેવું થશે.

૨૦ આ પ્રમાણે અનવસ્થા દોષ લાવતા તમારાજ મૂલનો ક્ષય થશે તેથી અનવસ્થા દોષ આવશેજ નહિ. (પ્રથમ અનવસ્થા આવે તો પણ તેથી કંઈ હાનિ નથી એમ કહ્યું, હવે અનવસ્થા સંભવિતજ નથી એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું).

અલાર સુધીમા ભેદ પ્રત્યક્ષપ્રમાણગોચર છે એમ કહી હવે તે અનુમાનપ્રમાણગોચર છે એમ કહે છે.

૨૧. નારાયણ (બ્રમ્હ) જીવથી ભિન્ન છે, કારણ કે તે જીવને સૈવ્ય અને જ્ઞેય છે. નારાયણના સૈવ્યત્વ અને જ્ઞેયત્વને માટેના પ્રમાણો આપવામા આવ્યા છે.

૨૨. મને પ્રથમ આ સૂત્ર જોટું સમજાયું હતું હાલ હું તે આ પ્રમાણે સમજું છું.

જગદ્વ્યાપારવર્જ્ય પ્રભુકરણાસન્નિહિતત્વાત્ ।

મુક્ત પુરુષ જગદ્વ્યાપારથી રહિત છે, કારણ કે પ્રભુ જગત્નું કરણ (વ્યાપારવત્કારણ) છે, અને મુક્ત જગત્ સાથે સન્નિહિત નથી. આ અર્થ પણ યથાર્થ છે કે નહિ તેની મને શકા છે

કહેવાનું તાત્પર્ય મુક્ત અને ईश्वर વચ્ચેનો ભેદ જણાવવો એ છે

૨૩. ' બ્રમ્હને જાણે છે તે બ્રમ્હ ધ્યાય છે ' એ વાક્યનો અક્ષરશ અર્થ ન લેવો, પણ ' બ્રમ્હના જેવો ધ્યાય છે ' એમ લેવો. આ પ્રમાણે આ વાક્યથી અભેદ સિદ્ધ થતો નથી.

૨૪. ચેવલાદૈતવાદીઓ એમ માને છે કે જેમ રજ્જુમા સપ આંતિથી જણાય છે તેમ ईश्वરમા જગત્ આંતિથી જણાય છે, પણ આ માનવું (મધ્વા વાદના વહેવા પ્રમાણે) સ્તોટું છે, કારણ કે રજ્જુમાં સર્પની આંતિ ચ-વામાં રજ્જુ અને સર્પના વેશેષ (ભેદ) નું અવદર્શન હેતુ છે. હવે ईश्वરના સપધમા આ પ્રમાણે થવે નહિ, કારણ કે ईश्वરને (જીવામાજે ईश्वરથી અભિન્ન છે તેને) કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું અવદર્શન હોય એમ માનવું તદોષ છે, ईश्वર સર્વજ્ઞ છે.

૨૫. ' સ્વસ્માર્થથી અદૈત ' એ વાક્યનો અર્થ જોવા જેવો છે.

૨૬ (પૃષ્ઠ ૮૩ પક્ષિ ૨૨) છાદોગ્ય સ્વપ્નિયદ્વા દશાન્તન-વક્રમા પણ જ્ઞાનદર્પીર્થના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભેદન પ્રતિપાદન કરવામાં

આવે છે. અભેદનો ઉપદેશ લેવાનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ દૃષ્ટાન્ત આપતું
 એજ છે.

૨૬. મેદ માનીને ‘ એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન ’ એ શ્રુતિની
 ઉપપન્નતા આ પ્રમાણે વતાવી શકાય છે.

૨૭. એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન એ શ્રુતિવાક્યનું તાત્પર્ય કાર-
 રણના અને પ્રધાનના વિજ્ઞાનથી કાર્યનું અને અપ્રધાનનું વિજ્ઞાન થાય છે
 એમ કહેવાનું છે, પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ કહેવાનું નથી. દૃષ્ટાન્તમાં ‘ મા-
 ટીનું જ્ઞાન થતાં સર્વ માટીના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે ’ એમ ન કહેતાં
 ‘ એક મૃત્તિપટ્ટના જ્ઞાનથી ’ એમ કહ્યું છે તે આટલા માટેજ છે. ‘ એક ’
 અને ‘ પિંદ ’ એ બે શબ્દો ઉપરથી કારણ અને પ્રધાનનું પ્રદર્શન કરવું સ-
 ધારે યોગ્ય છે.

૨૮. વાચારંભણ સાથે વિકાર શબ્દ યોજીને અને નામધેય મૃત્તિકા
 સાથે યોજીને વાચારંભણ શ્રુતિનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે.

૨૯. વાચારંભણથીજ નામધેયનો અર્થ મળે છે. અને મૃત્તિકા એજ
 જો કેવલ હોય તો ‘ એવ ’ પદ નિરર્થક થાય છે.

૩૦. પ્રપંચ મિથ્યા છે એ વાક્યમાં પ્રપંચને મિથ્યાત્વ ધર્મ લગાડવામાં
 આવે છે. આ ધર્મ (પૂછે છે કે) મિથ્યા છે કે સત્ય છે. જો કહો કે
 સત્ય છે તો પ્રપંચમાંની એક વસ્તુ-મિથ્યાત્વ સત્ય થતાં પ્રપંચ મિથ્યા છે
 એમ કહેવું અનુપપન્ન ઠરે છે. જો કહો કે મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે તો તેથી
 વિરુદ્ધ સત્યત્વ પ્રપંચને લાગુ પડી શકે છે અને પ્રપંચ સત્ય થાય છે.

૩૧. થી ૩૩. ઉપરનો વિકલ્પ ચોટી છે એમ વતાવવાને પૂર્વપક્ષો
 પ્રયત્ન કરે છે.

ઉપરનો વિકલ્પ ન્યાય વિરુદ્ધ છે, કારણ કે તેમાં નિલ્પસમ-
 નામનો જાતિભેદ આવે છે. સ્વવ્યાપાતક ઉત્તર જાતિ છે નિલ્પસમ
 એ એક જાતિનો ભેદ છે.

“ અનિત્યત્વ નિલ્પ છે કે અનિલ્પ છે ? ” એ વિકલ્પ નિલ્પસમ-
 જાતિનું ઉદાહરણ છે; અહીં આપણાથી એક પણ પક્ષ ભેદ શકાતો નથી.

અનિત્યત્વ નિલ્પ છે એમ કહેતાં ધર્મો (જેને અનિત્યત્વ ધર્મ
 લગાડવામાં આવે છે તે) નિલ્પ ધર્મ જાય છે અને નિલ્પ છે એમ કહેતાં
 તે અનિત્યપદ જાય છે. આ પ્રમાણે આ વિકલ્પ સ્વવ્યાપાતક દોષાથી
 ને ન્યાય વિરુદ્ધ ગણાય છે. મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે કે સત્ય છે એ વિકલ્પ

પણ આવોજ છે. નિલ્લસમજાતિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આવવામાં આવે છે:—

જ્યારે અમુક ધર્મ તદ્દુપ (એવો છે) કે અતદ્દુપ (એવો નહિ) છે એમ ઉપપત્તિપૂર્વક કહી શકાય નહિ અને તેથી ધર્મો (તે ધર્મ જેને છે તે) ના તે ધર્મનો નિવેધ કરવામાં આવે ત્યારે નિલ્લસમજાતિ દોષ યાય. મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે અને અમિથ્યા છે એમ આવનાથી સોપ-પત્તિક રીતે કહી શકાય નહિ તે ઉપરથી જગત્ના મિથ્યાત્વ ધર્મનો નિવેધ કરવો તે નિલ્લસમજાતિ દોષ છે.

૩૪. ઉપરજક ધર્મ=વિશિષ્ટ ધર્મ. અન્વયિત્વ=જેવો અર્થ હોય તેવો અર્થ હોવા પશુ. અન્વયિત્વથી વિશિષ્ટ ધર્મો સરસ્વા થઈ જાય છે અર્થાત્ તે વિશિષ્ટ રહેતા નથી

૩૫. ઉપર જે જગત્ના મિથ્યાત્વનો નિવેધ કરવામાં ચાપરેલા વિકલ્પના સબધમાં દોષ વતાવ્યો તે સ્વરો નથી એમ સિદ્ધ કરીને સિદ્ધાન્તી વિકલ્પની સ્વાર્થતા જણાવે છે —

તમે સ્વતઃ વિકલ્પમાં નિલ્લસમજાતિદોષ હોવાનું કહ્યોછો પણ એ દોષનું મૂલ્ય વતાવતા નથી અર્થાત્ કહેતા નથી કે એ દોષ સારી થયો. આ સ્થલે હમે સિદ્ધ કરી આપીએ છીએ કે દ્વારા વિકલ્પમાં નિલ્લસમજાતિ દોષ થતોજ નથી. પ્રથમ તો નિલ્લસમજાતિ દોષના મેદ જોડેજ, તે મુદ્દય વે છે, સાધારણ અને અસાધારણ, સાધારણ નિલ્લસમજાતિ દોષ તે એ કે જે પોતાના સિદ્ધાન્તનો વિષાદ કરે, અસાધારણના ત્રણ મેદ છે, (૧) જેમાં સુક્ષ્મ (અપેક્ષિત) અગતી ચામી હોય તે, (૨) જેમાં અસુક્ષ્મ—અનપેક્ષિત—નકામુ—અગ વધારે આવી જતું હોય તે અને (૩) જે પોતાનો વિષય ન હોય તેમાં જેની વૃત્તિ હોય તે. દ્વે જગત્નું મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે કે નહિ છે એ વિકલ્પમાં પોતે પોતાનો વ્યાપક નથી અનિત્યત્વ નિલ્લ છે કે અનિલ્લ એમાં પોતે પોતાનો વ્યાપક છે જ્યાં પોતે પોતાનો વ્યાપક હોય છતાં સાધારણ નિલ્લસમજાતિ દોષ થાય પણ અહીં કદં તેવું ન હોયાર્થી સ્વતઃ દોષ થતો નથી અનિલ્લ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે એ વિકલ્પમાં અનિત્યત્વ અનિલ્લ છે એ પક્ષ લેતાં પોતે પોતાનો વ્યાપક થાય છે માટે વિકલ્પ દૂષિત ઠરે છે, મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે કે નહિ છે એ વિકલ્પમાં મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે એ પક્ષ લેતાં પોતે પોતાનો વ્યાપક નથી, વારણ કે મિથ્યાનો અર્થ અનિત્ય છે. દ્વે અસાધારણ નિલ્લસમજાતિ

દોષ પણ આવતો નથી તે જોડે. ' ઘટ અસત્ છે ' એમ કહેવામા ઉક્ત દોષ આવે છે, કારણ કે ' છે ' પદ ઘટ અને અસત્ ઉભયને લગાડવામા આવે છે. સરુ જોતાં ઘટને ' નથી ' પદ લગાડવું જોડે, માટે યુક્ત અગ (નકાર દર્શક પદ) નાં સ્વામીથી આ દોષ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ' મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે કે સત્ છે ? ' એ વિકલ્પમા તમારાથી પૂછાયજ નહિ કે ' મિથ્યાત્વ મિથ્યા કે સત્ છે ? ' કારણ કે તમે મિથ્યાત્વના અસ્તિત્વને માનતા નથી તો મિથ્યા-ત્વ છે ? એમ પૂછવાને કંઈ કારણ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે આ વિકલ્પમા ઉક્ત દોષ આવે છે મધ્વાચાર્ય કહે છે કે અહીં એવું કંઈ છેજ નહિ, કારણ કે ઘટ અસત્ છે એમ કહેવામા ઘટનું અસ્તિત્વ કહેવામા આવતું નથી પણ ઘટના અસત્ત્વનું અસ્તિત્વ કહેવામા આવે છે અને તે ઘટને તેમજ ઘટના અસ્તિત્વને લાગુ પડે છે તેજ પ્રમાણે જગત્ (મિથ્યા કે સત્) છે ? એ પ્રશ્નમા પણ ' છે ' પદથી જગત્નું અસ્તિત્વ માનીને પૂછવામાં આવતું નથી પણ જગત્ના મિથ્યાત્વનું અસ્તિત્વ માનીને પૂછવામા આવે છે, માટે વિકલ્પ સદોષ છે એમ માનવાને કંઈજ કારણ નથી. (વાચકને મહારે આ સ્વચ્છે કહેવું જોડે કે આ સર્વ વાદવિવાદ ' છે ' પદને ભાવદ્રવ્યનો ત્રિયાનો વાચક માનીને ચલાવવામા આવે છે આધુનિક પાશ્વત્ય ન્યાયને અનુસાર ' છે ' ને માત્ર યોજક શબ્દ માનીને તો આ વિવાદ નિર્મૂલ

પાશુપત દર્શન.

૧. પાશુપત અથવા મહાપાશુપત શિવને માનનારા છે. પશુપતિ એ પદ શિવને કેવી રીતે આવવામાં આવે છે એ ગર્વ આ દર્શનમાં આવે છે.

૨. સાધવની શુદ્ધિના ચામચર્યાદિ હેતુ તે ઉપાય છે આ ઉપાયનું શાસ્ત્રવિહિત ફલ તે લાભ.

૩ (ચીઝીવાર મુકાયલો) આત્માના મિથ્યાજ્ઞાનાદિ દુષ્ટભાવ જે પશુત્વના મૂલ હેતુ રૂપે મનાયા છે તે મલ છે.

૪. સાધવની શુદ્ધિના હેતુ તે લાભના ઉપાય છે.

૫. દેશનું લક્ષણ સ્પષ્ટ છે.

૬. જ્ઞાનાદિ લાભની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીમાં જીવની લાભાદિમાંના કોઈમાં સ્થિતિ તે અવસ્થા.

૭. અજ્ઞાનાદિની હાનિ તે વિશુદ્ધિ.

૮. ગુહ્યપ્રતિષ્ઠા સસ્કાર પામવા તે દીક્ષા કહેવાય છે. દીક્ષાને માટેનાં યોગ્ય વ્રત્ય, યોગ્ય કાલ, યોગ્ય ત્રિયા, યોગ્ય સ્થિતિ અને યોગ્ય ગુહ્ય એ પાંચ દીક્ષાકારિક-દીક્ષાને માટેના આવશ્યક-પદાર્થ કહેવાય છે.

૯. ગુહ્યમંત્રિ આદિ પાંચ ચલ માનવામાં આવે છે.

૧૦. મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મલ ઓછા કરવાને માન અને અવમાન કે ગણ્યા વગર કાંતો મીઠા માર્ગને કે કાંતો ઠાંટેલું કે કાંતો ગમે તે રાતે મજેલું ત્યાંસુ તેનું નામ શ્રી છે.

૧૧. દૃષ્ટ શક્તિ અથવા ધીશક્તિ વસ્તુત સૌ એક છે પણ વિવિધ પરસ્પરે તેના પાંચ ભેદ ગણવામાં આવે છે.

૧૨. દર્શનાદિ પાંચ દૃષ્ટ શક્તિઓનાં લાભનું મૂલ્યમા સ્પષ્ટ આવ્યું છે.

૧૩. વિદ્યમાયામય એ જીવી વિચારશક્તિ છે કે જેથી દસ્તાપાદાદિ વરણના વ્યાપાર વગર પણ અદોષ દેશને સાથે સંબંધ કરી શકાય છે.

૧૪. સમારંભમાં ભ્રમણ તે પશુ-આ પશુચ માથે જેના તંબ છે, જે પરતપ દોડે સમારંભમાં ભ્રમણ કરે છે-તે પશુ-જીવ છે.

૧૫ પાશુપત મતને માનનારા આત્મા (જીવાત્મા) અને હિંશ્વરના યોગને-જોડાવાને-યોગ કહે છે. પતજલિ ચિત્તશક્તિના નિરોધને યોગ કહે છે

૧૬. ૧૭. ૧૮. પૃષ્ઠ ૯૨ મા સર્વજ્ઞત્વને લક્ષણ આપ્યું છે ત્યાં સમાસ વિસ્તાર વિભાગ અને વિશેષ શબ્દ ભર્યા છે તેનાં લક્ષણ અહીં આપ્યાં છે.

૧૯. કર્મની અપેક્ષા બગર હિંશ્વરને સ્વતંત્ર કારણ માનતાં જે વિરોધ નહે છે તે બતાવવામાં આવે છે

૨૦. અહીં ઉપરના વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવે છે

૨૧. પૃષ્ઠ ૯૫ મા આ દર્શનનો અન્ય દર્શન પરત્વે વિશેષ જણાવ્યો છે તે અર્થ નથી એમ પૂર્વેપક્ષી વાદ ભાવે છે

૨૨. અહીં ઉપરના વાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે મોક્ષનું કારણ હિંશ્વરજ્ઞાન, હિંશ્વરસાક્ષાત્કાર કે તત્ત્વનિશ્ચય ? હિંશ્વર સર્વો અધિપતિ છે એટલું જાણ્યું-હિંશ્વરજ્ઞાન મેળવ્યું-તેટલાથી મોક્ષ થતો નથી, અધપશુને હિંશ્વર સાક્ષાત્કાર અસંભવિત છે, અને તત્ત્વનિશ્ચય તો હમારે હટ છે તત્ત્વનિશ્ચય આ દર્શનવ્યતિરિક્ત અન્ય દર્શનથી થતો નથી, માટે આ દર્શનનો વિશેષોત્કર્ષ છે.

શૈવદર્શન.

૧. આ સસારમા કોઈ સુખી કોઈ દુઃખી એવી વિપત્તિ જોવામા આવે છે. હવે જો ईश्वरને કર્મની અપેક્ષા નથી એમ માનીએ તો આ વિપત્તિને માટે ईश्वर દોષપાત્ર ગણાશે. વળી આ વિપત્તિ એવી છે કે કોઈતો કેવલ દુઃખનો જ અનુભવ કરે છે, હવે જો ईश्वર પોતાની સ્વતંત્રતાની આ દુઃખ આપે છે એમ માનીએ તો ईश्वરમા નિર્દયતાનો આરોપ થશે, માટે પાશુપત મત માનતા આ પ્રકારના ईश्वરમા દોષ આવે છે. માટે તે સ્વીકાર્ય નથી અને શૈવ મત સ્વીકાર્ય છે.

૨. વિદ્યા, ક્રિયા, યોગ અને ચર્યા એ ચાર પાદનો અનુક્રમ કયે આધારે રાખ્યો છે તે અત્ર દર્શાવ્યું છે.

૩. ભુવનાદિ કાર્યરૂપ પદાર્થની રચના અને વ્યવસ્થા જોતા તેનો શુદ્ધિમાન કર્તા હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે, અને આ અનુમાનથી ईश्वરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. શૈવ મતવાદીઓની પ્રતિયા ઘણી સ્તરી સેશ્વર સામયના જોડી છે.

૪. આ અનુમાન સ્પષ્ટ છે. સત્તિવેશ=સત્તિયમરચના. હસ્ત પાદાદિ જ્યાં જોઈએ ત્યાં અને જેવી રીતે જોઈએ તેવી રીતે રચાયે છે. માટે તેનો કોઈ પણ સંવિચાર કર્તા હોવો જોઈએ.

૫. પાશુપત અને શૈવ દર્શનમા જે વિશેષ છે તે અત્ર જણાવ્યો છે. શૈવો એમ માને છે કે પ્રાણિજીવ કર્મની અપેક્ષા કરીને ईश्वર કતા છે.

૬. આ પ્રમાણે કર્મની અપેક્ષા માનતાં હતા પણ ईશ્વરના સ્વાત્મ્યનો ભગ થતો નથી એમ યુષ્કિપુર સર દર્શાવ્યું છે.

૭. અહીં સ્વાત્મ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. અન્ય જેને પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગમાં લઈ શકતો નથી તે અપ્રયોજ્ય છે. ईશ્વરને કોઈપણ પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગમાં લઈ શકતું નથી માટે તે અપ્રયોજ્ય છે. આ અપ્રયોજ્યત્વથી તેમજ તે કરુણાદિનો (વ્યાપારવાદ કારણ-અહીં કર્મોદિ-નો) પ્રયોજ્ય છે તેથી તે સ્વતંત્ર છે. ઉપર વીજાધ્યક્ષ અને રાજાની રજાનું આજ્ઞુ છે તેથી આ સ્પષ્ટ થાય છે.

૮. પુરુષના કર્મ આશય અને વિપાકને જાણનાર અને ભોગ્ય ભોગ-સાધન અને તેનું ઉપાદાન (તેને શી રીતે લેવાંતે, ઉપાદાન કારણ નહિ) એ સર્વને જાણનાર જે ईश्वर તેના વગર આ વિશ્વ થયું નથી.

૯. કર્તાને જે ઉપાદાનમાંથી કાર્ય કરવું છે તેનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ, અન્યથા કાર્યોત્પત્તિ અસંભવિત છે.

૧૦. શરીરી માનતાં કલેશાદિ દોષ તેમાં આવે માટે આ સિદ્ધાન્ત સદોષ ગણાય એમ પૂર્વપક્ષનો આક્ષેપ છે.

૧૧. આપણો દેહ કલેશયુક્ત છે, કારણ કે તે પરેચ્છા-ईश्वर અને કર્મ-નિર્મિત છે; પરંતુ ईश्वરનો દેહ સ્વેચ્છાનિર્મિત છે માટે તે કલેશાદિ રહિત છે. વટ્ટી ईश्वરનો દેહ પ્રાકૃત નથી પણ શાક્ત છે. આ ઉપરથી વાચકને જણાશે કે શિવલિંગનું સ્વરૂપ મંત્રમય છે.

૧૨. ईश્વાન, તત્પુરુષ, અધોર, વામદેવ, અને સયોજાત એ પાંચ સાથે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સદ્ધાર, તિરોભાવ, અને અનુગ્રહકરણ એ પાંચ કૃત્યનો સં-બંધ છે. ईશ્વાનરૂપે શિવ વિશ્વને સર્જે છે, તત્પુરુષરૂપે વાળે છે, શિવાદિ યો-જના કરેલી.

૧૩. કૃષ્ણાધ્વમાં અનંતને વર્તા માને છે અને તેથી તે સદોષ છે એમ કહેવામાં કયા માર્ગનું ગ્રહણ થાય છે તે સમજાતું નથી.

૧૪. ચાર્વાક દેહને આત્મા માને છે. આ પ્રમાણે માનવું સદોષ છે, કારણ કે આત્મા દેહ આત્મા લેતાં પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય આત્માના વિભાગ થશે; હવે કર્ણોદ્રિય ધ્રુવણ કરે છે અને તેનું સ્મરણ કોઈ અન્ય અંગ રાખે છે; જો આત્મા દેહ આત્મા હોય તો આ પ્રમાણે એક ભાગ ધ્રુવણ કરે અને અન્યભાગ તેનું સ્મરણ રાખે એમ સંભવે નહિ.

૧૫. ન્યાયવાદી એમ માને છે કે જીવ મનસ્સને પ્રત્યક્ષ છે; હવે મનસ્સને પણ દૃશ્ય માનવું પડે છે તો તેનો દૃષ્ટા કોઈ અન્ય હોવો જોઈએ, એ પ્રમાણે અનરૂપા આવે છે.

૧૬. જોનો આત્માને અવ્યાપક માને છે અને ચૈત્ત્ય શુદ્ધિ માને છે. જીવ અમુક દેશાવચ્છિન્ન છે અથવા અમુક કાલાવચ્છિન્ન છે એમ કહી શકાતું નથી માટે તે વિભુ અને નિત્ય ઠરે છે અને તેથી જૈન અને ચૈત્ત્યના સિદ્ધાન્ત અપ્રાપ્ય છે

૧૭. જગત્તમા ભોગવ્યવસ્થા મિત્ર મિત્ર જોવામાં આવે છે તે આત્મા એક હોયતો અનુપપન્ન ઠરે, માટે આત્મા અનેક છે.

૧૮. સાત્યવાદ્યા આત્માને (પુરુષને) અકર્તા માને છે, પણ આત્મા કલેશાદિમાથી મુક્તયવારુપ ક્રિયાને કરનાર માનવામાં આવતો હોવાથી સાત્યમત્ત છોટું છે.

૧૯. ૨૦ મકુલીશપાનુપતદર્શનમા કલાનુ સ્વરૂપ આપ્યું છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨) જે કલાથી રહિત થયો છે તે અકલ કહેવાય છે. વિજ્ઞાન, યોગ, અને સન્યાસ વગેરે જે અકલ થયો છે તે વિજ્ઞાનાકલ કહેવાય છે. વિજ્ઞાનાકલ જીવના કર્મનો નિર્મૂલ ક્ષય થઈ ગયો હોય છે પણ પદ્મત્વના મૂલ હેતુરૂપે મનાયલો મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મલ સ્વાભાવિક હોવાથી આ પ્રકારના (વિજ્ઞાનાકલ) પદ્મમા તે માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે. કેટલાક પદ્મ (જીવ) એવા હોય છે કે તેઓના કર્મ અને મલ પ્રલય શુધ્ધી રહે છે ને પછી નષ્ટ થઈ જાય છે, આવા જીવ પ્રલયાકલ કહેવાય છે. પ્રલયાકલ=પ્રલયથી અકલ. આ જીવોમાં માયા હોતી નથી. ત્રીજા પ્રકારના જીવોમાં કર્મ માયા અને મલ એ ત્રણે કલાઓ હોવાથી તે સકલ કહેવાય છે. મલ નિલ છે, જીવસાધનો તેનો સમ્પન્ન બનિશ્ચ છે. સાત્યવાદીઓની પ્રકૃતિ સાથે મલની તુલના થઈ શકે છે.

૨૧ પુર્યંટકનો અર્થ માપાતરમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો છે.

૨૨ અણુ શબ્દનો અર્થ અત્ર જીવ લેવો, જોકે જીવને અમણુ સજ્ઞા આપવામાં આવે છે તો પણ ईશ્વર અણુ (જીવ) ના પાશજાલને કાઢી નાખે છે, જે પાશજાલ પૂર્વમાં (પ્રથમ) જીવનો વ્યવસ્થ કરનાર (જીવને બંધાવે માંગે લઈ જનાર) હતો.

૨૩ આ મલશક્તિઆદિ પાશ તે પ્રતીશાદિ પાશ છે, તેઓનાં લક્ષણ માપાતરમાં આપ્યા છે.

૨૪ માયાત્મા શિવતત્ત્વ જે વિંદુ કહેવાય છે તે લઈએ તો પાશ પાંચ થાય છે. પ્રણવના ઉદ્ધારમાં જે અનુસ્વાર આવે છે તે વિંદુ છે. આ વિંદુ માયાનું મૂલ છે, અને તેમાંથી સર્વે પ્રપચની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે. શિવપદ્મની પ્રાપ્તિની સાથે તુલના કરતા આ પાશરૂપ છે, પણ તેથી વિદ્યેશ્વરાદિનો યોગ થાય છે તેથી તે અપર મુક્તિ ગણાય છે. શિ-

પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન.

૧. પાશુપત મતમા કર્મનિરોધક દેશ્વર વધમોક્ષનુ કારણ મનાય છે, શૈવ મતમાં કર્મને વધમોક્ષનુ કારણ માનવામાં આવે છે. ઉપરનુ મત વૈષ્ણવનૈર્વૃણ્યથી દૂષિત છે. આ મત જહને કારણ માનવારૂપ દોષથી દૂષિત છે. ગ્રીજી શૈવ મત પ્રત્યભિજ્ઞાવાદ કહેવાય છે આ વાદ તે માયા-વાદ છે. તેમા જગત્ અને દેશ્વરનુ અને જીવનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે માનવામાં આવે છે — પરમેશ્વર પ્રલયાત્મા (આતરાત્મા—ચીજાઓ જેને જીવાત્મા કહે છે તે) સાથે તદાત્મા (એક) છે, આ વાત સ્વસંવેદનથી, સપ્ર-માણ યુક્તિથી, અને આગમથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. આ દેશ્વર માન અને મેય (દર્શન અને દ્રશ્ય) થી એકી વસ્તુને ભિન્ન પળ છે અને અભિન પળ છે. વહી તે સ્વવ્યતિરિક્ત પદાર્થ ઉપર આધાર રાખ્યા વગર સર્વ ને જોઈ શકે છે માટે સ્વતત્ત્વ છે, પ્રકાશ જોગ વાહ્ય પદાર્થને દર્પણમાં પ્રતિ ચિંતરૂપે દેખાડે છે તેમ આ દેશ્વર પળ સર્વ પદાર્થને આત્મારૂપ દર્પણને વિષે પ્રતિચિંતરૂપે દર્શાવે છે

૨. સૂત્રમા “ દાસત્વનુ આસાદન કરીને ” એ પદ છે આ પદનુ આ સ્થલે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે દાસત્વનુ આસાદન કરીને એટલે દાસત્વ પામીને અર્થાત્ દાસત્વને સપૂર્ણ અશે અને નિર્બાધરૂપે પોતાના મોગના વિષયરૂપે—કર્મના ફલરૂપે—સ્વીકારીને અર્થાત્ શિવનો દાસ થવુ એજ સર્વ કર્મનુ એક અનન્ય ફલ છે એમ નિશ્ચય કરીને, પ્રાપ્તિના ઉપાયોનુ-કર્મોદિનુ—ફલ (પ્રાપ્ત કરવાનો વિષય) તે શિવનુ દાસત્વ છે એમ જાન સૂચવાય છે

૨ સૂત્રમા “ મનુષ્ય ઉપર ” શ્લોકાદિ વાક્ય છે. આ વાક્યથી એમ સૂચવાય છે કે આ શાસ્ત્રના અધિકારી અને વિષયનો કઈ નિયમ મળી. પ્રલોક મનુષ્ય અધિકારી છે અને સમસ્ત સપરપ્રાપ્તિદેતુ ફલ છે

૩. સૂત્રમા “ મનુષ્ય ઉપર ‘ પળ ’ ” એમ “ પળ ” શબ્દ છે, અભિનવગુપ્તાચાર્ય (જેની શિવગૂંથ ઉપરની ટીકાનો માધવાચાર્ય આ સ્થલે સાર આપે છે તે) ‘ પળ ’ પદનો દેતુ આ પ્રમાણે ઘટાવે છે.

૪ કોઈ શક્તા કરશેકે ગુણકાર પોતે શિવત્વને પામી પૂર્ણ થયા તો પળ સૂત્ર રચવામાં કર્કે પણ તેમને પ્રયોજન હોવું જોઈએ, કારણ કે પ્રયોજન ઘર પ્રવૃત્તિ સમયે નહિ પરંતુ સૂત્રમાં 'પળ' પદ વાપર્યું છે તેથી આ શક્તાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. પૂજ્યત્વને પામેલાને અન્ય કર્કે પ્રયોજન રહેતું નથી, માત્ર મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવો જ રહે છે પરોપકાર પણ પ્રયોજન ગણાય એમ વતાવ્યું છે.

૫ જે અર્થને માટે (જે અર્થને ધ્યાનમાં લઈને) મનુષ્ય પ્રવૃત્તિ કરે તે પ્રયોજન પરોપકારને માટે પણ એ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તે પણ પ્રયોજન કહેવાય.

૬. “ ઉપપાદન કરુ હુ ” એ વાક્યમાં ‘ઉપ’વદ છે તે સમીપતા-વાચક છે સમસ્તસપત્તેતુ જે પરમેશ્વરની પ્રત્યભિજ્ઞા તેને મનુષ્યની સમીપ લાવવી એ આ શાસ્ત્રનો વિષય છે.

૭ ભક્તિરૂપ લક્ષ્મી મઠી નવી લાલુધી સર્વ દરિદ્રી છે. એમ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

૮ પદ્મીતપુરુષ સમાસ લેતા મહેશ્વરની પ્રત્યભિજ્ઞા તે સમસ્ત સપત્તની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે એમ અર્થ નીકળે.

૯ વહુવાહિ સમાસ લેતા “ સમસ્તસપત્તપ્રાપ્તિ છે હેતુ જેનો તે ” એમ અર્થ થાય, અને આશુ વદ પ્રત્યભિજ્ઞાનું વિશેષણ થાય ત્યાં આ પ્રમાણે અર્થ લેવો — પ્રત્યભિજ્ઞા એટલે પ્રતિમાણ કરીને શિવને અભિમુખ કરી તેનું જ્ઞાન મેળવવું તે આ પ્રત્યભિજ્ઞાનો હેતુ સમસ્ત સપત્તની પ્રાપ્તિ છે સપત્ત એટલે વાઘાભ્યન્તર નિલ્લમુખાદિ, તેની સિદ્ધિ એટલે તથાત્વ પ્રજ્ઞાશ આ પ્રમાણે સર્વ સપત્તની પ્રાપ્તિના હેતુ પ્રત્યભિજ્ઞા લઈએ તો પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્ર અને સપત્તપ્રાપ્તિ ફલ ગણાય સર્વ સપત્તની પ્રાપ્તિ એ છે હેતુ જેનો એમ લઈએ તો પ્રત્યભિજ્ઞા મુરચ ગણાય અને સર્વ સપત્તપ્રાપ્તિ કારણ ગણાય.

૧૦ અહીં પ્રત્યભિજ્ઞાનો અર્થ આપવામાં આવે છે મેં જૈત્ર નામના કોઈ પુરુષને જોયો છે. થોડા વચ્ચત પછી તે પુરુષ આવીને મહારા આગલ ડમો રહે છે, આ વચ્ચતે મને પૂર્વાનુભવનું સ્મરણ થાય છે અને અભિમુખ રહેલ પુરુષને હું “ આ તે જૈત્ર છે ” એ રૂપમાં ઓઢાઢી શકું છું આ પ્રમાણે અભિમુખ પદાર્થને વિષેનું પ્રતિસધાને (સ્મરણ) કરીને જે ઓઢ સ્વરૂપ જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞા.

૧૧. અહીં ईश्वरની પ્રત્યભિજ્ઞાની ઉપપત્તિ દર્શાવે છે; ईश्वરની શક્તિનો અનુભવ આગમાદિથી થયો છે. આ ईश्वર જ્યારે આત્મામાં અભિમુખ થાય છે ત્યારે તેની શક્તિના સ્મરણપૂર્વક આપણે તેને “આ તે (શાસ્ત્રોક્ત) ईश्वર છે ” એ રૂપમાં ઓઢાંચી શકીએ છીએ. આ ईश्वરની પ્રત્યભિજ્ઞા છે.

૧૨. સૂત્રમાં ‘ ઉપપાદન કર છું ’ એમ પદ છે. ઉપપાદન કરવું એટલે ઉપપત્તિ પૂર્વક સિદ્ધિ કરવું. ઉપપત્તિનો અર્થ સમવ દોવાથી ईશ્વરની સિદ્ધિ અસંભવિત નથી એમ સૂચનાય છે.

૧૩. આત્મા સ્વચ્છ પ્રકાશ દોવાથી સતત અવભાસમાન છે, અને તેથી તે ईશ્વર સાથે સદાત્મ છે તો પણ માયાના આવરણને લીધે તે સર્વાંશે અવભાસમાન નથી માટે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

૧૪. જ્યાં સુધી માયા છે ત્યાં સુધી ईશ્વર અને જીવનું એક્ય નથી. માયા દૂર કરી આ એક્ય પ્રતિપાદિત કરવાનું છે. જ્યાં સુધી માયા દૂર નથી થઈ ત્યાં સુધી તે છે; અને જ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સુધી ન્યાયને અનુસાર સ્વરૂપ નિર્ણય કરવાનું રહે છે.

૧૫. જો આત્મા અજડ થયો અર્થાત્ પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણનાર થયો તો પછી તેને ईશ્વરના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ અસિદ્ધિનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી, કારણ કે વિચારવાનું અને વિચાર કરનાર એક જ છે. પરંતુ આત્મા મોહને લીધે પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણતો નથી તેથી શાસ્ત્રોપદેશાદિ વંદે દ્રવ્યશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિની પ્રાપ્તિ કરી આત્માનું યથારૂપ આધિષ્ઠાન કરવાનું રહે છે.

૧૬. જોનારને (જ્ઞાન મેળવનારને) પ્રથમ પદાર્થોનું ક્રમવાર જ્ઞાન મળે છે, પણ જ્યારે આ જ્ઞાન મળી રહ્યું ત્યારે ક્રમ રહેતો નથી. આ પછી તે ईશ્વર છે, કારણ કે તે કમરહિત પદાર્થોનો પ્રમાતા છે.

૧૭. જીવાત્મા વ્યવહારમાં પદાર્થોને ઓઢાંચી શકે છે તે જો તેનું શિષ સાથે એક્ય ન માનીએ તો ગમતે નહિ. નેત્રગત પ્રકાશ અને ચાત્ર પ્રકાશથી પદાર્થ ઓઢાંચી શકાય છે તે સમજના તાદાત્મ્યથી છે.

૧૮. પદાર્થગમ્યનું સ્વરૂપ ईશ્વરની શક્ત્ય દોવાથી તે તેનાથી ભિન્ન નથી.

૧૮. ईश्वर पटपटादि विविध आकारपाळा विधना रूपमां स्थित
 થવારૂપ ક્રિયા કરે છે તેમા હેતુ કેવલ તેની इच्छाજ છે

૧૯ આ મતમાં જગત્તનુ કારણ ईच्छा માનવામાં આવે છે ईश्वर
 स्वैच्छाથી જગદ્રૂપે અવભાસે છે

૨૦ યોગીના સકલ્પથી સાધારણ ઘટાદિ એવા કેવલ ईच्छાનિ
 મિત ઘટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉપાદાનકારણનુ ईश्वરને કદે પ્રયોજન
 નથી એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય છે

૨૧ કોઈ જોઈએ કે યોગી સકલ્પથી ઘટાદિ ઉત્પન્ન કરે છે
 તે ઉત્પન્ન એના પરમાણુઓનો સકલ્પથી યોગ કરીને કરે છે
 પરમાણુઓ ઉત્પન્ન કરવાને તો યોગી અસમર્થ છે આ પ્રમાણે કહે
 નારને કહે છે કે આમ ધારયું ચોટું છે, કારણ કે પરમાણુને કારણ
 માગીએ અને ઘટને કાર્ય માનીએ તો એકદમ ઘટ ઉત્પન્ન થતો
 જોતા આપણને કાયકારણ જે રૂપમાં સમર્થ ધરાવે છે તે સમ
 ધનો ભગ થયલો જોવામાં આવશે પરમાણુના યોગથી ઘટ થવામાં
 દ્વંદ્વવાદિની આવશ્યકતા રહેશેજ, નહિતો વારંવાર અનુભવમાં આવ
 તો કાર્યકારણસંબંધના સ્વરૂપનો ભગ થયો ગણાશે જો ઉક્ત પ્રકાર
 રનો ભગ માનવામાં ફેરૂ હોય તો પરમાણુ પગર પગ ઘટ થયો
 એમ માનવામાં શું હોય છે ? જો એમ માનો કે યોગી ચાલતા આવતા
 દ્વંદ્વવાદિના ઉપયોગરૂપ નિયમનો ભગ કરવાને સમર્થ છે અને તેથી
 ત પરમાણુનો યાગ દ્વંદ્વવાદિવગર પગ કરે છે તો સર્વ શક્તિમાનુ દ્રશ્ય,
 'ઉપાદાન વગર કાંઈ ન થાય' એ ચાલતા આવેલા નિયમનો ભગ કરવાને
 સમર્થ છે એમ માનતાં કદેજ શોષ નહતો નથી

૨૨. जीव ईश्वर होय तो ससारवैविध्य सभवे नहि एम कहेनार
 ને આ શ્લોક ઉત્તરરૂપ છે

૨૩ जीव मुक्त नहीं थयो ह्यसुधी तने बाह्यप्रपञ्च पोताथी भिन्न
 દેખાય છે પણ મુક્ત થયા પછી આ બદ રહેતો નથી

૨૪ जीव अन ईश्वरनु एकत्वतो छेम पण मोहाधने ते सिद्ध नहीं
 આ સિદ્ધ કરવા માટે શક્તિના વ્યાપારની આવશ્યકતા છે, અને આ શ
 ક્તિનો વ્યાપાર તે જાહી અર્થક્રિયા છે આ અર્થક્રિયાથી એકત્વને સિદ્ધ

કરવાની સ્વાભાવિક પ્રીતિ સ્ફુટ થાય છે અને પોતે ईश्वर છું એ પ્રકારના પ્રમાતાના જ્ઞાનમા તે પથવસાન પામે છે. આ પ્રમાણે અર્થક્રિયાની અપેક્ષા એ કરાને પ્રત્યભિજાને માટે થમ કરવાનું પ્રયોજન રહે છે.

૨૫ ૨૬ પોતે ईश्वર થયો સરો. પણ પોતે ईश्वર થયો છે એમ જ્યાસુધી જાણ્યું નહિ હ્યા સુધી તે નિરર્થક છે. પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય પણ જે પદાર્થને માટે પ્રયત્ન કરવામા આવતો હતો તેનીજ પ્રાપ્તિ થઈ એમ જ્યાસુધી જાણવામા આવે નહિ હ્યાસુધી તેજજન્ય આનંદ થયો અસંભવિત છે.

૨૭ આત્માના ગુણ તો અપાર છે પણ તેનો વિચાર આળસો-તે જાણવા-એ આવશ્યક છે. પ્રત્યભિજ્ઞાથી તે જણાય છે, માટે પ્રત્યભિજ્ઞા કરવી એ નિષ્પ્રયોજન નથી.

રસેશ્વરદર્શને.

૧. નિર્વિધિકિત્સ = નિઃસંશય, પ્રયત્ન, કરનારને ફલપ્રાપ્તિની આશા સંપૂર્ણ હોય તોજ પ્રવૃત્તિ સારી રીતે થાય.

૨. અન્નક શિવાનું बीज છે અને રસ (પારો) શિવનું बीज છે; આ ઉભયના સંયોગાદિથી થતા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી અને આ દેહ નિત્ય થઈ જાય છે. પારદાદિના પાનથી અજરામર થવાય છે એમ સિદ્ધો-પાસકોનું મત છે.

૩. આજ શ્લોકને મઢતી એક કવિતા મેં થોડા બહત ઉપર સાં-ભળી હતી.

“ તો રસ ગંધક મોરસ પારા, દોઢી ઘીચમેં નાગપસારા ।

ए नाग नागणकुं दीजे, सारी पृथ्वी कंचन करलीजे ॥”

શિવ પાર્વતીને કહે છે કે તારો રસ (बीज) ગંધક છે (શ્લો-કમાં અન્નક છે), અને મહારો રસ પારો છે, એ યેની વચે નાગનો (સી-સાનો) પ્રવેશ થયો જોઈએ અને તે નાગ જો નાગણ (बलई) ને આ-પવામાં આવે તો આછી પૃથ્વી સોનાની થઈ જાય. રસેશ્વરો દેહને અજ-રામર કરવાનું ઇચ્છતા હતા એટલુંજ નહિ પણ હુદ્રધાતુઓનું સુવર્ણ કર-વાનું પણ ઇચ્છતા હતા.

૫. લોહનો અર્થ કોઈ લોહી પણ લેછે.

૬. કુમારસંભવમાં શિવ તપધર્મા કરતા સર્તાને કહે છે કે “ શરીર એ પ્રથમ ધર્મસાધન છે. ”

૭. વિપયાસક્ત અને અશક્ત યોગસાધનાના અધિકારી નથી.

૮. અહીં જીવન્મુક્તિને સોપપત્તિક ઠરાવે છે.

૧૧. “જીવત્વ દેહત્વને આધારે છે, દેહ અદૃષ્ટ (કર્મ) થી છે, અદૃષ્ટ અનિત્ય છે; માટે જીવત્વ અનિત્ય છે” એમ કહેનારને કહે છે કે નૃત્તિહાદિના શરીરને વિઘ્નુસ્વામીઆદિના મતમાં નિત્ય માન્યુ છે માટે શરીર સર્વદા અનિત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

૧૩ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, શ્રુતિ, અને સ્મૃતિથી મુર્ચ્છિહનો દેહ નિહ્ય અને સત્ માનવામા આવે છે તો પછી દેહમાત્ર અસત્ છે એમ કહેવું અસંભવિત છે આ પ્રમાણે દેહનું નિહ્યત્વ સંભવિત છે તો તેને માટે પ્રયત્ન કરવો સાર્થક છે

૧૪. રસરાજ=રસ માત્રનો રાજા=પારો.

૧૫ રસેશ્વરવાદીઓ આ શ્રુતિ વાક્યગત રસ પદનો અર્થ પારો લે છે

૧૬ અહીં સર્વ ક્ષિપ્ત વિશેષણો સસારપારને આપનાર બ્રહ્મને પણ સગાવી શકાય

ઔલુક્યદર્શન.

૧. કળાદના વૈશેષિક દર્શનને આ નામ આપવામાં આવે છે. આભિ-
ધાનાંચિતામણિમાં ઔલુક્ય (ઔલૂક્ય) શબ્દ વૈશેષિકના પર્યાયરૂપે
આપ્યો છે.

૨. પ્રતિકૂલવેદનીય દુઃખના ત્યાગનો ઉપાય ईશ્વરસાક્ષાત્કાર છે
માટે તે આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

૩. વિભાગનો ઉદ્દેશમાં સમાવેશ થાય છે. ઉદ્દેશનો અર્ધજ વિભાગ
કરીને કહેયું તે છે; માટે ઉદ્દેશ લક્ષણ અને પરીક્ષા વ્રણજ લેવામાં
આવે છે.

૪. દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મ વ્રણને સામાન્ય અથવા જાતિ છે; સામા-
ન્યાદિને જાતિ નથી. આ પ્રમાણે કર્મનું દ્રવ્ય અને ગુણ સાથે સામ્ય હો-
વાથી તે દ્રવ્ય અને ગુણ પછી ઉદ્દેશવામાં આવે છે.

૫. અધિકરણનો ઉદ્દેશ પહેલો થવો જોઈએ અને વિશેષ સમવાયનું
અધિકરણ છે, અર્થાત્ સમવાય સંબંધે કરીને વિશેષ ઇણુઆદિમાં રહે છે
માટે વિશેષ સમવાયની પહેલાં આવે છે.

૬. ભાવરૂપ પદાર્થ છે. ભાવરૂપ ઇટલે જે નકાર્થે કરીને અનુ-
લિખિત બુદ્ધિનો વિષય છે તે. જે બુદ્ધિ નકાર્થથી અલિખિત નથી (ન્યાસ
નથી) તે બુદ્ધિનો વિષય તે ભાવરૂપ પદાર્થ; નકાર્થથી અલિખિત બુદ્ધિ-
નો વિષય તે અભાવરૂપ.

૭. પદાર્થ ઇજ છે, ઇ રિવાયનો કોઈ પદાર્થ નથી, આ પ્રમાણે
કહેવામાં ઇ ઉપરાંતના પદાર્થનો વ્યવચ્છેદ (નિષેધ) કરવામાં આવે છે.
હવે જે પદાર્થનો આ પ્રમાણે વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવે છે તેવો કોઈ પદાર્થ
પ્રમિત (જણાયલો) છે કે નહિ ? જો છે તો તેનો વ્યવચ્છેદ કરવો
ઘડતો નથી; જો નથી તો તેનો વ્યવચ્છેદ (નિષેધ) કરી શકાય નહિ,
કારણ કે હોય તેનો નિષેધ કરી શકાય, ન હોય તેનો નિષેધ કરી શકાય
નહિ; માટે પદાર્થ ઇજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાય નહિ.

૮. છ ઉપરાંતનો કોઈ ભાવરૂપ પદાર્થ છેજ નહિ, અંધકાર છે એમ કોઈ કહે તો તે ભાવરૂપ નથી (આંગળ અર્ણાવવામાં આવશે કે અંધકાર ભાવરૂપ નથી) અને શક્તિઆદિ ભાવરૂપ પદાર્થ છે તો તેનો સમાવેશ છમાંના કોઈમાં થઈ જાય છે, માટે તે છ ઉપરાંતના નથી. આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવે છે માટે પદાર્થ છજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૯. દ્રવ્યનું લક્ષણ દ્રવ્યત્વજાતિ છે, ગુણનું લક્ષણ ગુણત્વજાતિ છે, અને કર્માનું લક્ષણ કર્મત્વજાતિ છે. ગગન જેવું નિત્ય દ્રવ્ય અને કેમલ જેવું અનિત્ય દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વજાતિની વ્યક્તિઓ હોવાથી તેઓની સાથે તેનો સમવાય સંબંધ છે. ગંધ દ્રવ્યત્વનો ગુણ ન હોવાથી ગંધ સાથે દ્રવ્યત્વનો સમવાય સંબંધ નથી, દ્રવ્યત્વ છૂટલે જો નિત્યાનિત્ય દ્રવ્ય સાથે સમવેત છે અને ગંધ સાથે નિત્ય સમવેત નથી તે ગંધ સાથે નિત્ય સમવેત નથી એમ કહેવાનું પ્રયોજન એમ છે કે લક્ષણ સત્તામાં અતિવ્યાપ્ત ન થાય (સત્તાને પણ લાગુ ન પડે); સત્તા ગુણ (ગંધ) ની જાતિ હોવાથી તે ગુણ સાથે નિત્ય સમવેત છે.

૧૨. સામાન્યનો પ્રધ્વસ થતો નથી માટે તે પ્રધ્વસાભાવનું પ્રતિયોગી નથી. જેનો પ્રધ્વસાભાવ ધાય તે પ્રધ્વસાભાવનુ પ્રતિયોગી. આકાશ કાલ દિત્યાદિનો પણ પ્રધ્વસ થતો નથી માટે તેમનો વ્યવચ્છેદ કરવાને ' અનેક સાથે સમવેત ' કહ્યુ છે.

૧૩. વિશેષને જાતિ હોતી નથી, કારણ કે તેઓ અનત છે અને એક બીજાથી જુદા છે વિશેષ નિત્ય દ્રવ્ય સાથે અને કાર્યદ્રવ્યના પરમાણુ જેઓ નિત્ય છે તે સાથે સમવાય સ્વધર્મા છે. પૃથ્વીનો પરમાણુ વાયુનો પરમાણુ નથી એ આપણે વિશેષથી જાણીએ છીએ, માટે વિશેષ અન્યોન્યાયાભાવનો વિરોધી કહેવાય છે આ પ્રકારના વિશેષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે માટે આ દર્શન વિશેષિક કહેવાય છે.

૧૪. સમવાય કોઈની સાથે સમવેત સ્વધર્મા નથી, સયોગને સમવાયમા ફેર એ કે સયોગ (ગુણ હોવાથી) ગુણત્વજાતિ સાથે સમવેત છે

૧૫ પૃથ્વીને વિષે રૂપાદિ પાક (ઉષ્મા) થી ઉત્પન્ન ધાય છે.

૧૬. જાતિ અને વ્યક્તિ અયુત્તસિદ્ધ હોવાથી યનેની વચ્ચે સમવાય સ્વધર્મા છે. આ પ્રમાણે સરિત્સાગર અને અપ્સવનો સમવાય સમજવો

૧૭. ઝવલન=અગ્નિ સુવર્ણ એ મૌમ તેજસ્ ગણાય છે

૧૮. ત્વગિન્દ્રિય એ એક સર્વશરિરવર્તી ચાતુરુપ આચ્છાદન છે.

૧૯ આકાશ એક છે માટે તેને આકાશત્વ જાતિ હોતી નથી, કારણ કે જાતિ હમેશા એક કરતા વધારે સાથે સમવાય સ્વધર્મા હોવી જોઈએ. એજ પ્રમાણે દિક્ અને કાલનુ પણ સમજવુ

૨૦. સયોગે કરીને અજન્ય એવો એ જન્ય વિશેષ ગુણ તે શબ્દ છે આકાશનુ શબ્દ સાથે સમાનાધિકરણ માનવામાં આવે છે શબ્દ આ આકાશમાન્યુત્તિ હોવાથી તે આકાશનો વિશેષ ગુણ છે ન્યાયવાલા શબ્દને જન્ય (ઉત્પન્ન) માને છે. અને તેથી તેને અનિત્ય કહે છે આત્માનુ જ્ઞાન સયોગજન્ય હોવાથી (મનસ્ આત્મા અને દ્વિન્દ્રિયના સયોગથી જન્ય) હોવાથી તેના વ્યવચ્છેદને માટે ' સયોગે કરીને અજન્ય ' એ પદ મુક્યુ છે.

૨૧ પર (દૂર) વ્યવહારનુ કારણ તે પરત્વ. પરત્વ એ પ્રકારનુ છે, દિક્કૃત અને કાલકૃત. દિક્ સાથે અસમવેત પરત્વ તે કાલકૃત પરત્વ

(બે ગાઝ, ચાર ગાઝ એમ નહિ પણ છમાસ પછી, બે વર્ષ પછી, હયાદિ પ્રકારનું પરત્વ) કાલકૃત પરત્વનું અસમવાયી કારણ તે કાલગત કોઈ પદાર્થ સાથેનો સયોગ છે છ માસ પછી એમ જે ગળત્રી થાય છે તે અમુક પદાર્થ અને કાલના સયોગથી આરમ્ભીને થાય છે. આ સયોગનું અધિકરણ તે કાલ છે. દિસ્કૃત નહિ (પણ કાલકૃત) એવું જે પરત્વ તેના અસમવાયી કારણનું અધિકરણ વિભુ દ્રવ્ય તે કાલ

૨૨. કાલ, દિક્ અને મનસ્ને વિશેષ ગુણ નથી, ' જેને વિશેષ ગુણ નથી એવું દ્રવ્ય ' તે કાલ દિક્ અને મનસ્નું લક્ષણ થાય પરંતુ મનસ્ અણુ હોવાથી તે વિભુ નથી માટે ' જેને વિશેષ ગુણ નથી એવું વિભુ દ્રવ્ય ' તે કાલ અને દિક્નું લક્ષણ થાય. ' કાલ વ્યતિરિક્ત વિશેષગુણ વગર નું વિભુ દ્રવ્ય ' તે દિક્નુંજ લક્ષણ થાય.

૨૩. આકાશ, કાલ, દિક્ અને આત્મા એ ચાર અમૂર્ત દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમા આકાશ કાલ અને દિક્ને જાતિ નથી માટે અમૂર્ત (દ્રવ્ય) સમવેત દ્રવ્યત્વાપરજાતિ તે આત્મત્વ.

૨૪. મનસ્ અણુ છે પણ ઘીજા અણુની વેટે તે કોઈ પણ પદાર્થનું સમવાયી કારણ નથી માટે આ લક્ષણ તેનો વિશેષ ધર્મ જણાવે છે

અનિત્ય છે તેમાં જે એકત્વ કહેવામાં આવે છે તે અનિત્ય છે. એક કરતા વધારે પદાર્થ જોતાં માનસવ્યાપારથી પ્રત્યેક પદાર્થ ‘ આ એક છે ’ ‘ આ એક છે ’ એમ ભિન્નભિન્ન લેવાય છે અને વિચારથી સંકલિત થતાં ‘ આ પદાર્થો બે છે ’ ‘ ત્રણ છે ’ એમ આપણે લઈએ છીએ તથા કહીએ છીએ. પ્રથમ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થનો યોગ થાય છે. પછી પદાર્થમાં જે એકત્વ રહેલું છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. એકત્વના જ્ઞાનથી અપેક્ષાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, આ અપેક્ષાબુદ્ધિથી દ્વિત્વજ્ઞાતિનું જ્ઞાન થાય છે, અને પછી બે પદાર્થમાં રહેલા દ્વિત્વ ગુણનું જ્ઞાન થાય છે. આ પછી દ્વિત્વનો સંસ્કાર થાય છે. સંસ્કાર ઘટલે આ સ્થળે ‘ બુદ્ધિમાં આરુઢ થયેલો વિચાર. ’

૩૧. ઉપર જે કહ્યું તેજ અહીં પણ ચીજા શબ્દમાં કહેવામાં આવે છે. હમયગોચર મતિ તે અપેક્ષાબુદ્ધિ. દ્વિત્વનું જ્ઞાન, દ્વિત્વની પ્રમાણિતિ, દ્વિત્વની પ્રમા, અને બે દ્રવ્ય છે એવી બુદ્ધિ એ શબ્દો અનુક્રમે દ્વિત્વની ઉત્પત્તિ, દ્વિત્વજ્ઞાતિનું જ્ઞાન, દ્વિત્વ ગુણનું જ્ઞાન, અને દ્વિત્વનો સંસ્કાર એ શબ્દોને માટે છે.

૩૨. દ્વિત્વાદિને ઉપર અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય કણાં તે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ઉદયનાચાર્યનું મત આ પ્રમાણે છે:—દ્વિત્વાદિ અને અપેક્ષાબુદ્ધિ એ બે વચ્ચે કાર્યકારણસંબધ છે, કારણ કે સયોગ પછી તરતજ જેમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અપેક્ષાબુદ્ધિ પછી ત્થાગલુંજ દ્વિત્વાદિનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે અપેક્ષાબુદ્ધિ જે દ્વિત્વાદિના જ્ઞાનનું કારણ ઠરે છે તે કાંતો તેનું જ્ઞાપક હોય કે કાંતો જનક હોય. (કારણ માત્ર કાંતો જ્ઞાપક હોય કે કાંતો જનક હોય). હવે આપણે ‘ આ એક છે ’ ‘ આ એક છે ’ એમ અપેક્ષાબુદ્ધિથી જાણી શકીએ છીએ, પણ ‘ આ બે છે ’ એમ સાથે અપેક્ષાબુદ્ધિથી જાણી શકતા નથી, કારણ કે બુદ્ધિનો ન્યાયાર અનેક પ્રતિ સંઘાતે થતો નથી. માટે અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિની જ્ઞાપક (જણાવનાર) નથી પણ જનક છે એમ સિદ્ધ થયું.

૩૩. ઉપરનુંજ મત (દ્વિત્વાદિ અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય છે એ) ચીજી રીતે કહેવામાં આવે છે:—અપેક્ષાબુદ્ધિનો વિષય બે અથવા વધારે એકત્વ છે. દ્વિત્વાદિનો આશ્રય એક નથી પણ અનેક છે. માટે અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિને જણાવે એ અસંભવિત છે. માટે અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિની જ્ઞાપક નથી પણ જનક છે.

૩૪. વૈશેષિકો દ્વિત્વાદિને અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય કેવી રીતે માને છે તે સિદ્ધ કર્યા પછી દ્વિત્વાદિના નિરૂપણક્રમનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

(૧) અપેક્ષાબુદ્ધિથી દ્વિત્વની ઉત્પત્તિ થતી વચ્ચેજ એકત્વ-સામાન્ય-ના જ્ઞાનની નિરૂપિત થાય છે.

(૨) દ્વિત્વોત્પત્તિ (=દ્વિત્વસામાન્યનું જ્ઞાન) થી દ્વિત્વગુણનું જ્ઞાન થતી વચ્ચેજ અપેક્ષાબુદ્ધિની નિરૂપિત થાય છે.

(૩) અપેક્ષાબુદ્ધિની નિરૂપિત થી દ્વયબુદ્ધિ થતી વચ્ચેજ દ્વિત્વગુણની નિરૂપિત થાય છે.

(૪) દ્વયબુદ્ધિથી સંસ્કારોત્પત્તિ થતી વચ્ચેજ દ્વિત્વ ગુણની નિરૂપિત થાય છે.

(૫) સંસ્કારથી દ્વયબુદ્ધિની નિરૂપિત થાય છે.

૩૫. ઉપર જે બધું તેજ અહીં પણ કહ્યું છે.

૩૬. આકાશની પેઠે આત્મા પણ વિષ્ણુ છે. આકાશનો વિશેષ ગુણ-શબ્દ છે અને આત્માનો વિશેષ ગુણ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ અને શબ્દ બંને અનિત્ય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અનિત્ય હોવાથી તેના ઉત્તર કાર્યથી તે નાશને પામે છે, માટે એક બુદ્ધિ સીંજી બુદ્ધિથી નાશ પામે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૩૭. દ્વિત્વના આશ્રયના નાશથી દ્વિત્વની નિરૂપિત થાય છે તેમજ કર્મ અને આશ્રયનાશ સમયથી પણ દ્વિત્વની નિરૂપિત થાય છે.

૩૮. પાકજોત્પત્તિ એ જે વૈશેષિકોનું સીંજુ મત તે જાત્ર આપવામાં આવે છે—જ્યારે ઘટને પકવવામાં આવે છે ત્યારે શ્યામ ઘટ (ઘ-ગુણાદિના ક્રમે કરીને) નટ થઈ જાય છે. પછી પાક (ઉષ્મા) ને લીધે વિભિન્ન ઘસલો અણુઓમાં રક્ત ઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેઓનો ઘ-ગુણાદિ યોગ થઈ નવો ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રક્રિયા દૈનિકી થઈ શીઘ્ર થાય છે કે સંયોગ વિભાગ પ્રત્યક્ષ થતા નથી. આ પ્રક્રિયા પીણુ-પાકપ્રતિયા કહેવાય છે.

૪૦. ન્યાયવાદીઓને સમત એવી પીઠરપાક પ્રક્રિયાને આધારે ડ-ધ્મા ઘનગુણાદિનો નાશ નહિ કરતાં તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને ઘટનો નાશ કર્યા પછી તેનો રમ ચડતી નામે છે.

૫૨. શબ્દ આકાશમાં રહે છે. આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી પણ શબ્દા-ભાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપણને થાય છે (જેમ કે ઢૂમ પડતી બંધ થઈ ગઈ). માટે અભાવની પ્રતીતિ ચવામાં તેના અધિકરણનું જ્ઞાન હોયુ જોઈએ એવો કઈ નિયમ નથી.

૫૩. દ્રવ્યાદિની નિષ્પત્તિ એ રીતે થાય છે તે રીતે ઠમ્સની યતી નથી માટે તે અભાવ છે.

૫૩. મૂલમા ' પ્રત્યક્ષવેદ્ય ' પાઠ છે પણ પ્રોફેસર કાંવેલને આધારે મેં પ્રત્યક્ષવેદ્ય પાઠ રાખ્યો છે.

૫૪. પ્રતિયોગીના પ્રત્યક્ષાદિનો નિવેધ કરવાથી અભાવજ્ઞાન થાય છે માટે તે નિવેધમુક્તપ્રમાણે કરાને ગમ્ય છે એમ કહેવાય છે.

૫૫. સમવાયને સમવાય લેતાં અનવસ્થા આવે, અભાવનો કોઈ સાધે સ્વપ્ન ન હોવાથી નિત્ય સંવપ્ન એવો એ સમવાય તે અભાવને હોય નહિ. આ પ્રમાણે ' જેને સમવાય નથી ' એ સ્પષ્ટ સમવાય અને અભાવ યેનુ છે માટે જેને સમવાય નથી અને જે સમવાય નથી ' એ અભાવનું સ્પષ્ટ થયું.

૬૦. દુઃખનો અસંતોષ્છેદ તે મોક્ષ એમ મોક્ષનું લક્ષણ વૈશેષિકો માને છે. ઉષ્ણેદ પ્રધ્વસાભાવ હોવાથી, મોક્ષ અભાવરૂપ છે તો પણ તે પરમ પુરુષાર્થ છે. માટે અભાવ પુરુષાર્થને માટે ઉપયોગી છે એમ સિદ્ધ થયું.

અક્ષપાદદર્શન.

૧. ગૌતમના ન્યાયદર્શનને અક્ષપાદદર્શન કહે છે. અક્ષપાદ, અક્ષચરણ, હલ્યાદિ શબ્દ ગૌતમને માટે વપરાય છે.

૨. નિ શ્રેયસ એટલે યુ સ્વનો અલ્પગ્નોચ્છેદ, તત્ત્વજ્ઞાન એ તેની પ્રાપ્તિ-નુ સાધન છે. વાત્સ્યાયન મુનિ પોતાના ન્યાયદર્શનના આશ્રયમા પ્રથમ મૂળમા આવતા “ નિ શ્રેયસાધિગમ ” પદનો અર્થ “ અપવર્ગપ્રાપ્તિ ” આપે છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે એમ કહે છે અપવર્ગનુ લક્ષણ પૃષ્ઠ ૧૪૨ મા આપ્યું છે. (જુઓ વિવરણ. ૧૭.)

૩. ચક્ષુરાદિ પ્રમાણનો સાધન છે. પ્રમાણનો આશ્રય આત્મા છે. પ્રમાણકરીને વ્યાપ્ત તે પ્રમાણ ” એટલું લક્ષણ કરતાં વિષય પણ પ્રમાણી વ્યાપ્ત હોવાથી તેમા અતિવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ તે (વિષય) સાધન અને આશ્રયથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી “ સાધન અને આશ્રયથી અવ્યતિરિક્ત હોઈને જે પ્રમાણકરીને વ્યાપ્ત હોય તે પ્રમાણ ” એ પ્રમાણનુ ચતુર્થ લક્ષણ થાય.

૪. ૫. પ્રમા (ચતુર્થ જ્ઞાન)નુ કરણ તે પ્રમાણ પ્રમાણનો માય તે પ્રમાણ્ય. ईश्वરનુ પ્રમાણ્ય છે એટલે ईश्वર પ્રમાણ-ચતુર્થ જ્ઞાનનુ કરણ છે. કરણનો અર્થ વ્યાપારવત્ કારણ છે. જૂઠા કાપવામા કુઠારનુ ઉપે નીચે યત્નુ એ વ્યાપાર છે અને વ્યાપારયુક્ત કારણ જે કુઠાર તે યૃક્ષચ્છેદનુ કરણ છે. ન્યાયદર્શનના દ્વિતીયાધ્યાયના ૬૭ મૂલ્યમા વેદનુ પ્રમાણ્ય-પ્રમાકરણત્વ-સિદ્ધ કરવામા આવે છે વેદ આત્મવાચ્ય છે, અને જે આત્મનુ તે વાચ્ય છે તે પ્રમાણ (ચતુર્થજ્ઞાનનુ કારણ) છે આ પ્રમાણે આ દર્શનમા ईश्वરને ચતુર્થ જ્ઞાનનુ કારણ અથવા પ્રમાય માનવામા આવે છે હવે આપણે ઉપર આપેલા પ્રમાણના લક્ષણથી જોઈએ કે કેટલું લક્ષણ ईश्वરને કેવીરિતે સમાવી શકાય. ન્યાયશાસ્ત્રમા ईश्वરને સર્વનો કર્તા માનવામા આવે છે. કર્તાને જે કાર્યનો તે કર્તા હોય તેના દ્રવ્યનુ ચતુર્થ જ્ઞાન હો-મુ જોઈએ, અન્યથા કાર્યનિષ્પત્તિ સમજે નહિ. ईश्वર સર્વનો કર્તા છે, માટે તે સર્વજ્ઞ છે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞાન-પ્રમા-થી ईश्वર વ્યાપ્ત હોવાથી

તેમજ તે પ્રમાણો આશ્રય હોવાથી તે પ્રમાણ છે એમ કહી શકાય. જ્ઞાન ईश्वरનો ગુણ હોવાથી ईश्वર જ્ઞાનનો આશ્રય છે. ઘડી ईश्वર જ્ઞાનના સાધ-
નથી પણ વ્યતિરિક્ત નથી. માટે આ દર્શન પ્રમાણે ईश्वર પ્રમાણ છે. આ
(ईश्वર પ્રમાણ છે એ) સિદ્ધાન્ત કેવલ નૈયાયિકોનો હોવાથી તે તેઓનો
પ્રતિતંત્ર સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે. જુઓ વિવરણ. ૮.

૬. પ્રમાણત્વ અથવા પ્રામાણ્યનું સ્વરૂપ ઉદયનાનાર્ય આ પ્રમાણે વાંધે
છે:—પદાર્થને સમ્યગ્નીતિએ અને સંપૂર્ણ રીતિએ સમજવો તે મિતિ અ-
થવા સમ્યગ્ જ્ઞાન છે. જેનામાં મિતિ છે—એ સમ્યક્ જ્ઞાણ છે—તે પ્રમાતા
છે. પ્રમાતાનો ભાવ તે પ્રમાતૃતા—પ્રમાતા હોવાપણું. જેનામાં ઉક્ત પ્રમા-
તૃતાનો અયોગ ન હોય અર્થાત્ જે ઉક્ત પ્રકારનો પ્રમાતા હોય તે પ્રમાણ
કહેવાય. આ પ્રમાણે ईश्वર સર્વજ્ઞ હોવાથી તે પ્રમાણ છે. અર્થાત્ તેનું પ્રા-
માણ્ય માનવામાં આવે છે.

૭. જે સર્વ વસ્તુઓને યથાક્રમ સંશયવિપર્યયરહિત જાણે છે તે
શિવ પ્રમાણ છે એન આ શ્લોકનો ભાવ છે.

૮. તંત્ર એટલે શાસ્ત્ર અથવા ક્ષેત્રેતર અભિસંચદ્ધ અર્થસમૂહનો
ઉપદેશ. સર્વ તંત્રને અવિરુદ્ધ હોય એવો પોતાના તંત્રમાં લીધેલો સિદ્ધાન્ત
તે સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત. પોતાને સમાન હોય એવાં તંત્રોમાં સિદ્ધ અને પોતા-
થી વિરુદ્ધ તંત્રોમાં અસિદ્ધ એવો જે સિદ્ધાન્ત તે પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્ત.

૯. સાધ્યનો નિર્દેશ તે પ્રતિશા; જેમકે “ પર્વત વન્દિમાનુ છે ”
ઇત્યાદિ. ઉદાહરણ સાધે સાધર્મ્ય અથવા વૈધર્મ્ય હોવાથી જે સાધ્યનું સા-
ધન તે દેતુ; જેમકે “ ધૂમવત્ત્વ ” અહીં ધૂમવત્ત્વ એ મહાનસ સાધેના
સાધર્મ્યથી પર્વતના વન્દિમત્ત્વનું સાધન છે. શબ્દ અનિત્ય છે, ઉત્પત્તિધર્મ-
કત્વને લીધે. અહીં આત્માદિનું ઉદાહરણ લઈએ તો ઉત્પત્તિધર્મકત્વનું તે
સાધે વૈધર્મ્ય હોવાથી તે શબ્દના અનિત્યત્વનું સાધન છે માટે ઉત્પત્તિધ-
ર્મેશ્વર (ઉત્પત્તિ છે ધર્મ જેનો તે પણું) એ દેતુ છે. સાધ્ય સાધેના સાધ-
ર્મ્યથી સાધ્યનો ધર્મભાવ જેને વિષે હોય તેવું જે દૃષ્ટાન્ત તે ઉદાહરણ.
પર્વત વન્દિમાનુ છે; ધૂમથી; જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં વન્દિ હોય,
જેમકે મહાનસાદિમાં. અહીં મહાનસના વન્દિમત્ત્વસાધેના સાધર્મ્યથી વ-
ન્દિધર્મે જે ધૂમ તેનો ભાવ તેમાં રહેલો છે અને તે દૃષ્ટાન્તરૂપે ઘણાં
છે માટે તે ઉદાહરણ છે. ઉદાહરણ વિપરીત પણ દોર્લ શકે, જેમકે શાબ્દ

અનિશ્ચ છે, ઉત્પત્તિધર્મકત્વને સ્વીકારે, જે જે અનુત્પત્તિધર્મક હોય તે તે નિશ્ચ હોય. જેમકે આત્માદિ. અહીં આત્માદિ સાધ્ય સાધેના વૈધર્મ્યથી સાધ્યધર્મનો અભાવ તેને વિષે છે અને તે દશાન્ત રૂપે વાપરવામા આવે છે. પર્વત વન્દિમાન્ છે ધૂમધી, જે જે ધૂમવાન્ હોય તે તે વન્દિમાન્ હોય, જેમકે મહાનસાદિ, આ (પર્વત) તેવો (મહાનસ જેવો) છે, અથવા તેવો નથી એમ જે હતાહરણનો અપેક્ષા કહેવામા આવે તે ઉપનય. અને “ માટે તે (પર્વત) તેવો (વન્દિમાન્) છે ” એમ જે ઉપસહાર કરવામા આવે તે નિગમન કહેવાય.

૧૦. વ્યાપ્યના આક્ષેપે કરીને વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. એક માણસ ઘીજાને પર્વત ઉપરથી ધૂમ નીકળતો જોઈને કદેશે કે “પર્વત વન્દિમાન્ છે ધૂમને સ્વીકારે ” ઘીજો માણસ કદેશે કે “ હા, પર્વતમાથી ધૂમ નીકળે છે પણ તે વન્દિમાન્ નથી ” જ્યારે પહેલો માણસ તેને કદેશે કે “ જો વન્દિ ન હોય તો ધૂમ પણ ન હોય ”. આપ્રમાણે કહેવામા તે વ્યાપ્યના આરોપે કરીને વ્યાપકનો આરોપ કરે છે વન્ધ્યભાવ વ્યાપ્ય છે અને ધૂમાભાવ વ્યાપક છે, કારણ કે આપણાથી નિર્બાધિત કહી શકાય છે કે જ્યાં જ્યાં વન્ધ્યભાવ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમાભાવ હોય. આ પ્રમાણે વન્ધ્યમાન જે વ્યાપ્ય છે તે સ્વીકારે ધૂમાભાવ જે વ્યાપક છે તેનો આરોપ કરવામા આવે છે. આ પ્રમાણે કરવાને તર્ક કહે છે જો પેલો ઘીજો માણસ ધૂમ સ્વીકારતો હોય પણ વન્દિ સ્વીકારતો ન હોય તો તેને તર્કથી તરતજ જણાવી શકાય છે કે ધૂમ સ્વીકારવો પણ કઠિન છે. માયાપરિચ્છેદમા તર્કનો ઉપયોગ આપ્રમાણે આવે છે.—“ હેતુવ્યાપ્તિગ્રહે તર્કઃ ક્વચિ-
ચ્છેદકાનિવર્તકઃ ॥૨૩॥ તર્ક વ્યાપ્તિનુ પ્રદાન કરવામા હેતુ છે તેમ-
જ કોઈ કોઈવાર તે શકાની નિશ્ચિત્ત કરાવે છે.

છે, અસ્પર્શત્વને લીધે, જે જે સ્પર્શવાનુ હોય તે તે અનિત્ય હોય, જેમકે ઘટ, શબ્દ સ્પર્શવાનુ નથી. માટે તે નિત્ય છે ” આ અનુમાનમાં અસ્પર્શ-ત્વ હેતુ છે, આ હેતુ સત્ નથી, કારણ કે “ જે જે સ્પર્શવાનુ હોય તે તે અનિત્ય હોય ” એમ કહેવું ઓટું છે અણુ સ્પર્શવાનુ છે પણ તે નિત્ય છે. તેમજ જે જે અસ્પર્શ હોય તે તે નિત્ય હોય એમ કહેવું પણ ઓટું છે, કારણ કે બુદ્ધિ અસ્પર્શ છે તો પણ તે અનિત્ય છે. માટે ઉપરનો હેતુ વ્યભિચાર (અવ્યવસ્થા) યુક્ત હોવાથી તે સવ્યભિચાર હેત્વાભાસ કહેવાય છે સવ્યભિચારનું થીજી નામ અનૈકાતિક છે.

વિરુદ્ધ —જે હેતુ અભ્યુપગત સિદ્ધાન્તનો વિરોધી હોય તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય, જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કૃતત્વ (ઉત્પન્ન થયેલો હોવા) થી, હવે ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે નિત્ય હોયજ નહિ, માટે આ હેતુ પોતાના સિદ્ધાન્તનો વિરોધી હોવાથી તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

પ્રકરણસમ —જેનાથી પ્રકરણની ચિંતા રહે એવો નિર્ણયને માટે પ્રયુક્ત હેતુ તે પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પ્રકરણસમ હેતુ જોકે નિર્ણયને માટે પ્રયોજ્યો હોય છે તો પણ તે ઉભય પક્ષને સમ હોવાથી નિર્ણય ઉત્પન્ન કરવાને અશક્ય હોય છે શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્ય ધર્મની અનુપલ-બ્ધિથી, જે અનુપલબ્ધમાનાનિત્યધર્મક હોય તે અનિત્ય હોય, જેનેકે સ્થાત્યાદિ,

સાધ્યસમ —જે હેતુ સિદ્ધ કરવાનો હોવાથી સાધ્ય સાધે તેનો કોઈ અવિશેષ હોય નહિ તો તે સાધ્યસમ હેત્વાભાસ કહેવાય, દ્રવ્ય છાયા છે, ગતિમત્ હોવાથી, અહીં ગતિમત્ત્વ હેતુ છે પણ છાયા ગતિમત્તી છે કે નહિ તેતો સિદ્ધ કરવાનું છે, માટે જે હેતુ પોતે અસિદ્ધ હોય અને તેથી સાધ્ય જેવો હોય તે સાધ્યસમ કહેવાય

અતીતકાલ —કાલના (અત્યય) અમાલે કરીને પ્રયુક્ત હેતુ તે અતીતકાલ, જેમ કે શબ્દ નિત્ય છે, સયોગવ્યગ્ય હોવાથી. હવે મેરી અને દહના સયોગથી શબ્દ વ્યગ્ય થાય છે, પરંતુ સયોગનો કાલ તે શબ્દના વ્યગ્ય થવાનો કાલ નથી દૂરસ્ય મનુષ્યને સયોગ પ્રથમ જણાય છે અને પછી શબ્દવ્યક્તિ થાય છે આ પ્રમાણે કાલાતિપાત આવે ત્યાં અતીત-કાલ હેત્વાભાસ થાય.

૧૫. અભિધાનવ્યત્યયટ્ટિ (વાચ્છલ:):—આ માણવક નવ-કંઠલ છે. અહીં કહેનારનો અભિપ્રાય એવો છે કે નવો છે કચલ જેનો તે નવ-કચલ; પણ સાંભળનાર નવ શબ્દની ટ્ટિતિનો વ્યત્યય કરીને નવનો અર્થ સંલ્યાક નવ સમજે છે અને નવ છે કાંઠલા જેને તે નવકચલ એમ અર્થ લઈ કહેનારના વચનનો પ્રતિવેધ કરે છે કે “માણવક નવકચલ કયાં છે ? એ તો એકકચલ છે” આ પ્રમાણે કરવાને વાચ્છલ (અભિધાનવ્યત્યય-ટ્ટિચ્છલ) કહે છે.

તાત્પર્યવ્યત્યયટ્ટિ (સામાન્યચ્છલ):—‘અહો આ બ્રાહ્મણ વિદ્યાચરણસપત્ર છે’ એમ કોઈને કહેતો સાંભળી યીજો માણસ એ વાચ્યનુ તાત્પર્ય ‘બ્રાહ્મણો વિદ્યાચરણસપત્ર છે’ એવું સમજી કહે શે કે ‘સર્વે બ્રાહ્મણ વિદ્યાચરણસપત્ર હોતા નથી, જેમકે ‘અજ્ઞ પ્રામ્ય બ્રાહ્મણ’. આ પ્રમાણે કહેનારના તાત્પર્યને ઢલટું સમજી તેનો નિપેધ કરવો તે તાત્પર્ય-વ્યત્યયટ્ટિ (સામાન્યચ્છલ) કહેવાય છે.

ઉપચારવ્યત્યયટ્ટિ (ઉપચારચ્છલ):—લક્ષણાથી શબ્દપ્રયોગ કર્યો હોય પણ તેને કોઈ શન્ત્યનુસાર સમજી તેનો નિપેધ કરે તો ત્યાં ઉપચારવ્યત્યયટ્ટિચ્છલ થાય. ‘કોઈ કહે શે કે આંહ આવી છે’ તો અન્ય કહે શે કે, ‘ક્યા, હુ તો ઘેજ દેસુ છુ’ આ પ્રમાણે ઔપચારિક રીતિએ વાપરેલા વાચ્યને અન્ય રીતિએ સમજી તેનો નિપેધ કરવામા આવે તે આ પ્રકારનો છલ છે.

૧૬. પરાર્થાનુમાનથી અન્યને નિશ્ચય કરાવાય છે અને નિશ્ચયથી કર્માનુષ્ઠાનાદિનો સમ્ભવ છે, માટે પરાર્થાનુમાન એટલે ન્યાય એ આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોવાથી તેને ન્યાય એવી સજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

૧૭. આત્યંતિકી દુઃસનિટ્ટિ એટલે એવા રૂપમા દુઃસનિટ્ટિ કે દુઃસના સજ્ઞાતીયનો તત્સ્થાનમાં પુનઃ ઉત્પાદ નહિ. સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો દુઃસનો નિર્મૂલધ્વસ. ન્યાયવાદ્ય કહે છે કે ‘સ્વસમાનાધિકરણ દુઃસ-પ્રાગભાવાસમાનકાલીન દુઃસધ્વસ તે મોક્ષ’. એવો દુઃસધ્વસ કે જે પો-તાની સાથે સમાનાધિકરણ (એકસ્થાનસ્થ) એવા દુઃસપ્રાગભાવને અસ-મકાલીન હોય. જ્વર આવ્યાને પ્રતી જવો એ પણ દુઃસધ્વસ છે, પરંતુ આ જ્વરનાશ તેની સાથે એકસ્થાન (મનુષ્યદેહ) માં રહેલા દુઃસપ્રાગ-ભાવની સાથે સમકાલીન છે, એટલે કે તેજ વગતે દુઃસપ્રાગભાવ (જે

પછીથી દુઃખ ધનાર છે તે) આ ધ્વંસ થયો તે વસતે છે; માટે ઉક્ત પ્રકારનો ધ્વસ તે મોક્ષ નથી. દુઃખધ્વંસ થયો જોઈએ અને તેજ વસતે જેનો દુઃખધ્વંસ થયો તેનામાં દુઃખપ્રાગભાવ પણ ન હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે થાય તે મોક્ષ.

૧૮. સર્વતંત્રસિદ્ધાન્તનુ સ્વરૂપ આગળ આપી ગયા. સર્વ જ્ઞાત્રોમાં અપવર્ગ દશામાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે દુઃખનિશ્ચિતિ માનવામાં આવે છે.

૧૯. 'અત્મોચ્છેદ તે મોક્ષ' એ મતમાં દુઃખનો ઉચ્છેદ સ્વીકારાય છે. આત્માનો અર્થ (૧) જ્ઞાનસંતાન લો તો તેને હમે પણ ઉચ્છેદ્ય માનીએ છીએ માટે કંઈ વાંધો નથી, (૨) જ્ઞાનસંતાનવ્યતિરિક્ત લો તો તે નિલ્ય હોવાથી (ક્ષણિક નહિ, કારણ કે જ્ઞાનસંતાનનો સંતાની હોવાથી) ઉચ્છેદ્ય નથી. વળી આત્મા મિયતમ હોવાથી તેના ઉચ્છેદને માટે પ્રયત્નિજ સમવતી નથી.

૨૦. ચાર ભાવનાઓથી મોક્ષ થાય, પણ ક્ષણિકવાદ લેતાં એકના એકજ મનુષ્યમાં એ ચારે ભાવનાઓ સમયે નહિ, માટે મોક્ષ (મહોદય) પણ સંભવે નહિ. સોપ્તલ જ્ઞાનસંતાન પડેલે ક્લેશાદિયુક્ત જ્ઞાનસંતાન. આ સ્થિતિ તે વધ અને તેથી અન્ય સે મોક્ષ. આ પ્રમાણેના લક્ષણ ઠીક છે પણ જે વદ્ધ તેજ મુક્ત એમ કંઈ આ લક્ષણોથી નક્કી કરી શકાય નહિ.

૨૧. આત્માના ધર્મ અતીન્દ્રિય નથી એમ ન્યાયવાદી માને છે. મનશ્ચેત્સુને ઇન્દ્રિય માને છે, અને આત્માના ધર્મ મનોપ્રાણ છે એમ માનવામાં આવે છે.

૨૨. મોક્ષનો અર્થ સ્વાતંત્ર્ય લઈએ અને સ્વાતંત્ર્ય પડેલે દેશ્વર્ય સમગ્રીએ તો તે અપડિત છે, કારણ કે દેશ્વર્યમાં તો કોઈ એક દેશ્વર્યવાનુ જેવો અથવા તેથી અધિક અન્ય થઈ શકે અને તેથી સંપૂર્ણતાનો ભંગ થાય. મોક્ષ તો સંપૂર્ણ અને નિરતિશય હોવો જોઈએ.

૨૩. પુરુષપ્રકૃતિના વિવેકનું જ્ઞાન જો પુરુષાશ્રય હોય તો તે ઘડું તે પહેલાં તે ન હોય એમ માનવું પડે છે, અન્યથા મોક્ષ નિલ્ય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે માનતાં પુરુષ પ્રથમ અમુક પમેના અભાગવાળો અને પછી તે ધર્મધાનુષ્ઠ એમ માનવું પડે છે, પરંતુ આમ કરતાં પુરુષના શૂદ્ધભાવની જ્ઞાતિ થાય છે અને તેથી અપડિદાન્ત થાય છે. વિવેક-

જ્ઞાન પ્રઠુસાશ્રય છે એમ માનતા પ્રથમ તો પ્રકૃતિ જઢ છે તેનો જ્ઞાન આશ્રય કરે છે એમ માનવું એજ દુર્બટ છે, ઘઠી પ્રકૃતિનો સ્વભાવ પ્રઠુત્તિ માનીએ તો સ્વભાવનો નાશ નથી થતો માટે પ્રઠુત્તિ નિરતર રહે છે અને તેથી ઉપરમ શન્ય નથી, જો પ્રઠુત્તિનો સ્વભાવ નિઠુત્તિ માનીએ તો સસારનો અસ્તિ માનવો પડે, કારણ કે પ્રકૃતિની પ્રઠુત્તિ તે સસાર છે.

૨૪ ય્યારે જ્ઞાનતા સર્વ સાધનો (ચતુ પ્રકાશ इत्यादि) હોય તો પણ કોઈ પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય તો ત્યાં યોગ્યાનુપલ્લખિ કહેવાય. ઈશ્વરને જાણવાના સર્વ સાધનો છે તો પણ જણાતો નથી માટે તે યોગ્યાનુ પલ્લખિથી વાધિન વિષય છે. યોગ્યાનુપલ્લખિથી વાધિત વિષયમા પણ શ્રુતિનો અવકાશ માનવામા આવે તો ગ્રાવાણ મુવન્તિ (પથર તરે છે) એ શ્રુતિવાચ્ય પણ અક્ષરશઃ સસ્ય માનવું જોઈએ.

૨૫ સુખ પણ દુઃખજ છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

૨૬ સુખનો દુઃખમા અતભાવ થાય છે એમ માનીએ અને દુઃખનો ઉચ્છેદ તે મોક્ષ માનીએ તો મોક્ષમા સુખની નિવૃત્તિ આવી જાય, પણ સુખની પ્રાપ્તિ પ્રઠુત્તિનો હેતુ હોવાથી જેમા સુખધ્વસ છે એવા મોક્ષ પ્રતિ પ્રવૃત્તિ સમ્ભવે નહિ.

૨૭ મુરે દુઃખમિશ્રિત છે એમ અહીં સ્પષ્ટ જણાવી તેન ઉચ્છેદ્ય માન્યું છે.

૨૮ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને અનુમાન લઈએ તો વ્યાપ્તિ ઠરાવવાને હેતુ લેવો પડે, પણ ઈશ્વરસમાન અન્ય કદ પણ ન હોવાથી હેતુનો સમ્ભવજ નથી. ન્યાયવાદ્યા એમ માને છે કે શ્રુતિ ઈશ્વરકૃત છે અને તેથી તે અનિત્ય છે. હવે જો શ્રુતિ નિત્ય હોઈને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જણાવનારી માનીએ તો તે ન્યાયસિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ છે. જો શ્રુતિ અનિત્ય હોઈને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જણાવનારી માનીએ તો અનિત્ય હોવાથી તેને ઈશ્વરકૃત માનવી પડે, પણ આ પ્રમાણે માનતા શ્રુતિનું અસ્તિત્વ ઈશ્વરથી અને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ શ્રુતાથી એમ પરસ્પરાશ્રય હોય આવે. ઉપમાન સંશયોગિનો યોધ કરનાર હોવાથી ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને તે નિરપેક્ષ છે.

૨૯ આ અનુમાન સ્પષ્ટ છે.

૩૦ આકાશ ઘટના પ્રત્યેક અવયવનો સયોગ કરીને રહે છે માટે જે અવયવસયોગી તે સાવયવ એમ માનતા નિરવયવ માનવામા આવતા આકાશનો પણ તેમા સમાવેશ થઈ જાય છે તતુત્વનો પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન તતુસાથે સમવાય સબધ છે માટે તતુત્વનો અવયવ (તતુઓ) સાથે સમવાય સબધ હોવાથી તે અવયવસમવાયિત્વ છે, પરંતુ તતુત્વ સાવયવ નથી માટે સાવચત્તવનો અથ અવયવસમવાયિત્વ લેવાય નહિ

૩૧ સમવેતદ્રવ્યત્વ —સમવાયસબધમા રહેનારાં દ્રવ્ય તે સમ વેત દ્રવ્ય સમવેતદ્રવ્યત્વ એ જાતિ છે અને સમવેત દ્રવ્યો એ વ્યક્તિઓ છે સાવયવ એટલે જેને સમવેતદ્રવ્યત્વ જાતિ છે તે અર્થાત્ જેનો સમાવેશ સમવેત દ્રવ્યોના વર્ગમા થાય છે તે. સમવેત દ્રવ્ય તે સાવયવ આ પ્રમાણે લેતા આકાશાદિમા અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી, કારણ કે આકાશાદિ કોઈ સાથ સમવાયસબધથી રહેતા નથી (જેમ ઘટ કપાલમા સમવાયસબધથી રહે છે તેમ) વળી તતુત્વ દ્રવ્ય નથી માટે તે ઉપર પણ અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી માટે સાવયવ એટલે સમવેતદ્રવ્ય લેવું સાદું છે (જુઓ જૈનદર્શનવિવરણ અક ૨૧ થી ત્યાં આ મતનું પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે)

૩૨ જે પદાર્થો નિશ્ચ છે તે કાતો વિશુ છે કે કાતો અણુ છે. આકાશાદિ નિશ્ચ પદાર્થો વિશુ છે, મનસુઆદિ નિશ્ચ પદાર્થો અણુ છે આ ઉભય પ્રકારનાં મહત્ત્વની મધ્યગત સ્થિતિને અવાત્તરમહત્ત્વ નામ આપ્યું છે જદલા પદાર્થો આ મધ્ય સ્થિતિના છે તે સર્વ કાય છે નદી પર્વતાદિ આ પ્રમાણે કાય સિદ્ધ થાય છે

૩૩ જગત્ કાર્ય છે, સાવયવત્વથી, એ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી એમ ઉપર સાવયવત્વનો અર્થ સમવેતદ્રવ્યત્વ તરીકે જણાવવામાં આવ્યું તેમજ આવાત્તરમહત્ત્વને હેતુ લેવાથી પણ જગત્નું કાયત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ જણાવ્યું ત્યાં પણ હેતુ અસિદ્ધ નથી ‘ જેને જેને સમવેત દ્રવ્યત્વ હોય તે તે કાર્ય હોય, જમકે પટાદિ ’ ‘ જેને જેને અવાત્તરમહત્ત્વ હોય તે તે કાર્ય હોય, જેમકે મઠાદિ ’ રૂપાદિમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી

૩૪ વિરુદ્ધ દેશ્વાભાસનું ડક્ષણ વિવરણ ૧૩ માં આપ્યું છે ધીજ્ઞં ડક્ષણ આ પ્રમાણે છે —જે હેતુ સાપ્ત્યાભાવથી વ્યાપ્ત હોય તે વિરુદ્ધ

હોય. શબ્દ નિલય છે, કૃતકત્વથી, અહીં કૃતકત્વ એ હેતુ નિલયતા માવથી વ્યાપ્ય (જે એ કૃતક હોય તેને અનિલય હોય એમકે ઘટાદિ) હોવાથી વિરુદ્ધ છે. જગત્ કાર્ય છે, અવાન્તરમહત્ત્વથી, અહીં સાધ્ય જે કાર્યત્વ તેનો વિપર્યય જે અકાર્યત્વ તેનાથી હેતુ અવાન્તરમહત્ત્વ વ્યાપ્ય નથી (જેને અવાન્તર મહત્ત્વ હોય તે અકાર્ય હોય એમ આપણે ઓળખીએ), અર્થાત્ હેતુ સાથે સાધ્યના વિપર્યયની વ્યાપ્તિ નથી. માટે આ હેતુ વિરુદ્ધ નથી.

૩૫. હેતુ અનેકાન્તિક અથવા સબ્યભિચાર ત્યારે હોય કે જ્યારે તેની સ્વપક્ષથી અન્યત્ર વૃત્તિ હોય પર્વત બંદિમાન છે, પ્રમેયત્વથી, અહીં પ્રમેયત્વ એ જે બંદિમાન નથી એવા શરોવરાદિમા રહેલું હોવાથી તે અનેકાન્તિક હેતુ છે. સ્વપક્ષ એટલે જે નિશ્ચિત સાધ્યવાન હોય તે જગત્ કાર્ય છે, અવાન્તરમહત્ત્વથી, અહીં આ હેતુ જે એ કાર્ય નથી એવા કોઈમા પણ રહેલો નથી માટે તે અનેકાન્તિક નથી.

૩૬. અતીતકાલ, કાલાત્યયપરિદિષ્ટ અથવા વાધિત હેત્વાભાસ એટલે જે હેતુથી કંઈ પણ સિદ્ધ કરવાનું છે એવું જે સાધ્ય તેનો અભાવ પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ થતો હોય અર્થાત્ તે સાધ્ય પ્રમાણાન્તરથી વાધિત થતું હોય તે હેતુ વાધિત કહેવાય એમકે અગ્નિ અનુષ્ણ છે, દ્રવ્યત્વથી, અહીં દ્રવ્યત્વ હેતુ અનુષ્ણત્વ સિદ્ધ કરવાને આપ્યો છે, પરંતુ અનુષ્ણત્વનો અભાવ (ડગ્ગત્વ) અન્ય પ્રમાણ (સ્પર્શ) થી સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ સ્પર્શથી અનુષ્ણત્વ વાધિત થાય છે, માટે તે હેતુ વાધિત કહેવાય છે જગત્ કાર્ય છે, અવાન્તરમહત્ત્વથી; એમ કહેતાં જગત્નું કાર્યત્વ કોઈ પણ અન્ય પ્રમાણથી વાધિત થતું નથી. માટે યુક્ત હેતુ વાધિત નથી.

૩૭. જે હેતુથી જે સિદ્ધ કરવાનું એવું જે સાધ્ય તેનો અભાવ અન્ય હેતુથી સિદ્ધ કરી શકાય તો તે હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ કહેવાય, એમકે શબ્દ નિલય છે, શબ્દત્વથી, અહીં કોઈ એમ પણ કહી શકે કે શબ્દ અનિલય છે, કાર્યત્વથી. માટે આ હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ કહેવાય. પ્રતિબદ્ધ એટલે આ રથલે સાધ્યાભાવસાધક હેતુ. જગત્ અકાર્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાને યીજો કોઈ હેતુ ન હોવાથી અવાન્તરમહત્ત્વ એ હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ નથી.

૩૮. કોઈ કહે તે કે યીજા હેતુથી સાધ્યનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, એમકે જગત્ અર્કતુક છે, શરીરથી અજન્ય હોવાથી, ગગનાદિની પેઠે,

૩૯. આ અનુમાનમાં ન્યાયવાળા એવો દોષ લાવે છે કે ' પર્વતાદિ અકર્તૃક છે અજન્ય હોવાથી ' તો પછી શરીરાદિથી અજન્ય કહેવું નિરર્થક છે. શરીરથી અજન્ય કહેવામાં વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ દોષ થાય છે.

૪૦. પૂર્વપક્ષી દોષનો સ્વીકાર કરી ' શરીરથી ' પદ પડતું મુકી અજન્યત્વને હેતુ લે છે.

૪૧. અજન્યત્વ એ હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે પર્વતાદિ અજન્ય છે એમ કંઈ સિદ્ધ કરવામાં આવતું નથી.

૪૨. તર્કનું સ્વરૂપ આ દર્શનના વિવરણ ૧૦ માં આપ્યું છે. જ્યો અનુકૂલ તર્ક થઈ શકે ત્યાં હેતુ સોપાધિક હોય એવું જરા પણ ભય રહેતું નથી.

૪૩. કર્તા કારકનો પ્રયોક્તા છે; આ પ્રમાણે કારક કર્તા ઉપર આધાર રાખે છે. હવે જો કર્તા નથી એમ કહીએ તો કારકો પણ નિરર્થક થઈ જશે અને તેથી અકસ્માત્ કાર્યોત્પત્તિ માનવી પદ્ધતિ

૪૪. હેતુ અનુકૂલ તર્કથી વધારે દૃઢ થાય તો ઉપાધિની શંકા નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

૪૮. ૪૯. આ સુસ્પષ્ટ છે.

૧૦. ईश्वरની जगत् निर्माण करवामां प्रवृत्ति कारण्यथी लईए तो कारण्य सर्वे उपर समान होवुं जोईए अने तेथी वैयम्य अनुपपन्न થાય છે. પણ સૃજ્ય પ્રાણીઓનાં કર્મને અનુસાર તેમની સૃષ્ટિ છે એમ માનતાં વૈયમ્ય ઉપપન્ન ઠરે છે. કર્મ ઉપર અપેક્ષા રાક્ષનાર ईश्वर स्वतंत्र કેહેવાય નહિ, એમ કહેનારને કહે છે કે કર્મ સૃષ્ટિનિર્માણમાં અંગીભૂત હોવાથી તે ईश्वરના स्वातंत्र्यનો વાધ કરતું નથી; જેમ શરીરની ગમનાદિ ક્રિયાઓનો આધાર પણ ઉપર હોય છે, માટે વગથી શરીરની स्वतंत्रता ધાનિત થતી નથી, સ્વલટી શરીરની इच्छा પાર પડવામાં તે સહાયરૂપ રહે છે. આગમથી ईश्वर सिद्ध થાય છે એમ લેતાં પરસ્પરાશ્રય દોષ આવવાનું કહેવામાં આવે છે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે થાય છે: પરસ્પરાશ્રય દોષ હમયની પરસ્પરથી उत्पत्ति માનતાં આવે છે કે હમયની પરસ્પરથી ज्ञप्ति (જ્ઞાન) માનતાં આવે છે ? જો उत्पत्ति માનતાં એમ, કહો તો તે નિરર્થક છે, કારણ કે વેદ ईश्वरથી उत्पन्न થયા છે પણ ईश्वરનો નિત્યજ છે. જો ज्ञप्तिમાં પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે છે એમ કહો તો તે પણ યોગ્ય છે, કારણ કે ईश्वરની ज्ञप्ति વેદથી છે પણ વેદની ज्ञप्ति તો કોઈ અન્ય अव्यापक પ્રતિધી પણ થઈ શકે; માટે પરસ્પરાશ્રય જેવું કંઈ છેજ નહિ. વેદ (આગમ) અનિત્ય છે એમ; યોગીઓને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે.

જૈમિનિદર્શન.

આ વર્ણન પૂર્વમીમાંસાને નામે ઓઢાયા છે.

૧. અષ્ટચર્ચે બ્રાહ્મણમુપનયીત । તમધ્યાપયીત । “ આઠ-વર્ષના બ્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણના બાલક) ને ઉપનયન આપવું, તેને અધ્યયન કરાવવું ” इत्यादि प्रकारનાં (આ પ્રમાણે કરો એ વિધ્યર્થમાં કહેવામાં આવતા) શ્રુતિ વાક્યો વિધિ છે.

પૂર્ણાહુત્યા સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ (પૂર્ણાહુતિથી સર્વ કામાનાઓ સિદ્ધ થાય છે) એ પ્રકારનાં સ્તુત્યાદિરૂપ વાક્યો અર્થવાદ છે. પૂર્ણાહુતિ-ને માટે વિધિવાન્વય ન હોય તો પણ આ પ્રકારે તેની પ્રશસ્તા કરી હોય તે ઉપરથી તેની કર્તવ્યતા સિદ્ધ થાય તે અર્થવાદના પ્રામાણ્યથી થાય છે.

મન્વાદિનાં વાક્ય તે સ્મૃતિ છે. જે સ્મૃતિ વેદમૂળા હોય તે પ્રમાણ છે એમ મીમાંસકોનો સિદ્ધાન્ત છે. અમુક સ્મૃતિ વેદમૂળા છે તે તે વેદને અનુકૂલ છે તે ઉપરથી સમજાય છે. વિશ્વજિત્ આદિ નામ છે. વિશ્વજિત્ની કર્તવ્યતા વિધિ અર્થવાદ કે સ્મૃતિથી જાણતો નથી તો પણ “ નામ ” ના પ્રામાણ્યથી તેની સિદ્ધિ છે.

યન્તિ ” આથી એમ સમજાય છે કે એક એક ચમસમા દશ દશ વ્રાહ્મણે સોમમહાક્ષણ કરવું આ પ્રમાણે વ્રાહ્મણને ચમસમગ્રહણ કરવાનું સિદ્ધ થતાં ક્ષાત્રિય (યજમાન) નું ચમસ પળ તે શત વ્રાહ્મણમાથો દશે લેવું આ પ્રમાણે જે સિદ્ધ કરવામા આવે તે પ્રતિપત્તિકર્મ અનારભ્યાધીત એટલે કદ પળ આરંભ કર્યા વગર કહેવામા આવતું વાક્ય, જેવું કે “યસ્યર્પણમયી જુહૂર્મવતિ ન સ પાપ શ્લોક શૃણોતિ”

૪. યજનનો મુખ્ય અથવા ગૌણ ભાગ કેટલે અંશે પ્રયોજક છે તેનો વિચાર તે પ્રધાનપ્રયોજકત્વ અને અપ્રધાનપ્રયોજકત્વમા આવે છે પર્ણ (પલાશ) વૃક્ષની જુહૂ (પાત્રવિશેષ) બનાવવાના ફલનો નિધય તે જુહૂ-પર્ણતાદિકલ

૫ શ્રુતિ અથ કે પાઠથી ક્રમનિયમ થાય છે એમ ધ્રુવાદિ મ્મના પ્રકરણમા આવે છે ક્રમવિશેષ — વાજપેયમા સપ્તદશ પ્રાજાપત્ય પશુનું આલમ્બન કરવાનું વિધાન છે, આ પશુઓને ઉપાકરણ નિયોજનાદિ સસ્કાર કરવાના છે ત્યાં પ્રથમ ઉપાકરણ સસ્કાર કોને કરવો તેનો કઈ વિધિ નિયમ ન હોવાથી ઇચ્છાનુસાર પ્રથમ ગમે તેને તે સસ્કાર કરવો, પછી બોજાને કરવો, શ્લાદિ, હવે યુપે નિયોજન કરવામા પળ કહે ક્રમ-નિયમ ન હોવાથી ગમે તે પશુનું નિયોજન પ્રથમ કરવું એમ જો કોઈ વહે તો તેને માટે મ્મવિશેષ ઠરાવવામા આવે છે કે જે ક્રમ ઉપાકરણમા સ્ત્રીથી હોય તેજ નિયોજનમા પળ લેવો. ‘एकादश प्रयाजान् यजति’ એવું વાક્ય છે હવે વિધિ પચ પ્રયાજનો છે ત્યાં પચ પ્રયાજમાના પ્રત્યેકનું એકાદશવાર મહાક્ષણ કરવું કે રીતિ? અહીં એવો નિયમ ઠરાવવામા આવે છે કે પચ પ્રયાજમાના પ્રત્યેકનું ચે ચે વાર મહાક્ષણ કરવું અને છેડા એક પ્રયાજનું ત્રીજીવાર આવર્તન કરવું આ પ્રમાણે કરવું તે કર્માર્પણ છે. અદાભ્યમહાક્ષણ કરીને સોમનું યજન કરવાના વિધાનમાં પ્રત્યેક સવનમાં અદાભ્યનું આવર્તન કરવું કે નહિ? ત્યાં એમ નિધય કરવામાં આવે છે કે ‘સોમયાગ ફલવાન છે, સવન ફલવાન નથી’ અને અદાભ્યમહાક્ષણનું વાક્ય અનારભ્યાધીત છે માટે તેનો સબધ જે ફલવાન છે તે સાથે પડે છે, તેથી અદાભ્યનું આવર્તન કરવું એમ જે નિધય કરવામાં આવે તે કર્માર્પણ છે

૬. દુદ્ધાદિ જેવા ચરોપયોગી અર્ધનો સોપ (વિનાશ) થતાં નું કરવું તેનો વિચાર તે અર્ધસોપનવિચાર છે

૭ અતિદેશ -અન્યત્ર વૈ પ્રણીતાયા' કૃત્સ્નાયા ધર્મસતતે ।
અન્યત્ર કાર્યત' પ્રાસિરત્તિદેશોભિધીયતે ॥

એક સ્થાનમા ઠરાવેલી સકલ ધર્મસતતિની કાર્યવશાત્ અન્યત્ર પ્રાપ્તિ તે અતિદેશ.

૮. સાસમા અધ્યાયમા પ્રલક્ષ વચનથી થતા અતિદેશનો અને આ-
ટમામા લિંગથી થતા અતિદેશનો વિચાર આવે છે.

૯ કહ —પ્રવૃત્તસ્થાનપતિતપદાર્થાન્તરકાર્યત ।
કહ પ્રયોગો વિવૃત્ત ઔહમાનતયોદિત ॥

દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ ધેનાજ સર્વ વિધિનો શ્રુત્યાદિમા ઉપદેશ છે અને તેથી અન્ય સ્થાને સર્વ ક્વતિકર્તવ્યતાનો અર્થથી અતિદેશ કરવામા આવે છે. જ્યાંથી અતિદેશ કરવામા આવે તે પ્રકૃતિ અને જ્યાં અતિદેશ કરવામા આવે તે વિકૃતિ. પ્રકૃતિગત પ્રયોગને વિકૃતિમા ભૂંડે જાવો તે કહ છે. વ્રીહાનવહન્તિ (જાગર સાહે છે) એ વાક્ય ઉપરથી નૈવારથકર્મ્મવતિ એ વાક્યથી વહેવામા આવતા નવારચક્રને માટે નૈવારનુ પળ શવહનન કરવું એમ એ પ્રકૃતિગત અવહનન તેને વિકૃતિમા ભૂંડે જવું તે કહ છે.

૧૦ વાધદેતુ દ્વારલોપ —સ્વયકૃતા વેદિર્ભવતિ એ વાક્યમા વેદિ-
નિષ્પાદનરૂપ દ્વારના લોપથી ઉદ્ભવતી આદિ નિષ્પાદકનો વાધ છે.

૧૧. તન્ન પ્રટલે અને એકવાર પ્રવર્તિત કર્યાથી બહુને ઉપકાર થાય તે, વનુ પ્રામ્હણની ગથે એક દીપ કરવાથી સર્વને ઉપકાર થાય છે, અનુલેપન મોજનાદિની પેટે પ્રતિપુરવે આટલિની અપેક્ષા રહેતી નથી અથવા ઉમયના ઉદ્દેશ કરીને એકવાર અનુષ્ઠાન તે તન્ન.

૧૨ એક પ્રયોગમા દેશાદિનો સત્ર કરીને સવધ તે સત્રાણપ.

૧૩. પ્રસંગ —અન્યના ઉદ્દેશ કરાને અન્યનુ સહાનુષ્ઠાન તે પ્રસંગ અર્જીવોમીય વનુમા એ વિધિપ્રાપ્ત પ્રયાજાદિ છે તેનો મશુપુરોશાસમા ઉપકાર તે પ્રસંગ સમુચ્ચય પ્રટલે સર્વનુ પ્રહન અને વિકલ્પ પ્રટલે મને તે એકનુ પ્રહન.

૧૪ પૂર્વપક્ષ ટુકામાં આ પ્રમાણે છે —ત્રિભિતિના ધર્મવિચારસાધનો આરમ્ભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે તેને માટે વિધિ નથી. વેદનું અધ્ય-

છે એમ સિદ્ધ થયું. હવે આ સ્મૃતિવાક્યમા અધ્યાપનનો વિધિ છે, પરંતુ અધ્યયન વગર અધ્યાપનની સિદ્ધિ ન હોવાથી અધ્યયનને માટે વિધિ ન હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત છે. આ પ્રમાણે અધ્યયન પ્રાપ્ત થાય છે તો વેદો અધ્યતન્ય એ પૃથગઅધ્યયનવિધિનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૧૧. હવે વિચારશાસ્ત્રને માટે વિધિ નથી તેથી તેનો આરંભ ન કરવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષનો સિદ્ધાન્ત (આ સ્થલે અભિપ્રાય) છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જેમ અધ્યાપનના વિધિથી અધ્યયનનો વિધિ પ્રાપ્ત છે તેમ અધ્યાપનના વિધિથી વિચારશાસ્ત્રના અધ્યયનનો વિધિ પણ પ્રાપ્ત છે. આ પ્રમાણે કહેવારને પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અધ્યાપનમા ફલ અર્થવોધ લેવું કે પાઠ માત્ર લેવું? શિષ્યની મૂર્ધ્વતાથી અર્થવોધ ન થાય તો તેથી અધ્યાપનનો વિધિ નિષ્ફળ થાય માટે અર્થવોધ એ કઈ અધ્યાપનનું ફલ લેવાય નહિ. જો પાઠ માત્રને અધ્યાપનનું ફલ લઈએ તો વિચારશાસ્ત્રનું પ્રયોજન નથી.

૨૦. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે અર્થાવોધ અધ્યાપનનું પ્રયોજન નથી, તો પણ તે અધ્યાપનનું આવશ્યક પરિણામ છે અને તેથી તે પરિણામ લાવવા માટે વિચારશાસ્ત્રની આવશ્યકતા છે.

૨૧. શબ્દથી કહેવામા આવતો અર્થ તે વેદનો અર્થ નથી પણ તે લાક્ષણિક છે. માતા વાલકને કદેક્ષ કે વિપ રાત્રી પણ અમુકને ધેર રાત્રી નહિ તો ર્યાં કઈ માતાના વાક્યનો અર્થ વિપ રાત્રી થયો લેવાનો નથી. આ પ્રમાણે જોતાં વેદાગ અને વિચારશાસ્ત્ર એ તાર્કિક વેદનો અક્ષરશ અર્થ જણાવનાર હોવાથી અને વેદનો અર્થ તો લાક્ષણિક હોવાથી ઉક્ત શાસ્ત્રો નિષ્પ્રયોજન છે.

લતો સપ્રદાય વચમાથી વિચ્છિન્ન થઈ ગયો હોય તો કર્તાનુ સ્મરણ ન રહે, પણ અહીં કઈ એ પ્રમાણે છે નહિ. માટે વેદનો કોઈ કર્તા ન હોવાથી તે અપૌરુષેય છે

નૈયાયિકો વહે છે કે આ પ્રમાણે માનવુ સ્વોદુ છે સપ્રદાયનો પ્રલય વચ્ચે વિચ્છેદ છે. (વેદ વ્યતિરિક્ત સર્વનો પ્રલય થાય છે એમ માનવામા આવે છે.) આથી પણ કર્તાનુ સ્મરણ ન હોઈ શકે. વળી કર્તાનુ સ્મરણ નથી એમ પણ કહેવુ ન્યાય વિરુદ્ધ છે કર્તા અનુમાનથી પ્રતીત થાય છે માટે તે છે સ્મરણ તો કોઈ અમુક વાચ્યના કર્તાનુ અમુકને ન પણ હોય, તેથી શુ તે વાચ્ય અપૌરુષેય કહેવાય ? સર્વને જો સ્મરણ ન હોય તો કદાચ એમ કહી શકાય, પણ સર્વને સ્મરણ નથી એમ સર્વજ્ઞ યોગિન્યતિરિક્ત અન્યથી જાણી શકાય નહિ. માટે વેદ પૌરુષેય છે.

રજોજ, નહિ તો ભૂડી નાલેલો ગકાર પાછો લક્ષતા આપને તેને ઓઢવી શકીએ નહિ. આ પ્રમાણે ગકાર નિલ્ય છે.

૨૮. નૈયાયિકો કહે છે કે ગકાર વ્યક્તિરૂપ છે તે તો અનિલ્ય છે, પણ ગત્વજાતિ (સામાન્ય) નિલ્ય હોવાથી ગકાર લક્ષતા આપણને તેની પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. કેશ કે ઘટ વ્યક્તિરૂપે અનિલ્ય છે પણ કેશત્વ કે ઘટત્વસામાન્યરૂપે નિલ્ય છે, અને ગત્વસામાન્ય સાથેના ગકારના સર્વવર્થી આપણે ‘ આ તે ગકાર છે ’ એવી પ્રત્યભિજ્ઞા કરી શકીએ છીએ. આથી ગ વ્યક્તિ નિલ્ય ઠરતી નથી.

૨૯. મીમાસકો વેદને નિલ્ય ઠરાવવાને તેના પૌરુષેયત્વનું સ્વદન કરે છે, પૌરુષેયત્વનો અર્થ પુરુષોચ્ચારિતત્વ એમ સર્જે તો ઉચ્ચારણને તો હમે મીમાસકો પણ અનિલ્ય માનીએ છીએ, માટે તેમા કંઈ વિરોધ નથી. પૌરુષેયત્વનો અર્થ પુરુષરચિતત્વ સર્જે તો જે જે પુરુષરચિત તે વેદ થતા માલતી-માધવ જેવા પ્રથમ પણ વેદ ધરે. નૈયાયિકો કહેશે કે ‘ પ્રમાણ હોઈને પુરુષરચિત હોય તે વેદ ’ તો એમ માનતા મીમાસકો કહે છે કે આ પ્રમાણે વિરોધ આવે છે જે પુરુષે વેદવાક્ય રચ્યા તેને જે જ્ઞાન તેમા સમાયુ છે તેની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ, આ જ્ઞાન કંઈ વેદથી તેને મળી શક્યું હોય ન જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાન મેઢન્યાપછી તેને લોકને આપવા માટે વાક્યરૂપમા ગોઠવ્યું છે તે વેદ છે એમ પ્રથમથી જ માની લીધું છે. હવે વેદ અન્ય પ્રમાણથી અગોચર અર્થનું જ્ઞાન કરનાર વાક્ય છે અને પ્રથમ પુરુષને તે અન્ય પ્રમાણથી ગોચર છે એમ નૈયાયિકોને રચિતત્વ સિદ્ધ કરવાને માનવું પડે છે આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધ આવે છે. હવે વેદ કહેશે કે મનુષ્યને અન્ય પ્રમાણથી અગોચર હોય એવા અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર વાક્યને વેદ માનવામા આવે તો તેથી ईश्वर (પ્રથમ પુરુષ) ને પણ વેદથી જાણાવાતો અર્થ અન્ય પ્રમાણને અગોચર હોય એમ માની શકાય નહિ. મીમાસકો કહે છે કે ધારોકે લીલાવિપ્રદ્દ ईश्वરને વેદથી જાણાવાતો અર્થ અન્ય પ્રમાણગોચર છે, તોપણ કયા સાધનથી તે ગોચર છે એમ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે. (કારણ કે વિપ્રદ્-શરીર-પરિમિત છે) તેના નેત્રાદિ મનુષ્યના નેત્રાદિ કરતાં અધિક પ્રવલ હોવાથી તે વ્યવહિત અર્થને પણ જાણી શકે છે એમ સર્જે તો તે અનુમાનમા હેતુ નહિ મળે. દટને આધારે અદટનું અનુમાન યાય છે, અને વ્યવહિત અર્થ નેત્રાદિથી જાણાય છે એમ દટ નથી ત્યાસુથી તે કોઈને પણ જાણાય એમ માની શકાય નહિ.

૩૦. હવે ધારો કે જૈનો માને છે તેમ યોગાદિથી નેત્રાદિમા કોઈ કોઈ અતિશય ઉત્પન્ન થાય અને તેથી તેમની શક્તિ મનુષ્યનાં નેત્રાદિ કરતા અધિક થઈ શકે, તો પણ તેથી નેત્રનો વિષય તે શ્રોત્રનો વિષય થઈ શકે નહિ અર્થાત્ એક પ્રમાણગોચર અર્થ અન્ય પ્રમાણગોચર થઈ શકે નહિ અને તેથી શબ્દપ્રમાણગોચર અર્થ (જે વેદનો વિષય છે તે) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગોચર થઈ શકે નહિ આ પ્રમાણે સ્ત્રીલાવિપ્રહ ધારણ કરનારને પણ અગોચર અર્થનું જ્ઞાન કરનાર જે વેદ તે વગર અન્યથી અગોચર અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ.

૩૧ પુરુષ સૂક્ષ્મા વેદ પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા એમ કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં પુરુષ (પ્રથમ પુરુષ) આ તે પ્રવર્ત્યા એમ અર્થ લેવો કાઠક શ્રુતિનો અર્થ કઠની શ્રુતિ નહિ પણ કઠયા પ્રવર્ત્યાલી શ્રુતિ આ પ્રમાણે શ્રુતિ તો નિલ છે પણ તેના પ્રવર્તવને સ્ત્રીધે ઔપચારિક રીતે તે ઉત્પન્ન થઈ એમ કહેવાય છે

૩૨. લિખિત ગ્રંથમાં આપણને “ આ તે ગ્રંથ છે એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે એમ મીમાંસકોએ કહ્યું ત્યાં નૈયાયિકોએ શત્વસામાન્યની ગ્રંથ ગ્રંથિતિ હોવાથી આપણને સમજાવે સ્ત્રીધે જ્ઞાન થાય છે એમ કહી પ્રત્યભિજ્ઞાનથી સિદ્ધ કરાતા ગ્રંથોને એકત્વનું અને તેથી ગ્રંથના નિલત્વનું સ્થાપન કર્યું. હવે મીમાંસક પૂછે છે કે ગ્રંથ ગ્રંથસામાન્યની વ્યક્તિ છે એમ સ્વીકારવામાં અને સર્વ ગ્રંથ ગ્રંથિતિ છે એમ નહિ માનવામાં હેતુ શું ? એક ઘટનો નાશ થયો અને ધીજો ઘટ આપણે જોયો તોપણ આ ઘટ છે એમ આપણે જાણી શકીએ છીએ હવે જો ઘટનું એકત્વ માનવામાં આવે તો તે પણ નિલ થઈ જાય માટે ઘટ ઘટત્વસામાન્યની વ્યક્તિ છે એમ માનવું પડે છે તેજ પ્રમાણે (નૈયાયિક કહેશે કે) ગ્રંથ-મા પણ માનવું જોઈએ. સ્ત્રી નૈયાયિક કહેશે કે સર્વ ગ્રંથ ગ્રંથ એક માનતાં કદાચ કહી શકાય આવે માટે પણ સામાન્ય માનવાની આવશ્યકતા છે મીમાંસકો પ્રથમ આ ધીજા કારણનો ઉત્તર આપે છે અને કહે છે કે અશક્ત વાધના ભયથી સામાન્યવ્યવસ્થા કરવી તે મોહથી પ્રત્યેક સ્થાને સશય કરવા જેવું છે માટે યજ્ઞોત્તુથી વાધ જણાવો નથી ત્યાજુથી તેને ગણવો નહિ

૩૩. હવે ગ્રંથનું એકત્વ માનતાં ઘટાદિમાં વ્યભિચાર આવે માટે સામાન્ય સેવાની આવશ્યકતા છે એ પણ સેવામાં આવે છે આ સાથે સ્ત્રી નૈયાયિકો એમ કહે છે કે મિત્ર મિત્ર ચોત્તારા ગ્રંથનું ઉદ્ધારણ કરે છે માટે વ્યક્તિ પરત્વે મિત્ર હોવાથી પણ ગ્રંથ અનેક ટરે છે

૩૩. (વીંજીવારનો બક) અહીં મીમાસકો જણાવે છે કે પ્રતિપુરુષે ગત્કાર ભિન્ન છે એમ માનવું અપ્રમાણ છે, નૈયાયિકો ગત્વજાતિને નિત્ય અને એક માને છે. હવે જે કોઈને આ ગત્વજાતિના શિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન નથી તે ભિન્ન દેશાદિના ઉપાધિથી ગત્વને ભિન્ન ભિન્ન માને છે, નૈયાયિકો કહેશે કે આ પ્રમાણે ગત્વ ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે પણ વસ્તુતઃ તો તે એકજ છે આજ પ્રમાણે મીમાસકો પણ કહી શકે કે પ્રતિપુરુષના ભેદ ગત્કારનું ભિન્નત્વ જણાય છે પણ તે વસ્તુતઃ એક છે અને ઉપાધિભેદથી અનેક છે.

૩૪. પ્રત્યેક ગત્કાર ભિન્ન ભિન્ન છે એમ કહેનાર તેમા જે પ્રતિવ્યક્તિપરત્વે વિરુદ્ધ ધર્મનું આરોપણ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે કે ફેવલ આપણને પ્રસીત થાય છે ? પ્રત્યેક ગત્કારમા વિરુદ્ધ ધર્મ સ્વાભાવિક હોય તો અમુક માણસ દશ ગત્કાર યોગ્યો એમ આપણાથી કહેવાય, પણ એકનો એક ગત્કાર દશવાર યોગ્યો એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે જોતા ગત્કારમા ભેદ સ્વાભાવિક નથી પણ વાલ્ય ઉપાધિથી તે માત્ર પ્રસીત થાય છે.

૩૫. નૈયાયિકો ગત્વજાતિ હરે ગત્કારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન સોપપત્તિક ઠરાવે છે. ગમે વર્ષી લેતા પણ ગત્કારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન સમજાય છે મેદના આરોપથી ગ વ્યક્તિ લેવાય છે પણ નાદરૂપ ઉપાધિના ભેદથી આ ભિન્ન સ્વ જણાય છે એમ સમજતાં ગતું એકત્વ અને નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે.

૩૬. જેનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય તે વસ્તુ પૂર્વાપર એકજ હોય શબ્દનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે માટે તેનું પૂર્વાપર એકજ છે અને તેથી તે અનિલ છે એમ કહેવું છોડુ છે.

૩૭ શબ્દ આકાશનો ગુણ છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશ છે, માટે તે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો ગુણ થયો.

૩૮ ન્યાયવાલ્ય કહે છે કે શબ્દ અનિલ છે, કારણ કે તે હન્દ્રિય વિશેષ-શ્રોત્રેન્દ્રિય-નો ગુણ છે મીમાસકો કહે છે કે જે હન્દ્રિયવિશેષનો ગુણ હોય તે અનિલ હોય એમ સર્વજન જોવામાં આવતું નથી. કારણ કે હમે (મીમાસકો) એમ માનીએ છીએ કે શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો ગુણ છે તો પણ તે નિલ છે હવે રૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિયનો ગુણ છે અને તે અનિલ છે એમ મીમાસકો પણ માને છે માટે મીમાસક કહે છે કે “ જે હન્દ્રિયવિશેષનો ગુણ હોય અને જે અધાવળ (નહિ સંભવ્યવાપનાવાલ્ય) હોય તે અનિલ હોય, જેમકે રૂપ ” આ પ્રમાણે અધાવળતા મીમાસકોના માનવા પ્રમાણે

અપાધિ થાય છે અને મીમાંસકોને સમજાવવાનું પ્રયોજન છે માટે મીમાંસ-
કોથી અજ્ઞાતો અપાધિ સહા નિગમન આપવામાં બાધક થાય છે. કોલા-
હલ શાંત થયો એમ કહેવામાં શબ્દનો નાશ થયો એમ સમજાતું નથી પણ
ધ્વન્યંશનો નાશ થયો એમ સમજાય છે. શબ્દને નિત્ય માનતાં તે સર્વદા
અપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ હોવો જોઈએ એમ કહેનારને એટલું કહેવામાં
આવે છે કે શબ્દ તો નિત્ય છે પણ તેની અપલબ્ધિ ધ્વનિના સંસ્કાર ઉપર
આધાર રાખે છે. ધ્વનિથી વાયુમાં ધ્વાચિરૂપ ગતિ ઉત્પન્ન થતાં શબ્દની
અપલબ્ધિ થાય છે, ધ્વનિ સંસ્કારક છે અને શબ્દ સંસ્કારી છે એમ મીમાં-
સકો માને છે અને તેથી ધ્વન્યાત્મક શબ્દની અપલબ્ધિ સમજાવે છે; પણ નૈ-
યાયિકો કહે છે કે ધ્વનિ અને શબ્દ વચ્ચે આવો જે સંસ્કારસંસ્કારિરૂપ
નિયત સંબંધ ધારવામાં આવે છે તેવો છે જ નહિ. ધ્વનિ ધર્તાંજ શબ્દજ્ઞાન
થાય છે અર્થાત્ ધ્વનિ અને શબ્દનો હિંદ્રિયયોગ એકી ઘસતે થાય છે. હવે
જેનો યોગ એકી ઘસતે થાય તે એની વચ્ચે સંસ્કારસંસ્કારિસંબંધ હોવો
જોઈએ નહિ, પણ જાતિવ્યક્તિસંબંધ હોવો જોઈએ. મોત્વ અને ગીનો એકી
ઘસતે હિંદ્રિયસંબંધ થાય છે માટે તેઓની વચ્ચે સંસ્કારસંસ્કારિસંબંધ
નથી પણ જાતિવ્યક્તિસંબંધ છે. મીમાંસકો કહે છે કે જેઓનો યોગ
એક હિંદ્રિય સાથે એકી ઘસતે થાય તેઓ વચ્ચે જાતિવ્યક્તિસંબંધ હોવો
જોઈએ એમ જો માનીએ તો આત્મા અને જ્ઞાનનો યોગ એકીઘસતે મનસ્ હિંદ્રિ-
ય સાથે છે તેથી તેઓની વચ્ચે પણ જાતિવ્યક્તિ સંબંધ માનવો જોઈએ,
પણ આ પ્રમાણે કંઈ મનાતું નથી.

કદાચ એ માની કે પ્રામાણ્યનો આશ્રય જે જ્ઞાન તેની સામગ્રી જે નેત્રાદિ તેથી જન્મેલું હોવાથી તે સ્વતઃસિદ્ધ. આ પ્રમાણે લેતાં પ્રથમ એક વિચાર કરવાનો છે. પ્રામાણ્ય પૈત્તેપિકૌના સાત પદાર્થોમાંના કૌદમાં આવ્યું જોઈએ. (નદિતો તે ઘસવ્યતિરિક્ત પદાર્થ ઠરે), હવે જો તે દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મમાં આવી જતું હોય તો તે જાતિ કહેવાય અને સામાન્યાદિમાં આવી જતું હોય તો તે ઉપાધિ કહેવાય. જાતિ નિશ્ચ હોવાથી “ઉત્પન્ન” કહેવાય નહિ, માટે પ્રામાણ્ય પોતાનો આશ્રય જે જ્ઞાન તેની સામગ્રી જે નેત્રાદિ તેથી “ઉત્પન્ન” થયું એમ કહેવાય નહિ. હવે એમ ત્રીંકે પ્રામાણ્યનો સમાવેશ સામાન્યાદિ ચારમાં થાય છે અર્થાત્ તે ઉપાધિ છે. આ ઉપાધિરૂપ પ્રામાણ્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આવવામાં આવે છે: સ્મૃતિ જેનું અધિકરણ નથી એવા જ્ઞાનના વાપનો અત્યન્તાભાવ તે પ્રામાણ્ય. આ પ્રમાણે પ્રામાણ્ય અભાવરૂપ હોવાથી તે સામગ્રીજન્ય કહેવાય નહિ. હવે ધારો કે પ્રભાકરના મતાનુચારીઓ માને છે તે પ્રમાણે સ્વતઃસિદ્ધ એટલે જ્ઞાનની સામગ્રી જે નેત્રાદિ તેથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાનવિશેષ તેથી ઉત્પન્ન થયેલું. પરંતુ અહીં પણ એક અઢચળ આવે છે. નેત્રાદિથી જ્ઞાન (ચધાર્ચજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રમાણે અવધાર્ચ જ્ઞાન (અપ્રમા) પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉપર પ્રમાણે સ્વતઃસિદ્ધત્વનો અર્થ લેતાં અપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન વિશેષથી “ઉત્પન્ન” થયેલું અપ્રામાણ્ય પણ પ્રામાણ્ય થઈ જાય છે. હવે કદાચ એ ધારો કે જે નેત્રાદિ જ્ઞાનસામગ્રીથી પ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે તેજ નેત્રાદિ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવિશેષમાં રહેવાપણુ તે સ્વતઃસિદ્ધત્વ. આ પ્રમાણે માનતાં પણ અઢચળ આવે છે. નેત્રાદિ જ્ઞાનસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાનવિશેષ તે દોષાભાવસહકૃત નેત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું કે દોષાભાવસહકૃત નેત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું! ન્યાયવાદ્ય કે જેઓ પ્રામાણ્યને પરતઃ માને છે તે પણ દોષાભાવસહકૃત જ્ઞાનસામગ્રીજન્ય જ્ઞાનવિશેષમાં રહેનારા જ્ઞાનને પ્રામાણ્ય માને છે. ત્રીજો પક્ષ લેતાં દોષાભાવજ કારણ થઈ પડે છે.

૪૩. ન્યાયવાદ્ય પ્રામાણ્યને પરતઃ સિદ્ધ કેવી રીતે ઠરાવે છે તે અહીં ચતાવ્યું છે.

૪૪. પ્રમાનો સંભવ જ્ઞાન સામગ્રીથી છે માટે દોષાભાવ ને કારણ માનવા રૂપ દોષ પૂર્વમાં અજાણ્યો તે અવધાર્ચ છે.

૪૫. ૪૬. દોષ અપ્રમાનો હેતુ તો દોષાભાવ પ્રમાનો હેતુ એમ ભેદાં ન્યાયનીજ રીતે અલ્પવચન આવે છે તે એ કે દોષાભાવ પ્રમાનો હેતુ (કારણ) નથી પણ તે અપ્રમાનો પ્રતિષેધક છે.

૪૮ પ્રવૃત્તિ થવામા ફલનિશ્ચયની આશયકતા છે સશયથી પ્રવૃત્તિ થાય એમ માનીએ તો પ્રવૃત્તિમા પણ (પ્રવૃત્તિના અત્તમા પણ) પ્રવૃત્તિ તો રોડી છે કે સરી એવો નિશ્ચય કરવાનું પ્રયોજન રહે નહિ આ પ્રમાણે ફલનિશ્ચય સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આપાતરમા આ વિષય વિચાર કરીને ચાલતા સ્પષ્ટ સમજાશે.

૪૯. આ પ્રમાણે જોતા અપ્રામાણ્ય પરત સિદ્ધ છે

૫૦. મઠાચાર્ય (કુમારિલ) ના અનુયાયીઓ એમ માને છે કે શબ્દ પોતેજ અમુક નિશ્ચિત અર્થનો ચોષ કરે છે તે વાક્યમાં આવે તોજ અર્થ-ચોધ થાય એમ આ લોકો સ્વીકારતા નથી પ્રમાણરના મતાનુયાયીઓ વાક્યને અર્થનો ચોધ કરનાર માને છે અભિહિતાન્વયવાદી એટલે શબ્દની અભિધાશક્તિને માનનારા. અન્વિતાભિધાનવાદીઓ એમ માને છે કે શબ્દ એકલો અર્થ જણાવી શકે નહિ, ઘીજા શબ્દ સાથેના તેના અન્વયે કરીને તે અર્થ જણાવી શકે.

પાણિનિદર્શન.

૨. થી ૬. આ વિષય કેવલ વ્યાકરણનો હોવાથી તેના સવધમા આ સ્થળે વધારે ચર્ચા કરવામાં આવતી નથી.

૭. થી ૯. અથ વ્યાકરણમ્ નહિ લક્ષતાં અથ શબ્દાનુશાસનમ્ એમ લખ્યું છે તે આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન જણાવવા માટે છે. શબ્દાનુશાસન વેદાગ દ્વોવાથી તેનું અભ્યયન કરવું સહેતુક છે.

૧૦. શબ્દનો સસ્કાર—તેમને શુદ્ધ રૂપમાં સમજવા—વિગેરે તે શબ્દાનુ-શાસનનું પ્રયોજન છે.

૧૦. (ઘીઝી વારનો ઠક). ઉપર વ્યાકરણશાસ્ત્રનું પ્રયોજન કહ્યું પણ તે પાર પડે તેમ નથી એમ પૂર્વપક્ષી ચતાવે છે

૧૧. એક સામાન્ય અથવા વિશેષ નિયમ જાણ્યાથી ઘણા શબ્દની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું જ્ઞાન થાય છે માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રથી શબ્દસસ્કારરૂપ પ્રયોજન પાર પડે છે

૧૨ વેદનું રક્ષણ કરવું, એક પ્રકારની શબ્દ રચનાને અનુસાર અન્ય શબ્દ કરતાં શિશુવત્, વેદાદિ શાસ્ત્રનો અર્થ જણાવવો, પઠન કર નારને સરલતા ફરી આપવી, અને તેને નિ સદેહ કરવો એ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનાં પ્રયોજન છે

૧૩ અચિક્રમત એ સોટું રૂપ છે જે કોઈ એવો દુષ્ટ શબ્દ વાપરે તે દોષભાક્ષ થાય છે.

૧૪ આ ઋચાનો અર્થ ભાષ્યકાર આ પ્રમાણે કરે છે વૈશ્વદેવ ચલિમાં અગ્નિની સ્તુતિનો આ મત્ર છે. જિઘ્ઘાની દેવતા અગ્નિ છે એમ માનવામાં આવે છે.

૧૫ પદાર્થ માત્ર શબ્દથી અભિધેય હોવાથી તે શબ્દવ્રદ્ધાનો વિષર્ત છે.

૧૬ શબ્દના કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે નામ અને આહ્યાતં (ક્રિયાપદ) ને ભેદ છે કેટલાક નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિ-પાત એ રીત્યા શબ્દના ચાર ભેદ કરે છે અને કેટલાક ઉક્ત ચાર સાથે કર્મપ્રવચનીય સદે શબ્દના પાંચ ભેદ કરે છે

૧૭. 'અનુ' જેવા જે ઉપસર્ગ ક્રિયાપદના યોગ વગર એકલા આવી શબ્દોનો સ્વરૂપ કરે છે તે કર્મપ્રવચનીય છે. સૂક્તમનુપ્રાવર્ણ્યત્ એ વા-
ક્યમા સૂક્ત 'પછી' (દ્વે) વર્ણન કર્યું એવો અર્થ છે. પરંતુ અહીં
સૂક્ત નિશમ્ય એ રીતે નિશમ્ય (સામઝીને) ક્રિયાપદ અધ્યાહૂત છે.
માટે કર્મપ્રવચનીયનો ઉપસર્ગમા સમાવેશ થાય છે.

૧૮. અહીંથી સ્ફોટાદ્ય શબ્દ નિલ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે
છે. મીમાંસકો શબ્દને નિલ્ય માને છે પરંતુ આ મત વૈયાકરણીઓએ
ચઢુ દહ કર્યું છે માટે માધ્યાચાર્ય પાણિનિદર્શનમાં તેને લાવે છે.

જેમાંથી અર્થ સ્ફુટ થાય છે અથવા જે વર્ણથી સ્ફુટ થાય છે
તે સ્ફોટ. આ સ્ફોટાદ્ય શબ્દ નિલ્ય છે, કારણ કે તેનાથી વર્ણવ્યતિ-
રિક્ત અર્થ સમજાય છે વર્ણથી શબ્દનો અર્થ સમજાય છે એમ લેતાં વાધ
નહે છે. વર્ણ સામટા હોય તો અર્થનો બોધ થાય પણ તે ક્ષણિક હોવાથી
સામટા (સઘાતે) રહી શકે નહિ. માટે ગૌ શબ્દના ઉચ્ચારથી ગૌની
પ્રતીતિ વર્ણોથી થતી નથી.

૧૯. સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ થતી નથી એમ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે.
સ્ફોટ નિલ્ય હોવાથી શબ્દનો પ્રતીતિનુ કારણ સ્ફોટ માનીએ તો શબ્દની
પ્રતીતિ પણ નિલ્ય થાય. જો કોઈ કહેશે કે અભિવ્યક્ત સ્ફોટથી
શબ્દની પ્રતીતિ થાય છે તો સ્ફોટનુ અભિવ્યક્ત જે વર્ણોથી થાય છે
તે વર્ણો સઘાતે અભિવ્યક્ત કરે છે કે નહિ ? સઘાતે કહેવાય નહિ,
કારણ કે વર્ણને ક્ષણિક માત્રી તમેજ તેનો સઘાત અસમવિત ઠરાવો છે.
વર્ણને ગમે તે ક્રમમા ઉચ્ચારીએ તો તેથી પણ અર્થનો બોધ થતો
નથી, માટે અભિવ્યક્ત સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ અનુપપન્ન છે.

૨૦. વર્ણથી શબ્દની પ્રતીતિ થાય છે એમ માનવામાં જે જે અઢ-
ચનો આવે છે તેજ સર્વ વર્ણથી અભિવ્યક્ત સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ
થાય છે એમ માનવામાં પણ આવે છે માટે એક વક્ષ વીજા કરતાં
વધારે સારો નથી.

૨૧. ઉપર જે વર્ણથી શબ્દની પ્રતીતિ નથી થતી એમ ચતાવ્યુ તેજ
પ્રમાણે અહીં પણ ચતાવવામાં આવે છે

૨૨. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તેજ અઢચનો અભિવ્યક્ત સ્ફોટને શ-
બ્દની પ્રતીતિ કરાવનાર માનીએ તો પણ આવવાની અને પાછા સઘાર

પાણિનિદર્શન.

૨. થી ૬. આ વિષય કેવલ વ્યાકરણનો હોવાથી તેના સ્વપ્રમાણ આ રૂપે વધારે ચર્ચા કરવામાં આવતી નથી.

૭. થી ૯. અથ વ્યાકરણમ્ નદિ લતતાં અથ શબ્દાનુશાસનમ્ એમ સહ્યુ છે તે આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન જણાવવા માટે છે. શબ્દાનુશાસન શ્લોકો હોવાથી તેનું અભ્યયન કરવું સહેતુક છે.

૧૦. શબ્દનો સંસ્કાર-તેમને શુદ્ધ રૂપમાં સમજવા-વિશેરે તે શબ્દાનુશાસનનું પ્રયોજન છે.

૧૦. (ધીજી વારનો અઠ). ઉપર વ્યાકરણશાસ્ત્રનું પ્રયોજન કશું પણ તે પાર પડે તેમ નથી એમ પૂર્વપક્ષી ચતાયે છે.

૧૧. એક સામાન્ય અથવા વિશેષ નિયમ જાણ્યાથી ઘણા શબ્દની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનું જ્ઞાન થાય છે માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રથી શબ્દસંસ્કારરૂપ પ્રયોજન પાર પડે છે.

૧૨. શ્લેષ રક્ષણ કરવું, એક પ્રકારની શબ્દ રચનાને અનુસાર અન્ય શબ્દ કરતાં શિલ્પવર્ધ, શ્લેષાદિ શાસ્ત્રનો અર્થ જણાવવો, પઠન કરનારને સરલતા કરી આપવી, અને તેને નિઃસંદેહ કરવો એ વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં પ્રયોજન છે.

૧૩. અવિગ્રમત એ સ્તોત્ર રૂપ છે. જે કોઈ એવો શુદ્ધ શબ્દ વાપરે તે દોષભાક્ષ પાય છે.

૧૪. આ જ્ઞાનો અર્થ માધ્યકાર આ પ્રમાણે કરે છે વૈશ્વદેવ-ચરિત્રમાં અમિતી સ્તુતિનો આ મત્ર છે. જિઘ્ઘાની દેવતા આમિ છે એમ માનવામાં આવે છે.

૧૫. પદાર્થ માત્ર શબ્દથી અભિધેય હોવાથી તે શબ્દવજ્ઞનો વિષય છે.

૧૬. શબ્દના કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે નામ અને આહવાત (ક્રિયાપદ) બે ભેદ છે કેટલાક નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિપાત એ ચાર શબ્દના ચાર ભેદ કરે છે. અને કેટલાક ચત્ત ચાર સાથે કર્મપ્રવચનીય સર્વ શબ્દના પાંચ ભેદ કરે છે.

મિથ ગાયોને આપણે ગાય એવી સંજ્ઞા લગાડીએ છીએ માટે ગાય જાતિ છે. કેટલાક ગુણને આપણે શુદ્ધ (શ્વેત) કહીએ છીએ માટે શુદ્ધનો અર્થ પણ જાતિ છે. દેવદત્તાદિ સજ્ઞાનો અર્થ પણ જાતિ છે, કારણ કે જુદી જુદી અવસ્થાગત દેવદત્તના શરીરને આપણે દેવદત્ત સજ્ઞા આપીએ છીએ. પઠતિ એ ક્રિયાનો અર્થ પણ જાતિ છે, કારણ કે જે જે પઠનક્રિયા કરતા હોય તે સર્વને આપણે ' પઠતિ ' એમ કહી શકીએ છીએ. જે એક નિલ્લ અને અનેક સાથે સમવેત તે જાતિ.

૩૧. ૩૨. વ્યાક્રિ શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય લે છે, જાતિ લેતો નથી, અને તે એમ માને છે કે શબ્દની વ્યક્તિનો પ્રતિભાસ શબ્દની અભિધાશક્તિથી થાય છે. શબ્દનો અર્થ સત્તાજાતિ માનતા જે જે રોપ આવે છે (ઉપર જણાવ્યા છે) તે શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય લેતા આવતા નથી. આ પ્રમાણે શબ્દનો અર્થ જાતિ પણ છે અને દ્રવ્ય પણ છે અને તે અને પાણિનિએ માન્ય કર્યા છે.

૩૩. સત્તા એક અર્થ શક્તિના વિભાગે કરાંને અનેક જણાતા શબ્દોમા સર્વત્ર રહેલો છે.

૩૪. અવિકલ્પિત એટલે વિકલ્પરહિત અર્થાત્ નિ સદેહ.

૩૫. આ સ્પષ્ટ છે.

૩૬. શબ્દ વ્રજ વસ્તુત એક છે પણ ઉપાધિના ભેદે તે અનેક માણે છે. ભેદ ઉપાધિથી કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે.

પહતા ડ્યાવી નિષ્કળ્યા ત્યાં પાછાં આધવાના. પટ્ટુટી એલે નાકું ડ્યા કર લેવામા આવે છે તે. થોડી રાષ્ટ્રીએ જનાર કર ન આપવા ઇચ્છીને ઘીજે રસ્તે જાય પળ સવાર થતાં મૂલો પર્દાને ફરી ફરીને પાછો નાકા આગલજ આવે તે પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમે ફરી ફરીને પાછા ત્યાજ આવો છો.

પટ્ટુટીપ્રમાતાથિત એલે પટ્ટુટી આગલને આગલ સવાર થઈ જવા જેવું

૨૩. મીમાંસક કહે છે કે વર્ણોધી શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ થાય એ અને વર્ણોના ઉચ્ચારણથી થતા ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થતા સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ થાય છે એ બે પક્ષ ભિન્ન હોવાથી એક પક્ષના દોષ અન્યમા આવતા નથી. પ્રથમ વર્ણના ધ્વનિથી સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય છેજ (જો કે તે અપૂર્ણ સ્વમા), બીજા વર્ણના ધ્વનિથી તે વધારે અભિવ્યક્ત થાય છે અને અલ્પ વર્ણના ધ્વનિથી તે સપૂર્ણ સ્ફુટ થાય છે. આ પ્રમાણે માનતા વર્ણ ક્ષણિક માનીએ તો પણ સ્ફુટને અભિવ્યક્ત થવા મા કંઈ સાધ આવતો નથી.

૨૪. વૈયાકરણીઓ શબ્દનો અર્થ સત્તાજાતિ લે છે તેનું પૂર્વપક્ષી સ્વડન કરે તે સત્તા એલે હોવાપણુ હોય તો સર્વ શબ્દનો અર્થ એકજ થાય અને તે તે સર્વ એક બીજાના પર્યાય થાય. આ પ્રમાણે થતા વાચ્ય (અર્થવ્યજકશબ્દસમૂહ) નિરર્થક થઈ જાય.

૨૫. આ બાંહેપણુ નિરાકરણ કરતા કહે છે કે સત્તા તો એક છે પણ સંવર્ધાના ભેદને રાંધે તે ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે માટે શબ્દ એક બીજાથી ભિન્ન જણાય છે.

૨૬. મોક્ષસત્તા અશ્વત્થસત્તા ઇલાદિ સત્તાઓ ઉપાધિના ભેદે ભિન્ન ભિન્ન છે

૨૭. અસલ્ય ઉપાધિથી સલ્ય વસ્તુની અવધારણા થાય છે. દૈવ-વસ્તુ પર એમ કહેવામા આવતા અમુક પુરુષનું પર એવી જ વિશિષ્ટ અવધારણા થાય છે તે દૈવવસ્તુરૂપ ઉપાધિએ ફરીને થાય છે દ્રવ્ય (સજ્ઞા) એજ વ્રજ છે પણ તે વ્રજાની વિશિષ્ટ અવધારણા છે અને તે ઉપાધિથી છે.

૩૦. જાતિ, ગુણ, દ્રવ્ય અથવા સજ્ઞા, અને ક્રિયા એ ચાર શબ્દના ભેદ છે અને તે સર્વનો અર્થ સત્તાજાતિ છે એમ અહીં ચતાવ્યું છે ભિન્ન

૩૬. અર્થાત્ તેના કારણમા તે સત્ (રહેલું) હોયુ જોઈએ. આ પ્રમાણે જોતાં પ્રધાન તત્ત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

૧૨. કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ અર્થાત્ અસ્તિત્વમાં હોયુ જોઈએ. આ પ્રમાણે માનવામાં આવેલા આવેલા હેતુ રહેલા છે.

(૧) જે અસત્ છે અર્થાત્ જે નથી તે થઈ શકે નહિ, ઇટલે કે તેને માટે કારણનો વ્યાપારજ સંભવે નહિ. ઘટ ઉત્પન્ન થયો તે પૂર્વે મૃત્તિકામા અને કુલાલના મનમાં તે સત્ (અસ્તિત્વમાં) હતો, નહિ તો કુલાલ, મૃત્તિકા, દડ, ચક્ર વગેરે સર્વે કારણોનો વ્યાપાર કરી વસ્તુને ઉદ્દેશીને થયો તે સમજાતુ નથી. અમુક પ્રકારનોજ વ્યાપાર ઘટ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ગમે તે પ્રકારનો વ્યાપાર ઘટ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. અને ઘટ ઉત્પન્ન કરવામા કારણોનો અમુક પ્રકારનોજ વ્યાપાર થયો એ ઘટના કાર્યની પહેલાં ઘટ ના સત્ત્વને લીધેજ થયુ જોઈએ.

(૨) ઉપાદાનના પ્રહણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય પ્રકટ થયું તે પહેલાં સત્ હોયુ જોઈએ, નહિ તો ઘટના ઉપાદાનરૂપે તતુનું પ્રહણ થાય અને ઘટના ઉપાદાનરૂપે મૃત્તિકાનુ પ્રહણ થાય.

(૩) કાર્ય ઉત્પત્તિની પહેલાં હોય નહિ તો ગમે તેમાંથી ગમે તે ઉત્પન્ન થાય. ઘટાભાવ તો તતુમા પણ છે અને મૃત્તિકામાં પણ છે. તો મૃત્તિકામાંથી ઘટજ ઉત્પન્ન થાય અને તતુમાંથી પદજ ઉત્પન્ન થાય એમ થવામા હેતુ શો? આ પ્રમાણે કાર્યને અસત્ માનતા સર્વનો સંભવ સર્વમાંથી થશે, પણ તે અનુભવવિરુદ્ધ છે

(૪) જેમા જે શક્તિ છે તે શક્તિથી જે શક્ય હોય તેજ ઉત્પન્ન થાય છે; મૃત્તિકામાં ઘટ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે અને આ શક્તિને શક્ય ઘટ ઉત્પન્ન કરવો એ છે, ઘટ ઉત્પન્ન કરવો એ નથી આ પ્રમાણે શક્તિ અને શક્યના નિયત સંબંધથી પણ કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોયુ જોઈએ.

(૫) કારણભાવ કાર્યમાં જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુ જેવી હોય તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ પણ તેવીજ હોય છે. આથી પણ કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ ઠરે છે

૧૩. ૧૪ પ્રપચ મિપ્યા છે એમ સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સુ ૧૫

સાંખ્યદર્શન.

૧. ૨. પ્રકૃતિ ઇટલે જે કોઈથી ઉત્પન્ન નથી પણ જેમાંથી અન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વિટૃતિ ઇટલે જે પીજાથી ઉત્પન્ન છે. પુરુષ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. પ્રધાન માત્ર પ્રકૃતિ છે. આકાશાદિ પચમહાભૂત, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મનસ્ એ સૌંઠ તત્ત્વ કેવલ વિકૃતિ છે. મદત્, અહકાર અને પચ તન્માત્રા એ સાતપદાર્થ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બને છે.

૩. મૂલ પ્રકૃતિ (પ્રધાન) માં ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થા છે. પુરુષ-સામે પ્રકૃતિનો યોગ થતાં પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ થઈ આ સામ્યાવસ્થા તૂટે છે. વૈકૃત અથવા સત્ત્વપ્રધાન અહકારમાંથી એકાદશ ઇન્દ્રિયગણ પ્રવર્તે છે. સામ્ય અહકારમાંથી પચ તન્માત્રા પ્રવર્તે છે. અહકારનું સત્ત્વપ્રધાન થઈ અથવા રજઃપ્રધાન થઈ સક્રિય થવું તે રજસ્ (રજોગુણ) ને લીધે છે.

૫. ન પ્રકૃતિને વિકૃતિ: પુરુષ એ કારિકાનો અર્થ એ છે કે પુરુષ કૃટસ્થ (અવિકારી) નિલ્લ અને અપરિણામી છે.

૬. કાર્યના ધર્મે કારણમાં હોવા જોઈએ માટે અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ મનાય નહિ. અસત્ કારણજ થઈ શકે નહિ, જેમકે ઘંઘ્યાપુત્ર.

૭. સત્ત માંથી અસત્ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ ઘડલાય નહિ. અશ્વની ગી થઈ શકેજ નહિ. ઘઠી અસત્ ઉત્પન્ન થવું એમ કહી શકાય નહિ. ઘંઘ્યાપુત્ર નથી તો તે ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવું અશક્ય છે. ઘઠી જેમ તલમાં તેલ રાખે છે તોજ તે ઉત્પન્ન થાય છે-ઘઠાર આવે છે, તેજ પ્રમાણે જ વસ્તુ હોય (સત્) તેજ ઉત્પન્ન થાય-ઘઠાર આવે, ન હોય (અસત્) તે નજ ઘઠાર આવે.

૧૦. કારણમાં કાર્ય રાખું નથી (કાર્ય અસત્ છે) તો પણ કારણ-થતા કોઈ શક્તિના ચલથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ જો કોઈ કહેતો તેને કહે છે કે જો તેલ તલમાં અસત્ હોય (નજ હોય) તો તલમાં તેલ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે એમ કહીજ શકાય નહિ.

૨૧. કાર્યરૂપ જગત્ જડ, અજ્ઞાન, ધુંધી, અને વિનાશી છે તે સચ્ચિદાન-માંથી ઉત્પન્ન થાય નહિ, તેને માટે તેના જેવુંજ કોઈ કારણ હોવું જો-

પાતંજલદર્શન.

૧ ૩. યોગવાલા અનુપ્રાદ્યક ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે આ પ્રમાણે માનતા આત્મા (પુરુષ) સદાસાગારમા તત્ત્વ અર્થાત્ દુઃખી સૈવામા આવે છે હવે ઇચ્છી શકા થાય છે કે નિર્લેપ આત્મા દુઃખી રીતે હોય ? વ્યાસ પોતાના યોગસૂત્રના ચતુર્થપાદના વાલીસમા સૂત્રના માધ્યમા આના સ્વપ્નમા પોતાનું નિરાકરણ આવે છે બુદ્ધિ એ સત્ત્વ ગુણનું પરિણામ છે આત્મા નિર્લેપ છે તો પણ તમોગુણને રીધે (અજ્ઞાનથી) તે પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. રજોગુણનો સ્વભાવ તાપ આપવો એ છે અને આ તાપથી સત્ત્વ ગુણ તપતા સત્ત્વનું પરિણામ એ બુદ્ધિ તે પણ તપે છે, અને તેથી આત્મા પોતે તપતો હોય એમ દુઃયાનુભવ કરે છે ઈશ્વરના અનુપ્રાદ્યકો જ્યારે આ આત્માને પોતાના પુરુષાર્થથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પોતાને બુદ્ધિથી ભિન્ન જાણે છે આરે બુદ્ધિ તપે તોષણ તેને કંઈ દુઃયાનુભવ થતો નથી સાધારણ શબ્દોમા કહીએ તો દુઃખસુખનો અનુભવ કરનાર વિચારી બુદ્ધિ છે પણ આત્મા પોતે અજ્ઞાનથી પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. આપણને ક્રોધનો આવેશ આવ્યો તો એ કદ આત્મામા આવ્યા નથી, કારણ કે આપણે, ક્રોધનું સ્વરૂપ, કારણ, આદિનો જ્ઞાને તે આપણાથી ભિન્ન હોય એવી રીતે વિચાર કરી શકીએ છીએ; પણ આ વિચાર નથી આવતો તે વચ્ચે ક્રોધના મલ-સતાપાદિ-આપણે જાણે તે

તે વિવર્ત (મિથ્યા પ્રતીત થતો ઉદય) છે એમ કદેવાય નહિ. (સાં-
ત્યનો પરિણામ વાદ છે, યેદાન્ત (શાકર યેદાન્ત) નો વિવર્તવાદ છે.
અનુમાન સુસ્વષ્ટ છે.

૧૫. સુત દુ સ મોદ એ પ્રણ સત્ત્વ રજસ્ અને તમસુનાં પરિણામ છે.

૧૬. સુત દુ સ મોદાત્મક જગત્નુ કારણ પળ ત્રિગુણાત્મક હોયુ
જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રધાનની સિદ્ધિ છે.

૧૭. લોહિત છટલે રક્ત; લોહિતધી રજગ્ની લક્ષણા થાય છે, વા-
રણ કે રજઃસ્ત્રવનુ ઉભય સાથે સાધર્મ્ય છે. આ પ્રમાણેજ શુદ્ધ અને કૃ-
ણધી સત્ત્વ અને તમસુની લક્ષણા થાય છે.

૧૮. સાંત્યવાળા પરમેશ્વરને માનતા નથી

૧૯. અચેતન જે પ્રધાન તેની ચેતનના અધિષ્ઠાતૃત્વ વગર પ્રવૃત્તિ
સમયે નહિ માટે ईશ્વરના સ્વીકારની આવશ્યકતા છે એમ કદેનારને આ
ઉત્તરરૂપ છે.

૨૦. ईશ્વરના સ્વીકારની આવશ્યકતા અનગીકાર્ય છે એમ જણાવી
હવે તેના અસ્તિત્વનુ સઠન કરે છે.

૨૧. પુરુષના સાંનિધ્યથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે અને તે પરસ્પર સા-
પેક્ષ છે.

૨૨. પ્રધાન મોગ્ય હોવાથી મોક્ષા જે પુરુષ તેની અપેક્ષા કરે છે.
પુરુષ કૈવલ્યને માટે પ્રધાનની અપેક્ષા કરે છે. પુરુષ પોતે પ્રકૃતિથી
ભિન્ન છે એમ અજ્ઞાનને લીધે જાણતો નથી માટે તે પુ યી છે અને દુ રાની
નિવૃત્તિને માટે તેને પ્રધાનની અપેક્ષા છે. આ પ્રમાણે અહીં પણ નિવિકારી
કૂદસ્થ અપરિણામી પુરુષના અજ્ઞાન આર્ણા સૂચવામા આવે છે

૨૩. પુરુષના કૈવલ્યને માટેના વિચારને માટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ છે
પણ પછી પ્રકૃતિની નિવૃત્તિને માટેનુ પ્રયોજન જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.
તેનો ઉત્તર નીચે નર્તકીના દશાન્તથી આપ્યો છે.

પાતંજલદર્શન.

૧ ૩. યોગવાદ્યા અનુપ્રાહ્લકે ईश्वरનો સ્વીકાર કરે છે. આ પ્રમાણે માનતા આત્મા (પુરુષ) સસારાગારમા તપ્ત અર્થાત્ દુઃખી લેવામા આવે છે. હવે એવી શકા થાય છે કે નિર્લેપ આત્મા દુઃખી શી રીતે હોય ? વ્યાસ પોતાના યોગસૂત્રના ચતુર્થપાદના ચાવીસમા સૂત્રના ભાષ્યમા આના સવધમા પોતાનું નિરાકરણ આપે છે. બુદ્ધિ એ સત્ત્વ ગુણનું પરિણામ છે. આત્મા નિર્લેપ છે તો પણ તમોગુણને લીધે (અજ્ઞાનથી) તે પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. રજોગુણનો સ્વભાવ તાપ આપવો એ છે અને આ તાપથી સત્ત્વ ગુણ તપતા સત્ત્વનું પરિણામ જે બુદ્ધિ તે પણ તપે છે, અને તેથી આત્મા પોતે તપતો હોય એમ દુઃસ્થાનુભવ કરે છે. ईश्वરના અનુપ્રાહ્લકી જ્યારે આ આત્માને પોતાના પુરુષાર્થથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પોતાને બુદ્ધિથી ભિન્ન જાણે છે ત્યારે બુદ્ધિ તપે તોપણ તેને કંઈ દુઃસ્થાનુભવ થતો નથી. સાધારણ શબ્દોમા કહીએ તો દુઃસ્થાનુભવો અનુભવ કરનાર વિકારી બુદ્ધિ છે પણ આત્મા પોતે અજ્ઞાનથી પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. આપણને ક્રોધનો આવેશ આવ્યો તો એ કંઈ આત્મામા આવ્યો નથી, કારણ કે આપણે, ક્રોધનું સ્વરૂપ, કારણ, આદિનો જાણે તે આપણાથી ભિન્ન હોય એવી રીતે વિચાર કરી શકીએ છીએ, પણ આ વિચાર નથી આવતો તે વખતે ક્રોધના ફટ-સત્તાપાદિ-આપણને લાગે છે.

૪ વિષય, પ્રયોજન, સ્વભાવ, અને અધિકારી એ ચાર અનુવધ કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રનો આ અનુવધ ન હોય તે યથાનામ શાસ્ત્ર કહેવાય નહિ. ફક્ત તથા સાધનસંહિત યોગ તે આ શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. આ વિષયનું પ્રતિપાદન તે આ શાસ્ત્રનું મોળ પ્રયોજન છે, અને કેવલ્ય તે તેનું પરમ પ્રયોજન છે. યોગ પ્રતિપાદ્ય છે અને શાસ્ત્ર તેનું પ્રતિપાદક છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર અને વિષયનો પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકસ્વરૂપ છે, તેમજ યોગ સાધન હોવાથી અને કેવલ્ય સાધ્ય હોવાથી વિષય અને પ્રયોજનનો સાધ્યસાધનમસ્થ છે. એવું એવું મોક્ષની દ્રષ્ટા છે તે તે આ શાસ્ત્રના અધિકારી છે.

૭ અર્થનો અર્થ પછીના અર્થનો લેવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે, કારણ કે શમાદિ પછી યોગ થાય છે, માટે ' શમાદિ પ્રાપ્ત થયા પછી ' એમ અર્થ સૂચવવાને અર્થ પદ સૂચકારે મુક્યુ હોય ચ્યાર પોતાના ભાષ્યમાં અર્થનો અર્થ આરંભાર્થે લે છે તે આ પ્રમાણે સીટો થાય. માપવા-ચાર્ય વ્યાસભાષ્ય ઉપરના વાચસ્પતિના વ્યાસ્યાનને આધારે કહે છે કે યોગ શમાદિની પછી છે પણ યોગશાસ્ત્ર શમાદિની પછી નથી, અને યોગાનુશાસન ઘટલે યોગ શાસ્ત્ર છે

૯. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ' અર્થ ' પદનો અર્થ ' તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઇચ્છા પછી ' એમ પછીના અર્થમાં શા માટે ન લેવો ? સિદ્ધાન્તી કહે છે કે યોગાનુશાસન ધોતાને માટે છે પચ્ચાને માટે નથી; અને તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઇચ્છા એ ચત્કાસાથે સંવધ રાસે છે માટે ધોતાને માટે તે અનુપયોગી છે આ પ્રમાણે જોતા તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઇચ્છા એ આ શાસ્ત્રનો વિષય પર્ક શકતો નથી માટે અર્થનો અર્થ આ પ્રમાણે પછીના અર્થમાં લેવાય નહિ

૧૦. ' શિષ્ય પ્રશ્નાદિના પછી ' એમ અર્થનો અર્થ લેતાં દેવોપાદેયના વિકલ્પથી તે નિરર્થક ઠરે છે

૧૧. ઉત્તર મીમાંસાનો પ્રથમસૂત્રગત અર્થનો અર્થ પછી કરે છે તે યથાર્થ છે, પણ અત્ર તેમ મર્ક શકે તેવું નથી એમ અણાચ્યુ છે.

૧૨. અહીં અર્થ શબ્દ મગલાર્થે નથી, કારણ કે મગલનું પ્રયોજન અર્નાટની પ્રાપ્તિને માટે છે અને યોગ સુખ કુલ ન હોવાથી સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનિવૃત્તિરૂપ અર્નાટ યોગાનુશાસનનો વિષય ન હોવાથી યોગાનુશાસનના મગલની અવેક્ષા નથી. યક્ષી મગલની અવેક્ષા સહ્યે તો પણ અર્થ શબ્દના લક્ષ્યાર્થથી તે પ્રાપ્ત છે, કારણ કે જેમ પરદેશ જનારને સ મુલ મલતો અલકુમ પોતે મગલ નથી પણ તેનું દર્શન એક મગલ છે તેમ અર્થ પદનું ઉચ્ચારણ માન મગલ છે આ પ્રમાણે જોતા અર્થનો વાચ્યાર્થ મગલ લેતાં વિષયેષણ થાય છે

૧૩. આયુષ્ છે તે ધૃત છે એ વાચ્યમાં આયુષ્નો અર્થ આયુષ્યવ લઈ વાચ્યનો અર્થ સમજીએ છીએ આ પ્રમાણે વાચ્યમાર્થને માટે જેમ લક્ષ્યાર્થ લઈએ છીએ તેજ પ્રમાણ કાર્યકારણસવધજનિત લક્ષ્યાર્થ પણ વાચ્યમાર્થનો લઈ શકાય હવે અર્થનું શ્રવણમાત્ર મગલ હોવાથી આજ્ઞા

વાક્યનો અર્થ યોગાનુશાસન મગલ છે એમ લઈ શકાય. (આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષીનું કહેવું છે.)

૧૪. શાબ્દી આકાંક્ષા શબ્દ વહે કરીનેજ પૂરવી એ ન્યાયને અનુસાર શબ્દના અર્થનો બીજા શબ્દના અર્થ સાથે સમન્વય કરી વાક્યાર્થ સમજવાનો છે પણ શબ્દના અર્થનો વાચ્યના અર્થ સાથે સમન્વય થતો નથી.

૧૫. ટુદ્ધિનો અર્થ વર્ધન હોવાથી તે મંગલ છે માટે પાણિનિ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ સૂત્રમાં તેનું ઉપાદાન કરે છે.

૧૬. આરમ્ભના અર્થમાં વપરાયલો અથ શબ્દ પણ પોતાના સામર્થ્યથી મંગલપ્રદ છે તો પછી તે મંગલાર્થે વપરાયો છે એમ લેવું નિરર્થક છે.

૧૭. ‘ અથવા ’ મા અથપદ વપરાય છે તે કોઈ પૂર્વ પ્રકૃતની અપેક્ષા છે. પરંતુ અહીં કઈ પણ પૂર્વ પ્રકૃત ન હોવાથી આ સ્થળે અથ તે અર્થમાં નથી.

૧૮. અથ શબ્દ વાચ્યાર્થથી અધિકાર (આરમ્ભ) ના અર્થમાં લેવો અને લક્ષ્યાર્થથી મંગલતા અર્થમાં લેવો.

૧૯. અથ અધિકાર (આરમ્ભ) ના અર્થમાં લેતાં ‘ યોગાનુશાસનનો આરમ્ભ થાય છે ’ એમ વાક્યાર્થ લેવો અને મંગલાર્થે લેતાં ‘ આ યોગાનુશાસનમાં સુઘાવબોધ પૂર્વક ધોતાની પ્રવૃત્તિ યાઓ ’ એવો અર્થ લેવો. અને અર્થ લેતાં ‘ શાસ્ત્રરૂપે આરમ્ભાત્તા આ યોગાનુશાસનમાં શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાને કરીને શાસ્ત્રના સુઘાવબોધપૂર્વક ધોતાની પ્રવૃત્તિ યાઓ ’ એવો અર્થ લેવો.

૨૦. પતંજલિ શેષનો અવતાર મનાય છે માટે તેમને કળાપતિ કહ્યા છે.

૨૧. ૨૨. મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર સર્વ યોગાનુશાસન (યોગશાસ્ત્ર) માં શ્રવણના અધિકારી છે, વેદાન્તના અધિકારી તો માત્ર કર્મોપાધનાથી શુદ્ધ થયેલો ચિત્તવાચ્ય છે. મદ્ધસૂત્રમાં અધનો અર્થ પડી લેવાથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.

૨૩. કેટલાંક શાસ્ત્રોનો આરમ્ભ તેમાં પ્રતિપાદિત કરાતા પત્તની

ઇચ્છા કરનારને માટે છે. યોગાનુશાસનનો આરંભ તેમા પ્રતિપાદિત કરાતા કેવલ્યની ઇચ્છા કરનારને માટે છે. આ પ્રમાણે અહીં અધિકારી કોને કહેવો. તે લક્ષણાધી (અથનો અર્થ અધિકારાર્થે લેતા થતી લક્ષ-
ણાથી) લેવામાં આવે છે. પરંતુ વેદાન્તના અધિકારીને વેદાન્તનુ જ્ઞાન પ્રણાલિકાદ્વારા આપ્યું એમ શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણા કરીને અધિકારી-
નું સ્વરૂપનિર્ણય કરવાનું પ્રયોજન નથી. લક્ષ્યાર્થ પ્રકરણાદિથી સમજાય છે પણ શ્રુતિથી અર્થ માત્ર થયો હોય તો પ્રકરણાદિ અનવકાશ છે એવી જામિનિનો ન્યાય છે.

૨૪. ૨૫. આ શ્રુતિલિંગાદિ પ્રમાણોના સાપેક્ષ થલને જણાવનાર નિયામ છે.

શ્રુતિ:—સાક્ષાત્ વેદચત્ર, જેનું કે જ્યોતિષ્ટોમેન યજૈત સ્વર્ગ કામ (સ્વર્ગને માટે ઇચ્છા કરનારે જ્યોતિષ્ટોમ કરવો જોઈએ.

લિંગ —શબ્દનું અર્થ જણાવવાને સામર્થ્ય તે લિંગ, શબ્દના સામર્થ્યથી ‘ આ પ્રમાણે અર્થ લેવો ’ એવું અનુમાન કરી શકાય છે માટે તેને લિંગ કહે છે, જેમકે સુવેણાવ્યતિ (સુવ (શરવા) વહે ભાગ કરે છે (થોડે થોડે લે છે) આ વાક્યમા સુવ શબ્દના સામર્થ્યરૂપ લિંગથી આપણે એમ અર્થ સદે શકીએ છીએ કે ભાગ કરવાનો (થોડે થોડે લેવાનો) પદાર્થ આજ્ય જેવો રૂપ હોવો જોઈએ, કારણ કે પુરોહિત જેવો ઘન પદાર્થ સુવ થડે ભડે શકાય નહિ.

વાક્ય —જેમા એક કરતાં વધારે પદ હોય અને જેનો એક અર્થ હોય તે વાક્ય; અથવા જે પદો એક યીજાના સનિકર્ષેથી અર્થનું અભિધાન કરે તે વાક્ય દ્યેત્વેતિ છિનતિ (દ્યેત્વા એ મત્ર મળોને તે શાસ્ત્રાનુ છેદન કરે છે) એ વાક્યમાં દ્યેત્વા મત્ર છેદનનું અંગ છે.

પ્રકરણ —પરસ્પરાકાશા તે પ્રકરણ. દર્શનપૂર્ણમાત્રમાં જે પ્રયાજાદિ આવે છે અને જેઓનું કદ વિશિષ્ટ ફાલ શ્રુતિમા કહ્યું નથી તે તે પ્રત્યેક અર્થ (સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવનાર કોઈ ગુપ્ત સામર્થ્ય) ઉત્પન્ન કરે છે અને આ સર્વનું સામયુ ફાલ દર્શનપૂર્ણમાત્ર યજનારને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવેલી છે. આ પ્રમાણે જોતાં આ સર્વ પ્રયાજાદિ પ્રકરણના સામર્થ્ય-
થી દર્શનપૂર્ણમાત્રનો અંગ ઢરે છે.

૩૪. પ્રમાણાદિ શ્રુતિગો આત્માના ધર્મ નથી પણ ચિત્તના છે એમ સર્વ ઉપરની શંકાનુ સમાધાન કરવામાં આવે છે.

૩૫. ૩૬. ચિત્ત સર્વગત હોવાથી જ્ઞાન મિલ્ય થવું જોઈએ પણ તે અનુભવવિષદ છે એમ કહેનારને કહે છે કે જે શરીરમાં ચિત્ત શ્રુતિમત્ હોય તે શરીરસાથે સ્વયંમાં આવતા પદાર્થોનું તેને જ્ઞાન થાય.

૩૭. ૩૮. ચિત્તના ધર્મ લક્ષણ અને અવસ્થા એ ત્રણે પ્રકારનાં પરિણામ હોવાથી ચિત્ત પરિણામી છે.

૩૯ ચિત્તની કેટલીક દશાઓમાં તેની શ્રુતિઓનો નિરોધ થાય છે પણ તે વ્યક્તિ યોગ થયો એમ કહેવામાં આવતું નથી, માટે ચિત્તશ્રુતિનિરોધ તે યોગ એમ કહી શકાય નહિ.

૪૦. ક્ષિપ્તાદિ શ્રુતિઓ હેય હોવાથી તત્કૃત નિરોધ પણ હેય છે માટે તેને યોગમાં ગણતા નથી.

૪૧.

સમાધિ.

સપ્રજ્ઞાત.

અસપ્રજ્ઞાત.

સવિકાર.

સાવિકાર.

સાનદ.

સાસ્મિત.

આ સર્વના લક્ષણ આપાતરમાં આપ્યા છે.

૪૨. અસપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં ચિત્તની સર્વ શ્રુતિઓનો નિરોધ થાય છે, પણ સપ્રજ્ઞાતમાં તો કેટલીક શ્રુતિઓ રહે છે, માટે ચિત્તશ્રુતિ નિરોધ તે યોગ એ લક્ષણ સપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં અવ્યાપ્ત છે.

૪૩. ચિત્તશ્રુતિનિરોધનો અર્થ સર્વ ચિત્તશ્રુતિઓનો નિરોધ નથી, પણ ક્લેશાદિના અટકાવ પૂર્વક જે કંદ નિરોધ તે યોગ છે.

૪૪ અવિચા એ અવ્યયીભાવ સમાસ છે એમ કહેતાં પૂર્વપદ જે ન-અર્થ આ તે પ્રધાન થશે અને તેથી આજો શબ્દ વિચાના અલ્પાન્તાભાવના અર્થમાં લેવો પડશે, પરંતુ આ પ્રમાણે કરતા અવિચા ક્લેશનું કારણ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે અલ્પાન્તાભાવ કોણનું કારણ નથી. અવિચા એ કર્મધારણ સમાસ છે એમ લેતા “અ” વિધાનું વિશેષણ થશે હવે વિચા કોણના પણ અભાવે કરીને વિશિષ્ટ હોય તોપણ તે વિચા તો રહેવાની

જ, અને તેથી તે ક્લેશનુ મૂલ કારણ મનાવાની નહિ. વધુમાંહિ તેતા અ-
વિદ્યા કોઈ અન્યનુ (બુદ્ધિનું) વિશેષણ થશે અને તેથી તે ક્લેશનુ કારણ
રહેશે નહિ (વિશેષણ (ગુણ) કારણ થવા રૂપ દ્રવ્ય (નામ) નો ધર્મ પાર
પાડી શકે નહિ). દ્વદ્વ સમાસ તો નિરવકાશ છે, કારણ કે અવિદ્યા
શબ્દ એ સ્વતંત્ર પદનો થયો નથી. આ પ્રમાણે શક્ય ત્રણ પ્રકારમાના ગમે
તે પ્રકારે અવિદ્યાનો અર્થ લઈએ તો પણ તે ક્લેશનુ મૂલ થઈ શકશે નહિ
અને તેથી અવિદ્યા ક્લેશનુ મૂલ છે એમ કહેવું નિરર્થક થશે.

૪૫ ૪૬. અવિદ્યાના આ લક્ષણનુ સ્પષ્ટીકરણ મૂલમા નીચેજ આ
વેલું છે. અનિલમા નિલ્યબુદ્ધિ, અપવિષ્ણમા પવિષ્ણબુદ્ધિ, દુઃખમા સુખબુદ્ધિ
અને અનાત્મમા આત્મબુદ્ધિ એ અવિદ્યાના ચાર ભેદ છે

૪૭. જે તે નથી તેમા તદ્બુદ્ધિ એ અવિદ્યાનુ સામાન્ય લક્ષણ છે

૪૮. અનુશયી ઇટલે રહેનાર, સુખમા રહેનાર તે રાગ, અર્થાત્ પદા-
ર્થમાં સુખબુદ્ધિ થતા તે ઉપર રાગ ઉત્પન્ન થાય છે એજ પ્રમાણે જેમાં
દુઃખબુદ્ધિ છે તે ઉપર દ્વેષ થાય છે.

૪૯ ૫૦. વૈયાકરણરીત્યા અનુશયી શબ્દ અસાધુ છે એમ પૂર્વપક્ષી
જણાવે છે પરંતુ સિદ્ધાન્તી તેને સાધુ ઠરાવે છે

૫૧. પ્રત્યેક શરીરીને શરીરનો વિયોગ ગમતો નથી તે અભિનિવેશને
લંધે છે. પૂર્વાનુભૂત મરણદુઃખના સદ્ધારથી મરણમા દુઃખબુદ્ધિ છે

૫૨ નિરોધ વૃત્તિનો અભાવ નથી પણ તે અભાવાશ્રય (અભાવનો
આશ્રય) છે મધુમતી યંત્રેના સ્વરૂપ આગલ આવશે.

૫૩. અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી વૃત્તિઓનો નિરોધ માનવામા આવે છે
અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના સ્વરૂપ આપ્યાં છે.

૫૪ જનનાદિ દશ સદ્ધાર નીચે (મૂલ ભાષાતરમાં) આપ્યા છે

૫૫ થી આયુષ્સુ સાધન છે તો પણ તેને શુદ્ધસારોપા લક્ષણથી
આયુષ્ કહેવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે ईશ્વરપ્રણિધાન જો કે યોગનુ સા
ધન છે તો પણ તેને યોગ કહેવામા આવે છે લક્ષણના પ્રકાર અને સ્વરૂપ
ભાષાન્તરમાં આપ્યાં છે

૫૬. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ જગરે એકવિષય હોય અ
ર્થાત્ તે સર્વનો એક વિષય હોય સ્વારે છે ત્રણે તાંત્રિકી પરિમાણમાં સમ
કહેવાય છે

૩૪. પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓ આત્માના ધર્મ નથી. પણ ચિત્તના છે એમ તર્ક સપરની શંકાનુ સમાધાન કરવામાં આવે છે.

૩૫. ૩૬. ચિત્ત સર્વગત હોવાથી જ્ઞાન નિત્ય થયું જોઈએ પણ તે અનુભવયિષ્ઠ છે એમ કહેનારને કહે છે કે જે શરીરમાં ચિત્ત વૃત્તિમય હોય તે શરીરવાળે સર્વધર્મો આવતા પદાર્થોનું તેને જ્ઞાન પાય.

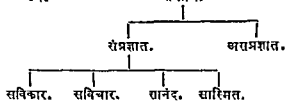
૩૭. ૩૮. ચિત્તના ધર્મ લક્ષણ અને અવરૂપા એ ત્રણે પ્રકારનાં પરિણામ હોવાથી ચિત્ત પરિણામી છે.

૩૯. ચિત્તની કેટલીક દશાઓમાં તેની વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે પણ તે યજ્ઞતે યોગ થયો એમ કહેવામાં આવતું નથી, માટે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ એમ કહી શકાય નહિ.

૪૦. ક્ષિપ્તાદિ વૃત્તિઓ હેય હોવાથી તત્કૃત નિરોધ પણ હેય છે માટે તેને યોગમાં ગણતા નથી.

૪૧.

સમાધિ.

આ સર્વનો લક્ષણ આપાત્તરમાં આપ્યાં છે.

૪૨. અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે, પણ સંપ્રજ્ઞાતમા તો કેટલીક વૃત્તિઓ રહે છે, માટે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ તે યોગ એ લક્ષણ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં અવ્યાપ્ત છે.

૪૩. ચિત્તવૃત્તિનિરોધનો અર્થ સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ નથી, પણ ક્લેશાદિના અટકાવ પૂર્વક જે કંઈ નિરોધ તે યોગ છે.

૪૪ અવિદ્યા એ અવ્યયીભાવ સમાસ છે એમ કહેતાં પૂર્વપદ જે ન-વર્થ અ તે પ્રધાન થશે અને તેથી આવ્યો શબ્દ વિદ્યાના અત્યન્તાભાવના અર્થમાં લેવો પડશે; પરંતુ આ પ્રમાણે કરતા અવિદ્યા ક્લેશનું કારણ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે અત્યન્તાભાવ કોઈનું કારણ નથી. અવિદ્યા એ કર્મપારથ સમાસ છે એમ લેતા “અ” વિદ્યાનું વિશેષણ થશે. હવે વિદ્યા કોઈના પણ અભાવે કરીને વિશિષ્ટ હોય તોપણ તે વિદ્યા તો રહેવાની-

૫૭. ૫૮. મધુભૂમિક યોગી ને ઋતુમરાપ્રજ્ઞા પાવ છે તે મધુમતી સમાધિ છે.

૫૯. મનોજવિત્વાદિ મધુપ્રતીક સમાધિની સિદ્ધિઓ છે.

૫૮. સર્વે ભાવ (પદાર્થ) ઉપર આધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ એ વિ-
શોકા સમાધિની સિદ્ધિઓ છે.

૫૮. સત્કારણેપતાનુ આ સ્વરૂપ છે

૫૯. ૬૦. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં આ વાક્ય આવે છે. અધને મગિ-
પ્રાપ્તિ થવી હચાદિ અશક્ય વાતો જો કારણ વગર કાચે સ્વપન્ન થતુ
હોય તો શક્ય થઈ શકે. કર્તારની અવલગાણના પદ આ વાક્યની પેઠે
લૌકિક અશક્ય વાતોને જણાવે છે.

૬૨. અદ્વૈતજનાવવામા આવતુ શાંકરદર્શન તે કોઈ પચદશી કહે
છે અને કોઈ પ્રમેયવિવરણસપ્રદ કહે છે. પચદશી શ્લોકવદ્ધ છે અને
તેમા વાદવિવાદનો વિષય સર્વદર્શનસપ્રદનાં અન્યદર્શનોમા આવે છે એટ-
લો સર્વો આવતો નથી. મિ છને જે સ્વદેહરા હાહસ્કુલમા પ્રથમ એક શિ-
ષ્ય હતા અને જેમણે વેદાન્તનુ અધ્યયન સાદ કર્યું છે તે એક દિવસ
મહારા સુપુરુષરમામા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય મગવાનૂના મદિરમા આવ્યા
હતા ત્યારે તેમને આ સમ્બન્ધ પૂછતા તેમણે પણ મને પ્રમેયવિવરણ-
સપ્રદ એ શબ્દ કહેવામા આવતુ શાંકરદર્શન છે એમ કહ્યુ હતુ.